Румен Даскалов

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО
1878–1939

Том 1

Население. Общество. Култура

ИК ГУТЕНБЕРГ

Тази книга стана факт
благодарение на помощта
на
Фондация „Александър фон Хумболт“
Института за академични
изследвания в Принстън
и
Института за Академични изследвания във Васенар

My gratitude to
Alexander von Humboldt Foundation,
the Institute of Advanced Study – Princeton
The Instutute of Advanced Study in Wassenaar
for providing me with a stimulating environment and support while
working on this book

РУМЕН ДАСКАЛОВ

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО 1878–1939

Том 1

ДЪРЖАВА. ПОЛИТИКА. ИКОНОМИКА

ИК „ГУТЕНБЕРГ“

София, 2005

© Румен Даскалов, автор, 2005
© Жеко Алексиев, художник, 2005
ISBN 954-9943-96-8 (т. 1)

Посвещавам тази книга
на моите родители-историци

Съдържание

Том първи
Държава. Политика. Икономика.

Въвеждащи думи: Към една структурна история на българското общество / 11

ЧАСТ ПЪРВА. ДЪРЖАВА, ПРАВО, ПОЛИТИКА

Глава първа. Държавно устройство: конституция, централна и местна власт, Чиновничество
Временно руско управление (май 1877–април 1879)
Търновската конституция
Устройство на Източна Румелия
Суверенитет и разделение на властите по конституцията
Конституция и реалност
Централен административен апарат
Местно самоуправление
Чиновници и чиновнически въпрос

Глава втора. Право и съдебна система. Затвори
Началният период
Рецепция на гражданско право
Писано и обичайно право
Наказателно право и специални наказателни закони
Съдебна система, несменяемост на съдиите
Юридическо образование и професионално сдружаване
Затвори

Глава трета. Армия
Организация на българската армия
Военен бюджет и заеми за въоръжение
Социален статус на офицерите
Участие на армията в политическите борби

Глава четвърта. Политическа система и политика
Политическото развитие до войните
Формиране на партиите
Личният режим
Избори
Партизанщина и политическа корупция
Националният въпрос и външната политика
Войните

Глава пета. Развитие на политическата система между войните
Режимът на БЗНС
Под знака на авторитаритаризма
Критика на либерализма. Авторитарни
и фашистки идеи
Партиите и други политически сили
след войните
Националноосвободителните организации
и външната политика
Масонството
Политическо насилие и социален контекст

ЧАСТ ВТОРА. ИКОНОМИКА

Глава шеста. Селско стопанство, кооперативно движение
Изходната ситуация
Развитието накратко
Разпределение на поземлената собственост
Системи на използване на земята и редуване на културите
Земеделски инвентар, агротехнически мерки,
агрономическа служба
Земеделски култури
Животновъдство
Земеделски износ
Проблеми на неразвитостта
Кооперативно дело
Кооперациите през войните и след тях

Глава седма. Индустрия
Упадък на занаятите и ранна индустрия
Спорът „индустрия или земеделие“
Индустриален протекционизъм
Резултати от насърчаваната индустрия
Законът от 1936 г. и рекапитулация на протекционизма
Картели и финансови групи

Глава осма. Външна търговия. кредит и валута. стопански конюнктури
Външна търговия и търговска политика
Кредит и държавни кредитни институции
Частни банки и чужди капитали
Българският капитализъм
Акционерно дело
Намеса на държавата и етатизъм
Стопански конюнктури – интегрално

Глава девета. Обществени финанси: бюджет, заеми, данъци
Разходен бюджет на държавата
Разходен бюджет на някои ведомства
Обществените финанси след войните
Външни заеми, дългове
Вътрешни заеми и обобщение
Данъчната система и нейната еволюция
Главните преки данъци
Непреки данъци

Вместо заключение

Цитирана литература

ВЪВЕЖДАЩИ ДУМИ: КЪМ ЕДНА СТРУКТУРНА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Следващите въвеждащи думи имат за цел да обяснят замисъла и идеята на предлаганата книга, нейните предпочитания и ограничения. Най-общата ми амбиция, отразена в заглавието, е да обрисувам контурите на една история на българското общество (или социална история) от Освобождението до Втората световна война. Съществуват разни модели за социална история. В по-тесен смисъл на частична (секторна) история тя се занимава със социални структури и процеси, с развитието на социални класи и групи, с техните движения и конфликти и пр. Към нея принадлежат проблемните области на разни професионални групи, на семейството и поколенията, еманципацията на жените, социалната мобилност, свободното време, колективни менталности и пр., като социалната история в този смисъл е тясно свързана с икономическата (и често институционализирана заедно с нея). Класическо в тази област е изследването на английската работническа класа на Едуард Томпсън.[1]

Друг тип е разработената от немски автори (Ханс-Улрих Велер, Юрген Кока и др.) с позоваване на Макс Вебер многомерна социална история, или история на обществото (Gesellschaftsgeschichte).[2] Става дума за многостранчиво и „синтезно“ обхващане на обществото в няколко главни измерения – икономика, общество, политика, култура, към които се добавя и демографията. При това центърът е обществото (в тясна връзка с икономиката), от което именно се гледа в перспектива към другите измерения. Идеята тук е, първо, да се постигне една „социално-исторически ориентирана интерпретация на общата история“ (в контраст с обичайната политически ориентирана история, която минава за обща), т. е. във всички области да се обърне специално внимание на социалния аспект, социалните условия и последствия, също на социално-икономическите обуславяния. При

[1] *Thompson, Edward*. The Making of the English Working Class. Harmondsworth, Penguin Books, 1976.

[2] За по-широка теоретична обосновка вж. също Kocka, Jürgen. Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme. Göttingen, Vandenhöck & Ruprecht Verlag, 1986 (2. erweiterte Aufl.), bes. 82–111, 132–176; Koselleck, Reinhart. Moderne Sozialgeschichte und historische Zeiten. – In: Koselleck, Reinhart. Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2000, 317–335. Един монументален опит за подобна история на Германия е на Wehler, Hans-Ulrich. Deutsche Gesellschaftsgeschichte. München, C. H. Beck, 4 Bände.

това не се твърди, че социално-икономическият момент е главен и обуславящ и макар да се отчита голямото му реално въздействие, се търсят взаимозависимости и взаимни влияния между разните фактори и измерения. Второ, социалната история от този тип се стреми към известна интеграция (синтез) на различните области, като това става в някакви общи теоретични и обяснителни рамки, например историческия материализъм (прилаган по недогматичен начин), теорията на „дългите вълни“ при стопанските конюнктури, различни теории за „модернизацията“, за напредващото „дисциплиниране“ (Мишел Фуко) и „колонизиране на жизнения свят“ (Юрген Хабермас), интеграция под знака на „социалното неравенство“, а може би и други. Тези теоретични модели се схващат идеалнотипически и гъвкаво и се съчетават с допълнителни обяснителни модели. Трето, историята на обществото клони към структурен и процесуален начин на разглеждане (за разлика от историята на всекидневието), каквото и да се разбира под структура (в частност институции, закони, повтарящи се практики, схеми на развитие и пр.), макар да не се отказва и от личности, действия и събития. Отличително за нея е, че се стреми да си служи с ясни, а не с аморфни теории, понятия, хипотези и методи; прилага и общи схеми на изложение, без да предопределя с това значението на отделните области. Именно по стремежа към по-ясен ред и известна теоретичност тя претендира да се различава от по-аморфната „цялостна история“ (histoire total) по френски маниер.

В своята работа съм се ръководил отчасти от подобна обхватна концепция за история на обществото, макар да има разлики в някои тематики (и начина на групирането им) и най-вече в сравнително слабата интеграция и „синтез“ между отделните разглеждани области. В частност включените тук измерения са политическото (държава и право, армия, политическа система) и икономическото (селско стопанство, индустрия, кредит, обществени финанси), социалната сфера (към която съм причислил социалната структура, социалните слоеве, някои социални въпроси, между които и женското движение), културата (образование и културна политика, църква, печат и публичност) и демографията и свързаните с нея бежански и малцинствени проблеми. Разгледал съм освен това области като здравеопазването (и санирането на жизнената среда), урбанизацията (и промените на село) и комуникациите – всички те под знака на модернизиращата промяна.

Разгледаните области са представени като паралелни истории. При третирането на всяка отделна област (например икономиката или правото) ме интересуват социалният момент и социалната релевантност, например въздействието върху отделни социални слоеве или върху развитието на обществото като цяло. Така при представянето на правото изтъквам социалния аспект на привидно чисто формалните закони; при данъчното облага-

не – тежестта му върху различните социални слоеве, и пр. В този смисъл социалният интерес пронизва цялата работа. На места и по възможност се опитвам да изясня взаимовръзки или въздействия, например между нарастване на населението и икономическо развитие, войни и развитие, влияние на финансови ограничения върху политиката и пр.

Няколко думи по структурата на работата. По принцип (следван донякъде от Ханс-Улрих Велер) историята на обществото трябва да започва с демография, да премине към икономическо развитие и общество (т. е. социални слоеве и феномени на социалното неравенство), следва политическата сфера и накрая идва ред на културата (образование, религия, книжнина и граждански плурализъм). Подобна структура изразява и предизвикателство към традиционната политическа история, която тук е оставена композиционно на по-заден план. След известно обмисляне реших да започна все пак с държавноправната и с политическата област, следвани от икономическата и социалната, а да оставя демографията за по-нататък и да въведа с нея тематики като здравното дело и урбанизацията (едновременно модернизационни и населенчески). Основанията ми са, първо, че самият разглеждан период започва с основаването на новата българска държава, което бележи повратна точка в историческото развитие на българския народ, доколкото представлява и освобождение от чуждо господство, и то с различен културно-цивилизационен модел. И второ, реалноисторическото съображение, че държавата и политиката у нас, както и в много източноевропейски общества (и в контраст с някои западни общества), са имали несъразмерно голяма тежест спрямо обществото при оформянето на икономически и социални процеси, на културата и дори за драстични демографски промени (бежанци, малцинства) – всичко това по-скоро за зло, отколкото за добро, но факт. В отделна част съм обособил няколко стоящи под знака на модернизацията тематики – здравно-санитарно дело, урбанизация (и промяна на село) и комуникации. Имал съм предвид, че макар важни феномени на модернизацията да се третират в други глави (формално право и бюрократична държава, индустрия и опазаряване на селското стопанство, грамотност и пр.), споменатите тематики заслужават специално внимание. Завършвам с културната сфера. Въпреки всички съображения някои части биха могли да стоят еднакво добре на едно или друго място (например гражданските сдружения можеха да отидат при „Общество“ вместо при „Култура“).

Третирането на всяка отделна сфера следва определена схема. Най-напред се представя „твърдият“ институционален аспект на развитието в нея, т. е. законовата уредба и изграждането на институции, а после се преминава към други проблеми в зависимост от третираната област. Например при образованието и здравеопазването се разглеждат и материалните условия

на просветното и здравното дело, професионалното обединяване, дебати по насоките на развитие, цитират се мнения и оценки на съвременници (особено специалисти) и пр. Материалът изобщо се състои от обективистични данни (статистики, закони, уредба на институции и пр.) и дискурсивна част (дебати, преценки, мнения). В повечето глави изложението е разделено на две части: от Освобождението до войните и през междувоенния период, доколкото това са рязко отличаващи се епохи; често като въведение е казано нещо за предходния период, на редица места има и „забягвания“ в годините на Втората световна война. Представянето на отделните области, включително политиката, е структурно и процесуално, а не събитийно, т. е. очертават се модели и се третира тяхната еволюция във времето. Събитията и личностите служат по-скоро за илюстриране или подчертават ключови промени.

У нас, както е известно, изцяло преобладаваше и все още преобладава политическата (и дипломатическата) история, организираща материала около политически управления и събития. Именно тук съществуват най-много изследвания, стигащи до най-дребни детайли; тук се водеха и главните полемики. Наред с това като отделни полета съществуват и са развити в една или друга степен икономическата история, историята на правото, историята на образованието, на литературата и на архитектурата и др. Те обаче, с изключение на икономическата история, не бяха така детайлно разработени, а само с отделни, по-обобщаващи съчинения.

Социалната история на свой ред се разбираше стеснено, без да покрива дори социалната област, а главно като история на работническата класа и отчасти на селото. Не бяха използвани дори така известните на Запад модели на социална история, свързани с марксическата британска социална история (на Е. Томпсън и др.). Наред с това обаче съществуват опити за една по-широко разбирана история – не предимно политическа, а комбинираща различни тематики и измерения на обществото. Може да се посочи например една работа на етнографа Георги Георгиев за времето от Освобождението до началото на века.[3] Наскоро излезе и една книга от Иван Илчев, където микроисторията на един селянин и неговото село е представена на по-широк социален, икономически, политически и културен фон на границата между две столетия.[4] Разни измерения на живота комбинират и някои от най-добрите мемоарни съчинения.[5]

[3] *Георгиев, Георги.* Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ, 1877–1900. С., Издателство на БАН, 1979.

[4] *Илчев, Иван.* Междено време или българинът между две столетия. С., ИК „Колибри“, 2005.

[5] *Кацаров, Константин.* 60 години живяна история. Montreaux, Promidrin, 1970; *Казасов, Димо.* Видяно и преживяно, 1891–1944. С., ОФ, 1969.

История на обществото от предлагания глобален тип трудно се поддава на рамкиране – твърде хетерогенни и разбягващи се са отделните тематики. Ако все пак използвам определена ключова идея и перспектива към нещата, това е модернизацията, респективно проблемите на неразвитостта. Посредством сродни понятия, като развитие (и неразвитост), модернизация, урбанизация, адаптация и пр., се опитвам да конфигурирам материала или поне да хвърля мостове над твърде хетерогенната проблематика на тази книга. При това ме интересуват разни области и аспекти на модернизацията, не само тясно икономическите. Самата икономическа проблематика, която съставлява сърцевина на проблематиката на развитието, е взета във връзката ѝ с другите сфери, особено с политическото и със социалното измерение.

Развитийната гледна точка се съдържа и в много от направеното под знака на държавния социализъм и преди него. Особено всяка икономическа история я съдържа като своя основна перспектива. В повечето истории след 1944 г. обаче има един априорен оптимизъм и вяра, че нещата непрекъснато и непременно се подобряват. Марксизмът изобщо е прогресистки. Наистина отделни икономически историци (като Любен Беров) са по-сдържани в преценките по силата на конкретните показатели, с които боравят, но общият и преобладаващ тон е оптимистичен. Значително по-скептични по въпросите на развитието са писалите преди 1944 г. икономисти, статистици, лекари, инженери, политически и обществени дейци и интелектуалци, и то тъкмо най-авторитетните от тях (например Кирил Попов и много други). Именно тази по-критична перспектива като по-съответстваща на състоянието на нещата е подета в настоящата социална история на нова България.

Социалната история под знака на развитието има отношение към ред теоретични опити в различни дисциплини и между дисциплините: стопанска история и икономика на развитието (Александър Гершенкрон, Албърт Хиршман), социология на модернизацията (Райнхард Бендикс, Самуел Айзенщад, Андрю Янош и др.), антропология на културната промяна (Даниел Лернер) и др.[6] Като особено песимистични теории в тази област могат да се посочат „развитието на неразвитостта“ на Гундер Франк, Кардозо

[6] Gerschenkron, Alexander. Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1966; Hirschman, Albert. A Bias for Hope. Essays on Development in Latin America. New Haven and London, Yale University Press, 1971; Essays in Trespassing. Economics to Politics and Beyond. Cambridge, 1981; Bendix, Reinhard. Tradition and Modernity Reconsidered. – In: Comparative Studies in Society and History, 9, 1967, No 3, 301–346; Lerner, Daniel. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. Glenco/Illinois, London, 1964; Eisenstadt, Samuel. Tradition, Change and Modernity. New York, Wiley-Interscience Publ. 1973.

[7] Wallerstein, Immanuel. The Modern World-System. 1–2. New York, Academic Press, 1974, 1980.

и ред други латиноамерикански автори, „световната система“ на Имануел Валерщайн[7] и пр.

Така или иначе модернизацията има тъмни (или обратни) страни. Рушенето на старото е болезнено и невинаги означава заместване с нещо по-добро или по-добро за повече хора и развитието се заплаща скъпо – подрива поминъци и съществувания, разрушава общности, поражда неравенства, води до психологически стрес и пр. В разни области напредъкът протича с различен темп и успех; нещо повече, напредъкът в някоя област може да рефлектира негативно върху други области. Например развитието на медицината води до увеличаване на населението, което трябва да се придружава от стопанско развитие, в противен случай снижава стандарта и заплашва с недохранване; развитието на комуникациите улеснява вноса на фабрични стоки в ущърб на родното производство и пр. В редица случаи, подхранили горчиви теории, развитието е привидно или не се осъществява. Примери за написани в критична развитийна перспектива истории на близки народи и държави са Андрю Янош за Унгария, една по-стара работа на Хенри Робъртс и друга на Даниел Широт за Румъния, на Холм Зундхаусен и Мари Калич за Сърбия, на Никос Музелис за Гърция.[8] У нас подобна скептична перспектива е залегнала в една излязла наскоро (инспирирана от Стоян Бочев) книга на Румен Аврамов.[9]

Преценката на постигнатото развитие зависи в крайна сметка от (имплицитно или експлицитно) прилаганите критерии – колкото по-ниски са те, толкова по-положителна и висока е преценката; обратно, при висок критерий преценката е ниска. Ако изхождаме като база за сравнение от положението в началото на свободния живот (или преди Освобождението), нещата ни изглеждат по един начин, при сравнение със средно- и западноевропейски държави – по друг. Един конкретен пример: хвърляйки през 40-те години на XX в. поглед назад, след дългогодишна успешна кариера на строителен инженер, Христо Станишев преценява с гордост прогреса в областта на комуникациите в нашата страна като огромен – след Освобождението почти не е имало шосета и жп линии и поща, нито радио и пр., а

[8] Janos, Andrew. The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1982; Roberts, Henry. Rumania, Political Problems of an Agrarian State. Archon Books, 1969; Chirot, Daniel. Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony. New York, San Francisco, London, 1976; Sundhaussen, Holm. Historische Statistik Serbiens, 1834–1914. Mit Europäischen Vergleichsdaten. München, R. Oldenbourg Verlag, 1989; Calic, Marie-Janine. Sozialgeschichte Serbiens, 1815–1941. München, 1994; Mouzelis, Nicos. Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkan States and Latin America. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Macmillan, 1986.

[9] *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001.

„сега“ е съвсем иначе. Но достатъчно е да сравни българската жп мрежа по гъстота (на 100 кв. км площ), влаковете – по бързина и сигурност, шосетата – по ширина и качество на настилката, пощата – по бързина и надеждност, за да се видят неща, които ни оставят далече зад развитите страни. Самото развитие не е неподвижна крайна цел, а движеща се мишена или хоризонт – и другите общества и държави продължават да се развиват, а някои с по-бърз темп (разширявайки пропастта); новото днес скоро остарява пред поредната новост. Затова, дори развивайки се по отношение на по-ранно свое състояние или на други развиващи се общества, може да се изостава по отношение на по-развити.

Главното в настоящата работа обаче не е да се дават винаги спорните преценки колко развитие е достатъчно развитие. А в това да се разкрие неговият общ характер и да се проследят насоките му. Също да се разкрият и някои болезнени обратни страни, съпровождащата модернизацията амбивалентност, разните имитации и симулации, неравномерности и неконсистентности между отделните области, страничните последици и често неочаквани ефекти, разминавания и горчиви иронии между намерения и станало и пр. А така също да се види съжителството и противоборството между ново и старо, модерно и традиционно, прогресивно и отживяло в конкретни неща (материални неща, практики и менталности), които тези съвсем общи понятия могат да обозначават, и то без да се предрешава в полза на новото и модерното. Още повече, че тъкмо в условия на недоразвитост и в хода на резки промени – в преходни ситуации – новото се явява често в етически крайно съмнителен вид, например начините, по които се трупа капитал след Освобождението. Възможни са и демагогски манипулации с уж модерното и прогресивното в политиката. А също изкривявания и израждания на смисъла на една на пръв поглед прогресивна мярка, например когато улесненията за насърчение на индустрията се превръщат в паразитен начин за трупане на печалби. В този ред на мисли ангажирането на българските исторически реалности с понятията за модернизация и развитие служи същевременно като критика на тези понятия и на свързаните с тях модели и очаквания, които не действат навсякъде по един и същи начин.

Днес проблематиката на развитието стана отново актуална за нас. Опитваме се да утвърждаваме или възстановяваме пазарното стопанство и капитализма на базата на стабилна частна собственост. И днес се натрупаха „първоначални“ капитали по тъмни пътища и главно по линията на разграбваща приватизация и „вътрешна експлоатация“, в несравнимо по-голям мащаб от по-рано поради изходната позиция на одържавена собственост. И сега, както и на времето, на дневен ред стои изборът на приорите-

ти в икономическата политика. Паралел има и в икономическата и технологичната изостаналост от развитите страни – много по-голяма сега, отколкото след Освобождението и до войните, в загубата на пазари (както тогава турския) и мъчителната преориентация, в известно деиндустриализиране, ренатурализация на стопанството и деурбанизация.

Разбира се, има огромни и решаващи разлики. Населението на България днес не е преобладаващо селско. Натрупани са значителен човешки капитал, т. е. относително високо образование, квалификация и професионални умения (които, като не намират приложение у нас, изтичат в чужбина), значителна адаптивност и гъвкавост; същевременно има безпрецедентно застаряване на демографския потенциал (тъкмо противоположно на времето след Освобождението с демографския бум). Огромни остават трудностите за трансформиране на интелектуалния потенциал в социална организация и икономическо развитие. Изобщо оказваме се отново лице в лице с редица проблеми на развитието, особено присъщи на т. нар. развиващи се общества.

Това, разбира се, не означава, че на основата на паралели с миналото можем да гадаем печелившите ходове на бъдещото развитие. Нито България е същата с тази отпреди век, нито (и още по-малко) околният свят и специално оказващата най-голямо влияние върху нас и днес Западна Европа е същата като тогава; нито възможностите и нишите на развитието, зависещи поне толкова от външни фактори (чужд капитал и международни пазари), колкото от вътрешни, са същите. Нито пък е задача на историка да дава прогнози и препоръки. Въпросът е в друго. Сегашната ситуация актуализира интереса към възможностите и алтернативите на развитието в миналото, към мисленето на тези възможности тогава, а също към заблужденията, илюзиите и идеологиите в това отношение.

Социалната история от предлагания вид се стреми да подхожда „разбиращо“ (обяснително) към историческото развитие, да види общата картина и еволюцията, а не да бъде проста хронология на събития със съмнителни каузални връзки. Повишената разбираемост, доколкото е постигната, се дължи на неща като проблемност, концептуалност, теоретични модели и схеми, идеи и общи разсъждения, включително спекулативни, и пр. При това се предпочитат понятия от средна степен на абстракция, например „етатизъм“, „социална държава“, „политическа мобилизация“, „авторитаризъм“, „парламентаризиране“, „кооперативизъм“ и пр. Известни са трудностите на едрата концептуализация и уязвимостта ѝ на атаки откъм историческата емпирия. Но ми се струва, че историография, която губи от поглед общото, големите проблеми на развитието и вкуса към концептуализации и теории, която не се стреми към мисловно обхващане на общата картина, е ако не лишена от смисъл, то във всеки случай безинтересна.

Някаква по-обща концептуализация и структуриране се налагат поради самия факт, че са третирани доста области. Във всяка от тях трябва да се очертаят основни структури и проблеми и развитието да се схематизира в етапи. Например еволюцията на партийната система от ранните партии около личности към по-организирани партии и масова политика; съотношението на силите между политическите фактори (монарх, изпълнителна власт, парламент, армия) и обусловените от това политически конфигурации (личен режим, власт на партия, авторитарен режим) и пр. Като интегративни елементи в икономиката пък се явяват: стопанските „конюнктури“ и някои по-дългосрочни тенденции; икономическата роля на държавата (от ненамеса към етатизъм); напредъкът на пазарното стопанство и капитализма; ролята на чуждия капитал и пр. Все пак не всичко е структура. Използвани са и много оживяващи изложението етнографски детайли и анекдоти (в смисъл на конкретни случки), по-скоро като илюстрация и за да наблегнат на някаква идея, отколкото като доказателства в строгия смисъл.

Една социална история от предлагания тип не стъпва на празно място. Повечето осмисляния всъщност се съдържат в работи на по-стари автори (икономисти, демографи, лекари, социални реформатори, политически и обществени мислители и пр.), както и на по-късни български и чужди историци. Едва ли има нещо, което да не е казано някъде от някого. Отделните специализирани анализи далече превъзхождат по детайлност направеното тук. Виждах своята задача по-скоро в това, да ги събера и интегрирам в по-обхватна историческа картина (и разказ), като се разгледат и взаимовръзките или поне се приближат области, които обикновено са третирани отделно. Така предлаганият труд е по-скоро начинание на интегриране на резултати и концепции от разни области и автори, български и чужди, в по-общ опит за осмисляне.

Новата българска държава (от Освобождението насам) се превръща в обект на внимание на професионалните историци главно след 9 септември 1944 г. Дотогава тя се е третирала не толкова исторически, колкото от различни специалисти и експерти по отделни области (икономика, статистика, демография, социална политика и пр.), а наред с това – от политици, общественици и интелектуалци. Историческите съчинения, и то най-вече за началото на държавното „строителство“ (като прочутата книга на Симеон Радев), са по-скоро изключение; излизат и някои мемоари. Едва с приключването на „буржоазнокапиталистическата“ епоха, заместена от комунистическия режим след Втората световна война, тя преминава към областта на историята. Пък и тъкмо тогава броят на историците рязко нараства, като значителна част от тях се насочват към изучаване на капитализма. Затова модерната българска история досега е представена историографски най-

вече в марксическа светлина и често – директно от гледна точка на комунистическата партия. Излезлите напоследък ревизии (главно дебатът за фашизма) и пренаписвания са несравнимо по-малко.

От доскорошната марксическа перспектива всичко изглежда недостатъчно социално и дори недостатъчно демократично, явно доколкото не позволява на крайнолевите сили да се разгърнат, включително да водят въоръжена борба срещу държавния ред и управляващите. Този начин на разглеждане на нещата от позиция на тесните социалисти (впоследствие комунисти) беше възприет от много историци (дори несъзнателно) като ценностна мярка за преценка на събития и личности. Има значителна ирония във факта, че консервативни историци с висок обществен статус съчувстваха на работническата класа – наистина, не от своята, а от миналата епоха, и проявяваха крайно левичарство, разбира се, пак само по отношение на миналото.

Редом със задължителната лява перспектива (и отчасти в противоречие с нея) стоеше гледната точка на държавно и национално строителство. Събитията, личностите и процесите се преценяват позитивно или негативно в зависимост от приноса им за развитието на българската държава и обединението на нацията. Тази гледна точка дори надделяваше (все повече с времето), особено при третирането на довоенния период. Утвърдена на власт, комунистическата партия можеше да се идентифицира с държавността, а оттук – да разпростре държавната гледна точка и назад към миналото; известна е и еволюцията на режима към национализъм, използван като силен легитимационен ресурс.

За времето между войните обаче националнодържавната перспектива по правило отстъпваше място на екстремнолевичарската. Това е в хармония със задълбочаването на социалния конфликт и преследванията срещу комунистите (и на други подривни сили) през този период. Според формулата на „монополистическия стадий“ на капитализма вече не е важно държавата да се укрепва, а да се руши. При това историографията често подемаше рязко негативните оценки на тогавашни комунистически функционери. Дори преценката на иначе левия земеделски режим беше подвластна на двузначните политически отношения земеделци–комунисти – съперници на времето, съюзници по-късно. Алтернирането на гледните точки на историка зависи освен от периода, и от конкретната тема при характерно разглеждане на външната политика (и войните) през призмата на националната гледна точка, а на вътрешната политика – изцяло през левичарската призма. Интересен случай е македонското движение, което продължи да поставя в неудобно положение комунистическите историци националисти (особено македонстващите) с едновремешната комунистическа позиция за „македонска нация“.

Наистина у разните автори има многобройни нюанси и вариации, а се срещат и някои историци „дисиденти“, но общата насока е тази.

Заложената в настоящата социална история (теоретична и отчасти ценностна) перспектива е, така да се каже, социалнореформистка, без да съвпада с позицията на конкретна партия като широките социалисти или радикалдемократите. Наистина социалният реформизъм не е успял да се наложи исторически при острите социално-политически сблъсъци тогава, но нищо не пречи да бъде използван в днешното по-благополучно време за осветляване-преценка на миналото. Може дори да се аргументира, че тъкмо нереалистичността на тази умерена гледна точка на времето я прави особено подходяща за дистанциране от преобладавалите тогава и по-късно крайности. По-малко се върви по посока на чистия либерализъм, възприет напоследък в една работа на Румен Аврамов, наистина по стопанска, а не по по-жалостивата социална история.

Настоящата работа възкресява редица автори и дебати от времето преди комунистическия режим. Това е изцяло съзнателно. Като експерти много от тях стоят на по-високо теоретично равнище от писалите по същите въпроси след 1944 г. историци. А и поне в балканския контекст България е особено известна с добри икономисти, статистици и демографи. Същевременно така се възстановяват различните гледни точки и позиции от самата епоха (например спорът „индустрия или земеделие“), върху които впоследствие е наложена едностранчива интерпретация. Предимството на подобен дискурсивен подход е, че историческата действителност застава пред нас като обговорена и многоаспектна. Тъкмо понеже знаем какво е станало, интересно и важно е да видим как се е мислело по проблемите тогава, да възстановим алтернативите и да отдадем справедливост на неосъществени схващания и виждания за нещата.

Технически това предполага и доста цитирания – не съвсем обичайно за българската историческа книжнина от последните десетилетия. Създадената под знака на държавния социализъм историография има друг начин на писане, специфична стилистика и реторика. Типично, тя говори с привидни неутралност и обективизъм, монологично и на един високомерно поставящ се над историческите актьори метаезик, изобилстващ с актуална терминология и шаблонност. Зад този начин на изложение, разбира се, стоят множество ценностни и теоретични предпоставяния, често неосъзнати. Като че ли стремежът е бил да се забрани на изворите и хората да говорят със своя глас, да им се отнеме думата, всичко да се опосредства, заглади, като му се наложи изцяло външна интерпретативна рамка. Отсъстват ароматът (или зловонието) на епохата, колоритът на времето, не звучат гласове и живи дебати оттогава; това е отчасти технически обусловено, доколк-

което се е преписвало на ръка. Разбира се, моето цитиране далече не е наивно, целящо да „възстанови истината“ чрез някакви автентични гласове от миналото. А е подбор на гласове и изказвания, влизащи в определена текстова (значи сплетена) конструкция със своя реторика, която (като всяка такава) има за цел да внушава и убеждава, а именно – във възсъздаваната историческа картина или драма.

Използваните в книгата материали са от различен вид: статистики, изложения, доклади, специализирани изследвания (правни, икономически, медицински, демографски, етнографски, военни и др.), статии в списания, мемоаристика и пр. Използвана е и богата вторична (историографска) литература. Почти не съм работил с архиви поради обзорния и обобщаващ характер на труда, който за разлика от една специална студия, не изисква ползване на архивни материали (но те са включени, така да се каже, чрез посредничеството на историографията). По самия си характер повечето първични източници за една социална история, като: статистики, доклади, отчети, специализирани изследвания и др., са публикувани. Библиографията накрая отразява само цитираните работи, докато действително прегледаните са много повече. Надявам се множеството цитирани юридически материали (закони и пр.) да не създадат впечатление за „юридизъм“ – в смисъл на преувеличаване на значението на правната регулация в социалния живот и историята, което е още по-погрешно при слабо съобразявали се с формалноправни регулации общества, като балканските и българското в частност.

В настоящата работа е привлечена и чужда (главно западна) историография по българска и балканска история. Обикновено тя не се взема достатъчно под внимание от българските автори (разбира се, има изключения) – било поради недостъпност, било по други съображения. А има това преимущество, че дава един външен, сравнителен и по-обобщаващ поглед. Най-добрите работи са изпълнени с интуиция и проникновения и обръщат внимание върху аспекти на нещата, които на българския автор убягват тъкмо поради естествената потопеност в родната действителност. Конфронтирането с „външна“ гледна точка към българското развитие и с вървящата с нея отстраненост може само да обогати разглеждането на историческото развитие „отвътре“.

Работата по настоящата книга се разтегли повече от десет години, с големи прекъсвания и отвличания към други теми. Както често става, в процеса се отклоних от първоначалните си намерения, а именно, по посока на по-голяма тематична обхватност за сметка на първоначалния фокус върху проблематиката на модернизацията и на едно по-тясно схващане за социална история. Голяма част от работата протече в Народната библиотека

„Св. св. Кирил и Методий“ при съдействието на любезни и компетентни служители и с някои „привилегии“ на дългогодишен читател, за което съм благодарен. Академичната 1995/96 година прекарах в престижния Институт за академични изследвания в Принстън, където участвах в семинара на Клифърд Гиърц по проблеми на модернизацията и имах възможност да прегледам значителна западна литература по интересуващите ме проблеми. През академичната 1997/98 година работих по темата в Берлин като хумболтов стипендиат при известния балканист проф. Холм Зундхаусен от Свободния университет, за което съм дълбоко признателен на фондацията. През 2001 г. получих изследователски грант от Централноевропейския университет в Будапеща. Също там в продължение на години преподавателска дейност бях в плодотворни връзки с колегите, особено с известния русист проф. Алфред Рийбър. Най-сетне изнервящата последна редакция привърших в Холандския институт за академични изследвания във Васенар. Настоящата работа дължи своето осъществяване в огромна степен на подкрепата и насърчението на всички тези лица и институции, за което им засвидетелствам най-искрена признателност. В този ред е и благодарността ми към издателя Бойко Киряков за ентусиазма към книгата и безвъзмездната предпечатна обработка, както и на редакторката Люба Йонева, на Мила Грънчарова за нанасянето на поправките, за внимателната и коректната работа.

Имам честта и удоволствието да благодаря и на лицата, с които бях щастлив да се срещам и съветвам: освен споменатите вече, също на проф. Ричард Кремптън от Оксфорд, който ми обърна внимание колко интересна може да бъде „скучната“ материя по данъците и държавните финанси; проф. Реджиналд Зелник от Калифорнийския университет в Бъркли; проф. Волфганг Хьопкен от Лайпцигския университет. Специално съм задължен на стопанския историк Румен Аврамов, който прочете част от икономическия раздел и ме предпази от някои грешки и внесе ред уточнения. Но найголямо насърчение и помощ в работата си получих от своя баща историк Дончо Даскалов, който търпеливо прочете няколко варианта на книгата и даде множество съвети, бележки и предложения. Извлякъл съм полза и от многобройните разговори и спорове по отделни въпроси със съпругата ми Красимира Даскалова, също историк, пионер на историята на жените у нас. Но не бих искал да обвързвам авторитета на споменатите лица с качествата на книгата, които остават на моя отговорност.

Накрая трябва да кажа, че предлаганата история на българското общество остава по-скоро проект и скица, набелязване на проблеми и взаимовръзки, отколкото проникване в дълбочина. Това е обусловено от недостатъчните изследвания в много от областите, но най-вече от ограничеността на собствените ми усилия и възможности.

ГЛАВА ПЪРВА
ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО: КОНСТИТУЦИЯ, ЦЕНТРАЛНА И МЕСТНА ВЛАСТ, ЧИНОВНИЧЕСТВО

Модерната българска държава възниква чрез отделяне от Османската империя в резултат на освободителна война на Русия (1877–1878), която е поредно развитие на т. нар. Източен въпрос, задълбочило разпадането на Османската империя. Тя възниква като конструкция на европейските Велики сили, наложили своите интереси на Берлинския конгрес (13 юни – 13 юли 1878 г.) и осуетили създаването на голяма българска държава в етнически граници; вместо това се създават малко васално Княжество България и автономна област Източна Румелия, а Македония е върната под османска власт. Държавата трябвало да бъде учредена като конституционна монархия със съгласуван между Великите сили монарх.

ВРЕМЕННО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ (май 1877 – април 1879)

Българската държавност започва да се изгражда от временното руско управление (или „руската окупация“, както са я наричали тогава).[1] С уреждането на гражданските дела първоначално бил натоварен княз Черкаски, а след смъртта му на 19 февруари (3 март) 1878 г. на негово място за императорски комисар бил назначен княз Дондуков-Корсаков. Според идеята на княз Черкаски успоредно с военните действия и в хода на завземането на областите от руската армия е трябвало да се изгражда местна българска администрация. Това е формулирано в една „Записка за бъдещите задачи на гражданското управление в България“, а после – в изложение на Черка-

[1] За временното руско управление вж. *Иречек, Константин*. Княжество България. Част 1. Българската държава. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1899, 379–387; *Тодоров, Горан*. Временното руско управление в България през 1877–1879. С., 1958; *Андреев, Михаил*. История на българската буржоазна държава и право. (От Освобождението от османско иго 1878 до Великата октомврийска социалистическа революция). С., Наука и изкуство, 1980, 34–41; *Манолова, Мария*. История на държавата и правото. Трета българска държава 1878–1944. Благоевград, Югозападен университет „Неофит Рилски“, 1994, 5–38.

ски до руския император Александър II. Съответно за вицегубернатори в освободените земи са назначени видни българи: Марин Дринов, Найден Геров, Марко Балабанов, Александър Бурмов, Петко Каравелов, Петко Славейков, Драган Цанков и др. Общо над 2000 българи постъпват на служба по гражданското ведомство като чиновници.[2]

Дондуков създал Съвет на централното управление със следните отдели: 1. Вътрешни работи; 2. Финансов и контролен; 3. Съдебен; 4. Духовен; 5. Военен; 6. Пощи, телеграфи, пътища, обществени работи; 7. Дипломатически, които впоследствие послужили като основа за изграждане на предвидените в Търновската конституция 6 министерства. Разните сфери на управление били регулирани чрез инструкции, носещи названието „Временни правила“. След напускането на русите те били постепенно заменени със закони, но някои от заложените в тях принципи се запазили още дълго време.

Според „Временните правила“ за полицията във всички градове и села се създали полицейски команди, състоящи се от старши и младши жандарми – конни и пеши. Градовете и окръзите били разделени в полицейско отношение на участъци с по един старши и няколко младши жандарми; в градовете те били подчинени на полицейски началник (полицеймейстер), а в окръзите – на окръжните началници. Жандармите имали за задача да оказват съдействие на изборните длъжностни лица и на всички длъжностни лица от ведомствата. Полицията била под ведомството на Отдела по вътрешните работи.

За основа на войската послужили доброволческите дружини от Руско-турската война, от които впоследствие били подготвени много офицери. С първите набори от 1878 г. се създала войска (на милиционен принцип) с руски офицери и други кадри. В края на 1878 г. в Княжеството тя наброявала 21 000 войници и 394 офицери (от които само 36 българи) плюс 2694 души руски кадри. Войската била командвана от руски офицери и след временното руско управление (до 1885 г.). Тогава милиционната система била заменена от редовна линейна армия по руски образец начело с български офицери.[3]

В административното устройство било запазено турското териториално деление, като санджакът станал губерния, а казата – окръг. Предварителният Санстефански мирен договор разделил освободените български земи на 8 губернии и 56 окръга. За столица по настояването на Марин Дринов е предпочетена София пред другия сериозен кандидат – Търново.[4]

[2] Според Иречек в началото на 1879 г. на служба в гражданското управление имало 2121 българи (768 назначени и 1353 избрани) и 150 руси. *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 382.

[3] Пак там, 335–342.

[4] *Владикин, Любомир.* История на Търновската конституция. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1936, 19–24.

Руските власти насърчили широко местно самоуправление (децентрализацията) и изборното начало. Смятало се, че доколкото широките слоеве и образованите хора (интелигенцията) са силно русофилски настроени, това ще спомогне за закрепване на руското влияние у нас. По време на управлението на княз Дондуков били проведени избори за местни съвети, на които надделели търговци, занаятчии (дребната буржоазия) и интелигенцията, а традиционните консервативни първенци (чорбаджиите) претърпели поражение.

ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

Проектът за Органически устав на Княжеството бил изработен от завеждащия съдебния отдел в канцеларията на Дондуков – юриста С. Лукиянов, според някои инструкции на руското правителство въз основа предимно на сръбския устав от 1869 г. и отчасти на румънската конституция от 1866 г. (и двете имащи за основен извор белгийската конституция) и после бил отново консултиран с императорската канцелария. Проектът бил умерено либерален: той предвиждал българското княжество да представлява конституционна монархия с назначавани от княза министри, отговорни пред него и пред народно събрание. В народното събрание наред с избрани от народа представители да влизат и назначени от княза (два пъти по-малко от избраните) и такива по право (от духовни и съдебни лица); народното събрание трябвало да приема законите, но без да има право на законодателна инициатива. Предвиждал се и един държавен съвет като съвещателно и кодификационно учреждение, състоящо се отчасти от избрани от народното събрание, отчасти от назначени от княза представители, което да обсъжда предварително законопроектите, да служи като касационна инстанция за административните съдилища и пр.[5] Интересно е да се отбележи, че както

[5] За историята на проекта и за неговата редакция вж. *Владикин*, *Любомир*. История на Търновската…, 56–73, 82–93. Сравнение на разните извори на българската конституция и подготвителната работа по проекта вж. у *Милюков, Павел*. Българската конституция. Солун, 1905 (превод от Русское богатство, 1904, № 10), 14–16. На Балканите българската конституция се предхожда от гръцката (1864 г.), румънската (1866 г.) и сръбската (1869 г.), като за основен извор на всяка е послужила белгийската конституция, по онова време една от най-напредничавите в Европа. Всички запазват формулировките на основните права, но гръцката конституция отива по-далече от белгийската по изборното право (като приема всеобщо изборно право) и по парламентарната система (като приема една камара), докато сръбската остава по-назад от белгийската, като въвежда по тези два пункта по-големи ограничения (наред с избрани при ценз представители, също назначени от държавния глава). Проектът за българска конституция следвал като основен извор текста на сръбската конституция, докато либералите в Търновското събрание предпочели гръцката конституция (или се мъчели да следват по-близо белгийската, пряко или от съответните параграфи на румънската).

в други присъединени или зависими територии руският император бил склонен да уреди сравнително либерално управление, каквото никога не би допуснал в самата Руска империя; в случая вероятно е действала и мисълта да се спечели верността на българския народ.[6]

След предварителната работа по проекта за дебатирането и приемането на конституцията било свикано Учредителното събрание в Търново. Тук няма нужда да се възпроизвежда събитийната страна, описана с много колорит от Симеон Радев.[7] Ще изтъкнем само някои по-съществени за последвалото развитие моменти. При откриването на Учредителното събрание в Търново на 10 февруари 1879 г. княз Дондуков-Корсаков дал да се разбере, че обсъждането на проекта ще бъде съвсем свободно и че той трябва да се разглежда само като програма.[8] Била избрана комисия от образовани на Запад хора (бъдещи консерватори), която изработила доклад по основните начала на Органическия устав. Докладът на комисията съдържал предложения в по-консервативен в сравнение с проекта дух (избирателен ценз, двустепенни избори, учредяване на сенат). Най-остър спор в пленарните заседания породил въпросът за втора камара (сенат) и по-общо за ползата и вредата от повече демократизъм или повече консерватизъм. Главната реч в защита на сената произнесъл Тодор Икономов, а против тази институция – Петко Славейков. В своята реч Икономов привел няколко (твърде неполитични) аргумента: склонността на българите към рушене, а не към съграждане; недостатъчната умствена подготовка на онези, които могат да станат членове на бъдещите народни събрания; възможността за увличане по някоя идея и вземане на прибързани и едностранчиви решения (които тогава ще бъдат наложени като „народна воля“); обратно, сенатът ще включва умни и благонамерени хора, ще обсъжда законопроектите с по-голямо хладнокръвие, ще поправя и регулира изразяването на народните желания. Особено се зловидяли думите му, че от конституцията трябва „да вее един дух на разумен консерватизъм“.

Докладът на комисията бил остро атакуван от бъдещите либерални водачи и отхвърлен. Специално речта на Славейков борави с изпитани рито-

[6] Руското управление в България може да се погледне от гледна точка на руската имперска политика и да се сравни с установената от Русия в други колонизирани или зависими територии системи на управление.

[7] *Радев, Симеон*. Строителите на съвременна България. Т. I. С., Български писател, 1990. (1. 1910–1911), 76–104. Вж. за Учредителното събрание и *Иречек, Константин*. Княжество България…, с. 353, 383–387; *Милюков, Павел*. Българската конституция…, 7–41; *Андреев, Михаил*. История на българската…, 42–57; *Black, Cyril*. The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria. Princeton, Princeton University Press, 1943, 57–100.

[8] Под силното впечатление от Берлинския договор събранието известно време обсъждало идеята за протестен мемоар към Великите сили и дори имало идея да се саморазпусне в знак на протест, но това било предотвратено с решителната намеса на руските представители.

рични средства, като: свобода (самата дума имала магическо въздействие, докато думата консерватор била обидна), хвалене на народа, подминаване на главните аргументи на противника и е обагрена с простонароден хумор, който силно импонирал на повечето депутати.[9] Тази реч започва с: „Какви са тия бабини деветини?“, оприличава предложението на комисията на „леща на кибаб“ и продължава с думите: „Те искат конституция, в която да вее нещо, с други думи, искат някаква вятърничева конституция“. Ще приведем само едно често цитирано място:

> Тогаз излезва, че поединичните ръководители, колко умни и просветени да са, могат по-скоро да заблудят и да сбъркат, отколкото зряло обмисленото общо или народно мнение. […] И да ви кажа: много по-право мисли за себе си сам един народ, който носи тегобите, който и разбира де го отрепват, отколкото могат да мислят за него лица привилегировани, които често, и при добра воля, що биха имали да бъдат полезни, мъчно угаждат де и как трябва да му помогнат и излезва, че много пъти те го чешат тамо, дето не го сърби. Оставете народа да търси сам цяр за болките си, които усеща, и бъдете уверени, че той по-скоро ще го намери и ще умее да го приспособи…[10]

Петко Славейков изхождал от мисълта за непогрешимост и всевластие на народа, оттук стремежът управлението да бъде колкото се може по-непосредствено, с което изразявал (и създавал) преобладаващото сред народните представители настроение. Самият негов начин на говорене се коментира впоследствие като първо навлизане на популизма в българския свободен политическия живот, а той – като родоначалник на популистката демагогия.[11]

---

[9] *Владикин, Любомир*. История на Търновската…, 137–138; *Стайнов, Петко*. Компетентност и народовластие (политически изучавания върху кризата на парламентаризма и демокрацията). С., 1923 (има фототипно издание на „Наука и изкуство“ от 1994 г.), 112–118.

[10] Цит. по *Владикин, Любомир*. История на Търновската…, 167–168. (Малко по-обработен вариант у *Милюков, Павел*. Българската конституция, 33–34). Речта на другия главен защитник на „либерализма“ Петко Каравелов започва също крайно демогогски: „Що виждаме ние в тоя рапорт, който ни представи комисията!? … Наместо принципи, некои си четири начала, подплатени с консервативен ветър. Наместо тезиси – гвачка. Наместо мотиви… за мотивите нема да говоря, само мога да кажа думите на Данте: а на тия погледни и върви си… С една дума, в тоя рапорт нема ни политика, ни логика, ни граматика.“ Цит. по *Стайнов, Петко*. Компетентност и народовластие…, с. 116.)

[11] *Стайнов, Петко*. Компетентност и народовластие…, с. 96 (бел.), 112–118. Под „демагогия“ авторът има предвид юридическа некомпетентност и дори наивност, а също чисто риторично гъделичкане на страстите на мнозинството, без да се подлагат на съмнение намеренията на „добрите и искрени първи народни трибуни“. Също Симеон Радев казва по повод намесата на Петко Славейков в разискването на рапорта на комисията: „Българският либерализъм има своята първа победа и демагогията влезе официално в политическия ни живот.“ *Радев, Симеон*. Строителите на съвременна…, т. I, с. 86.

В хода на дискусиите се оформили два лагера, които дали начало на бъдещите партии – либерали и консерватори. Сред умерените (консерваторите) били Константин Стоилов, Димитър Греков, Марко Балабанов, Тодор Икономов, Григор Начович, епископ Климент (Васил Друмев) и др., а начело на непримиримите (либералите) застанали Петко Каравелов, Драган Цанков, Петко Славейков и др. Либералите надделели не без популистки похвати и аргументи.

В крайна сметка руският проект е преработен в още по-демократичен дух. Възприет е принципът на всеобщо избирателно право, без назначаеми народни представители и такива по длъжност (каквито проектът предвиждал); въвела се законодателна инициатива и на Народното събрание, изхвърля се институцията държавен съвет, след като било отхвърлено споменатото по-консервативно предложение на комисията за създаване на сенат като втора камара.[12] Най-сетне отхвърлен бил текстът за васални отношения на Княжеството към Високата порта; съответно „Органически устав“ се заменяло с „конституция“. Учредителното събрание било закрито с приемането на конституцията на 16 април 1879 г. На следващия ден било открито Първото велико народно събрание, което избрало (по препоръка на руското правителство, консултирана с Великите сили) за български княз Александър Батенберг, племенник на руския император Александър II и германски офицер. Той положил клетва пред събранието на 26 юни 1879 г.

Спорът „за“ или „против“ втора камара и по характера на конституцията изобщо продължил дълго след нейното приемане и приплямвал периодически. Той се подхранвал от начина на нейното функциониране и доколко то оправдало намеренията и надеждите на учредителите. По случай 25-годишнината от приемането на конституцията списание „Гражданин“ направило допитване за мнението на живите учредители. Повечето от взелите участие се изказват отрицателно за дотогавашното „конституционно“ управление, а някои смятат специално отхвърлянето на втората камара и прекомерната свобода за грешка; други са на мнение, че не конституцията е виновна, а онези, които не я спазват.[13]

[12] Според това предложение девет от сенаторите трябва да се назначават от княза, и то пожизнено, трима – по право на заемана длъжност, а за останалите шестима комисията се колебаела дали да бъдат взети от съдилища, учебни заведения, научни дружества и пр., или да бъдат избирани от народа. Никой законопроект не можел да стане закон, без да бъде приет и от сената. *Владикин, Любомир*. История на Търновската…, с. 132.

[13] Спомени и впечатления. Отзиви от представителите на Учредителното събрание в Търново. – Гражданин, 1, 1904, № 5–6, 346–398. За реформа на конституцията в смисъл на втора камара с представители на „съсловия“ от по-улегнали хора (духовници, съдии, лекари и военни) вж. *Велчев, В.* Нашите задачи. – Летописи, 2, 1900–1901, № 8, 172–174. Това се аргументира като насочено против „тиранията на мнозинството“ и променливите страсти и като демагогия.

От доста по-късно време и не случайно от популисткото управление на земеделския режим датират анализите на системата на управление и предложенията за промяна на конституцията на видния юрист Петко Стайнов. Той определя като „демократически мистицизъм“ изразената от Славейков вяра в народа, която не допуска възможността за увличане в прекалености, нито възможността мнозинството да тиранизира малцинството, като го лиши от свободи (заплаха за свободата се виждала само от страна на княза).[14] На свой ред Стайнов обосновава необходимостта от втора камара, най-напред технически – като средство за повишаване на компетентността и професионализма в парламента и на управлението изобщо в съответствие с духа на новото време на усложнени управленски задачи.[15] Сред функциите на една втора камара се изброяват: обмислянето на законите (преди гласуването им от парламента), гаранции за спазването на конституцията, застъпване на известни професионални и корпоративни интереси (на университета, духовенството, търговски, индустриални и земеделски камари). Авторът развива едно минималистко схващане за функциите на подобно тяло като чисто „кодификационна комисия“, подготвяща предварително законопроектите, за да се избегнат приемането на недомислени и антиконституционни закони и многобройните промени впоследствие; предвижда се и възможност за консултативна камара с професионално представителство (на професионални организации и синдикати) и компетентни лица, чието мнение да бъде публично изслушвано от парламента. Но Стайнов не крие, че би желал да види и нещо повече в подобни инстанции, а именно – и тяло с политическо значение, съвещателно-контролен орган от хора с висок ценз и компетентност, който да може да възпира долната камара в ув-

[14] *Стайнов, Петко.* Компетентност и народовластие…, 112–113. Много добре е характеризиран този „демократизъм“ от *Милюков, Павел*. Българската конституция, 25–26, 35–36. Към извлечената от преданията на националните борби вяра в „народа“ на народни дейци като Славейков и „буйни глави“ от типа на Каравелов, които увличали най-вече дребната градска буржоазия (еснафите), се добавяла ненавистта към всякакви привилегировани групи (като предишните чорбаджии) и недоверието към учените и адвокатите в частност (от типа на Стоилов и Греков), чието интелектуално превъзходство те вероятно усещали и го тълкували като пренебрежение към народа. От друга страна, те не можели да си представят необходимостта от конституционни гаранции срещу злоупотребите на самия демократизъм (да се гарантира конституцията от волята на народа). Както си спомня 25 години след приемането на конституцията участникът в Търновското събрание Марко Балабанов, аргументацията срещу втора камара вървяла с твърдението, че не трябва да се издигат пречки и стени между княза и народа. Вж. Спомени и впечатления…, 366–367.

[15] *Стайнов, Петко*. Компетентност и народовластие…, 108–130. В един исторически преглед на въпроса Стайнов посочва като отчасти погрешна аргументацията на комисията на Учредителното събрание и като още по-погрешно тълкуването на „сената“ от либералите, а именно в класов смисъл, като тяло от привилегировани лица, чорбаджии или аристокрация.

леченията ѝ, да забавя и дори да слага вето на прибързани закони, т. е. същинска втора политическа камара.[16]

Конституционният спор има и по-общо и социално-философско измерение: на каква почва и в каква традиция попада тази твърде „демократична“ конституция; дали тя е подходяща за народ, който тепърва започва свободен живот и няма привички да упражнява дадените му права. В работата си за българската конституция (и развитието на политическия строй) видният руски юрист Павел Милюков отбелязва контраста у нас между „твърде напредничави конституционни учреждения и твърде елементарен обществен и културен строй, към който тия учреждения се прилагат“. Той обаче решително взема позицията на Джон Стюарт Мил по аргумента за „незрелостта“, а именно, че никога не е твърде рано за представителното народно управление, понеже то носи в себе си възпитателни елементи, които ускоряват политическото „съзряване“. Така според него и в българския „експеримент“ изреждането на слабостите и недостатъците на парламентаризма не е аргумент против самата идея за народното представителство.[17]

В другия лагер на твърдите застъпници на консервативната идея у нас е Стоян Михайловски. В една написана с много горчивина работа под заглавие „Как западат и се провалят държавите“ (датирана през 1924 г.) той аргументира, че българският народ не е достигнал необходимата гражданска и политическа култура, не притежава необходимия дух за такава крайно демократична конституция; че неограниченият народен суверенитет дава при тези условия жалки резултати, между които изкачването на недостойни хора до властта и безконтролно управление (понеже няма въздържащи сили и обществено мнение); правата и правовата държава остават само на хартия и пр.[18] След пледоария за постепенност при въвеждането на демократични институции успоредно с развитието към гражданска култура той изтъква като по-подходяща уредба избирателен ценз и несменяем сенат. На едно място дори намеква за необходимостта от „желязна ръка в кадифени ръкавици“, за да „усмири“ българите и да въведе ред.[19]

---

[16] Като познава липсата на аристократична традиция у нас и подозрителността към всякакви привилегировани лица и съсловия, Стайнов апелира поне за консултиране на парламента от компетентни лица и професионални организации при известна задължителност на това допитване.

[17] *Милюков, Павел*. Българската конституция, I–II (предговор).

[18] *Михайловски, Стоян.* Как западат и се провалят държавите. – Във: *Михайловски, Стоян.* Неиздадени съчинения. Т. I (Метаполитика). С., 1940, 77–209, особ. 85–86, 103–106, 108–111, 138–139, 146, 150–151, 163–164, 168–169, 174–175, 178–179, 192–193, 206–208. Работата е написана през 1924 г.

[19] Пак там…, 163–164.

Разминаванията между конституция и реалности са били обяснявани и най-фундаментално с несъответствията между заложеното в нея абстрактно и индивидуалистично понятие за гражданин и съответната идея за народно представителство на индивидуални воли и съвсем различната обществена среда у нас, където те са подложени на своеобразна колективистка (популистка) интерпретация.[20] У повечето от учредителите и първите управляващи е съществувала твърде неясна, силно идеализирана (и направо метафизична) идея за народ и народно самоуправление, където колективизмът, солидарността, „органическото“ единство и водачеството от името на народа имат приоритет над индивидуалните права и формалните процедури. Българската (възрожденската) традиция в това отношение е колективистична и популистка, а не индивидуалистична и юридическа. В този смисъл е следният коментар на съвременник:

> В нашето гражданство и в тия, които го представляваха в Учредителното събрание, нямаше развито индивидуално самосъзнание, което да вижда в конституцията идентифициране на своето дълбоко вътрешно разбиране. И това е много ясно. Оня духовен индивидуализъм, който само би могъл да направи конституцията реален факт в нашия живот, не можеше да има място при стопанския момент, който преживявахме тогава. […] А знае се, че само личността, оставена сама на себе си да пори всред хаоса от материални отношения, може да сформира чертите на една независима, горда и вътрешно импулсивна личност. Ясно е, че върху патриархални отношения не може да се развие граждански дух. Но има и още едно важно положение, което е убило психологията на нашето ново гражданство. Това е вековното робство под турците, което, като е смазвало всяко гордо чувство, сформирало е робската психология на българина.[21]

Но пък народопсихологът Антон Страшимиров отхвърля квалифицирането на българското следосвобожденско общество като традиционно, наивно патриархалистко и задружно колективистично. Вместо това той говори за своеобразен манталитет на „индивидуализиран демократизъм“ и „битово гражданство“, извеждани от него от несигурността на живота в турско време. Тогава се създала житейската философия и максимата „Всяка коза на свой крак“, изразяваща едновременно самостойност и асоциал-

[20] Напоследък *Еленков, Иван*. Родно и дясно. С., ЛИК, 1998, 13–29. Като говори за конституционния дебат, авторът посочва, че българският либерализъм тогава бил всъщност една „народническа идеология“; нямало откроени икономически интереси и абстрактни граждани, липсвал индивидуализъм.

[21] *Харизанов, Иван*. Принос към характеристиката на нашите партии. – Демократически преглед, 4, 1906, № 3, 267–287, цит. на 271–272.

ност, без „чиноначалие“ към авторитети като свещеник, учител, старей и други власти.[22] С други думи, виновна за изкривяванията в политическия живот е не липсата на индивидуализъм и на граждани, а тяхното различно социално-битово качество.

Внимание заслужават и разсъжденията на историка на Търновската конституция Любомир Владикин, който разглежда българската следосвобожденска демокрация като неправомерен пренос на твърде различното (битово) местно народовластие върху държавата под формата на чужд за нашите традиции парламентаризъм. Според тази идея самоуправлението, което у нас работело добре на местно ниво, не функционирало добре на централно (национално) ниво:

> Това местно самоуправление напълно задоволяваше изискванията на тогавашния гражданин и макар да не съставлява ядката на демокрацията в модерната държава, съставя нейната основа и – това ние особено подчертаваме – способства за развитието у народа [на] съзнание за политическо достойнство, вкус към гражданска свобода и желание за самоуправляване. Само една стъпка по-нататък към завладяване [на] централния конституционен институт, парламента, и народовластието става пълно. […] Може би Учредителното събрание не взе достатъчно под внимание, че народът бе свикнал с широко местно самоуправление, но при силна централна власт – то взе битовото местно самоуправление и му прибави заетия от Запад парламентаризъм.[23]

В подобен смисъл (но чисто констативно) е едно сравнение с други балкански страни, според което по-късно възникналата българска държава е „прескочила“ традиционалистката (патриархалистка) фаза на политическо управление и легитимност на други държави (особено Сърбия и Гърция с техните автократи и олигархии). Под ръководството на образовани либерални елити у нас се възприема направо модерният либерален (и национален) модел на държавно устройство чрез представителство на интереси и съответна легитимация на властта. Той обаче е популистки преинтерпретиран в духа на по-старите представи за местно народно самоуправление и при монолитно схващане на народната общност.[24]

---

[22] *Страшимиров, Антон*. Диктаторът. Животът на Стефан Стамболов. С., Стрелец, 1993 (първо издание от 1935 г.), 84–85, 151–152.

[23] *Владикин, Любомир.* История на Търновската…, 33–34. В този ред на мисли авторът смята, че провалът на предложението за Държавен съвет или сенат и приемането на „най-демократичната“ за времето конституция довели до лоши последици – лоша демокрация. Според него явно по-добра би била по-силна централна власт.

[24] *Мишкова, Диана*. Приспособяване на свободата. Модерност – легитимност в Сърбия и Румъния през XIX век. С., Парадигма, 2001, 311–316.

УСТРОЙСТВО НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

Източна Румелия била създадена като васална на султана област със свой статут.[25] Органическият устав е замислен по самоуправлението (self-government) на английските колонии и доминиони Австралия, Канада, Нова Зеландия и др., които имали свободите и независимостта на учрежденията в Англия, а конкретното им устройство било съобразено с местните нужди. Автор на първоначалния проект е Хенри Дръмонд-Уолф, но в преработката взели участие и представители на другите сили. Според устава начело на областта стои главен управител християнин, с широки права, назначаван за пет години от султана със съгласието на Великите сили. Главните административни служби (наречени дирекции) са поверени на шестима директори с положение на министри, формиращи нещо като частен съвет на главния управител; те се назначават от последния с одобрение на султана. Това са в частност директорите на вътрешните работи, на правосъдието, на финансите, на земеделието, търговията и обществените сгради, на народното просвещение; отделно от тях са милицията и жандармерията. Законодателната власт се упражнява от Областно събрание, състоящо се предимно от изборни членове (36 души) – 10 по право и 10 назначени от главния управител. Активно избирателно право имали лица над 21 години, а пасивно (да бъдат избирани) имали самостоятелни земевладелци, хора с търговско или индустриално занятие и хора с образование. Областното събрание избирало от своята среда нещо като горна камара, т. нар. Постоянен комитет (от 10 души и трима заместници), който служи като съвет на главния управител и законодателства заедно с него във времето между сесиите на Областното събрание. Той е постоянно действащ орган на Областното събрание, овластен с контрол върху дейността на администрацията, и фактически придобива значителна власт (в противотежест на частния съвет като орган на главния управител).[26]

Областта се подразделя на 6 окръга и 28 околии, които на свой ред се делели на градски и селски общини със своя територия. Окръгът се управлява от окръжен управител (префект) с помощта на назначаем от него съвет; във всеки окръг има окръжно представителство, окръжно съдилище и административно съдилище. Окръжното представителство се нарича Гла-

[25] *Бобчев, Стефан*. Източна Румелия. Исторически поглед, устройство, законодателство и правосъдие. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. Т. 19. 1923–1924. С., 1924, 1–124; *Маджаров, Михаил*. Източна Румелия. Исторически преглед. С., 1925. За описание на Органическия устав вж. и *Андреев, Михаил*. История на българската…, 58–64; *Манолова, Мария*. История на държавата…, 79–92. Също *Иречек, Константин*. Княжество България, 408–419.

[26] Вж. за постоянния комитет *Бобчев, Стефан*. Източна Румелия…, с. 59, 130–134.

вен съвет и се състояло предимно от изборни членове (определени чрез избори в околиите) и някои назначаеми членове, както и от членове по право; той се свиквал да разгледа и гласува бюджетите на окръга, занимавал се със стопанските въпроси, с благоустройството и безопасността на окръга и пр. Главният съвет излъчвал окръжна комисия, оглавявана от председателя на Главния съвет – като постоянно представителство във времето между сесиите.

Околията имала назначаем околийски началник, който изпълнявал указанията на върховната и окръжната власт. Всяка градска община имала кмет, избиран от градски съвет, избиран на свой ред от населението; кметът и градският съвет се занимавали с градския бюджет и заеми, с общинските имоти, градските данъци, а също така се грижели за училищата, благоустройството и полицейската служба в градовете. Селските общини имали селски кметове и старейски съвети, избирани от населението. Градските и селските кметове били служебно подчинени на околийските началници и окръжните управители. Изобщо (както изтъква Стефан Бобчев) Органическият устав бил по-ясен, по-подробен и по-изричен от Търновската конституция и предвиждал децентрализация и местни представителни учреждения.[27]

Според редица наблюдения Източна Румелия била по-добре администрирана от Княжеството. Внимателен наблюдател като Иречек забелязва:

> Страната, една от най-богатите на полуострова, скоро се оправи. Политически бъркотии като ония в Княжеството там нямаше. Всичко там неотменно бе наредено по Органическия устав и се намираше под многократен контрол: на Портата, консулите, Областното събрание, трите националности и свободния печат. Чиновниците рядко се сменяваха, понеже според Органическия устав уволняването изискваше съдебна присъда. На кормилото бяха не емигранти, но местни, отдавна тук заселени хора, особено бегликчийските семейства из Копривщица и произхождащите от тях пловдивски патриции. Против триязичната столица Пловдив изстъпяше Сливен като център на българското национално движение. Скоро се забелязаха зачатки на румелийски местен патриотизъм: интелигенцията, обезпечена чрез трайни и тлъсти приходи и пообразована вследствие сношенията с Цариград и морето, считаше себе си за нещо по-добро от хората отвъд планините, в Княжеството.[28]

Може да се отбележи известно развитие към действителен парламентаризъм в областта, въпреки че това не било предвидено в Органическия

[27] Пак там, с. 63.

[28] *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 415. Подобно на с. 323.

устав, а просто по силата на обстоятелствата – на разногласията с Високата порта около някои назначения и изобщо поради борбата за защита на българските интереси. Развитието в тази насока се изразявало във въвеждането на принципа за политическа отговорност на директорите (по устав някои назначавани и всички утвърждавани от султана) и поставянето им в зависимост от доверието на народните представители. Това станало поради сговора между последните и патриотизма на двамата генерал-губернатори (Алеко Богориди и Гаврил Кръстевич). Първият бламиран директор Шмит не искал да отстъпи, но генерал-губернаторът му заявил, че като е загубил доверието на народните представители, загубил е и неговото. При Кръстевич като генерал-губернатор се стигнало дотам, че той се допитвал официално до камарата и искал кандидати за овакантени директорски постове.[29]

В някакъв смисъл Източна Румелия може да се разглежда като експеримент за различно от Княжеството, а именно по-консервативно и децентрализирано конституционно и административно устройство. Разбира се, подобно сравнение не може да бъде съвсем точно поради наличието на съществени отлики. Докато международното положение действало дестабилизиращо в Княжеството, несамостоятелният статут на Източна Румелия сплотявал българските народни представители за установяване на българска хегемония и действал като спирачка за политическите безредици. Други отлики били по-напредналият градски живот в Пловдив и икономическото развитие на областта. Все пак сравнението обръща внимание върху сполучливото действие на някои институции в Източна Румелия – нещо като втора камара, административен съд, реално местно самоуправление, които липсвали в Княжеството.

По въпроса за втората камара може най-общо да се твърди, че тя създава допълнително и отчасти самостоятелно средище на политическа власт. Как конкретно би действала, зависи от правомощията и начина на съставяне на подобна камара. Ясно е, че колкото по-големи правомощия има и ако в нея влизат назначавани от монарха хора или членове „по право“ (от разни корпорации), толкова по-малко влияние биха имали партиите в парламента и в държавното управление, а и в обществото. Въпрос на конкретни обстоятелства е дали подобен сенат би се развил в опора на ли-

[29] *Маджаров, Михаил*. Източна Румелия…, 317–320. И Стефан Бобчев забелязва, че Областното събрание се издигало постепенно до истински парламент, който контролирал строго областното управление и финансите и водел областта към благосъстояние; той свързва усърдието в работата на народните представители със стремежа да се изяви българският характер на областта, да се огради от намесата на чужденци и да се освободи от опеката на Високата порта. Вж. *Бобчев, Стефан.* Източна Румелия…, 134–135.

чен режим на монарха, в лоби на специални интереси или в някакъв стожер на конституционализма и законността. Но като цяло едва ли следва липсата на тази институция да се разглежда като главен виновник за слабостите на българското политическо развитие, съответно да се смята, че нейното наличие би променило радикално нещата, дължащи се не толкова на „прекомерна демокрация“ на институционната уредба, колкото на други фактори от по-общ обществен контекст. При това самата конституция съвсем не била така демократична (освен в някои пунктове като всеобщото избирателно право и еднокамарен парламент) и главното отклонение, поне в първите десетилетия, е по-скоро по линия на личния режим, а не в крайностите на народовластието. Друг въпрос е, че изборните насилия и фалшификации, характерът на партийния живот и лошото функциониране на парламента превръщали демокрацията в карикатура.

СУВЕРЕНИТЕТ И РАЗДЕЛЕНИЕ НА ВЛАСТИТЕ ПО КОНСТИТУЦИЯТА

Берлинският договор предвижда за България отношения на васалност спрямо Турската империя. Те се изразяват в очакване на признание на държавния глава от сюзерена (и одобрение от Великите сили), пазене на интересите на сюзерена пред трети държави (и дори да не се сключват договори по свой почин), плащане на малък трибут; във вътрешните отношения България се задължава да даде пълна вероизповедна свобода на своите граждани и равно третиране на религиозните организации. На практика обаче тези белези на полусуверенитет били заобиколени и обезсилени. Българската независимост и териториалният суверенитет се накърнявали най-вече от режима на капитулациите, т. е. от сключените между Турция и много европейски държави договори, които били наложени и на Княжеството. Те давали данъчен и съдебен имунитет на чужденци европейци на територията на империята и определяли нисък размер на митата. Въпреки настояванията от българска страна Великите сили не се съгласявали да ги премахнат. Едва през 1907 г. капитулациите били ограничени (със сключване на търговски договори), а напълно са премахнати с официалното признаване на независимостта през 1909 г. и с подписването на договори за екстрадиция с Русия, Франция, Германия и Австро-Унгария през 1911 г. Държавният суверенитет на България бил по-съществено ограничен след поражението в Първата световна война с Ньойския договор, който наложил „първа привилегия върху всичките имущества и източници на България“ с оглед изплащането на репарациите и създал редица ограничаващи

българския суверенитет институции. Такава била особено действалата до 1927 г. Междусъюзническа комисия като орган на т. нар. Комисия за репарациите.[30] Така само през част от разглеждания период България съществувала като напълно суверенна държава, макар реалният ѝ суверенитет да бил различно силен.

Нека разгледаме по-отблизо функциите на различните органи на управлението и баланса между властите според конституцията.[31] Формулата за най-напредничавата и най-демократичната (за времето си) конституция е създала редица заблуждения в това отношение. Според Търновската конституция България е наследствена конституционна монархия с народно представителство (чл. 4). Но какво означава това? Каква всъщност е формата на държавното управление? За да се отговори на този въпрос, трябва да се анализират правомощията на разните носители на властта – княз, Министерски съвет, Народно събрание – и съотношението между тях. Трябва да се види също как е прокарано разделението на властите между законодателната, изпълнителната и съдебната власт.

Държавният глава – князът (след обявяването на независимостта през 1908 г. – цар), е облечен с широки законодателни, още по-широки изпълнителни и някои съдебни власти. Той има, както и Народното събрание, законодателна инициатива (чл. 108), а приетите от Народното събрание закони подлежат на утвърждаване от него (чл. 10, чл. 45, чл. 46), като текстовете на конституцията дават да се разбере, че това утвърждаване е абсолютно необходимо за валидността и правната сила на всеки закон. Той свиква и разпуска Народното събрание и назначава нови избори (чл. 127, чл. 136). Още по-широки са княжеските пълномощия по отношение на изпълнителната власт, чиято глава е той. Така според конституцията „изпълнителната власт принадлежи Князю, вси[чки]те органи на тая власт действуват от негово име и под негов върховен надзор“ (чл. 12). В частност той назначава и уволнява министрите (чл. 152), които са отговорни пред него (и пред Народното събрание) за своето управление (чл. 153); той е върховен началник на военните сили в мирно и във военно време, раздава военните чинове (чл. 11); представлява държавата в международните отношения и от негово име се сключват международните договори (чл. 17). Князът има и някои съдебни правомощия, като смекчаване или отмяна на наказа-

[30] *Гиргинов, Александър*. Държавното устройство на България. С., 1921, 25–51, 64–68; *Станев, Никола*. История на Нова България, 1878–1942. С., 1942, 137–140.

[31] Търновска конституция. – Във: Методиев, Веселин и Лъчезар Стоянов (съст.). Български конституции и конституционни проекти. С., Д-р Петър Берон, 1990, 20–36. Вж. анализите у: *Андреев, Михаил*. История на българската…, 51–57; *Владикин, Любомир*. История на Търновската…, 94–172; *Гиргинов, Александър*. Държавното устройство…, 575–624.

ният по предвиден ред и право на помилване (чл. 14, чл. 15). Самият той не подлежи на наказателна и гражданска отговорност (както се подразбира от чл. 8 на конституцията, който обявява княза за „свещено и неприкосновено“ лице). Известен опит за ограничение на княжеската власт е изискването (чл. 18) изхождащите от монарха публичноправни актове да бъдат приподписани от съответните министри, които да поемат върху себе си отговорността за тяхното издаване. Но това има слаба ефикасност при условие, че князът назначава и уволнява министрите (а пък изискването последните да имат доверието на Народното събрание можело да се заобиколи чрез неговото разтурване).

Освен на княза изпълнителната власт според Търновската конституция принадлежи и на действащия под неговия върховен надзор Министерски съвет (чл. 12, чл. 149), чиито членове се назначават и уволняват от него (чл. 152) и са отговорни пред него и пред Народното събрание (чл. 153). За нарушаване на конституцията, държавна измяна или за вреда, причинена на Княжеството за лична полза, министрите можели да бъдат предадени по решение на Народното събрание на особен съд (чл. 155). Правомощията на Министерския съвет са определени непълно в конституцията. Чл. 47 дава право на Министерския съвет при извънредна ситуация – външна или вътрешна опасност за държавата и при невъзможност да се свика Народното събрание, да издава наредби със силата на закон, които да бъдат представени за одобрение на първото свикано след това Народно събрание. (Именно на този член се позовали авторите на Деветнайсетомайския преврат през 1934 г. в своето управление с декрети.) Министерският съвет имал и правото да сключва заеми до 1 млн. лева без предварителен вот на Народното събрание.

Според Търновската конституция изпълнителната власт се състояла от шест министерства: на външните работи и на изповеданията, на вътрешните работи, на народното просвещение, на финансите, на правосъдието и на войната. Конституцията възприела принципа на широко местно самоуправление (чл. 3). Той обаче не бил приложен на практика.

Народното събрание (както и князът) има законодателна власт. Конституцията различава Обикновено и Велико народно събрание, последното свиквано за изменение на конституцията, на територията, за избиране на нов монарх и на регенти (чл. 141 и чл. 143). Обикновеното народно събрание се състои от народни представители, избирани по един на 10 000 души население при всеобщо избирателно право. Избиратели са всички навършили 21-годишна възраст граждани (но фактически само мъжете), а избираемите трябвало да са навършили 30-годишна възраст; подсъдимите за по-важни политически престъпления са лишени от граждански и политически права.

Главните функции на Народното събрание са да обсъжда и приема законопроектите, да обсъжда и гласува държавния бюджет, да обсъжда и гласува предложенията за държавни заеми, данъци и пр. (чл. 105). То можело също така да отправя „питания“ към министрите (чл. 105); съществувала и практиката на „запитвания“ – интерпелации, т. е. развити питания, по които се изказвали представители на всички парламентарни партии и които завършвали с изказване на доверие или недоверие (чл. 107). Народното събрание имало право и да назначава „изпитателни комисии по управлението“ (чл. 106). Както се каза, то можело да предава министрите под съд (чл. 155). Властта на Народното събрание обаче е чувствително ограничена от споменатото право на княза да го разпуска и да назначава нови избори (чл. 136), както и от това, че за да се събере изобщо на сесия, то трябва да бъде свикано от княза (чл. 127).

Конституцията възприема широки граждански права и свободи, включително свобода за печата (чл. 79, чл. 81), с отстъпка само относно религиозната цензура, както и на събранията и сдружаването, но с уговорка за дружествата: „стига само целта и средствата на тие дружества да не принасят вреда на държавния и обществения порядък, на религията и на добрите нрави“ (чл. 83).

Дотук по въпроса за конституцията. Установеното с нея управление веднага се превръща в обект на различни интерпретации и борби. Водил се е спор, дали държавата е парламентарна монархия с народен суверенитет (прокаран чрез силен парламентарен режим), или е просто конституционно ограничена монархия. Действителен парламентаризъм означава изключителна отговорност на изпълнителната власт пред парламента. Към това се добавя и спорът, доколко може да се обоснове конституционно т. нар. кабинетна система, т. е. задължението на държавния глава да назначава министри от спечелилата изборите партия (или от парламентарното мнозинство), отговорност на министрите изключително пред парламента и пр. (Самата тази система се е развила в Англия фактически като конституционна практика и етика и тогава не била правно фискирана.)

Изказвани са различни мнения по формата на управление. При това става дума за тълкувания на баланса между властите и техните носители, които навремето се стремели да въздействат в една или друга посока. Опитите за интерпретация на конституцията в демократичен смисъл като чист парламентарен режим и кабинетна система започват по време на личния режим на Фердинанд, когато възниква цяла юридическа екзегеза в полза на народния суверенитет и парламентаризма. Тя произхождала от отделилите се от Каравелов „млади демократи“ около списание „Демократически преглед“ (Тодор Влайков, Илия Георгов, Найчо Цанов), които впоследствие

формират Радикалдемократическата партия, както и от университетските професори по българско конституционно право Стефан Киров и Йосиф Фаденхехт. Типично за тази интерпретация е изтъкването и засилването на определени моменти в конституцията, определящи отговорността на изпълнителната власт пред Народното събрание; обратно, принизяват се прерогативите на монарха.

От отговорността на министрите пред Народното събрание (но такава има и пред княза) Стефан Киров извежда далече отиващото твърдение, че българското управление е демократическо, върховната държавна власт е у народа и неговото представителство, а монархията е демократизирана – „парламентарна монархия“. Дори разпускането на Народното събрание от княза се тълкува като търсене на вот от народа.[32] Според Тодор Влайков, макар че в конституцията никъде не се казва, че управлението трябва да бъде парламентарно и князът има обширни права, все пак парламентаризмът може да бъде изведен и следва „логически“ от косвено указание като отговорността на министрите пред Народното събрание, както и от зависимостта им от отпускания от Народното събрание бюджет. В заобикалянето на парламентаризма и налагането на волята на монарха Влайков вижда изражданe на управлението в личен режим. Последният се провежда в частност чрез произволно уволняване и назначаване на министрите (и разпускане на Народното събрание) от княза, при което управлението се дава не на най-силната партия, а на най-добре съответстващата на неговите замисли и планове; по-нататък – включване в правителството на непартийни (но верни на княза) министри, особено на ключовите постове военен министър и министър на външните работи; най-сетне, княжеското влияние се налага поради общата задълженост на „повиканата“ от него на власт партия. Наистина, авторът признава, че при личния режим формално нарушаване на конституцията няма (нито дори на парламентаризма, който обаче е фиктивен).[33]

---

[32] *Киров, Стефан*. Какво е нашето управление? – Списание на Юридическото дружество в София, 2, 1902–1903, № 4, 161–186; № 7, 321–336, особ. 326–334; Върховната власт е в ръцете на народа. – Гражданин, 1, 1904, № 1, 9–18, особ. 16–18; Парламентаризмът и българската конституция. – Демократически преглед, 3, 1905, № 10, 221–225; *Гидиков, Стефан*. Политически преглед. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 2, 36–39; *Георгов, Илия*. Пренията в Народното събрание върху въпроса, дали нашата конституция предвижда парламентарен режим. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 2, 25–26.

[33] *Влайков, Тодор*. Бележки върху парламентаризма у нас. – Демократически преглед, 3, 1905, № 3–4, 53–61, особ. 54–57. Тълкувания в полза на парламентаризма също у *Влайков, Тодор*. Върху личния режим у нас. (Общи бележки). – Демократически преглед, 8, 1910, № 10, 1174–1197, особ. с. 1176, 1181–1182. Вж. също *Киров, Стефан*. Парламентарен режим и персонален режим. – Гражданин, 1, 1904, № 2, 89–106; *Дерманчев, Георги*. Конституционализмът и една страна на нашия конституционен живот. – Български преглед, 4, 1897, № 12, 79–132, особ. 130–131.

Със своята интерпретация на конституцията младите демократи всъщност искали да парламентаризират управлението и да въведат кабинетната система, разширявайки до максимален предел демокрацията. Като наблюдава със симпатия подобни опити, известният руски конституционен юрист Павел Милюков изтъква, че те игнорират голямата роля на княза по конституция (също във външната политика и военното дело). Те игнорират и действащата практика на конституцията и сложилите се политически навици (т. нар. неписана конституция), която е противоположност на изискваната от младите демократи кабинетна система, а само практиката може да наложи последната в политическия живот.[34] Описанието на тази практика от първите 25 години свободен политически живот при Милюков е до голяма степен сходно с критиките на младите демократи, но той вади сурови заключения за реалистичността на техните искания. Според него в страната по това време (началото на XX в.) нямало големи политически партии с принципни разлики, нямало групиране на избиратели около партиите, които да им дават здраво и съзнателно мнозинство (съответно това обезсилва искането князът да дава властта на партията, изразяваща мнението на „мнозинството“). Вместо това партиите били групирани около шефове с щаб от „партизани“ и били ориентирани изцяло към „плячка“, чакайки да им дойде редът да бъдат повикани на власт от княза. Обикновените избиратели, като оценяват вярно положението, на свой ред гласуват винаги за правителствения кандидат, понеже имат по-голяма изгода или поне избягват вреди. Изборите като практика са пълно отрицание на конституционната теория и основните права на гражданите често се нарушават (ограничаване на свободата на печата, нарушения на лични права като неприкосновеност на личността и собствеността и пр.). Все пак Милюков смята, че въпреки преследването на лични интереси и безцеремонността към „обществения пулс“ има граница, която политиците не смеят да нарушат в своя собствен интерес, и по някакъв тайнствен и незабележим начин здравият разум надделява.[35]

---

[34] *Милюков, Павел*. Българската конституция, с. 22, 116–122.

[35] Пак там, 121–164. В подобен смисъл вж. и наблюденията върху „селското кралство“ на *Dicey*, *Edward*. The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894. London, Murray, 1894, 142–151. Според автора, колкото и своеволно да управляват князът и министрите и въпреки фалшифицирането на изборите, те не могат да упражняват властта в разрез с „националните чувства“, „волята на народа“ и „общото мнение“, още повече че министрите и офицерите произхождат от същата класа и имат същите аспирации и предразсъдъци. Според Дайси отначало дори е по-добре изборът да се прави от другиго вместо от несвикналия с това електорат, а с увеличаване на богатството и образованието ще се наложи и по-строга етика на народна репрезентация.

Народовластното тълкуване на конституцията се възобновява след войните, когато за известно време партиите получават надмощие в политическия живот (след абдикацията на стария монарх и при неопитността на новия). Според юриста политик от Демократическата партия Александър Гиргинов (през 1921 г.) господстващо начало в управлението у нас е народният суверенитет и държавата е не само конституционно ограничена монархия, но и парламентарна демокрация, т. е. с надмощие на парламента над изпълнителната власт. Обаче за разлика от автори като Стефан Киров, Петър Джидров, Стефан Баламезов и др. той не се опитва да изведе парламентаризма от самата конституция и нейното чисто юридическо тълкуване. Според него там парламентарният режим е получил само частичен и непоследователен израз (министерската отговорност пред парламента, законодателното и другите права на Народното събрание) и е пресечен от правомощията на монарха (да назначава и уволнява министрите). Според Гиргинов парламентарният режим бил фактически установен като резултат от политическата борба между народното представителство и изпълнителната власт и е въпрос преди всичко на фактическо съотношение на силите и на чисто политическо надмощие на парламента.[36]

Твърде предизвикателно същият автор се опитва да обоснове – и вече не реалнополитически, а чисто юридически – републиканския (немонархически) характер на българската конституция. Основанията той намира във функциите на Великото народно събрание, което като учредител е суверенно и решава по своя воля въпросите за държавното устройство (дори ако се свиква от монарха); обратно, царят е с „дериватна власт“, дадена му по решение на учредителя. Така по форма на държавно устройство България се явява според автора република, в частност такава с демократична (не аристократическа) форма на управление.[37]

Според юриста с профашистки симпатии Любомир Владикин българската конституция е най-демократична за времето си и установява „демократично парламентарно управление“ за разлика от сръбската от 1869 г., която е характерна за прехода от монархически абсолютизъм към конституционализъм. Авторът привежда като аргументи главно всеобщото избирателно право и еднокамарността, също гражданските права и свободи.[38] Тъкмо това схващане се е наложило широко в историографията от социалистическо време.

---

[36] *Гиргинов, Александър*. Държавното устройство…, 593–624.

[37] Пак там, 586–594. Авторът посочва, че за първи път развива тези си идеи през 1905–1906 г. (във в. „Пряпорец“).

[38] *Владикин, Любомир*. История на Търновската…, с. 60, 65, 170–172.

Съвсем различно е мнението на известния юрист по административно право Петко Стайнов, а именно, че конституцията е монархическа, с ясно открояване на властта на монарха и стои далече от идеята за народен суверенитет на Жан-Жак Русо; самият цар по конституция представлява не народа, а държавата (държавен, но не народен суверенитет). Разделението на властите не е прокарано ясно, поне не в механичния смисъл на поверяване на всяка власт на различни титуляри (като в учението на Монтескьо). Най-добре обособена и имаща единен носител е съдебната власт. Но законодателната и изпълнителната власт са смесени, доколкото законодателната (която при това се смята за най-пряк израз на волята на народа) принадлежи съвместно на народното представителство и на царя (чл. 9). Има и смесвания от друг, функционален тип, при което някои функции от законодателен характер са поверени на изпълнителната власт, или обратно, Народното събрание се намесва в работата на изпълнителната власт. Според Стайнов в повечето случаи става дума за едно наложено от живота и опита взаимно проникване и взаимодействие на властите (при разделение и разпределение само на функциите) вместо изискваното от доктрината механично разделяне и противопоставяне.[39]

Монархизмът е особено наблегнат в интерпретацията от 1943 г. на Н. Николаев, висш чиновник, министър на вътрешните работи при безпартийния режим. Този автор подчертава тъкмо онези многобройни места в конституцията, които изтъкват централната роля на царя като „глава на държавата“ във всички видове власти. При това неговата власт е представена не като формална или символична, а като фактическа и изцяло реална. Специално е подчертана функцията на „върховен администратор“ и, както се изразява авторът, царят не само царува, но и управлява.[40] Обяснимо тъкмо по време на монархическия режим се теглят пълните консеквенции на царските правомощия по конституцията.

Историографията с нейното демократично пристрастие прави по-рядко изводите от монархическото, изглежда, меродавно тълкуване. А именно, че монархът рядко е превишавал конституционните си правомощия просто защото те са много широки. Ако за постоянната властова борба, каквато представлява политическият процес, обвиненията срещу монарха на времето са обясними и борбата за демократизиране изглежда симпатична, в ис-

[39] *Стайнов, Петко*. Разделността на властите и конституцията. С., 1946, 26–29. Че по Търновската конституция България не е парламентарна монархия въпреки „парламентарната отговорност“ на министрите, е мнението и на правния историк *Андреев, Михаил*. История на българската…, 51–56, особ. с. 51.

[40] *Николаев, Николай*. Административното устройство на българската държава. С., 1943, 170–175.

ническата наука те не бива да се вземат за чиста монета. Доколкото парламентаризмът е слабо проведен в самата конституция, опитите за претълкуване трябва да се търсят по-скоро в демократична посока. Но само едно граждански по-развито общество би могло „да изкриви“ конституцията в смисъл на парламентарна демокрация и кабинетна система, като наложи фактически волята си върху монарха. А това не е познатата от ранната ни политическа практика карикатура на демокрация (избори, парламент и пр.), зад която се криели партии на собствения интерес и монархизъм.

В Търновската конституция са направени и няколко поправки (изменения). През 1893 г. е изменен чл. 38 в смисъл, че не само първият княз, но и престолонаследникът може да принадлежи към друго християнско вероизповедание (не непременно източноправославното). Това е отстъпка във връзка с брака на Фердинанд с католичка, но в действителност се оказва излишно, понеже Борис бил кръстен в православието. Също тогава на княза се дава титлата „Височество“ и правото да учредява и раздава ордени за военни и за граждански заслуги. При същия случай министерствата се увеличават от 6 на 8.

През 1911 г. се приемат още няколко поправки от Великото народно събрание. Държавният глава приема титлата „цар“ (на практика това става още с обявяването на независимостта на Княжеството със специален манифест на Фердинанд от 22 септември 1908 г.). Изменя се конституционната основа на военните съдилища в ограничителен смисъл – не при всички случаи военни лица ще бъдат съдени от военни съдилища, а за някои престъпления – от граждански (и че това ще се определи със специален закон). Главното изменение е на чл. 17, с което се възприема принципът на тайните международни договори и се позволява на правителството (от името на царя) да сключва договори, без да уведомява парламента (което проправя пътя към недобре обмисления Балкански съюз). Също тогава министерствата се увеличават от 8 на 10.

КОНСТИТУЦИЯ И РЕАЛНОСТ

Особено съществен е въпросът за спазването на конституцията в практиката. Преобладава констатацията за съществени разминавания между писана конституция и реалности (pays legal и pays reel). Но значение тук има продължителността на конституционната традиция. Четвърт век след приемането на конституцията според горчивото мнение на юриста Д. Вогазли: „Дадената ни конституция редко е намервала реално приложение, а повечето пъти е служила като егида, зад която да се скрива и се замаскирва ту

абсолютизмът, ту демагогството, ту тиранията на невежествената маса или на бруталната сила.“ Но авторът изразява надежда, „че и ние полека-лека ще съумеем да се въврем и маневрираме в тая деликатна дреха, ту твърде широка, ту твърде тясна, която се казва българска конституция.“[41]

Компетентният и внимателен външен наблюдател на българския конституционен и политически живот от началото на XX в. Павел Милюков признава големия контраст между „буквата и нейното прилагане“; последното „далеч е отстъпвало от всичко, което се изисква от европейските понятия за законност“, и е породило скептично и иронично отнасяне към „демокрацията“ в българската среда. Но същият автор предупреждава чужденците да не вземат лекото отнасяне на българите към техния основен закон за чиста монета. Като аргумент той привежда готовността на обществото да защитава този документ в моменти на опасност (макар да го тълкува „като парцал от писана книга“, когато нищо не го застрашава), проникването на известни политически навици във всички партии в хода на практикуването на конституцията; най-сетне, въпреки наличието на „деспоти по привичка“ (но и на противници на дворцовия режим) в България все пак няма принципни противници на тази форма на управление.[42] Авторът вярва в политическото възпитание и издигане на политическия живот в хода на практикуването на конституцията. В частност той отбелязва известно рафиниране на политическия живот, що се отнася до изборите – от грубите изборни побоища в началото до известно изтънчване на прийомите, – и тълкува това като заякване на неписаната конституция около хартиения документ.[43]

Съществува един интересен опит (на конституционния юрист Стефан Баламезов) за преценка на повече от петдесет години българска парламентарна практика от гледна точка на нейната конституционна коректност. Авторът изследва формирането и разтурването на кабинетите – общо 40 кабинета до 1932 г. според смяната на министър-председателите (44, ако се брои и смяната на отделни министри). Като причина за разтурване (или реконструкция) на кабинета у нас анормално преобладавали извънпарламентарните кризи – 32 от 44. Те се дължат на конфликт или несъгласие между държавния глава и кабинета (но само няколко), разтурване по взаимно съгласие между същите, конфликт в състава на самия кабинет, смърт или абдикация на държавния глава, смърт на премиера, лични съображения на премиера. По-редки (12) били случаите на оставка на кабинета поради

[41] *Вогазли, Д.* Престъпленията по изборите и частно в България. – Юридически преглед, 11, 1903, № 1, 24–32, цит. съответно на с. 26 и 28.

[42] *Милюков, Павел*. Българската конституция, 115–116.

[43] Пак там, с. 161.

парламентарни кризи, т. е. неблагоприятен резултат в избори или бламиране на кабинета от Народното събрание. Собствено поради загуба в изборите паднали само четири кабинета: на Климент (24 март 1880 г.), и то след косвено бламиране в събранието; на Рачо Петров (кабинет, смятан за служебен, на 12 февруари 1901 г.); на Теодоров (6 октомври 1919 г.); на Ляпчев (19 юни 1931 г.). Подобна аномалия на преобладаващо извънпарламентарни кризи (и смени) на кабинета Баламезов обяснява със спъване на проявата на свободната воля на избирателите и с раздробеността на избирателите между многобройни партии. Наистина при съставянето на нови кабинети в общи линии се държала сметка за резултата от изборите, когато той излъчвал партия или коалиция, а съставени по волята на монарха кабинети също търсели доверие към себе си.[44] Друг въпрос е как са печелени изборите. Казаното за начина на смяната на правителствата, както и късият им живот не говорят за издигната парламентарна практика през първия половин век свободно съществуване. Констатацията всъщност важи за парламентарния живот през цялата буржоазна епоха, като се има предвид, че Деветнадесетомайският преврат от 1934 г. прекратил партийната система и парламентаризма, който бил възстановен по-късно в силно ограничен вид.

Важен въпрос на конституционализма и парламентаризма е контролът на Народното събрание върху изпълнителната власт. Той се осъществявал чрез дебатите по бюджета, питанията и запитванията и правото за назначаване на изпитателни (анкетни) комисии по делата на министрите (чл. 106). Предвидени са определени процедури по анкетиране и евентуално подвеждане под съдебна отговорност на министри, както и специален Държавен съд (чл. 158), уредбата на който била променяна на няколко пъти. Трябва да се отбележи, че министрите подлежали на углавна отговорност не само по чл. 155 (за измяна, предателство, нарушение на конституцията и вреда, причинена на държавата за лична полза), а и по чл. 43, според който Българското царство се управлява според законите (т. е. всички приети закони), и чл. 160–162, които възлагат на министерствата и министрите изпълнението на законите.

Един куриоз в тази връзка е приемането на т. нар. Тълкувателен закон на чл. 155 от конституцията от 5 януари 1904 г., който на практика изключва подвеждане на министрите под съдебна отговорност. Съгласно него извършеното от министър нарушение на обикновен закон не представлява нарушение на чл. 43 или на друг член от конституцията. Министрите могат да бъдат съдени углавно само за нарушение на изричен член от конститу-

[44] *Баламезов, Стефан*. Нашата парламентарна практика. С., 1932, 5–19. Почти същото вж. *Баламезов, Стефан*. Министерската отговорност в България. Увод. Анкети и обвинения. Процеси. Видове и случаи на блам. – Годишник на Държавното висше училище за финансови и административни науки, 1, 1941, 1–106, особ. 97–106.

цията, но не и за одобрени от Народното събрание техни служебни действия. Така изразът на политическо доверие от парламента може да спаси от съдебна отговорност за неправомерни действия по сключване на договор, заем, доставки и пр. Това е пример за лоша солидарност между двете власти. Тълкувателният закон бил отменен през 1908 г. (на 4 декември) и углавната отговорност на министрите била възстановена.[45] Дълго време съществувала и порочната практика на амнистия и реабилитация, при която взелата властта партия опрощавала престъпленията по изборите на своите партизани и ги назначавала на служба.[46]

Специално отбелязване заслужава и приетият от БЗНС закон за съдене и наказание на виновниците за народната катастрофа от 9 декември 1919 г. Отговарящ на стремежа за справедливост и възмездие за страданията след загубената война, той бил създаден ad hoc (специално) за конкретни деяния и конкретни лица и бил противоконституционен с това, че имал обратно действие; наред с това той включил нови престъпни състави и усилил санкцията (първоначално до смъртно наказание). На практика това бил закон-присъда. Той е отменен след Деветоюнския преврат.

Народното събрание се е възползвало на няколко пъти от правото за назначаване на „изпитателна комисия“: първата анкета е назначена през 1884 г. по повод дейността на бившия министър Т. Икономов; втората – през 1894 г., по управлението на Стефан Стамболов; третата – през 1901 г., по управлението на либералния кабинет на Иванчов–Тончев–Радославов; четвъртата – през 1910 г., по управлението на кабинета на Рачо Петров–Димитър Петков–Петър Гудев; петата – през 1914 г., по управлението на кабинетите на Иван Евст. Гешов–Стоян Данев; шестата – през 1919–1920 г., по управлението на кабинета на Васил Радославов; седмата – през 1922 г., по управлението на кабинета на Александър Малинов–Стоян Костурков. Разните анкетни комисии имали различен характер (предварителни парламентарни или съдебни) и действали различно правомерно от правна гледна точка. Те имали и различна съдба. До съд не стигат анкетите срещу Т. Икономов, срещу Стамболов, и то въпреки многобройните доказателства (понеже междувременно той е жестоко убит), и срещу Гешов–Данев (която продължила много дълго и установила невинността им за фаталните решения в Междусъюзническата война).

До съдебни процеси над министри се е стигнало в четири случая, като само два от процесите завършили с присъди, а именно: анкетата за Иван-

[45] *Баламезов, Стефан*. Министерската отговорност…, 16–32.

[46] *Киров, Стефан*. По отговорността на държавните служители. – Гражданин, 1, 1904, № 3–4, 193–210, особ. 205–206. Разните закони за амнистия са изброени у: *Печев, Тодор.* Пълен указател на законите в България от освобождението ѝ до 30 юни 1939. С., 1939.

чов–Тончев–Радославов от 1901 г., държавният съд през 1903 г. завършил с присъда от 30 юни 1903 г.; също анкетата от 1919 г. по кабинета на Радославов, процес от 1920 г. нататък, присъда от 31 март 1923 г. Издадените присъди обаче били последвани от амнистия – осъдените от кабинета на Иванчов–Тончев–Радославов на 30 юни 1903 г. били напълно амнистирани на 31 декември същата година; кабинетът на Радославов бил амнистиран след Деветоюнския преврат на 21 юли 1924 г. Два процеса били прекратени, а именно: анкетата от 1910 г. за кабинета на Рачо Петров–Петков–Гудев – дело, прекратено през 1914 г. от техни съпартийци, станали междувременно министри; анкетата от 1922 г. за кабинета на Малинов–Костурков – дело, прекратено след преврата от 9 юни 1923 г.[47]

Установените от някои анкетни комисии нарушения и престъпления са свързани с насилия при изборите, ограничения на свободата на печата и събиранията, посегателства срещу лични граждански права (на личната неприкосновеност и тази на жилището, тайната на кореспонденцията), злоупотреба със служебно положение, присвояване на суми и пр. Други анкетни комисии целят установяване на политическа вина по подготовката и воденето на война като тази по управлението на кабинетите Гешов–Данев (за 1911–1913 г.), по кабинета Радославов (за управлението 1913–1918 г.), по кабинета Малинов–Костурков (за управлението от 21 юни до 18 октомври 1918 г. и по-специално защо не са сключили сепаративен мир през август). Търсенето на политическа вина, т. е. за политически погрешни решения, дори ако е облечено в друга форма (например процедурни съображения), се явява особено спорно.

Силно антиконституционен от правна гледна точка бил устроеният от земеделската власт съд над кабинета Радославов. При него министри били съдени по споменатия закон, създаден специално за целта, на който било придадено обратно действие; допусната била промяна на процесуалните закони по време на самия процес (като в състава на съда били включени не само титулярни професионални съдии, а и окръжни и общински съветници от БЗНС, т. е. представители на изпълнителната власт); най-сетне, изпълнителната власт се намесвала грубо в работата на съда със заплашване и отстраняване на съдии. Това не можело да не се отрази върху обществения авторитет на присъдата.[48]

---

[47] *Баламезов, Стефан*. Министерската отговорност…, 33–50, 104–105; *Манолова, Мария*. Парламентарното управление в България, 1894–1912. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2000, 20–23, 105–107, 111–115.

[48] *Галунов, Тодор*. Третият държавен съд (1921–1923). – Исторически преглед, 52, 1996, № 5, 47–65; „Присъдата“ над либералните министри. С., 1923.

Едно впечатление от съда над кабинета Радославов изразява добре повдиганите от политическите процеси драматични въпроси: противоречията между чувство за справедливост и възмездие за страданията, от една страна, и законността – от друга страна, а също съмненията в правото на политически обвинители да съдят и възможността при друг обрат на съдбата те да застанат на мястото на подсъдимите (както и става в случая):

> От една страна, големи грехове. Душите на хиляди напразно загинали български синове, няколко пъти по толкова ранени и инвалиди, страданията на цял народ зовяха за възмездие, за човешки съд. От друга страна, как е възможно, как допуща съдбата това падание? Как може едни и същи хора да бъдат издигани така високо между своите съграждани, да получават такова доверие и уважение и след това да падат в дъното на бездната на унижението? И най-после – тези, които бяха тогава по върховете, които ги гонеха, обвиняваха и съдеха, не бяха ли вчера в тяхното положение? Та нали недавна сам Стамболийски излезе от затвора, за да отиде направо в двореца и Министерския съвет? Не щеше ли да бъде утре сам той на мястото на днешните обвиняеми, на същата скамейка? Този афинитет между славата и позора, между триумфа и падението, между затворническата килия и блестящите зали на двореца и министерските кабинети – неща, с които тогава за пръв път осезателно се сблъсквах – ме поразяваше. Нима това е животът, нима това е проява на висшата човешка дейност – държавническата?[49]

Формално конституцията е суспендирана само веднъж – по време на т. нар. режим на пълномощията в самото начало на държавния живот (27 април 1881 – 6 септември 1883 г.). Това става, като княз Александър Батенберг отстранил от власт либералното правителство на Каравелов и натоварил военния министър ген. Ернрот да образува временно правителство. Батенберг поискал извънредни пълномощия за управление, които били одобрени на 1 юли 1881 г. от свиканото специално за тази цел в Свищов Велико народно събрание. Князът назначил правителство от двама руски генерали (Соболев и Каулбарс) и четирима консерватори. Впоследствие между консерваторите и руските генерали възникнал конфликт по повод построяването на жп линия и консерваторите напуснали кабинета. Князът и консерваторите потърсили сближение с „умереното крило“ на Либералната партия начело с Драган Цанков. На 6 септември 1883 г. Търновската конституция била възстановена и било съставено коалиционно правителство (от либерали и консерватори) начело с Драган Цанков.

---

[49] *Кацаров, Константин*. 60 години живяна история. Montreaux (Suisse), 1970, с. 292.

Режимът на пълномощията е характерен и със създаването на нещо като сенат, наречен Държавен съвет. В него влизали назначавани от княза лица, изборни делегати и лица по право (всички министри, представители на духовенството от всички вероизповедания); председателят и подпредседателят се назначавали от княза. Интересно е, че въпреки начина на създаване, в редица случаи Държавният съвет застава в защита на конституционните свободи и закона.[50] Той бил отменен с възстановяването на конституцията.

Авторите на Деветнайсетомайския преврат през 1934 г. не отменили формално конституцията, но не спазвали важни нейни части (свобода на сдруженията, на печата и пр.); според абсурдната формулировка на самия министър на правосъдието някои постановления били „виртуално" отменени.[51] Като се позовали неправомерно на чл. 47 (извънредна ситуация – външна или вътрешна опасност), деветнайсетомайци и следващите правителства управлявали чрез наредби-закони. Възстановяването на конституцията станало сплотяващ лозунг на формално разтурените партийни политически сили. Тъкмо поради значителното символно значение на Търновската конституция управлявалите след 19 май 1934 г. правителства не я отменили формално; царят предпочел да не я прилага, където му пречи, отколкото да въвежда нова, въпреки изготвените конституционни проекти.

---

[50] *Стайнов, Петко*. Компетентност и народовластие…, 125–127.

[51] За двусмисленото положение с конституцията вж. юриста *Кацаров*, *Константин*. 60 години живяна…, 490–492. Авторът отбелязва „чудовищната формула" от юридическо гледище, че конституцията не е отменена, а само някои нейни постановления са „виртуално отменени", следователно тя се зачита, когато е удобно, и се заобикаля или нарушава, когато е нужно (според него това на практика означава управление без конституция). Според юриста и известно време правосъден министър Димитър Пешев конституцията не била отменена формално (за което говори и позоваването на неин член при извънредното управление), но съществени нейни постановления не се спазвали и въведеният ред се отклонявал в много отношения от конституцията (например управление без народно представителство, не царят определя министър-председателя, отделно насилственият начин на вземане на властта). Вж. *Пешев, Димитър*. Спомени. С., Гутенберг, 2004, с. 68, 80, 94–95, 96. Мненията на историците са различни. Някои, като Стойчо Грънчаров и Илчо Димитров, приемат, че редът бил съществено променен към авторитаризъм, без конституцията да бъде отменена формално. Вж. *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България, 1878–1944. С., Анубис, 1999, с. 521, 547, 575–576 (частта на Стойчо Грънчаров). Също *Димитров, Илчо*. Българската демократична обществеост, фашизмът и войната. С., ОФ, 1976, с. 41, с. 242. Величко Георгиев говори за суспендиране на конституцията от деветнайсетомайци и борба на партиите за възстановяването ѝ (т. е. на свободата на словото, печата, на партиите и професионалните организации); инициативата била взета от царя и режима бил легализиран след изборите за Народно събрание през 1938 г. (което утвърдило и издадените преди декрети). Вж. *Георгиев, Величко*. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България, 1934–1939. С., Наука и изкуство, 1971, с. 72, 160–165, 318, 351, 356.

Тези проекти представляват интерес, понеже показват в каква посока е била търсена промяна на държавния строй. Проектът, изготвен под ръководството на главния секретар на Вътрешното министерство Николай Николаев, има еднокамарен и двукамарен вариант. Нововъведенията в сравнение с Търновската конституция са по посока на засилване на управлението начело с монарха и съдържат някои идеологически формулировки в националистично-авторитарен стил. За отбелязване са въвеждането на Законодателен съвет (за изготвяне и съгласуване на законите) с широки правомощия, който фактически ограничава камарата (наречена Законодателно събрание). Особено „консервативен“ е предвижданият начин на съставяне на камарата – от изборни членове (но сред ограничен избираем кръг хора) и членове по право, с намек за двустепенна избирателна система (в двукамарния вариант само в горната камара присъстват двата вида членове). Камарата запазва правото на парламентарен контрол над изпълнителната власт (въпроси и питания, искане на оставка и вот на недоверие, анкетни комисии за проверки по управлението), но личната отговорност на министър-председателя и на министрите пред царя е особено силно подчертана (за водената политика те са отговорни само пред него).[52]

ЦЕНТРАЛЕН АДМИНИСТРАТИВЕН АПАРАТ

Устройството както на централната, така и на местната власт е претърпяло многобройни изменения и реорганизации. Нека започнем с централната власт и нейните главни органи – министерствата.[53] Според Търновската конституция те са шест на брой – на външните работи и вероизповеданията, вътрешните работи, народното просвещение, финансите, правосъдието и войната. Развиващите се функции на държавата наложили създаването на нови министерства. Още с първото изменение на Търновската конституция през 1893 г. били създадени две нови министерства – на търговията и земеделието и на обществените сгради, пътищата и съобщенията. При изменението на конституцията от 1911 г. Министерството на търговията и земеделието било разделено на две отделни министерства – на промишлеността и търговията и на земеделието. Също тогава Министерството на

[52] Проектите са анализирани от Стойчо Грънчаров. Вж. *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова…, 541–544. Вж. и *Гешева, Йорданка*. Министерската отговорност по Търновската конституция и по конституционните проекти (1879–1947). – Исторически преглед, 53, 1997, № 3, 19–35, особ. 28–31.

[53] *Андреев, Михаил*. История на българската…, с. 167, 173–187.

обществените сгради, пътищата и съобщенията било разделено на две, при което службите по обществените сгради, пътищата и благоустройството се обособили в едно министерство, а службите на железниците, пощите и телеграфите – в друго министерство. Така броят на министерствата нараснал на десет и те останали в общи линии в този вид до 19 май 1934 г.

След преврата от 19 май 1934 г. били предприети реформи в централния апарат и местното самоуправление по посока на намаляване броя на министерствата и на териториалните единици. Така Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството се сляло с това на железниците, пощите и телеграфите в Министерство на съобщенията. Министерството на търговията, промишлеността и труда се сляло с това на земеделието и държавните имоти в Министерство на стопанството (и двете промени с Указ 5 от 19 май 1934 г.). Били направени и редица реорганизации в отделните министерства и в личния им състав.[54] При следващите правителства обаче десетте министерства (залегнали в конституцията) били възстановени.

Трябва да се подчертае, че било обикновено явление централната администрация да се урежда със законите за бюджета, в които да се предвиждат или закриват едни или други служби в министерствата (в „обяснителни таблици“ за разходите за личния състав). Обяснителните таблици представлявали нещо като устройствени схеми на държавните служби и замествали липсващите твърди щатни таблици, т. е. постоянна схема за броя на служещите в дадена служба, тяхното служебно положение и взаимна подчиненост, цензове и пр. Това подлагало всяка година на преглед и ревизия устройствената система, внасяло нестабилност, непостоянство и дори хаос в службите, навреждало със съображения от временен фискален характер на по-съществени цели и интереси, като всичко се отразявало зле на изпълнението на възложените на службите задачи. Въпреки многобройните и основателни критики положението не се подобрило съществено до края на разглеждания период.[55] Това не било случайно, доколкото управляващите партии искали да уреждат сами всички кадрови въпроси.

Наред с бюджета администрацията се урежда и чрез съдържащите се в някои закони устройствени норми от общ характер, отнасящи се за всички държавни институции, например в закона за държавните служители, закона за бюджета, отчетността и предприятията, по-късно закона за гражданската мобилизация. Съществували и голям брой особени устройствени закони и правилници по отделни министерства, но те не обхващали всички

[54] За тези реорганизации след преврата от 1934 г. вж. *Милкова, Фани*. Българската буржоазна държава след преврата от 19 май 1934 г. – Във: Съвременна България. Т. II. С., 1985, 47–54.

[55] *Николаев, Николай*. Административно устройство…, 104–114.

служби на държавната администрация, а значението им отслабвало от бюджетните закони; самите тези особени закони рядко били събрани в едно и кодифицирани. Все пак някои министерства били уредени по-добре и постабилно от други. Може би най-добре организирано било Министерството на просвещението. Заслужава отбелязване и наличието на съвещателни тела към някои министерства, в които участвали специалисти и заинтересовани лица извън министерствата.

Министерството на външните работи и изповеданията било уредено със закон от 22 декември 1907 г., но постоянен и твърд щат на министерството така и не се създал, а останал да се определя чрез бюджета. На Министерството на външните работи били подчинени българските легации и консулства в чужбина, оглавявани от пълномощни министри и консули. Към същото министерство била и службата за връзки с различните църкви, а в държавния бюджет се предвиждали известни суми за тях. Източноправославната църква заемала специално положение на господстваща църква в държавата (съгласно чл. 39 от Търновската конституция), организирана в Българска екзархия, чието най-висше учреждение е Светият синод. Българската църква била разделена териториално на епархии, оглавявани от митрополити, подпомагани от епархийски съвети.

Министерството на вътрешните работи и народното здраве било едно от най-големите и най-важните, но нямало свой устройствен закон, а структурата му била изменяна многократно. Една от главните му функции била полицейската – опазването на обществения ред и обществената безопасност. С това до 1925 г. се занимавало Административно-полицейското отделение.[56] Според закона за полицията от 12 декември 1889 г. нейни органи били окръжните управители, софийският градоначалник (с права на окръжен управител), околийските и градските началници, приставите и старшите стражари. Законът уреждал по-специално правата и задълженията на полицейските пристави (помощници на околийския началник и непосредствени началници на полицейската стража) и на полицейските стражари (пеши и конни, младши и старши). Компетенциите на окръжните управители и околийските началници били уредени със закона за окръжните управители и околийските началници от 9 октомври 1882 г. До войните полицейският апарат бил използван от много правителства за партизански цели – сплашване, насилия и шантаж над политически противници, фалши-

[56] Един епизод от ранната история е превръщането на полицията в жандармерия и придаването ѝ под ведомството на Министерството на войната с указ на княза от 26 юли 1881 г., което поражда търкания между военните и гражданските власти и е отменено след 4 години. Вж. *Делев, Христо*. Войската, полицията и техните взаимоотношения в правовата държава. С., 1936, 45–49.

фикации и насилия при избори, разгром на опозиционни клубове и изземане на пропагандна литература и пр.

След войните полицейската функция се разраснала и се обърнала против политически подривните организации. Със закона за администрацията и полицията от 4 май 1925 г. Административно-полицейското отделение било преобразувано в Дирекция на полицията с три главни отдела: Административна полиция, Криминална полиция и Обществена безопасност (т. е. политическа полиция). Административната полицейска служба се занимавала с движението на българските граждани вътре в страната и по границите (адресна и паспортна служба), движението на чужденците, регистрацията и дейността на сдруженията и организациите, социалните злини. Криминалната полиция преследвала престъпни деяния от криминален характер (кражби, убийства, телесни повреди и пр.). Отделът „Обществена безопасност“ следял за противодържавна и антиправителствена дейност на лица и организации. Политическата полиция водела борба най-вече против крайнолевите партии и организации, особено комунисти, анархисти и земеделци и техните младежки и профсъюзни организации. (Политическият отдел начело с Пане Бичев си спечелил мрачна слава за разправата след атентата в храма „Св. Крал“ (дн. „Св. Неделя“).

Политическата полиция нараснала и се развила в Държавна сигурност, като си служела с новите методи на наблюдение и следене, вербуване на шпиони и доносници, инфилтриране в ръководствата на преследваните организации, политически провокации и пр. Държавна сигурност се състояла от няколко отделения: Отдел А – за борба против комунисти и анархисти; Отдел Б наблюдавал емигрантските организации (ВМРО, тракийци) и чуждите пропаганда и шпионаж; останалите отдели В, Г и Д следели печата и дейността на дружествата и организациите, фашистките организации, политическите младежки организации и някои политически партии (особено БЗНС и Демократическата). Новият закон за полицията от 23 юли 1937 г. разширил извънредно правата ѝ. Създадената през 1925 г. Полицейска школа в София била преустроена през 1937 г. в Полицейско училище; до началото на 1941 г. тук на шестмесечни курсове били обучени над 1000 полицаи. По време на Втората световна война службите на Държавна сигурност нараснали числено и станали особено репресивни, като използвали чужд опит и нови методи и се свързали и с германската тайна полиция (Гестапо). На 26 януари 1944 г. била създадена жандармерията като военна полицейска формация със задача да унищожава партизанските чети и да осуетява диверсии.[57]

[57] *Дерменджиев, Иван*. Очерци по развитието на държавния апарат в България (1877–1944). С., 1965, 83–84, 108–109. За полицията вж. и *Гришина, Р*. Возникновение фашизма в Болгарии, 1919–1925 г. С., БАН, 1976, 140–148, 180, 186–189; *Косашки, Нинко*. Зад желез-

Към Министерството на вътрешните работи били придадени здравните служби. Със закона за опазване на общественото здраве от 30 декември 1903 г. били създадени двете централни медицински учреждения – Дирекция за опазване на народното здраве и Върховен медицински съвет. Дирекцията имала административни функции и контролирала подведомствените ѝ органи – окръжните, околийските и общинските лекари. Върховният медицински съвет бил съвещателно тяло при дирекцията, но имал и някои самостоятелни функции по определени въпроси. Самостоятелно министерство на здравеопазването не било създадено. По-подробно здравното ведомство е разгледано в една от следващите глави.

Министерството на войната било организирано със закон за устройството на въоръжените сили на Българското княжество, приет в края на 1903 г. (обнародван на 24 януари 1904 г.), който отменил предшестващите законодателни актове. Съгласно този закон Военното министерство обхващало Щаба на армията (като самостоятелно учреждение), Административен отдел, Военносъдебен отдел, Канцелария, Кавалерийска инспекция, Артилерийска инспекция и Военен съвет. Военният министър бил по правило висш офицер, включен във военната йерархия на армията, но като член на Министерския съвет бил и политическо лице и носел политическа отговорност пред Народното събрание и наказателна отговорност. На Военното министерство били подчинени органи, натоварени със строеви задачи – дивизионни, бригадни и полкови управления. По-подробно на военната организация се спирам по-нататък.

Войската била използвана като репресивен орган срещу комунисти и леви земеделци от организаторите на Деветоюнския преврат през 1923 г. Армията участвала в потушаването на деветоюнските бунтове и на Септемврийското въстание, както и в масовите екзекуции след атентата в църквата „Св. Неделя“ от 16 април 1925 г., извършени особено от 3-та секция (разузнавателния отдел) на Военното министерство, т. нар. ескадрон на подполк. Димитър Порков. Споменатият закон за администрацията и полицията от 1925 г. дори предвиждал участие на армията за възстановяване на вътрешния ред и безопасност, както и съгласуване между армия и полиция.[58]

Министерството на финансите нямало устройствен закон, но различните отделения в него били споменати в отделни данъчни закони: закона за

ните решетки. Из историята на фашистките затвори в България, 1923–1944 години. С., Партиздат, 1971, с. 25, 47.

[58] *Гришина, Р.* Възникновение фашизма…, 140–148; *Христозов, Николай*. По дирята на безследно изчезналите. С., 1972; *Косашки, Нинко*. Армията и нейната роля в политическия живот на България, 1923–1939. – Известия на Института за военна история. Т. 29. С., 1980, 3–48.

събиране на преките данъци от 23 март 1905 г., закона за акцизите и патентовия сбор върху питиетата от 31 януари 1905 г., закона за митниците от 2 март 1906 г. По-главни служби били отделението за преките данъци, отделението за косвените данъци, митническото отделение, отделението за общинските налози и отделението за управление на пенсиите. Подведомствени на това министерство били финансовите, акцизните и митническите управления. Първите се занимавали с определянето и събирането на преките данъци, възложени на финансови бирници и финансови агенти. Акцизните управления определяли акциза на различните стоки и налагали глоби за нарушения на закона за акцизите. Митниците били ръководени от митнически управители и имали многоброен персонал.

Министерството на правосъдието имало малоброен персонал и било натоварено по закона за устройството на съдилищата от 12 януари 1899 г. да следи за съдебните места и длъжностните лица. Дейността по този надзор се изпълнявала от органите на министерството и в частност от главен съдебен инспектор, съдебни инспектори и от началници на отделения при министерството.

Министерството на народното просвещение било едно от най-добре уредените с няколко закона (разгледани на съответното място). Състояло се от отдел за основното образование, отдел за средното и висшето образование и инспекционна служба за контрол на образованието. Към министерството имало и две колегиални тела – Учебен комитет, занимаващ се с изработване на законопроекти, програми и правилници по учебното ведомство, и Учебен съвет, който ги обсъждал. Министерството упражнявало контрол върху училищата посредством училищни инспектори, като във всеки окръг имало окръжен училищен инспектор, а в околиите – подчинени на него околийски училищни инспектори.

Министерството на търговията, промишлеността и труда било създадено през 1911 г. и също нямало устройствен закон, а само бюджетна организация. То се състояло от три отделения: отделение за търговия, индустрия и занаяти (към което имало Индустриален съвет като консултативен орган), отделение на мините, кариерите и минералните води (със Съвет по мините като консултативен орган) и отделение на труда. Към министерството се числели и няколко „бюра“: централно проверително бюро, специално занаятчийско бюро, индустриално бюро и бюро за контрол. Към същото ведомство били причислени и търговско-индустриалните камари.

Министерството на земеделието и държавните имоти също нямало установена по законодателен път организация. Към него имало отделение на горите, подведомствени на което били районните горски инспектори и лесничеите. Имало отделение по водите и отделение по землените подобре-

ния, към които се числели окръжни земеделски инспектори и околийски агрономи. Било създадено ветеринарно отделение с Върховен ветеринарен съвет, на който били подчинени окръжните, околийските и селските ветеринарни лекари.

Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството било обособено през 1911 г., а дотогава службите по благоустройството били част от Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията. Към ведомството на министерството били включени окръжните инженерства, оглавявани от окръжен инженер, под чието ръководство имало инженери, архитекти и пр. Бюджетът на това министерство бил нищожен.

Министерството на железниците, пощите и телеграфите обединявало три главни дирекции: Главна дирекция на железниците и пристанищата (уредена със закона за експлоатацията на Българските държавни железници и пристанища от 25 януари 1908 г.), Главна дирекция на пощите, телеграфите и телефоните (уредена със закона за пощите, телеграфите и телефоните от 3 февруари 1906 г.) и Главна дирекция за постройките на железниците и пристанищата. Тези дирекции по комуникациите имали не само голямо стопанско значение, но и пряка роля в администрирането на държавата; съответно те имали многоброен персонал и добра организация.

Българската държава имала и няколко самостоятелни правителствени учреждения извън съществуващите министерства. Такова учреждение била Върховната сметна палата, която проверявала държавните приходи и разходи и тяхната съобразност с държавния бюджет. Също самостоятелни държавни учреждения били Българската народна банка (държавният емисионен банков институт) и Българската земеделска банка (кредитираща земеделското население).

„Административните нрави“ в българските държавни учреждения са дали повод за разни наблюдения. Отбелязва се силното начално влияние на руското канцеларско деловодство и руската бюрократична рутина. Новите български държавни служители били посветени в тайните на канцеларското изкуство от руски ръководители и заимствали от руския език технически термини, особено във ведомства като пощите и телеграфите и войската. Това влияние се смесвало с някои западноевропейски служебни нрави и с „чисто български битови черти и прояви“, докато от нравите на предишната турска администрация останал „обичаят да се пият кафета, да се пуши в канцелариите и публиката да снове по всички кътища на държавните учреждения“.[59]

Типични бюрократични злини, по-точно характеристики на една недостатъчно рационална бюрокрация, били неустановеността на компетенции-

[59] *Николаев, Николай*. Административно устройство…, 120–124, цит. на с. 124.

те и смесването им, прехвърлянето на отговорността за решаване на даден въпрос към по-горни инстанции чак до министър, оттук – мудност и бездействие на администрацията и „гоненица на преписките“. На това съответствала възприетата от самата публика система на лични ходатайства от силни на деня (роднини, приятели или други) пред висши административни органи поради убеждението, че така въпросите ще се решат по-лесно (и поради патриархална психология), което на свой ред нарушавало йерархията и объркало компетенциите; по-нататък – приятелски услуги и използване на служебното положение за решаване на разни въпроси не по установения ред и пр.[60] Действало и османо-балканското „смазване“ на административната машина с подкупи и бакшиши. Всичко това пречело на професионализма и ефективността в действието на държавния апарат, които се нарушавали от патриархализъм, корпоративизъм, клиентелизъм и корупция. Трудно си пробивала път рационално бюрократичната идея за неперсонален механизъм, действащ според формални правила и „без оглед на човека“. Така въпреки наличието на външно модерни институции и големия брой чиновници, степента и дълбочината на институционализацията оставали слаби, а институциите лесно се превръщали в залог на родово-кланови борби и се овладявали от основани на лични връзки групировки, още повече че политиката давала достъп до ресурси и била добър „бизнес“.[61]

МЕСТНО САМОУПРАВЛЕНИЕ

Общинското, църковното и еснафско-корпоративното самоуправление от предходната епоха оставили известен опит в местното самоуправление. Принципът на широко местно самоуправление се запазил и при временното руско управление при силна централизация по общодържавните въпро-

[60] Някои случаи от 30-те години на неефективна бюрокрация, взети от български вестници и от изказвания на депутати, са цит. от *Logio, George*. Bulgaria, Past and Present. Manchester, Sherratt and Hughes, 1936, 35–41.

[61] В този смисъл вж. *Казер, Карл*. Приятелство и вражда на Балканите. С., Военно издателство, 2003, особ. 19–29, 36–41, 45, 56–62, 103–112. Според този автор Балканите принадлежат към типа „родствени общества“ (с огромно значение на семейните и родствените връзки във всички сфери на живота) за разлика от западните, действащи според правила „институционални общества“ и средиземноморските „общества на свитата“ (с голяма роля на отношенията патрон–клиент). Но този автор отива твърде далече в своите твърдения и генерализации за Балканите, примесвайки твърде различни общества (албанско, черногорско, българско, румънско, гръцко) и различни епохи; също така той очевидно подценява ролята на чисто личните връзки и съюзявания в много западни общества, включително представляващото христоматиен пример за корпоративно, основано на квоти в политическата власт (и силно примесване на политика и бизнес) съвременно австрийско общество.

си.[62] Конституцията също прокламира широко местно самоуправление. Но то не се реализирало. В крайна сметка се възприел строго централистичен модел (по френски образец), а наченките на местно самоуправление били отслабени. Познавачът на Балканите и пътешественик Емил Лавеле посочва, че държавен идеал на младите дунавски държави станали централистичните Франция и Белгия, което той оценява като грешка; за селски демокрации с добри основи за местно самоуправление като образец по-скоро би трябвало да служат Швейцария или Норвегия (и дори „комунализмът“ на пуританските колонии на Нова Англия, където държавата представлявала съюз от самоуправляващи се общини). Чрез усилване на местното самоуправление биха се избегнали в частност злоупотребите с парламентаризма и с чиновническите места.[63]

Може да се постави въпросът, защо политическите елити възприели централистичен модел на държава. Иречек отдава предпочитанието към централистичната уредба на факта, че тя лесно се копира (докато местното самоуправление изисква дълго собствено развитие) и че при нея партиите установяват господство и получават многобройни служби за възнаграждение на последователите си.[64] Към това трябва да се добави и мотивът на управляващите да си служат с държавата като с инструмент за бърза модернизация на своите изостанали общества – държава-демиург (по израза на Холм Зундхаусен), и за по-ефективна мобилизация за постигане на национални цели.[65] И в негативен смисъл отсъствието на други значител-

---

[62] *Владикин, Любомир*. История на Търновската…, с. 32, 44–45. Владикин привежда думите на руския професор Грим, че по този въпрос Черкаски не стоял на гледището на конституционния строй в европейския смисъл на понятието, а на гледището за практическото сътрудничеството между абсолютистична държавна власт и съвещателни народни учреждения.

[63] *Лавале, Емиль де*. Балканский полуостров. М., 1889, с. 67, 106, 112, 130. Според автора от гледна точка на местното управление българската конституция съвсем не е толкова народовластна.

[64] *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 353; Български дневник, т. 1, с. XIX. Да цитираме: „Българските политици искаха да наредят всемогъща държавна машина по французки образец, управлявана от един център, с хиляди плащани от държавата и зависими от нея и от политическите партии чиновници. Същите стремежи, които бяха, както разправя от собствен опит английският историк Finlay, основната грешка на младото гръцко кралство.“ Немският историк на Балканите Холм Зундхаусен говори за съдбовно лоша комбинация между централистичен принцип на държава и етническо разбиране на нацията в държавите – наследници на Османската империя, докато във Франция централизмът се съчетавал с гражданско понятие за нация, а в Германия децентрализацията обезсилвала (поне за известно време) етническия национализъм. Вж. S*undhaussen*, *Holm*. Nation und Nationalstaat auf dem Balkan. Konzepte und Konsequenzen im 19. und 20. Jahrhundert. – In: Elvert, (Hrsg.). Der Balkan. Eine Europäische Krisenregion. Stuttgart, 1997, 77–90, особ. 80–81, 84–85.

[65] Sundhaussen, Holm. Institutionen und institutioneller Wandel in den Balkanländern aus historischer Perspektive. – In: Johannes Papalekas (Hrsg.). Institutionen und institutioneller

ни сили, особено на развити буржоазни слоеве, обуславя тази силна „творческа роля“ на държавата.[66]

Така се стига до хипертрофия на държавата, която поема все нови и нови функции и компетенции, друг въпрос с каква ефективност и резултат. Стремежът на държавата за цялостно проникване в обществото и действието предимно отгоре със съпровождащата идеология на държавнобюрократичен патернализъм (и идея за всеобща управляемост и отговорност за всичко) обезсилвали местната автономия и субсидиарността на местните общини (т. е. принципът решенията да се взимат локално). При това на държавата се налагало да преодолява съпротивата на местната автономия и нейните институции и сили (в България по-малко, отколкото в Сърбия и Гърция, където те били по-силни), а също да разрушава традиционната нормативна и ценностна система. В резултат обществото и чисто обществените институции и организации не успели да се автономизират и еманципират в достатъчна степен от държавата и оставали слаби и винаги заплашени от държавна намеса; липсвали и междинни и опосредстващи институции с осигурена автономия (а не за проста трансмисия на държавни решения).[67]

Би могло само да се гадае какво би станало при по-силно местно самоуправление и съответно по-слаба централна власт. Например дали в школата на общините нямаше да се развие по-будно гражданско съзнание, самостоятелност и гражданска самоорганизация; дали ограничаването на централизма нямаше да спести много злини на обществото и пр. Но трябва да бъдем предпазливи в подобни спекулации. Дори само поради факта, че способните на самоуправление общини като изнеслите националното Възраждане балкански градчета с по-образовано население били твърде малко. Интересно в това отношение е наблюдението на Иречек от първите години на Княжеството, че добра основа за самоуправление се намирала в малките планински градове, където преди имало известна автономия и службата глава на общината е носела достойнство, докато в западните части новото занятие кмет селяните често стоварвали на някой беден и безпомощен, неграмотен човек.[68] Няколкото опита да се оставят на общините грижите за училищата, здравеопазването и пътищата показали лоши резултати.

Wandel in Südosteuropa. Südosteuropa-Jahrbuch, 25. Band. München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1994, 35–54, S. 41.

[66] Както това е забелязано във връзка с възможността за монархически военнобюрократичен режим от социалиста *Коларов, Кирил*. Към равносметката на военно-монархическия режим. – Ново общество, 1, 1906, № 9, 808–814.

[67] *Sundhaussen, Holm*. Institutionen und institutioneller…, 46–48.

[68] *Иречек, Константин.* Княжество България, 323–324. Нещо подобно забелязва по повод уредеността на общините и събирането на данъците и *Боев, Бончо*. Доклад за състоянието на преките данъци. С., 1887, с. 40.

Историята на местното самоуправление след Освобождението е история на неговия упадък и закърняване – лишаване от много правомощия и превръщане в проста трансмисия на разпорежданията на централното правителство. Самата идея за общинска власт се изменя от традиционното схващане (под турска власт) за самостойна институция на самоуправление към схващане, че е най-ниска степен на държавната администрация, натоварена от централната власт с изпълнението на задачи, които не тя определя.[69] По-нататък ще се спрем на главните моменти в развитието на местното (само)управление.

Законът за административното деление на територията на Княжеството от 23 май 1880 г. премахва въведените от руското управление губернии и намалява броя на окръзите от 31 на 21. Възприето е административно деление на три степени: окръзи, разделени на околии, които на свой ред се разделяли на общини. Със закон от 21 август 1882 г. окръзите били сведени до 15, а впоследствие били намалени още (през 1911 г. били 12). Околиите представлявали чисто административни подразделения, а окръзите и общините, поне по идея – и самоуправителни тела със собствена компетентност и функции.

Окръгът по закон (от 14 октомври 1882 г.) бил самоуправително тяло. Негов орган бил Окръжният съвет, избиран чрез преки избори от избирателите на всички общини, включени в него. За кандидатите за окръжни съветници имало ценз. Функциите на Окръжния съвет били от просветен, стопански и благоустройствен характер. Изпълнителен орган на окръжните съвети била Окръжната постоянна комисия. Но самоуправлението на окръга било стеснено от значителните компетенции на назначаемия окръжен управител. Последният упражнявал общ надзор над всички държавни служби в окръга; бил началник на полицейските власти – непосредствен шеф на околийските началници; имал в свое подчинение окръжен инженер, окръжен училищен инспектор, окръжен ветеринарен лекар и пр. Изобщо окръжният управител разполагал с голяма власт и пряк достъп до всички министри.

Общините според Търновската конституция (чл. 3) трябвало да бъдат самоуправляващи се тела. Този принцип обаче бил нарушен веднага. Привременните правила за общинското градско и селско управление от 18 юли 1879 г. и създаденият по време на режима на пълномощията закон за общините и за градското управление от 12 октомври 1882 г. премахнали изборността на стоящите начело на общината кметове и ги направили назна-

[69] Hoepken, WolfgangZentralstaat und kommunale Selbstverwaltung in Bulgarien 1880–1910. Zum Charakter eines Modernisierungskonfliktes. – In: Günther Stoekl (Hrsg.). Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 39. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991, 199–213, особ. с. 203.

чаеми от централната власт (при определен имуществен и образователен ценз). Общинските съвети се запазвали като изборни тела, но се избирали чрез двустепенни избори при имуществен и образователен ценз на избиратели и избираеми.

По време на управлението на Либералната партия под влияние на централистичното френско законодателство са създадени два закона за общините – законът за градските общини от 19 юли 1886 г. и законът за селските общини от 22 юли 1886 г., които с многобройни изменения и допълнения просъществували до 1934 г. В сравнение с пълномощията тези закони били в либерален дух. Те въвели преки избори за общинските съвети, смекчили ценза за избиратели и избираеми; кметовете се избирали от Общинския съвет измежду неговите членове. Някои изменения впоследствие (през 1902 и 1904 г.) засилили централизацията (специално по отношение на финансовия контрол), но се опитали да защитят общинските служители от произволна намеса на централните органи.[70]

Предоставените на общините функции (по законите от 1886 г. и по-нататъшните изменения) били главно от стопанско, просветно, благоустройствено и санитарно естество. Те трябвало да издържат основните училища. По-големите общини трябвало да имат общински лекар и акушерка. Всяка община имала своя общинска полиция от стражари, пъдари, горски стражари и пр. Общината разполагала със свои общински бюджет и общински приходи. Но в посочените закони били установени значителни ограничения в общинската дейност. Преди всичко общините не можели да развиват дейност, различна от възложената им от закона дори по местни въпроси, и трябвало да отправят по йерархичен ред „заявления или желания“ до по-високата власт. Дори в рамките на предоставената им компетентност те нямали истинско самоуправление, понеже всички решения на общинския съвет и заповедите на кмета можели да бъдат отменени от централната власт. Такова важно право, като съставянето на общинския бюджет, било значително ограничено от окръжната постоянна комисия, която можела да не го утвърди, да промени предвидените суми, да впише в него други пера и пр.[71] Това естествено спъвало инициативата на общините и пораждало пасив-

[70] Ibidem, 202–204.

[71] По проблемите на местното самоуправление вж. *Стоянов, Петко*. Общинското самоуправление у нас. – Демократически преглед, 7, 1909, № 7, 731–741; *Баламезов, Стефан*. Очерк на местното самоуправление. – Демократически преглед, 3, 1905, № 17–18, 388–397, особ. 394–397; Основни системи на местно самоуправление. – Общинска автономия, 8, 1934, № 5, 273–290; *Хаджиев, Х*. Споровете около утвърждаването кмета по длъжност. – Демократически преглед, 32, 1931, № 7–8, 301–305; *Тодоров, Петър*. Общи положения за околийските и общинските съвети. (Бюджетни очерци. Част V.). – Демократически преглед, 9, 1911, № 8, 987–992.

ност. По думите на заемалия всякакви местни административни длъжности родопски обществен деец Васил Дечов:

> И общината, автономната уж община, за всяка дребна общинска работа търси настойника си да вземе съгласието му; или пък, за да не прави труд и не харчи излишни пари, не предприема нищо да върши, т. е. тя спи гладна, но спокойна под сянката, която опекунът ѝ е направил от гъстата държавна бюрократична паяжина.[72]

Особено груба намеса в самоуправлението на общините от началния период представлявало правото на централната власт да разтуря общинските съвети. Всяка идваща на власт партия прибягвала до разтурване на опозиционно настроени общински съвети, преди да проведе избори, които ставали след повикването ѝ на власт от монарха. Както пише не без ирония известният с демократическите си възгледи юрист Фаденхехт (през 1910 г.):

> Централната власт в лицето на министъра на полицията проявява престъпна заинтересованост спрямо състава на общинските съвети и спрямо политическите убеждения на кметовете. Тази особена грижа се излива главно при смяната на едно правителство с друго. Новото правителство гледа на първо място да вземе по-голяма част от общинските съвети в свои ръце. Разтурянето на заварените общински съвети е едно от най-изпитаните оръжия в борбата на новото правителство за парламентарен живот.[73]

Отначало разтурването на общинските съвети ставало директно, а впоследствие – по-рафинирано, чрез подаване на „доброволни“ оставки на съветниците (под натиск и изнудване и използване за целта дори на прокурорския надзор), след което се назначавали тричленни комисии с хора на властващата в момента партия, които провеждали изборите. Разбира се, това замесвало общинските власти – всяка поредна от тях – директно в политическото партизанство и ги корумпирало.

Слабостите на местното самоуправление били видими на времето, както и интересите, които това състояние на нещата облагодетелствало. Липсата на същинско общинско самоуправление, особено що се отнася до избора на

---

[72] *Дечов, Васил*. Какво е сегашното административно деление и управление на царството и какво трябва да бъде? Сливен, 1909, с. 53.

[73] *Фаденхехт, Йосиф*. Належащи реформи в нашето общинско самоуправление. – Демократически преглед, 8, 1910, № 1, 1–13, цит. на с. 3. Вж. за това също: Общината и нейните функции. Шумен, 1910, 9–10. В същия смисъл: *Дечов, Васил*. Какво е сегашното…, 41–42; *Стоянов, Петко*. Общинското самоуправление…, 736–737. Авторът нарича общинското самоуправление „фонд за замогване и прехрана на партийни партизани“.

общински власти и разполагането с бюджета, била подлагана многократно на основателна критика и се предлагали конкретни мерки за намаляване на опекунството отгоре и за усилване на местното самоуправление.[74] Но трябва да се отбележи, че дори наличието на добри разпоредби, колкото и важно да е, не спирало някои порочни практики; например намирали се непреки начини неудобни за властта кметове да бъдат обвинени в нарушения и отстранени, общински съвети да бъдат накарани да подадат оставка и пр. Недостатък на местното самоуправление представлявали и честите промени в реда (закони, правилници) и бюрократичният формализъм и канцеларщината в отношенията между разните инстанции, които задушавали местната инициатива (и създавали корупционна среда). Честите смени, произволното назначаване, местене и уволняване на околийските началници създавали и у тях несигурност и пречели на изпълнението на служебните им задължения.[75]

Но нещата с местното самоуправление имат и друга страна. Намесата на държавната власт в общинското самоуправление често се налагала поради финансова слабост, некомпетентност или подкупност на общинските власти. Типични слабости на самите общини били: недостиг на квалифицирани (образовани) общински служители, лошо събиране на данъците и управление на финансите, много злоупотреби на подкупни кметове и други общински служители[76], задлъжняване на общините, а пък недостигът на финанси пречел на строежа и издръжката на началните училища, на благоустройството, на грижата за шосета и мостове. Така положението всъщност се подобрило с въвеждането в началото на XX век на държавни секретар-бирници, които иззели фискалните задачи от общината с поемането от държавата на издръжката на началните училища (от 1904 г.), на грижата за пътищата и пр.

Наистина срещу общинските слабости можели да се търсят други средства вместо пълното обезсилване на общините. Но както посочва немският

---

[74] Вж. *Фаденхехт, Йосиф*. Належащи реформи… Реформи за увеличаване на самостоятелността на местната власт препоръчват и: *Тодоров, Петър*. Общи положения за…; *Стоянов, Петко*. Общинското самоуправление…, особ. 740–741. Вж. и изложението на *Дечов, Васил*. Какво е сегашното…, 51–61.

[75] *Дечов, Васил*. Какво е сегашното…, особ. 9–20, 20–22. Изложението съдържа конкретни примери за административни неуредици и затрудняване на местната инициатива, почерпани от богатия личен опит на автора като администратор (селски кмет, околийски началник, окръжен съветник).

[76] Според Тома Васильов за времето от 1887–1897 г. имало 1140 съдебни процеса против кметове. Вж. *Васильов, Тома.* Дълговете на окръжията и общините в България. С., 1897, с. 19. Стефан Киров посочва, че 2416 души от общинските власти били подведени под съдебна отговорност между 1898–1901 г. за злоупотреби като присвояване на суми, издаване на документи с фалшиво съдържание, укриване на младежи от военна служба и пр. Вж. *Киров, Стефан*. Статистически данни по преследване общински кметове и помощниците им от 1898 до края на 1901 г. за разни престъпления. – Гражданин, 1, 1904, № 4, 279–280.

историк Волфганг Хьопкен, прогресиращата намеса на централната власт и изпразването на общинската автономия от съдържание не могат да се обяснят само с политическата неморалност на партии и политици (колкото и това да играело роля), а представлява структурен проблем на модернизиращите се държави, свързан с нарастването на сложността на задачите и надхвърлянето на възможностите и ресурсите на общините. Затова разните популистки и социалнореволюционни идеализации на общината, особено на патриархалната възрожденска община, следва да се приемат скептично.[77]

След преврата от 19 май 1934 г. били премахнати и малките остатъци на местно самоуправление и централизмът се възцарил изцяло. С издаването на наредба-закон за градските общини от 3 август 1934 г. и наредба-закон за селските общини от 20 август 1934 г. изборността на кметовете била заменена със система на назначаване от централната власт и по-специално от министъра на вътрешните работи по представяне на областния директор. Въвеждали се и някои условия, на които трябва да отговаря кметът – висше образование или да е завършил военно училище. Изборният общински съвет се заменял със смесен по състав общински съвет с голям брой влизащи по право (по силата на заемана длъжност) членове. Така общините били изведени от сферата на политическите борби и ако се вярва на един участвал в безпартийните правителства автор, под ръководството на „интелигентни кметове“ се преобразили в градивен смисъл.[78] Административно-териториалното деление на страната било преустроено чрез уголемяване, като съществуващите 16 окръга били сведени до 7 области, всяка с назначаем областен директор, съчетаващ административни и полицейски функции. Селските общини също били прегрупирани и уголемени чрез изискване за минимален брой жители. В резултат била създадена „една много стегната полицейскоадминистративна машина, поставена под пълното разпореждане на министъра на вътрешните работи“.[79]

---

[77] H pken, Wolfgang. Zentralstaat und kommunale…, 206–213.

[78] *Пешев, Димитър*. Спомени, 71–72. Вж. и съвременни оценки на реформата у *Стайнов, Петко*. Общината според новото законодателство. – Общински преглед, 17, 1935, № 13, 561–566; *Кайдъмов, М*. Общинската автономия у нас. – Общинска автономия, 8, 1935, № 4, 193–196; № 5, 291–301. Авторът оценява позитивно назначаемостта на кметовете с изисквания за компетентност, но възразява срещу съставянето на общинските съвети от чиновници по право, а не избираеми. За реорганизациите на местната власт и административното деление след преврата в негативен смисъл вж. *Милкова, Фани*. Българската буржоазна…, 50–53.

[79] *Стайнов, Петко*. Развитието на административно-териториалното устройство и на местните административни поделения от 9 септември 1944 г. до днес. – Във: Въпроси на народнодемократическото право на НР България през изтеклите петнадесет години. С., БАН, 1959, 155–180, особ. с. 159. Наистина същият автор в цитираната в предната бележка работа се опитва да обоснове „самодейния“ (или автономен), макар не самоуправляващ се, характер на общината при тази система.

ЧИНОВНИЦИ И ЧИНОВНИЧЕСКИ ВЪПРОС

Нека сега се спрем на персонала от обществени служители в държавните и общинските учреждения. Проблемите на чиновниците и служещите и тяхното положение са широко и многократно обсъждани в съвременния печат. Така нареченият чиновнически въпрос включва поредица от проблеми – бързо нарастващия брой държавни чиновници, нестабилността на тяхното положение и своеволните, чисто партизански уволнения, заплатите, употребата на чиновническия апарат за политически цели (при избори), най-сетне – тенденцията за превръщане на бюрокрацията в самостоен политически фактор.

При временното руско управление в Княжеството имало 2121 чиновници.[80] След Съединението с увеличаване на територията и поемането на нови функции от държавата нуждата от чиновници и във всеки случай техният брой рязко нараснали. През 1896 г. имало 20 509 чиновници (без служещите на общинска и окръжна издръжка), през 1904 г. – 28 940 души, през 1908 г. – 35 920, а през 1911 г. – 51 137 и още 23 048 при изборните учреждения (или общо 74 185).[81] Правела се разлика между чиновници и служещи – вторите били с по-ниска квалификация и заемали по-ниски и по-лошо платени служби, например разсилни, стражари, писари и др. Общинските функционери били изборни, а държавните – назначаеми.

Първоначално чиновническите заплати били твърде високи (под руско влияние), което заедно със сигурния доход допринесло за голямото търсене на чиновнически служби, особено от поне малко образовани хора. Много хора изоставяли търговия и занаят и дори свободна професия, за да се хванат на служба: „търговецът предпочита да бъде чиновник при някое ковчежничество или митница, занаятчията – разсилен или митнически стражар“. По думите на Иречек това скоро довело до „функционаризъм“ –

[80] Според Иречек в началото на 1879 г. на служба в гражданското управление има 2121 българи (768 назначени и 1353 избрани) и 150 руси. Вж. *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 382. Някои спомени съдържат добра преценка за добросъвестността и чувството за дълг и отговорност на първите чиновници въпреки неопитността им. Вж. *Блъсков, Илия*. Из възпоминанията ми за първите наши службаши в първите дни след Освобождението. – Българска сбирка, 6, 1899, № 4, 160–169; *Влайков, Тодор*. Чиновничество и властници. Очерки. Според бележките и спомените на моя брат. С., 1934, 5–22.

[81] *Каялов, М*. Бюрокрацията у нас (Резултати от преброяването на държавните чиновници и служащи в Княжество България на 1 март 1896 г. София, февруари 1897 г. Издание на статистическото бюро). – Бюлетин на търговско-индустриалните камари, 1, 1897, № 19–22; Статистически годишник на Българското царство, 1, 1909. С., 1910, 411–415 (цифрата за 1896 г. тук е дадена като 20 753); Статистически годишник на Българското царство, 4, 1912. С., 1915, 394–395; *Данаилов, Георги*. Чиновнишкият въпрос в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 9, 1905, № 7, 459–470, особ. с. 463.

хипертрофия на чиновничеството.[82] Подобно положение обяснимо създало омраза към чиновниците сред обложеното с данъци население; негативното отношение се превръща в стереотип на ограничените в своя кръгозор, но и невиждащи реална полза за себе си селяни. Според едно свидетелство за тази начална епоха:

> Всички захванаха да гледат на чиновника като на един гост на държавната трапеза, като на един народен изедник, по-страшен, отколкото бяха даже турските аги или каймаками. […] Четвърт век се измина, откакто ние познаваме дейността на чиновника, но нашето народно понятие за него остава неизменно: ние с по-голяма наслада и от испанските посетители на цирковете гледаме падналия, изгонения чиновник да гладува. А „високите заплати“ мъчат всеки път спокойствието на българина и той вика против тях, когато и колкото му глас държи. […] Струва ми се, че и безплатно да служи българският чиновник, пак не ще може да спечели народната благодарност, а и бюджетите не ще се оправят; такава е психологията на народа ни, на епохата, в която живеем…[83]

Чиновническите служби се превръщат в залог на политическите борби. Назначаването на служба било очаквана и раздавана награда на привържениците („партизаните“) на дадена партия за тяхната подкрепа при избори, особено в началните десетилетия. Това групирало около партиите службогонски елементи и упражнявало натиск за увеличаване на чиновничеството свръх необходимото. С идването на партията на власт първата работа била да се уволнят повечето от старите чиновници, за да се открият служби за собствените партизани; понеже все пак не можели да се удовлетворят всички кандидати за служба, някои от първоназначените след време били уволнявани, за да се намерят места за чакащите. Според откровено циничното изказване на един окръжен управител той и не искал съпартизаните да останат на власт след като партията падне, тъй като това щяло да я лиши от поддръжка в опозиция.[84] Развили се и корупция и продажба на служби; партийните бюра вземали данък за настаняване на служба и за задържане на служба.

Обект на партизански уволнения и назначения станали повечето служби, дори специализирани (в правосъдието, съобщенията, финансите, учители и др.), а не само чисто административни. Такива били особено разните местни служби, като: околийски началници, касиери в клоновете на Земеделската банка, финансови инспектори, бирници, акцизни агенти, стра-

[82] *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 345; *Данаилов, Георги*. Чиновнишкият въпрос…, 459–460.

[83] *Данаилов, Георги.* Чиновнишкият въпрос…, 460–161.

[84] *Влайков, Тодор*. Чиновничество и властници…, с. 107.

жари, горски, окръжни училищни инспектори, съдии и др. По думите на Влайков: „… днес страната е разделена на малки райони или княжества, от които всяко едно е в пълното разпореждане на един княз-партизанин, обикновено депутат; всеки по-голям район е разпределен на по-малки и т. н.“[85] Превърнало се в част от политическата система, това пречело на уреждането на положението на чиновниците. Оплакванията на министри от партизанщината, дори и искрени, били безсилни, понеже партията просто не можела да отказва на партизани, особено пред избори.[86]

Преброяването на чиновниците и служещите през 1904 г. установило, че половината били служили до 5 години; от 27 939 чиновници само 13 223 не били уволнявани, а останалите – един или повече пъти.[87] Според изготвена през 1911 г. статистическа таблица средният период на служба на държавните функционери бил седем и половина години. От 49 683 чиновници само 830 били служили повече от 30 години.[88] Самите чиновници страдали много от своеволните уволнения. Още повече, че кандидатите за служба били обикновено бедни хора, търсещи прехрана. Подмамени от партиите, които им обещавали служба, те се борели, за да заслужат разположението на политическите си господари, и както бивали назначени на служба, така лесно ги и уволнявали, за да отстъпят място на други. Така и те били жертви на тази система. Един автор описва незавидното положение на чиновника от ранния партизански период така:

> … винаги зависим, под страх на утрешния ден, при най-малкото неугаждане на една или друга личност – оскърбяван, унизяван и най-подир, след като бъде изтощен от работа и терзания, убит морално – може да се види и изхвърлен на улицата![89]

Партизанската чиновническа политика на партиите за назначения и уволнения, без оглед на квалификации и честност, подкопавала авторитета на властта и на чиновниците. Създавала се увереност, че всеки може да

---

[85] *Влайков, Тодор*. Случайни бележки. Около чиновническия въпрос. – Демократически преглед, 7, 1909, № 5, 597–610, цит. на с. 607. Вж. също *Костурков, Стоян*. Вътрешен политически преглед. (Чиновническият въпрос и правителството). – Демократически преглед, 7, 1909, № 5, 576–581, особ. 576–567.

[86] *Влайков, Тодор*. Чиновничество и властници…, 296–297.

[87] Статистически годишник, 1909, 411–415.

[88] *Logio, George*. Bulgaria. Past and Present, 33–34.

[89] *Данаилов, Георги*. Вътрешен преглед. Чиновнишкият въпрос…, с. 462. За положението на чиновниците вж. също *Костурков, Стоян*. Вътрешен политически преглед. Чиновническият въпрос…, с. 577; *Попов, Кирил*. Чиновнишкият въпрос. – Списание на Българското икономическо дружество, 10, 1906, № 8, 532–543, особ. с. 536; Бедността на чиновниците ни. – Родолюбец, 1, № 22, 23, 3 окт. 1889, 170–171.

заеме какъв да е пост, дори министерски, стига да има кой да го назначи. Използването на чиновниците за политически цели (особено при избори) силно настройвало населението против тях. По думите на известния статистик и виден общественик Кирил Попов:

> Факт е, че в народната маса, в обществото, се е култивирала идеята, че чиновникът е синоним на търтей на бюджета и оръдие на зулумите и изтезанието на гражданите. Обществото винаги е гледало на чиновниците като на засвоили държавните облаги узурпатори, които трябва да се изместят от топлите им места. Благодарение на туй мнение, във всички критически за финансите на страната времена първото посегателство е било посегателство върху чиновническите заплати и чиновническите служби.[90]

Но на ранния етап дори принципни привърженици на стабилизирането на чиновническото положение чрез средства като несменяемост на някои чиновници, щат и приравняване на длъжностите, йерархия и ценз в службата, сигурни и достатъчни заплати и пр. не виждали начин за решаване на положението. Във времето и в „царството на отхранването на партизаните“ всички тези средства биха били използвани, а специално въвеждането на несменяемост на чиновниците би довело до узаконяването на легион чисти партизани.[91]

Все пак не всички служби били обект на произволни партизански борби и не в еднаква степен. Най-пълно се сменяли свързаните с изборната машина части на държавния механизъм – полицията, администрацията (окръжни управители и други чиновници), градските и селските изборни съвети. От централните ведомства най-много страдали вътрешните работи и финансите (където са и митниците), значително по-малко – пощите и телеграфите, както и просветата. По правило се сменяли повече лицата на по-ниски длъжности, а по-рядко – изискващите специални познания и заети от по-влиятелни хора висши длъжности. Необходимите специални знания и умения на някои служби придавали стабилност на заелите ги чиновници. Много рано се създавала стабилност и на военните чинове, които били под покровителството на княза, изцяло защитени и изведени от сферата на политическите борби. Постепенно се стабилизирало и съдебното ведомство, също Външното министерство.[92]

---

[90] *Попов, Кирил*. Чиновнишкият въпрос, с. 540.

[91] Пак там, 540–542.

[92] *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 345; *Милюков, Павел*. Българската конституция, 147–150; *Влайков, Тодор*. Партизанство. – Демократически преглед, 17, 1924, № 3, 181–196, особ. 195–196.

Чиновническите заплати – обект на толкова завист, постепенно били намалени както абсолютно чрез намаляване с някакъв процент в кризисни години (както в края на XIX в.) и с различни удръжки, така и в резултат на поскъпването на живота поради инфлацията (малка, но все пак съществуваща). Положението на чиновника започнало да става критично още в началото на XX в., а златният век на чиновничеството останал в миналото.[93] Всъщност повечето нисши служби били лошо платени от самото начало, включително такъв масов чиновнически слой като началните учители.

Военните били привилегировани спрямо гражданските чиновници в размера на заплатите, възможността за авансиране и пенсиите. Например през 1903 г. със заплати от 5000 лева нагоре разполагали 433 чиновници от Министерството на войната – почти три пъти повече от всички останали министерства, взети заедно.[94] Това се дължало на факта, че военните министри твърдо и успешно защитавали заплатите на офицерите, както и системното нарастване на техните заплати с прослужените години и чина. Според едно сравнение от началото на XX в., за да се стане съдия, били необходими 14 години след завършване на първоначално образование и се започвало с 3200–3600 лева годишна заплата; съдията можел да достигне най-много до заплата от 8100 лева, но в страната имало само една такава служба. За да стане човек лекар, се изисквали 13 и половина години след първоначалното образование и се започвало с годишна заплата от 2400 лева, за да се достигне най-много до 6600 лева (също само една служба за страната). В същото време подпоручик се ставало най-много за 9 години след първоначалното образование и се започвало от 2700 лева заплата; понататък следвало постоянно увеличение на заплатата през няколко години с издигането по чин (няколкото генерали получавали по 14 300 лева).[95]

Уреждането на положението на чиновниците можело да стане чрез въвеждане на общи щатове (щатна таблица). За това се говорело отрано, но то станало факт едва през 1921 г. (в крайно неблагоприятни условия). Дотогава организирането на разните служби и предвиждането на чиновнически щатове (т. е. длъжности и заплати) ставало чрез вписване на средства в бюджета, т. е. всяка година, което било много привлекателно от партизанско гледище. Практиката на временното руско управление и първите мини-

[93] *Данаилов, Георги*. Вътрешен преглед. Чиновнишкият въпрос…, 461–462. По данни на Кирил Попов цените (на 98 стоки) при база 100 за 1891–1900 г. се покачили до 130–140 за периода 1904–1911 г. Надниците също се покачили, макар и по-малко, но не и заплатите. Вж. *Попов*, *Кирил*. Стопанска България. – Във: Сборник на Българската академия на науките. Кн. 8. С., 1916, с. 467.

[94] *Данаилов, Георги*. Вътрешен преглед. Чиновнишкият въпрос…, с. 463.

[95] Пак там, 464–465.

стерства след него за съставяне на щатове за чиновниците в разните ведомства, определящи броя на персонала, а в някои случаи и съответните заплати, била изоставена под натиска на партизанските партийни интереси. Отделни ведомства в различни времена съставяли свои отделни щатове, които прокарвали в организационните си закони, за да стабилизират чиновниците и да се предотврати възможността за намаляване на заплатите в бюджета. При липсата на обща щатна таблица обаче това добивало смисъл на фаворизиране на собствените служители.[96]

Интересен е въпросът за домогването на чиновниците до собствена властова позиция в държавата. Това изисква стабилизирано и уредено чиновничество, каквото отначало не съществувало. Но чиновниците могат да играят важна роля около центровете на властта и по друг начин. Отново Кирил Попов разглежда възможността те да се превърнат в самостоятелен обществено-политически фактор в „слабокултурни страни“ на нисък етап на икономическо развитие. Това е така, понеже административната машина служи на партиите за изтръгване на мнозинство от инертните народни маси при избори, а също доколкото монархът може да създаде личен режим, като се опре на милитаризма и бюрократизма (изместващи народа и конституцията). По един абсурден начин и без да представляват организирана сила или професионална класа, чиновниците се явявали най-активни политически, своеобразен сурогат на граждани и обществено мнение:

> Не ще сбъркаме, ако кажем, че активни политически борци у нас са властвующите чиновници – за да си задържат хляба, и опозиционерите кандидати за чиновници – за да си създадат хляба. Едните са напълно на услугите на монархизма и управляващите, другите съставляват щабовете на политическите партии в опозиция и се явяват носители на свободата и борци против тиранията. Народ, обществени групировки, производителни класи – това са полуактивни или неактивни маси, които добиват значение след като чиновнишкият елемент се постави начело.[97]

Положението е принципно различно в развитите държави, където мощни икономически сили и класи представляват господстващия фактор в държавата и чрез своето политическо представителство налагат програмите си в държавното управление; там чиновничеството е сведено до проста машина за осъществяването на тези програми.

Някои обществеици (като Иван Евстатиев Гешов) са обвинявали образователната система за създаването на стремящи се към чиновнически пос-

[96] *Попов, Кирил*. Щатните таблици на държавните служители. – Списание на Българското икономическо дружество, 25, 1926–1927, № 8, 365–374, особ. 367–370.

[97] *Попов, Кирил*. Чиновнишкият въпрос, 532–536, цит. на с. 536.

тове „учени пролетарии“.[98] Други посочват, че всъщност повечето партизански назначения се правели въпреки липсата на образователен ценз. Всъщност самата неразвитост на икономическия живот превръщала чиновническата служба в главна основа за съществуването на образованите хора, и то дори за свободните професии, като лекари, инженери, агрономи и др.

Особено драматично нараснал броят на чиновниците след войните. През 1924 г. имало 64 493 държавни чиновници и служащи (без БДЖ и „Пощи, телеграфи, телефони“); през 1935 г. – 70 600 души; през 1939 г. – 72 057 души. Отделно в БДЖ работели между 14 400 и 20 300 лица; в „Пощи, телеграфи, телефони“ – 5000–6000 лица. Имало и между 28 000–36 000 общински служещи. Така общият брой на държавните и общинските чиновници и служещи се движел между минимума от 118 400 (след съкращенията през 1934 г.) и максимума от 145 700 души (1939 г.).[99] Така или иначе България вървяла по пътя на поддържане на голям брой, но нископлатени чиновници; другата възможност за по-малобройно, но по-добре уредено и платено чиновничество явно не намерила подкрепа.

Според едно изчисление през 1924 г. България имала 17 чиновници на 1000 души население (83 479 чиновници при 4 900 000 души население). По същото време Франция имала 3,81 чиновници на 1000 души население, Чехия – 2,91, Полша – 2,59.[100] През 1931–1932 г. един чиновник у нас се падал на 69 жители, което дава основание България да се определи като „чиновническа страна“. За заплати на държавните чиновници отивали до 50% от приходите на бюджета.[101] Но като се разглежда българското чиновничество, трябва да се има предвид, че тук влизали и учителите (почти 1/3 от всички чиновници), и големият контингент железничарски и телеграфопощенски служещи. В икономически по-развити страни учителите (началните) били издържани от общините, а много жп компании били частни.

През 1921 г. най-сетне била въведена единна (обща) щатна таблица на принципа на ранжиране, т. е. градиране и йерархическо подреждане на

[98] *Гешов, Иван Евст.* Чиновнишкий пролетариат. – В: *Иван Евст. Гешов*. Думи и дела. Финансови и икономически студии. С., Ив. Говедаров, 1899, 48–65 (отпечатък от Периодическо списание, т. 20, 1886).

[99] *Чакалов, Асен*. Националният доход и разход на България, 1924–1945. С., 1946, 82–83, 89, 107, 122. Има известна разлика с цифрите в статистическите годишници, според които през 1935 г. имало 69 518 чиновници, през 1938 г. – 78 290, през 1939 г. – 78 626. Вж. Статистически годишник на Царство България, 27, 1935. С., 1935, 326–327; Статистически годишник на Царство България, 31, 1939. С., 1939, 616–617. Най-голям брой чиновници имало в Министерството на народното просвещение – 25 000–28 000 души, също значителен брой в Министерството на вътрешните работи (и здравето), както и в Министерството на войната.

[100] *Гешов, Иван Евст*. Нашият разходен бюджет. – Юридически преглед, 25, 1924, № 1, 13–16, особ. 14–15.

[101] Държавните служители в България. – Архив за стопанство и социална политика, 8, 1932, № 2, 140–146.

служби и длъжности, уеднаквяване на заплатите на идентичните служби и длъжности и на подобните по ранг. Но тъкмо чиновниците станали главна жертва на настъпилото тогава обезценяване на лева и поскъпване на живота в резултат от репарациите и тежката следвоенна стопанска криза; те били и изкупителна жертва на бюджета в стремежа за балансиране. Повишаването на твърдите (стационарни) чиновнически заплати далече и преднамерено изоставало от инфлацията. От 1910 г. до началото на 1925 г. цените на стоките нараснали 44 пъти, а заплатите на чиновниците (средната заплата) се повишили само 10 пъти; с други думи, покупателната им способност намаляла 4 пъти. За същия период работническите надници (на общите неквалифицирани работници), макар и да изоставали от цените, се покачили 32 пъти.[102] Мизерията на чиновниците по това време създала ироничната поговорка „сит като чиновник“.[103]

На този фон е ясно защо още от първия момент на прокарването на общите щатове започнало тяхното подронване с подмолна изобретателност. Средствата за това били в частност: прехвърляне на служби в по-горен клас, въвеждане на добавки за някои категории чиновници (т. нар. професионални добавки), а накрая се стигнало и до отделяне на особени специални щатове (в отстъпление от идеята за общи щатове). След Деветоюнския преврат с пълна сила се проявил стремежът за сепаратно подобрение на заплатите на отделни ведомства, групи чиновници и дори на единични длъжности, а също практиката на професионалните добавки (от вътрешни източници в нарушение на единната държавна организация), което отчайвало и озлобявало нефаворизираните ведомства и чиновници. Според едно изказване от 1927 г. щатовете представляват „една раздрана дрипа, разкъсана, разнищена, като при това бюджетът е в пълно неведение относно истинския размер на всяка една заплата“.[104]

По-нататъшното развитие на ситуацията в същата посока е отразено от прекаралия известно време в България (като секретар на борда на търгов-

[102] *Михайлов, Ненчо*. Скъпотията в България. – Архив за стопанска и социална политика, 1, 1925, № 2, 251–253, цифрите на с. 252; *Николов, Георги*. Спекулацията и скъпотията. – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1922, № 6–7, 289–311, особ. 306–307; *Митов, Д*. Чиновничеството и заплатите. – Демократически преглед, 17, 1924, № 5, 366–377; *Михайлов, Ненчо.* Вътрешен преглед (Заплатите на чиновниците от 1914 до 1924 г. и индексът на поскъпването). – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924–1925, № 1–3, 87–91. Според автора (с. 87) средното увеличение на заплатите за разглеждания период е около 3 пъти по-малко от средното увеличение на цените (по индекса). Също *Михайлов, Ненчо*. Скъпият живот, чиновническите заплати и надниците. – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923–1924, № 4–5, 191–198.

[103] Вж. *Митаков, Васил*. Дневник на правосъдния министър в правителството на Георги Кьосеиванов и Богдан Филов. С., Труд, 2001, с. 40.

[104] *Попов, Кирил*. Щатните таблици…, 370–374, цит. на с. 374. За критика на старите щатни таблици вж. *Митов, Д*. Чиновничеството и заплатите, 369–373.

ска мисия) Джордж Логио. В добре осведомена работа той изтъква раздуването на бюджета и неговото изяждане от множество началници – „бюджетоядни“ директори, инспектори, сътрудници на министрите и пр. във всяко ведомство, при съвсем малък брой подчинени. Едно несигурно поставено и лошо платено чиновничество е особено податливо на злоупотреба с обществени средства и корупция в различни форми, още повече когато контролът е слаб и наказанията – почти никакви. Липсата на стимули и на наказания води до пренебрегване на служебните задължения, гледане отвисоко на обикновените граждани и създаване на различни пречки и затруднения (често умишлено с цел вземане на подкуп). Други нарушения се дължали на натиск върху чиновниците от назначилите ги политици и на страх от уволнение, ако се противопоставят на свързани с управляващите лица (например ако събират дължимите от тях данъци). Корупцията на чиновниците всъщност се насърчавала от по-високо място, от самите отговорни политици и политически посредници – чрез назначаване на корумпирани хора на отговорни постове (например в митниците), чрез продажбата на служби (което принуждава назначените да си възвърнат сумата чрез подкупи), чрез ненужно бюрократично усложняване на управлението, което карало гражданите да се обръщат към политици (депутати) за застъпничество при решаване на техния въпрос и пр. При това висшите среди на бюрокрацията били по-развратени, докато обикновените чиновници, макар и ниско платени, били по-честни и съзнателни, което показва деморализиращото влияние на върха.[105]

Според добрия английски познавач на Балканите между войните, Ситън-Уотсън, балканската бюрокрация се корени във византийската и турската концепция с присъщите им своеволие и диктаторство, но строгостта бива отслабена от неефективност и корупция. Дребната корупция (сред ниските чиновнически рангове) не била толкова опасна и се явявала дори необходимост за чиновника, който при това лошо заплащане просто не можел да издържа семейството си без странични доходи, докато много по-сериозна била корупцията във високите сфери и висшите класи. Едно наблюдение на този автор от времето между войните, наистина неясно от коя точно държава, гласи:

> Посетител на балканско министерство или полицейско управление по средата на сутринта ще намери стаите пълни с добродушни хора, наслаждаващи се удобно на чаша турско кафе и разговор с техните приятели. Документите лежат на бюрата им. Навън стоят, седят или клечат търпеливи опашки от селяни, чакащи своите разрешения или квитан-

[105] *Logio, George*. Bulgaria. Past and Present, 32–49.

> ции. Чужденци и граждани с „протекция“ получават бързо и любезно внимание, но останалите могат да почакат. […] Времето значи малко на Балканите.[106]

По стандарта на поведение на чиновниците у нас има и други мнения. Като осмисля своя трийсетгодишен стаж в Министерството на финансите, един държавен служител (брат на Тодор Влайков) смята за силно преувеличена крайно негативната преценка на мълвата за чиновничеството, че е подкупно, рушветчийско и пр.; според неговия опит голямото мнозинство от чиновничеството било честно и почтено.[107] Наистина многобройните описани несправедливости и злоупотреби, с които той се сблъскал и в повечето случаи успял да възстанови справедливостта, могат да се четат и иначе – като свидетелство за склонността на системата към злоупотреби (и че е необходима голяма решителност, за да се противодейства на това).

Интересно е наблюдението, че тъкмо министри, принадлежащи на понапредничави партии и управлявали при смятани за по-добри режими, посягали повече върху стабилността на чиновниците (имат се предвид земеделското правителство и Народният блок). И обратно, министри, произхождащи от непопулярни партии и управлявали при смятани за реакционни режими, защитавали стабилитета на чиновниците.[108] Ако е вярно, това не е трудно да се обясни. При силно партизанска система укрепването на стабилитета на чиновниците можело да става главно от недемократични режими, които идвали на власт не чрез избори (задействащи целия механизъм на партизанщината) и евентуално изобщо не дължали властта си на партия (а на преврат или изцяло на монарха). За деморализацията на чиновничеството специално при земеделския режим освен обичайното политическо партизанство, което се развихрило и при него, имало и някои специални причини. Това са в частност конкретният момент на умора и поквара на чиновничеството във войната, неопитността на БЗНС в управлението и недостигът на образовани хора в него, оттук – нахлуването на „прекръстени“ служебогонски елементи в дружбите, които започнали да се занимават с патронаж и ходатайства, а също популисткият характер на управлението (предпочитанието към свои хора в името на „народната воля“, вместо школувано професионално чиновничество).[109]

---

[106] *Seton-Watson, Hugh*. Eastern Europe Between the Wars, 1918–1941. Cambridge, Cambridge University Press, 1945, 146–150, цит. на 146–147.

[107] *Влайков, Тодор*. Чиновничество и властници…, 144–145, 157, 334–337.

[108] Пак там, 301–304, 330–331.

[109] Вж. *Киранов, Прокопи*. Българското земеделско движение. Идеи, развитие и дело. С., 1927, 70–75; *Турлаков, Марко*. История, принципи и тактика на Българския земеделски народен съюз. Стара Загора, 1929, 186–187, 200–205.

Демократичното иначе управление на Народния блок също затънало в дребнави партизански игри и пазарлъци за служби и бавело с месеци заплатите на чиновниците. Една от целите на извършилите Деветнайсетомайския преврат от 1934 г. била тъкмо стягане на чиновническия апарат и рационализиране на управлението. За тази цел било извършено значително съкращаване на държавни служби и чиновници – от 68 518 души (без БДЖ и пощите, телеграфите и телефоните) през 1933 г. на 64 953 души през 1934 г. Още на следващата година обаче броят на държавните чиновници достигнал 70 600 и продължил да расте. Било осъществено и уголемяване на административните единици и съответно намаляване на техния персонал, който от 34 000–36 000 общински (и окръжни) служители през 1924–1932 г. спаднал до 28 000–29 000, но от 1936 г. започнал отново да расте.[110]

По-нататъшното развитие на авторитарния режим от военен в монархически довело до отдавна желаната стабилизация на чиновничеството. Немалко за това спомогнало прекратяването на партийните управления и преминаването към безпартийни кабинети от чиновници, които уредили и подобрили службите и създали по-голяма сигурност за заемащите ги; наистина, това става на основата на икономическия подем от предвоенните години.[111] Стабилизирането на чиновничеството обяснимо довело до издигане на неговите професионален стандарт и честност.[112] Може да се каже, че сега бюрокрацията като основна опора на царския режим се домогнала до собствена власт, изместила политиците и заела господстващо положение в държавата.

[110] *Чакалов, Асен*. Националният доход…, с. 107.

[111] *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, с. 489.

[112] Непряко свидетелство за това е рязкото снижаване на престъпленията по служба до незначителен брой. Вж. Статистически годишник, 1939, с. 751; Статистически годишник, 1940, с. 763.

ГЛАВА ВТОРА
ПРАВО И СЪДЕБНА СИСТЕМА. ЗАТВОРИ

Настоящата глава се занимава с възприемането на формално право от континентален тип в разните му области. Третират се някои отклонения на българското законодателство от формализма по посока на материално-етически, социални и други цели, а също отношенията между обичайно и писано право. Спирам се на наказателното право и специалното наказателно (репресивно) законодателство. Разглеждам изграждането на съдебна система и въвеждането на несменяемост за съдиите. Засяга се въпросът за правното образование и формирането на професионални юристи. Най-сетне, известно внимание се обръща и на затворите и режима в тях.

НАЧАЛНИЯТ ПЕРИОД

Под турска власт отношенията се уреждали от законите на Османската империя и от българското обичайно право. Собствено българска правосъдна система не съществувала, освен помирителна на местно ниво, нямало и юридически образовани лица.[1] Временното руско управление не можело да се заеме с коренно преустройство на сложната правна материя, а само отменило някои части на османското право, свързани с поземлената собственост, с верско-етническата дискриминация и пр. То въвело и „Временни правила за устройството на съдебната част в България“, приспособени от руското наказателно и процесуално право. Началният период се характеризира с неустановеност и неусвоеност на законите и с голяма оскъдица на образовани юристи, което правело съдийската служба достъпна за всеки що-годе образован (т. е. знаещ да чете и пише) човек, а адвокатурата била изцяло „свободна“. Както се изразява в спомените си един автор, по онова време „службата търсела хората“, а при липсата на хора с юридическо образоване се търсели лица с други качества, като общо образование, честност, търговска практика и пр.[2]

---

[1] От регистрирани общо 600 български интелигенти с висше образование до Освобождението само 51 души са завършили право (което не означава, че са го упражнявали). Вж. Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съст. Генчев, Николай, Красимира Даскалова. С., Д-р Петър Берон, 1988, с. 6.

[2] *Маджаров, Михаил*. Източна Румелия. Исторически преглед. С., 1925, с. 360. Вж. и спомените на *Мустаков, Х*. Съдиите практици и последните изменения на Закона за адвокатите и

Един колоритен мемоар рисува идиличната картина на „съдебен съвет“ в Орхание (дн. Ботевград) по времето на руското управление (1878 г.). Той се състоял от трима членове търговци, всичките със слабо образование, и един учител за секретар. Делата били маловажни, специализирани функции нямало, изпълнението на длъжността било неплатено:

> Масата, около която се нареждаше съдът, бе поставена върху големия неподвижен одър. Съдът заседаваше не постоянно, а само кога имаше работа. Най-напред биваха поканени настоятелно страните да се погодят. Тая покана вършеше секретарят, който понякога, при отказ от помирение, прибягваше да някое „крепко словце“ или даже до плесница. По тоя начин повечето дела се свършваха със спогодба и не ставаше нужда да се пишат дълги и сложни решения и присъди с мотиви. Докато траеше заседанието, членът бай Цако често излизаше в съседната кухня, за да прегледа гърнето с боба или тенджерата с месото, които къкреха на огнището. Така благополучно и идилично прекарваше орханийският съдебен съвет 7–8 месеца. Никакви закони или какви да е наредби не го обвързваха; той всичко решаваше „по съвест“.[3]

Подобно състояние на нещата се проточило с години и, както споменава Иречек, в министерството имало един-единствен юрист – министъра, а двамата началници на отделения и до 1883 г. били лекар и бивш учител, покъсно и бивш началник на станция. В ролята на съдии действали бивши учители, търговци, земеделци и други подобни.[4]

Първите т. нар. съдии практици (без специално юридическо образование) практикували един вид кадийско правосъдие, т. е. изцяло според своите разбирания за справедливост (свързани с обичайното право), по „вътрешно убеждение“ и без придържане към формални правила. Юридическото мислене в смисъл на констатиране на фактически обстоятелства и подвеждането им под определена правна норма, за да се изведе и обоснове съдебното решение, оставало слабо развито. Подобно неформално правосъдие лесно се огъвало според желанията на политически силния и дела-

Закона за съдопроизводството. – Юридически преглед, 6, 1898, № 6, 261–265. Авторът разказва за собствената си дългогодишна дейност като мирови съдия. Вж. също *Ящеров, В*. Записки о Восточной Румелии. М., 1883, с. 38 и сл.; *Бобчев, Стефан*. Из спомените на един стар магистрат. – Юридически преглед, 34, 1933, № 3–4, 145–157. Авторът описва по-добрия съдебен ред (по турските закони) в Източна Румелия.

[3] *Васильов, Тома*. Първата съдебна власт в новоосвободена България. – Юридически преглед, 30, 1929, № 1, 29–32, цит. на 31–32. Пристигането на „Временни съдебни правила“ нарушило спокойствието и членовете на съда започнали да ги четат, като се „топяха от мъка да разберат и запомнят прочетеното“.

[4] *Иречек, Константин*. Княжество България, 334–335, 347, 382. Според Иречек общо надали имало и десетина юристи.

та най-често се печелили от партизанина на властващата партия. По думите на един юрист:

> С освобождението ни всеки, който е знаял четмо, е бил призован да заеме някоя съдебна длъжност. Вземали са хора направо от дюкяна им и са ги туряли в съдебната камара. […] От тия първични елементи се създаде градивото на нашата юдикатура. Съдиите, незасегнати от максимите на римската и модерната юриспруденция, просветени само от турските максими, сами по себе си представляваха пламенни народни съдии, които раздаваха правосъдие по своето субективно разбиране, съвършено случайно, и при най-малък натиск отгоре, решаваха делото по волята на силния. Във всеки мирови или окръжен център властимащият партизанин се разпореждаше по своя воля със съдилища, канцеларии и пр.[5]

Хората обяснимо търсели да хванат някой „правителствен адвокат“, т. е. известен като привърженик на управляващата партия, защото така можели да спечелят делото; с промяната на режима сменяли и адвоката.[6] Неформалното правосъдие се запазва в най-голяма степен (и до най-късно) при нисшите мирови съдии и съдилища.[7]

Адвокатурата била свободна и отворена за всеки в още по-голяма степен от съдийството (и до по-късно). Както свидетелства Иречек:

> Адвокатурата отначало беше съвсем свободна и то представляваше едно чудно зрелище, когато наред с учени дипломирани юристи, някой делец от чаршията набързо заключваше своя дюкен, за да защитава клиентите си пред Апелативното съдилище. При това малограмотни селяни жестоко страдаха от безсъвестни хора. В Източна Румелия бяха направили първата крачка, щото правото на упражнение адвокатството да свържат с изпит. В Княжеството то се уведе неотколе.[8]

Самозвани адвокати се състезавали за набиране на клиенти чрез посредници (наричани мисити) по всевъзможни начини.[9] При огромното мнозин-

[5] *Хинков, Т.* Уредбата в нашите съдилища. – Юридически преглед, 10, 1902, № 7, 333–340; № 8, 391–396, цит. на с. 333.

[6] Пак там, 333–334; *Зъбов, П.* Бавно правосъдие и необезпечена магистратура. – Списание на Юридическото дружество в София, 3, 1903–1904, № 5, 199–215; № 6, 247–269; № 7, 295–311; № 8, 343–359, особ. 344–345.

[7] *Мирски, Кръстьо* (по В. Иванов). Нашата мирова юстиция. – Наука, 1, 1881, № 3, 260–267; № 4, 339–349. Статията не е оригинална, но разкрива функциите на мировите съдии, заимствани у нас от руския закон, а също разликата между формално правосъдие и материално правосъдие (т. е. „по справедливост“).

[8] *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 335.

[9] Вж. Адвокатите, миситлъкът и професионалната етика. – Юридически преглед, 17, 1909, № 8, 542–544.

ство от неграмотни хора и нищожен брой юридически грамотни се развил институтът на т. нар. прошенописци, които от чисто технически посредници – съставящи молбите на обръщащи се към правосъдието лица, започнали да изземват някои адвокатски функции. Впоследствие елиминирането на този породен от неразвитостта феномен се оказало трудно, а споровете „за“ и „против“ прошенописките институт били продължителни и острастени. В своя самозащита прошенописците дори провели (през късната 1908 г.) учредителен конгрес и създали своя организация.[10] Подобни преходни явления можели да съществуват преди професионализирането на юридическата дейност, свързването ѝ с ценз и затварянето на съсловието за случайни лица.

Постепенно броят на юристите, т. е. на завършилите право (в чужбина), се увеличил и те веднага били назначавани за съдии. Университетски подготвените юристи с времето измествали и заменяли съдиите практици, които първоначално били оставени да практикуват, а впоследствие били изтласкани към по-нисшите мирови съдилища, не без спорове и борби с позоваващите се на заварено положение и практически опит.[11]

РЕЦЕПЦИЯ НА ГРАЖДАНСКО ПРАВО

Въведените от руските власти „Временни правила“ действали през първите две десетилетия след Освобождението. През последното десетилетие на XIX в. и първото десетилетие на XX в. се извършва заимстване на чуждо право от западни източници. Приемането на закони по разни материи било продиктувано от стремежа на управляващите да регулират редица социални отношения в духа на развитите държави, както и да създадат условия

[10] *Петров, Г.* За прошенописците. – Юридически преглед, 4, 1896, 146–148; *Ганчев, П.* По въпроса за прошенописките институт. – Юридически преглед, 17, 1909, № 3, 199–201; *Брънеков, Ив.* Институтът на прошенописците трябва да се унищожи. – Юридически преглед, 17, 1909, № 1, 24–29; *Табаков, Д.* За института на прошенописците. – Юридически преглед, 17, 1909, № 3, 196–198; *Ковачев, Н.* По закона за адвокатите. – Юридически преглед, 4, 1896, № 1, 22–25; *Минков, Хр.* Практиците адвокати пред първия юридически конгрес, държан в София на 4 юли 1905 г. – Списание на Юридическото дружество в София, 5, 1905–1906, № 3, 122–126; Прошенописките конгрес. – Юридически преглед, 17, 1909, № 8, 544–545. Сред исканията на прошенописците фигурира писането на апелативни и касационни жалби и дори „да ходатайстват“ по частни спорове, т. е. да изпълняват функции на адвокати в по-дребни дела.

[11] *Мустаков, Х.* Съдиите практици и последните… Авторът застъпва мнението практиците съдии да имат адвокатски права; *Вогазли, Д.* Практиците мирови съдии. – Юридически преглед, 18, 1910, № 9, 571–576. Авторът защитава мировите съдии; според него те трябва да са просто авторитетни хора, а от отсъжданията им се иска само да не са в разрез със законите, а иначе да решават по убеждение. Вж. и *Вогазли, Д.* Юристи мирови съдии. – Юридически преглед, 19, 1911, № 2, 105–109. Според автора окръжните и апелативните съдилища били пълни с жалби срещу решения на мирови съдии, някои от които – истински куриози.

за развитие на пазарна размяна. Трябва да се подчертае, че в много отношения правото изпреварвало реалното развитие и всъщност създавало нови форми и схеми, които да бъдат използвани впоследствие от заинтересувани лица. Освен това паралелно с него и за широки маси продължавало да действа и обичайното (неписаното) право, особено в някои материи.

Българският законодател заимствал от различни правни системи: романската, немската и руската. Гражданското право било реципирано от романската система, но не директно от френския граждански законник (Code civil), а от италианския (Codice civile), в който били внесени известни подобрения от френския законник. Романската система била възприета като най-развита за времето си, още повече че немският граждански законник (Bürgerliches Gesetzbuch) тепърва се създавал (публикуван през 1896 г., влязъл в сила от 1900 г.). Търговското право обаче било заимствано от Германия чрез унгарския търговски закон, понеже френският търговски закон бил твърде остарял. Наказателното право и процесуалното право (по граждански и углавни процеси) на свой ред били възприети предимно от руското законодателство, при използване и на унгарския наказателен закон. Именно това право било заложено в основата на „Временните правила“ по съдебната част и законодателят сметнал за уместно да го запази и постави в основите на българския граждански и наказателен процес.[12] Ще се спра накратко на реципираното материално гражданско право в разните му дялове, на гражданското процесуално право, а после на наказателното право и на наказателното съдопроизводство.[13]

Сред частите на материалното гражданско право особено важно било служещото на нуждите на размяната облигационно право и един от първите граждански закони бил законът за задълженията и договорите от 5 декември 1892 г. В него е проведен принципът на формално равенство на гражданите пред закона, т. е. договори може да сключва всеки, съществува свобода на договарянето и волята на договарящите се провъзгласява за абсолютна обвързваща сила. Само в един случай законът допуска икономическата неизгодност на договора да бъде основание за разтрогването му, а именно при продажба на недвижим имот на цена два пъти по-ниска от реалната му пазарна стойност. Законът за задълженията и договорите уреждал продажбата, наемния договор, договора за рента, спогодбата, застраховката, играта и обзалагането, заема за послужване, обикновения заем, влога, секвестъра, залога и антихрезата на поръчителството.

---

[12] *Андреев, Михаил*. История на българската…, 115–118.

[13] Изложението се обляга на *Андреев, Михаил*. История на българската…, 119–153. Вж. също *Минков, Добри*. Развитие и характер на законодателството в България. – Във: 60 години българско правосъдие, 1878–1941. Юбилеен сборник. С., 1941, 15–72.

Търговският закон (от 29 май 1897 г.) третира три основни материи: за дружествата, сделките и несъстоятелността. Относно дружествата се възприемат две основни форми – събирателна (с неограничена и солидарна отговорност на участващите лица) и акционерна (с отчуждаеми акции). Интересите на размяната се гарантирали от това, че при издаване на менителница или на запис на заповед (задължения, циркулиращи като ценни книжа) на последващи приобретатели не можели да се правят възражения за безпричинност или безпаричност. Въпросът за несъстоятелността не бил особено удачно уреден, понеже в крайна сметка имуществото на търговеца се разпродавало на безценица, а пък кредиторите можели да получат само малка част от дълга. Това наложило да се създадат впоследствие нови текстове (закон за предпазливия конкордат от 29 март 1932 г.), които да дадат възможност на търговеца да преодолее затруднението и да осигурят евентуално интересите на кредиторите чрез разсрочване на задълженията и опрощаване на известен процент от тях.

С известно закъснение, за да се изчака преразпределянето предимно по „революционен“ начин на турските имоти, било регламентирано вещното право и специално правото на собственост чрез закон за имуществата, собствеността и сервитутите от 7 февруари 1904 г. В него е възприето правото на неограничена частна собственост, като собствеността на земята включва всичко, което се намира над и под повърхността. Особено голямо внимание законът отделя на недвижимата, специално поземлената собственост, като разпоредбите са изцяло формално юридически, без оглед на икономическото съдържание (и без да се предвижда някаква специална защита на дребната собственост). За движимата собственост е възприет принципът „en fait du meubles, la possession veut titre“, т. е. фактическото притежание на движимостите и ценните книжа е въздигнато в право на собственост (онзи, на когото се прехвърля движимата вещ или ценни книжа, няма нужда да проверява дали те принадлежат действително на човека, който му ги прехвърля) с оглед да се осигури бърза циркулация. При недвижимите вещи обаче се изисква проверка на собствеността, като за целта се създава широка и гарантирана публичност на актовете за отчуждаване – чрез системата на нотариалните актове и вписванията в ипотечните книги. Понеже тук няма изискване за бърза и лесна размяна, правата на собственика са по-ефикасно защитени. Законът урежда и сервитутите (лични и поземлени), т. е. ограничени вещни права върху чужда вещ. От поземлените сервитути особено важно било правото на преминаване и прекарване на вода (през чужда собственост).

Законът за наследството от 25 януари 1890 г. признава свободата на наследодателя да се разпорежда със своето имущество за времето след

своята смърт, но за членовете на неговото семейство (низходящи и възходящи) се резервирала част от неговото имущество, която той не можел да завещае свободно. Тази т. нар. законна част отивала за низходящите (в най-голям размер), а ако няма такива – за възходящите (в по-малък размер). На първо място наследяват най-близките; само когато липсват роднини до десета степен, имуществото преминава към държавата.

Според първоначалния текст на закона низходящите от мъжки и женски пол наследявали поравно. Именно в този пункт писаното право било посрещнато с остри протести и заобикаляне в практиката. То било в разрез с народното правосъзнание, което смятало, че омъжените дъщери излизат от семейството на наследодателя и отиват в семейството на своя съпруг, докато омъжените синове обикновено остават в семейството на наследодателя и чрез труда си спомагат за увеличаване на неговото имущество; оттук се смятало за несправедливо дъщерите да наследяват еднакво със синовете.[14] Наложило се законодателите да отстъпят от принципа на равно наследяване. Една промяна от 6 февруари 1896 г. дала право на наследниците от мъжки пол да изкупуват дяловете на наследниците от женски пол, специално непокритите недвижими имоти (т. е. земята). Друга промяна от 7 февруари 1906 г. дала право на мъжете наследници да получават два пъти повече непокрити недвижими имоти (и земеделски движимости) от жените наследници. В замяна наследниците от женски пол били освободени от задължението да привнасят (в дома на съпруга) онова, което са получили като чеиз при омъжването си.

Семейното право било уредено със закона за припознаването на незаконно родените деца, за узаконяването им и за осиновяването (от 12 януари 1890 г.), закона за настойничеството (от 24 март 1890 г.) и закона за лицата (от 17 декември 1907 г.). Църковният брак бил признат за задължителен и заедно с бракоразвода бил в компетенцията на църковната власт. Той бил уреждан както преди Освобождението – от Екзархийския устав. Църковната регламентация на брака все по-трудно се съчетавала с новите времена, за които били характерни повече семейни конфликти и разводи, поголяма роля на материалния фактор и пр., а пък смесените бракове между хора с различни вероизповедания просто не можели да бъдат нормативно

[14] *Бобчев, Стефан*. Положението на жената според старото българско и румънско право. – Юридически преглед, 32, 1931, № 4–5, 180–190, особ. с. 186, 190; *Оджаков, Петър*. Семейна подялба в селския бит. – Български преглед, 4, 1897, № 5–6, 110–122; Материали по обичайното народно право: семейно, наследствено и брачно. – Юридически преглед, 3, 1895, № 3, 104– 111; № 4, 145–149; № 12, 550–555; № 18, 837–842; *Чомов, Ив*. Принципите на наследственото право у нас до Освобождението. – Юридически преглед, 26, 1925, № 3, 122–129; *Стойков, В*. Жената според нашето гражданско право. – Юридически преглед, 24, 1923, № 6, 235–241.

уредени, тъй като различните религии не ги допускали. Родителската власт върху непълнолетните деца била предоставена на бащата, включително управлението на имуществото на непълнолетните му деца. Законът за припознаването не позволявал да се търси бащата на извънбрачно дете, а интересите на измамените момичета и техните деца били оставени без защита. За пълноправно дете се признавало само роденото от законен брак.

Ускоряването на пазарното (капиталистическото) развитие породило необходимост от някои нови закони – било за да се доразвие регламентацията на някои институции, било за да се оформят правно нови видове отношения. За да се урегулира по-добре недвижимата собственост, бил приет (под влияние на романското законодателство) законът за привилегиите и ипотеките (от 26 януари 1908 г., в сила от 1 септември 1910 г.), с който прехвърлянето и ипотекирането на недвижимите имоти трябвало да става в нотариална форма и при задължително вписване в книгите на съответните нотариати. (Преди това по закона за задълженията и договорите се допускало продажбите на недвижими имоти и прехвърлянето на вещни права върху тях да стават и чрез частни писмени актове.) Това осигурявало публичност и давало възможност на заинтересованите лица да направят проверка на собствеността, респективно ипотечната обремененост на даден недвижим имот. Със своите строги формалистични изисквания и разноски обаче нотариалната форма се оказала твърде тежка и много продажби и прехвърляния на недвижими имоти продължили да се извършват с частни писмени актове (и дори устно). При рязкото обезценяване на лева след Първата световна война много продавачи, които били продали имота си с частни актове, започнали да искат връщане на продадения имот, като се позовавали на неспазването на нотариалната форма. Наложило се законодателят да интервенира, като признае извършените в миналото неформални продажби, ако купувачът е влязъл във владение на недвижимия имот (закон за урегулиране неоформените с нотариални актове покупко-продажби от 19 юли 1920 г.).

Във връзка с развитието на кооперативното дело бил приет закон за кооперативните сдружавания (от 28 февруари 1907 г.), заимстван от немското законодателство, който уреждал по-добре материята на сдружаванията (и отменял старото законодателство по този въпрос в търговския закон). Според новия закон органи на кооперативните сдружавания били общото събрание (с участието на всички членове), управителният съвет и контролният съвет.

Със закона за водните синдикати от 22 септември 1920 г. се регламентирало образуването на водни синдикати, т. е. кооперативни сдружавания за изграждане и поддържане на хидросъоръжения, а също така се въвеждал ред в използването на водата: за държавни нужди, за синдикални меро-

приятия, за общински нужди, за дружества и частни лица. Уточнявал се и начинът на създаване и легализиране на водните синдикати – те можели да се създават дори от малцинство от заинтересувани собственици и без съгласие на мнозинството (или по инициатива на държавната администрация на водите в обществен интерес). По този начин водните синдикати представлявали своеобразни недържавни, обществено-стопански организации, близки до стопанските учреждения на държавата по това, че можели да използват принуда за участие над малцинството (и дори над мнозинство) от засегнати лица.[15]

Бил приет и закон за морската търговия (от 24 януари 1908 г.), заимстван от италианското законодателство. Законът имал за цел да гарантира сигурността на морската търговия и да осигури интересите на сключилите договори за морски транспорт. Той установявал ясен режим на собственост върху плавателните съдове, регулирал отношенията между корабопритежатели и капитани (корабоначалници), регламентирал договора за морски транспорт на стоки и свързаните с това въпроси за товарителния запис и навлото (такса за превоза на стоки). Законът уреждал и договора за превоз на пътници, морския заем, морската застраховка, авариите и разхвърлянето на разноските по тях и пр.

Гражданското процесуално право било заимствано, както се каза, от руския граждански процес, а правените впоследствие изменения го приближавали към немския процесуален закон. Законът за гражданското съдопроизводство от 8 февруари 1892 г. регулира съдебната дейност по защитата на гражданските права, т. е. в областта на гражданското и търговското право. Гражданският закон бил изграден върху състезателното начало, при което страните (ищец и ответник) водят процесуална борба, като представят доказателства и съображения за уважаване, респективно отхвърляне на иска. Съдът е зрител. Имало три редовни инстанции – първа, въззивна (апелационна) и касационна, а минаването на едно гражданско дело през всички инстанции траело 5 години.

Определени формални доказателства – решителната клетва или съдебното самопризнание – били снабдени с безусловна обвързваща сила и не можели да се оборват от други доказателства дори когато от събраните в процеса данни било ясно, че не отговарят на истината. В този случай съдът просто трябвало да приеме за вярна решителната клетва, без да има право на преценка. Ако противникът на положилия клетвата твърдял, че тя е лъжовна, той трябвало да потърси наказателна отговорност на положилия

[15] Вж. за водните синдикати и *Дерменджиев, Иван*. Развитие на държавния апарат в България по време на управлението на БЗНС. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 55, 1964, кн. 2, 289–352, особ. 340–342.

клетвата, т. е. да влезе в нов процес (и едва след произнасяне на положителна присъда да иска преразглеждане на гражданското решение).[16] Наистина, решителната клетва обикновено се предлагала (и то ищецът предлагал на ответника да се закълне) при липсата на други убедителни доказателства.

За разлика от редовния граждански процес някои специални съдопроизводства се провеждали бързо и при ограничени възможности за самозащита на ответника. Такова било т. нар. заповедно съдопроизводство, уредено чрез закона за заповедното съдопроизводство от 15 декември 1897 г., което служело на нуждите за бърза и надеждна търговска размяна. Когато трябвало да се потърси изпълнение на менителница, запис на заповед, ипотечен акт и пр., ищецът веднага получавал изпълнителен лист при представянето им в съда, а длъжникът получавал призовка за доброволно изпълнение. Последният не можел да отклони изпълнението, ако не представи гаранция (като депозира необходимата сума в банката) и едва тогава можел да започне редовен исков процес, при което кредиторът бил напълно осигурен с внесената в банката сума. Ако длъжникът не можел да внесе сумата, той подлежал на принудително изпълнение, без да може да отправи възражения (че при сключване на договора е станал жертва на измама или че записът на заповед е безпричинен, или че няма пари). По този начин изплащането на предявени ценни книжа се извършвало незабавно.

Разгледаното дотук право е формалноюридическо и универсалистко в своите конструкции и няма „материална“ насоченост в подкрепа на едни или други цели и интереси. То създава общи схеми и рамки на дейността, като принципно всеки може да използва разните овластяващи схеми и регулации, ориентирани около типа дейност. Друг въпрос е, че на практика от тях можели да се възползват предимно икономически силни лица. И в случай на съдебен процес те били по-добре осведомени за своите права, можели да наемат по-добри адвокати, да издържат по-дълго процесуалните разноски по време на разтакаването на делата по инстанции, евентуално да окажат външно въздействие за решаване на делата в своя полза. Така формализмът и универсализмът на модерното право получават класова насоченост. А и по своя смисъл законите защитават предимно собствеността и целят улесняване на пазарната размяна, на кредита и търговията. Тъкмо в тези области (за разлика например от социалните закони) правото действало с особена ефективност. Но трябва да се каже, че забавените

[16] Срещу клетвата на времето е имало протести: *Вогазли, Д.* „Да се закълне, че не дължи“. – Списание на Юридическото дружество в София, 3, 1903–1904, № 4, 176–181; *Марков, М.* Против клетвения институт в положителното право. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 10, 483–496; *Вогазли, Д.* Клетва и свидетелски показания. – Юридически преглед, 17, 1909, № 10, 632–634.

правни процедури у нас нерядко фаворизирали длъжника пред кредитора, данъкоплатеца пред държавата, наемателя пред собственика и пр.

Наред с реципирането на чисто формално право българската държава интервенирала избирателно в обществения живот със законодателни мерки, продиктувани от икономически съображения, политически резон или социални мотиви (социална справедливост, обществена солидарност). Някои закони подкрепят конкретни дейности (например индустрията) и като рефлекс от подкрепяне на дейността – индустриалците. Други закони носят социален характер, в смисъл, че са насочени към слоеве в социално слаба позиция като работници, малоимотни селяни или хора в бедствено положение (бежанци, длъжници), уреждат социални осигуровки и пр. Всички тези закони, представящи индустриалната, аграрната и социалната политика на държавата, са разгледани на съответното място.

Отделен въпрос е доколко ефективно е действало правосъдието в налагането на защитените от закона интереси и изобщо в каква степен правните правила са успявали да се наложат върху обстоятелствата на живота и да моделират социалните отношения в съответствие с целите на законодателя. С други думи, колко висок е бил правният стандарт. Спазването на законите и чувството за законност изобщо са подлагани на силна критика в различни моменти и при различни обстоятелства. За началния период свидетелства Иречек:

> Важен един въпрос е чувството за законност. На християнский Изток липсва непрекъснатост в живота по законност и право; в турско време турчинът произнасял решение, без да изслуша раята, и в много случаи той го давал не според закон или обичай, а го продавал за пари. Действующите днес в страната закони не са продукт на вековно развитие на правото, но вносна стока. Неразвитото чувство на законност се съглежда тутакси по поведението спрямо собствените закони. Те не са издадени в някой наръчен сборник, но са пръснати из броевете на обемистий „Държавен вестник“, рядко достъпни в отделни отпечатъци. […] Но най-чудното е, че високопрехваленатa Търновска конституция често се отхвърля настрана и законите не се зачитат без ни най-малък свян.[17]

От началото на века датира едно наблюдение на Павел Милюков по повод законността у нас и в частност за състоянието на основните права: публични – като свобода на печата, митинги, сдружения, и лични – като неприкосновеност на личността и собствеността и пр. Според него впечатление правят не толкова някакви ограничения на свободите чрез законодателни разпоредби (към което българите са много ревниви), а най-вече фак-

[17] *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 355.

тическото неспазване на законите, което на моменти (като при Стамболов) се превърнало в „господстващо правило“.[18] Във връзка с това е интересно да се отбележи, че ако има общо място и пълно съгласие между народопсихолозите, то е свързано с неразвитото чувство на „българина“ за правен ред и незачитането на законите.

Други критики засягат качеството на приеманите закони. Според видния юрист Петко Стайнов Народното събрание приемало прекомерно много и недообмислени закони, което налагало честото им преправяне, понякога едва-що приети (със станалите пословични „закони за изменяне“ или „допълване на закона от…“):

> Фабрикуват се толкова много закони, че дори и за специалистите не е вече възможно да следят за промените; тия многобройни закони са много често тъй набързо гласувани, тъй противоречиви, тъмни, неприложими, нелогични, ненужни, с разни прибавки, добавки, поправки, забележки, изменения, че предизвикват с право общ присмех. […] Поправянето и променянето на току-що гласуваните закони е станало в много от днешните парламенти система и показва с каква лекота и безгрижие са били те разисквани и гласувани.[19]

Земеделският режим, от времето на който датират тези критики, наистина представлява крайност в това отношение, но и други правителства се проявявали в необмислено и бързо законотворчество. Нерядко законите се разглеждали не като нещо трайно, което трябва да урежда определено състояние на нещата дълго занапред, а като просто „узаконяване“ (обличане в законова форма) на някаква временна и конкретна мярка на политическа целесъобразност, за по-голяма тежест (поради възможността за съдебно преследване).

Несъвършенството на българското буржоазно законодателство, специално неговата нестабилност и променчивост, се дължали (според правния историк Михаил Андреев) на редица причини: на постоянната борба между управляващи и управлявани (засилване на законодателните санкции на властта, но и отстъпки пред народния натиск), на липсата на добре подготвени юридически кадри и особено на лошата техника при изготвяне на за-

---

[18] *Милюков, Павел*. Българската конституция, с. 152, 160–161.

[19] *Стайнов, Петко*. Компетентност и народовластие…, 102–105, цит. на с. 103. Само за половин година при управлението на БЗНС Народното събрание гласувало 107 закона и решения, без да се броят скритите в забележките на закона за бюджета десетки закони, а само в последния ден на една сесия били гласувани 34 законопроекта и предложения. За честото отменяне и многократното изменяне на законите у нас и за заимстването на закони от разни източници, без да се създаде единен граждански законник, вж. *Златарски, Никола*. Пречки за създаването на по-съвършена българска съдебна практика и пътят за отстраняването им. – Юридически архив, 6, 1934–1935, № 4–5, 414–432, особ. с. 420.

конопроектите, които не минавали през кодификационен или законодателен съвет, а се внасяли направо в Министерския съвет и Народното събрание. Кодификационна комисия се създава едва през 1916 г., а през 1935 г. на нейно място се урежда Кодификационен съвет към Министерството на правосъдието.[20] Най-сетне, някои законодателни материи по самото си естество са по-подвижни и изменчиви, специално административното право (устройството на учрежденията и техните компетенции), фискалните, а също избирателните закони (които всеки се е мъчил да нагоди в своя изгода).[21]

Изобщо българските закони през целия период оставали далече от идеала за систематика и закръгленост на континенталното право. Те се характеризират с раздробеност, многобройни изменения и корекции, а понякога и с вътрешна противоречивост. Частичният начин на рецепция на право – със заимстване на отделни закони от един или друг източник, се запазил през цялото време, като така и не се създал единен граждански законник. Трябва да се отбележи и това, че с течение на времето българската рецепция на класическото френско право остарявала и изоставала, докато френското и италианското законодателство продължавали да се развиват.

ПИСАНО И ОБИЧАЙНО ПРАВО

Новото кодифицирано право срещало противодействие от страна на съществуващите неписани практики, които съставляват обичайното право.[22] Обичайноправната система има специфични форми, утвърждаващи валидността на даден акт, като покупко-продажба, даване на пари в заем, завещание и пр. (в частност – дадена дума или съгласие, особено в присъствие на трети лица). Също така има специфични органи на правораздаване (роднини, община, някой авторитетен човек, еснафска лонджа) и собствена система от наказания като публичен бой или глоба; морални компенсации като проклятие, произнесена от църковния амвон анатема, саморазправа с подпалване на реколта или недвижима собственост, публичноопозоряващи наказания при прелюбодеяние или кражба (самосъд)[23]; има най-сетне и

[20] Наредба-закон за Кодификационен съвет от 22 февруари 1935 г. Вж. и *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, с. 490, 583.

[21] *Андреев, Михаил*. История на българската…, 167–172.

[22] По този въпрос вж. *Андреев, Михаил*. Българското обичайно право. С., 1979, 283–297; *Георгиев, Георги*. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ, 1877–1900. С., Издателство на БАН, 1979, 92–99.

[23] Вж. едно описание на народен самосъд у родопските помаци у *Шишков, Стою*. Самосъдът в Родопите. – Във: *Стою Шишков*. Избрани произведения. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1965, 313–317 (статията е от 1907 г.). Имало челяден (т. е. семеен), роднински и обществен самосъд,

специфични средства на процесуална практика (в нея голямо място заема жребият). Интересно тук е, че от гледна точка на народното понятие за право и правосъдие, официалното право изглежда по-нисше в морален план (като чувство за справедливост), а също като субективно, подвластно на индивидуални съдии и изложено на корупция.

Налагането на писано законодателство над обичайните практики в някои области на живота било особено трудно и бавно, а някъде дори трябвало то да отстъпи. Един такъв пункт, за който стана дума, бил наследяването, където обичайноправната неравнопоставеност на синовете и дъщерите влизала в разрез с писания закон и в крайна сметка се наложила над законодателя, който променил закона в този дух. Друга област, където обичайното право проявило особена устойчивост и жилавост, са бракът и бракоразводът. Българският „буржоазен“ законодател предпочел да ги остави на традиционната компетентност на църквата, която на свой ред в значителна степен изхождала от обичайното право. Към новия Екзархийски устав от 22–26 февруари 1883 г. била прибавена свързана с брачноправната материя част (от 22 април 1897 г.). Останалите вероизповедания уреждали брачните си отношения на основата на своите религиозни предписания.

Продължавали да действат отделни обичайни норми и в сферата на вещното право – ролята на междата (синора) за определяне границата на имота (още повече че нямало кадастър), някои традиционни съседски правила при застрояване, разораването на „ничия земя“ и на общинската мера (с което властите били принудени да правят много компромиси въпреки наличието на правни забрани), консумирането на място на продукти от чужд имот (но без да се отнасят) и пр. Много бързо обаче престанало да функционира предимството на роднини или съседи при предлагане на имот за продажба в полза на предлагащия най-изгодни условия купувач.

Твърде остро било разминаването между законовите разпоредби и обичайната практика при прехвърлянето на вещни права върху недвижими имоти. В интерес на стабилността и яснотата в областта на недвижимата собственост се приело нотариалното отбелязване на покупко-продажбите (нотариален акт). Въпреки това в селата продажбите на имоти продължавали да се извършват с частни (писмени) актове и дори с просто устно споразумение пред свидетели,[24] отчасти по силата на традицията, но предимно поради формалните изисквания и разноски на нотариалната форма (като

на който били подлагани най-вече крадци и „блудстващи“; наказанията били публично изобличаване и опозоряване, материални глоби, телесни наказания и най-тежкото – изгонване от махалата или селото.

[24] Вж. и *Бобчев, Стефан*. Сбирка от правни обичаи у българите. – Наука, 3, 1883–1884, № 5–6, 488–502, особ. с. 497.

отиване в града и прибягване към услугите на адвокат за изработване на нотариалния акт и за вписването му при ипотечните книги, нотариални мита и такси и бирническо удостоверение за платени данъчни задължения). Разривът между обичайна практика и законодателство създал споменатия проблем след Първата световна война, когато държавата се видяла принудена да интервенира против своето собствено законодателство и да признае за действителни извършените в миналото неформални продажби. В началото на Втората световна война се наложило ново подобно интервениране, при което имотът се връщал на продавача, след като той върнел получените за него пари плюс стойността на направените подобрения (закон за уреждане правата на купувачи на недвижими имоти с частни писмени договори от 6 април 1941 г.). В тези случаи формализмът на правото отстъпил пред конкретната целесъобразност.

Обичайното право навлизало и в официалната съдебна система, специално на най-ниското (помирително) ниво на съдимост. Това ставало чрез института на общински (селски) съдилища, на които било предоставено помиряването на спорещите, фактически на основата на обичайното право (наистина само по дребни спорове и с възможност за апелация към по-високо съдилище). Тази мирова съдебна инстанция води началото си от турско време, когато действали т. нар. съвети на старейшините (или старейски съвети). Те били възстановени при временното руско управление като арбитражни съдилища с ограничени компетенции; подобен съд действал и в Източна Румелия – кметските съдилища в състав от кмета и двама „съзаседници“, избирани от общинския съвет за една година. Все в този смисъл през 1887 г. Народното събрание гласувало закон за общинските съдилища и закон за престъпките, които се наказват от селските общински съдилища (от 7 юни 1888 г.), предвиждащи във всяка селска община да функционира селски съд от кмета и двама заседатели, които да разглеждат дребни граждански спорове и дребни нарушения, като решенията подлежали на обжалване пред мировия съдия. След началния период обаче българският законодател се стремял да ограничи обичайното право. Така работещите по него селски съдилища били премахнати със закон през 1904 г.

Обичайното право навлизало в съдебната система и „контрабандно“. При липсата на дипломирани юристи отначало личният състав дори на повисоките съдилища по необходимост се сформирал от „природни юристи“ – бивши учители, търговци, занаятчии, които сами трябвало да разучават в хода на работата новото писано право, а често на практика продължавали да се ръководят от познатите им обичайни норми, привнасяйки ги в правораздаването. Най-сетне, много хора, особено в селата и в изолирани планински краища, избягвали да се обръщат към съда, за да не си създават зат-

руднения или поради господстващия морал, а предпочитали сами да уреждат отношенията си, като се ръководели от познатите им обичайноправни норми. По всички тези разнообразни начини обичайното право наред с писаното продължавало да действа сред широки среди и при редица обстоятелства.

Интересно е, че обичайното право намерило отделни защитници в средите на самите юристи. Особено силно се застъпвал за приемане на някои обичайноправни норми в новото писмено законодателство Стефан Бобчев. Той смятал например, че задругата трябва да бъде юридически подкрепена в някаква форма. Но у нас това не се получило за разлика от законодателството на Сърбия, Хърватско и Черна гора.

НАКАЗАТЕЛНО ПРАВО И СПЕЦИАЛНИ НАКАЗАТЕЛНИ ЗАКОНИ

В материята на наказателното право Османският наказателен кодекс продължил да действа известно време след създаването на държавата, въпреки че бил непригоден и остарял. През 1896 г. бил въведен нов наказателен (углавен) закон въз основа на унгарското и руското наказателно право (наказателен закон от 21 февруари 1896 г.). В него бил възприет класическият принцип на наказателното право, че за престъпление се смята само деяние, което е обявено от закона за престъпно. С изостряне на социалнополитическите конфликти през второто десетилетие на XX в. наказателният закон се оказал недостатъчно ефикасен за справяне с атаките против държавата и били създадени специални наказателни закони, на които ще се спрем по-нататък.

Наказателният закон различава два вида наказуеми деяния – нарушения, наказвани с глоба или „запиране“ (от един ден до 3 месеца), и престъпления, които са по-тежко наказуеми (имало смъртно наказание и строг тъмничен затвор – доживотен или за определен срок). Като престъпление се третира само умишлено извършено деяние. Тежестта е върху престъпления, които посягат върху държавния строй и върховните носители на държавната власт – главно те водят до смъртно наказание или строг тъмничен затвор. Умишленото убийство се наказва със строг тъмничен затвор от 10 до 15 години, но санкцията се засилва (доживотен затвор), когато е убито духовно лице или представител на публичната власт при изпълнение на служебните им задължения. Предумишленото убийство (т. е. по предварителен план) се наказва със смърт. Посегателствата срещу частната собственост се наказват по-меко. Кражбата се наказва в зависимост от стой-

ността на откраднатата вещ с тъмничен затвор до 6 месеца при по-малка стойност или до 3 години при по-голяма стойност. Особено значение има начинът на извършване на кражбата: така при кражба с взлом наказанието е много по-строго – строг тъмничен затвор до 10 години. По някои състави в наказателното право имало различно третиране на половете.[25]

Наказателният закон бил променян и допълван многократно, а отделно от това били създадени няколко други специални закона с наказателен характер. Могат да се споменат следните по-важни промени в наказателния закон: засилена защита на монарха и на неговото семейство срещу обиди и оскърбления (закон от 8 януари 1899 г.); засилване на наказателните санкции срещу стачкуващи работници (закон от 28 ноември 1906 г.); засилване на наказателните санкции срещу умишленото и непредпазливото обявяване на банкрут (закон от 5 януари 1904 г.); утежняване в престъпление на сдружаването „за осъществяване на анархистически цели чрез насилствени действия и средства“, като е наказуемо и самото сговаряне без опит за действия (закон от 25 февруари 1909 г.).

Законът за углавното съдопроизводство (т. е. за наказателния процес) от 7 април 1897 г. бил създаден на основата на руския углавнопроцесуален закон, продължавайки съдебната практика на временното руско управление. Възприет бил принципът на триинстанционно разглеждане на делата. Две инстанции ги разглеждали по същество – първоинстанционно окръжно съдилище и въззивно (апелационно) съдилище за обжалване на присъдите (при набиране на нови доказателства), докато касационната инстанция (Върховният касационен съд) проверявала дали не е нарушен материалният наказателен закон или наказателната процедура. Разглеждането на делата се предхождало от предварително следствие, водено от съдия-следовател, в което определено участие имала и полицията. Маловажните дела били подсъдни на мирови съд (с предварително полицейско дознание), а окръжният съд играел за тях ролята на апелативно съдилище (където се обжалвали присъдите). За наказателните дела доста време съществувала институцията на съдебни заседатели, които били избирани с двустепенни избори и трябвало да притежават недвижимо имущество или да упражняват самостоятелно занаят или търговия.[26] Законът за съдебните заседатели от 3 април

[25] *Кулев, Тодор*. Правното положение на жената според българското наказателно право. – Юридически преглед, 24, 1923, № 1, 1–10. Разглеждат се конкретни пунктове, където третирането е различно.

[26] Тази институция била въведена от временното руско управление с „Временни съдебни правила“. Против институцията се изказвали редица възражения: че е скъпа, съдебните заседатели нямат специални познания в правото, поддават се на подкуп и пр. Вж. *Моллов, Владимир*. Институтът на съдебните заседатели у нас. – Юридически преглед, 15, 1907, № 7, 494–498; *Брънеков, Иван*.Уничтожение института на съдебните заседатели. – Списание на

1897 г. въвеждал още по-ограничителен ценз – във връзка с плащания годишен данък. Тази институция била премахната от правителството на БЗНС.

Българската държава си служела и със специално наказателно законодателство. Наказателната репресия е насочена срещу накърняващи или заплашващи управляващите и установения ред действия и се засилва в определени моменти. По-ранни (и не така сурови) мерки инкриминират обиди и оскърбления на държавния глава и неговото семейство (в края на XIX в.), засилват наказателната санкция срещу подбуждащи към непокорство във войската (през 1907 г., когато армията се подготвя усилено за война), въвеждат ограничения на свободата на печата (отново и отново), установяват контрол върху притежанието на оръжие (закон за взривните вещества и оръжията от 21 май 1912 г.), насочен явно срещу социалисти и анархисти.[27]

Репресивните функции на държавата се засилват особено след войните. Те били насочени срещу появилото се в смутното време разбойничество (отчасти с идеологически характер), но най-вече срещу въоръжените действия против властта – бунтове, атентати, наказателни убийства – на насилствено свалените от власт земеделци и особено на по-радикалните комунисти и анархисти. Следвоенното извънредно законодателство започва със закона за изтребление на разбойниците от 12 декември 1922 г., с който властта се опитва да си възвърне авторитета в смутните следвоенни години. Превратът срещу земеделското управление от 9 юни 1923 г. бил последван от стихийна въоръжена съпротива на привърженици на Стамболийски (Деветоюнско въстание), а наскоро след това и комунистическата партия взела курс към въоръжено въстание. Неуспехът на Септемврийското въстание не довел до сваляне на въоръжения курс, който продължил и през т. нар. левосектантски период на БКП и кулминирал в атентата в църквата „Св. Неделя“ на 16 април 1925 г.

Именно в тази обстановка на терор и контратерор завзелото властта чрез преврат правителство на Александър Цанков (Демократическия сговор) приело извънредния закон за защита на държавата (ЗЗД) от 25 януари 1924 г. Законът забранява всички обществени, политически и стопански организации, които за изпълнение на своите цели проповядват или прибягват към престъпления, въоръжени акции или терористични действия. Инкриминира се и всякаква агитация за насилствено променяне на установения обществен и държавен ред, също подбуждането на вражда между от-

Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 7, 331–339; *Маджаров, Михаил*. Институтът на съдебните заседатели. – Юридически преглед, 32, 1931, № 2, 52–55; *Войников, М.* Нуждата от реформа в углавния процес. – Юридически преглед, 18, 1910, № 10, 649–659, особ. 651–652.

[27] *Андреев, Михаил*. История на българската…, 154–159.

делни класи и слоеве на населението, както и неподчинението във войската и полицията. Наказанията са изключително строги – смърт и дългогодишен строг тъмничен затвор.[28]

Неколкократните изменения и допълнения на ЗЗД – от 16 март 1925 г. и особено от 29 април 1925 г. (след атентата в „Св. Неделя“ на 16 април 1925 г.) – усилват репресивния му характер. Тежкото наказание, предвидено за извършители, се разпростира и върху помагачи и укриватели. Укривателите се наказват (със смърт или строг тъмничен затвор) не само когато знаят, но и когато „по обстоятелствата трябва да предполагат“, че укриваният е извършил престъпление, попадащо под ударите на закона. Друго изменение на ЗЗД предвижда смъртно наказание за участие във въоръжена чета; отнема се и възможността за намаляване на наказателната отговорност на лица, ненавършили 21 години. Най-сетне, комунисти, анархисти и други привърженици на насилнически методи на обществено-политическа борба не се допускат до държавна, окръжна или общинска служба.[29] ЗЗД бил допълнен и засилен отново във военни условия (през 1941 и 1943 г.).

Към специалното наказателно законодателство трябва да се отнесе и законът за защита на нацията от 23 януари 1941 г. (приет на 24 декември 1940 г.), който подлагал евреите на политическа и правна дискриминация.

СЪДЕБНА СИСТЕМА, НЕСМЕНЯЕМОСТ НА СЪДИИТЕ

Началото на съдебната власт било поставено по време на руското управление с „Временни правила за устройството на съдебната част в България“ (утвърдени на 24 август 1878 г.).[30] Всъщност те оставили съдилищата да действат по старата уредба от турско време (съответно преименувани според новите названия на административните единици). В селата съдебната власт се упражнявала от старейските (старейшинските) съвети от 3-ма до 12 души (бившите мухтар-меджлиси), действащи като помирителни („полюбовни“) съдилища по граждански спорове и дребни наказателни дела.

[28] Закон за защита на държавата. С., 1926.

[29] Вж. подробно за извънредното законодателство и неговото разискване и приемане *Милкова, Фани*. Реакционният закон за защита на държавата като изключителен наказателен закон в България през периода 1924–1934 г. С., Наука и изкуство, 1973, особ. 1–88; *Косашки, Нинко*. Зад железните решетки…, 24–31.

[30] *Габровски, М.* Организацията на съдебната власт в България. – В: 60 години българско…, 73–125; *Андреев, Михаил*. История на българската…, 188–193. За правосъдието специално по времето на руското управление (и преди това по турско време) също *Бобчев, Стефан*. Източна Румелия…, 155–167. Вж. напоследък и *Джамбазов, Ангел*. Правосъдната система на България (1878–1944). С., Наука и изкуство, 1990.

Тези селски съдилища са първа форма на по-късните общински съдилища. По-нататък имало окръжни съдилища (бившите казалийски съдилища) като първа инстанция за граждански, търговски и някои наказателни дела (без подсъдните на военния съд). Следват областни (губернски) съдилища като втора – апелативна или възззивна – инстанция (съответна на бившите вилаетски апелативни съдилища). Такива били създадени в София, Видин, Русе, Търново и Варна. Като касационна инстанция в София бил създаден Върховен съд за разглеждане на жалби срещу присъди на областните и административните съдилища, състоящ се от председател (управляващия съдебния отдел на временното управление) и 3-ма членове. Били предвидени административни съдилища за спорове между разните учреждения, дела за нарушения по служба на длъжностните лица, искове за вреди и загуби на частни лица против администрацията, искове на хазната или против нея, отчуждения на имоти за държавна и обществена полза и пр.

Нямало съдийска несменяемост. Не се предвиждали и специални държавни обвинители – прокурори (предложението за следствие идвало от председателя на окръжния съд) и съдебни следователи, нито специални адвокати (всеки можел да бъде такъв и да действа като адвокат на себе си), нямало съдия-изпълнител (един от членовете на съда действал като такъв). Това се дължало на липсата на юристи в страната. Докато траяло временното руско управление, най-важните наказателни дела били придадени към военните съдилища (впоследствие преминали към общите съдилища). Във „Временните правила“ били предвидени и духовни съдилища – християнски (за бракоразводи) и мюфтийски (за всякакви граждански дела между мюсюлмани).

Първият закон за устройството на съдилищата в Княжество България бил приет през 1880 г. (от 2 юни 1880 г.). Според този закон, създаден по образеца на руските устави, съдебната власт била поверена на мирови съдии, окръжни съдилища, апелативни съдилища и Върховния касационен съд. Законът предвиждал прокурори (публични обвинители), съдебни следователи (за провеждане на предварително дирене по наказателни дела) и съдебни пристави (за привеждане в изпълнение на съдебните решения). За назначаване на съдии и прокурори се изисквал образователен и служебен ценз. Предвиждало се участие на съдебни заседатели в наказателни дела за тежки престъпления. (Институтът на съдебните заседатели бил премахнат с изменението на закона за углавното съдопроизводство от 6 септември 1922 г.) Продължавали да действат духовните и военните съдилища.

Правосъдието в Източна Румелия (според Органическия устав) почивало на следните начала: несменяемост на съдиите, правителствени и изборни съдии, две инстанции (първостепенна и апелативна) и прокурорски надзор. Имало кметски съдилища в общините, околийски съдилища, окръжни съди-

лища и Върховен съд – всичките колегиални и с посочени съдебни компетенции. Кметовете и околийските съдии съдели, подпомогнати от двама изборни заседатели. Кметските съдилища разглеждали дребни граждански искове и простъпки, а околийските съдии служели като мирови и гледали искове на по-голяма стойност. Окръжният съд имал гражданско и наказателно отделение и се състоял от 3-ма постоянни съдии; към него имало и прокурор и съдебни следователи. Върховният съд имал две отделения – гражданско и наказателно, с главен прокурор и 2-ма заместници; имало и съдебни комисари (по-късните съдия-изпълнители). Съдебното производство било двуинстанционно, като окръжните съдилища играели роля на въззивна инстанция спрямо околийските съдилища и на първа инстанция спрямо Върховния съд. В Органическия устав била установена несменяемост на съдиите (с изключение на онези без юридическо образование), което давало възможност те да са независими и да пазят по-добре правата на гражданите; например арестуване можело да става само със заповед на съдебния следовател или прокурора, а не на полицейско-административните органи.

Освен тези съдилища в Източна Румелия имало и специално административно правосъдие за разглеждане на жалби на частни лица против действия на административните органи, състоящо се от две инстанции – окръжни административни съдилища и Върховен административен съд като апелативна инстанция. Имало и военни и духовни съдилища, последните за брачни, родствени и настойнически дела. Успех за съдебната система представлявало отблъскването на претенциите за съдебни привилегии (имунитет) на поданици на Великите сили, както и решителното справяне с разкритите чиновнически злоупотреби. Трябва специално да се отбележи значителната роля на чужденците юристи (главно чехи), които при оскъдността на местни юристи заели служба като съдии и прокурори и издигнали правосъдието на по-високо ниво; те влизали и в комисиите по изготвяне на законопроекти и правилници.[31]

След Съединението законът на Княжеството (от 1880 г.) бил въведен и в Южна България и останал в сила почти 20 години. През 1899 г. влязъл в сила нов закон за устройството на съдилищата от 12 януари 1899 г., в който били въведени редица подобрения, отново под влияние на руската система. По-нататък били правени чести изменения, повече под влияние на френското съдоустройство.

---

[31] По-подробно за устройството на съдилищата в Източна Румелия вж. *Бобчев, Стефан*. Източна Румелия…, 178–218; *Маджаров, Михаил*. Източна Румелия…, 356–361. Всички прокурори при окръжните съдилища били чужденци, също главният прокурор при Върховното съдилище и двамата главни адвокати към него.

В завършения си вид устройството на съдебното дело до преврата от 1934 г. се очертава по следния начин. Като общи съдилища съществували мирови съдилища (само те били едноличен съд), окръжни съдилища, апелативни съдилища и Върховен касационен съд. Към всеки окръжен съд имало прокурорски надзор (прокурори и заместник-прокурори) и определен брой съдия-следователи (наречени по-късно съдебни следователи), нотариуси (съставящи нотариални актове за продажби и ипотеки и завещателни разпореждания) и съдебни пристави, изпълняващи съдебните решения (по-късно наречени съдия-изпълнители). При апелативните съдилища също имало прокурори, а при Върховния касационен съд имало главен прокурор.

На мировите съдии били подсъдни дребни граждански дела (т. е. с малка стойност на иска, установена до някаква граница) и дребни наказателни дела (за провинения, наказвани с глоба или арест и за престъпления, наказуеми с тъмничен затвор до 6 месеца).[32] Окръжните съдилища действали като първа инстанция по всички граждански и наказателни дела, които не били подсъдни на мировия съдия, и като въззивна инстанция за обжалване решенията и присъдите на мировия съдия (но най-незначителните дела били необжалваеми). Имало три апелативни съдилища със седалища в София, Пловдив и Русе, където се обжалвали делата, подсъдни на окръжните съдилища. При въззивното разглеждане на делата се допускало събирането на нови доказателства и делото било решавано наново и евентуално цялостно. Всички тези съдилища имали за задача да установят фактите – предмет на процеса, и после да ги подведат под съответната правна норма. Решенията на апелативните съдилища били обжалвани пред Върховния касационен съд, но той не събирал и не преценявал доказателства, а само следял дали законът е приложен правилно към фактите, които съдилищата, разглеждали делата по същество, били установили. Върховният касационен съд се произнасял и по въпроси, които повдигали съмнения в практиката и не се решавали еднакво от съдилищата; неговите тълкувания на законите се публикували и ставали задължителни за съдилищата.

Освен общите съдилища съществували някои особени юрисдикции и съответни специални съдилища, в частност духовни и военни. Браковете и разводите и някои свързани с тях въпроси, като упражняване на родителската власт (но не и спорове от частноправно естество), били подсъдни на специални съдилища – съответно на православната, на католическата и на протестантската църква, както и на мохамеданските и еврейските духовни

[32] За мировите съдилища вж. *Вогазли, Д.* По въпроса за допълнение и опростяване на гражданската ни мирова юстиция. – Списание на Юридическото дружество в София, 10, 1910–1911, № 1–4, 63–65; *Мирски, Кръстьо*. Нашата мирова…

лица. Особено старомодно било мюфтийското правораздаване.[33] Военните съдилища разглеждали провиненията на военнослужещи, а за военно време се предвиждали военнополеви съдилища.

Най-сетне, съществували и някои административни юрисдикции (но едва доста по-късно бил създаден специален административен съд). Така законът за гражданското съдопроизводство овластявал общите съдилища да разглеждат спорове между частните лица и държавата – спорове за неправомерно отчуждаване на недвижим имот, за отменяне на заповед на окръжен управител (например за закриване на кръчма) и пр. Някои учреждения били конституирани като специални административни юрисдикции, като Върховната сметна палата, която проверявала изразходването на държавните средства.

Въпреки че отрано станала ясна и се обсъждала необходимостта от специален административен съд за разглеждане на незаконни актове на администрацията и на парични претенции на частни лица към публичната власт, както и за контрол върху различните административни юрисдикции, конституирането на такъв съд дълго се отлагало.[34] При това административни съдилища се предвиждали по време на руското управление и съществували в Източна Румелия, но после изчезнали от законите за съдебното устройство. Върховен административен съд бил учреден едва през 1912 г., по образец на австрийския, със закон за административното правосъдие от 3 април 1912 г. Но от компетентността му били изключени т. нар. висши правителствени актове (на централната администрация), всички актове по „назначение, преместване, командироване, повишение, отстранение и уволняване на чиновниците (държавни, окръжни, общински) по всички ведомства“, т. е. така важните чиновнически кадрови въпроси, както и дисциплинарните дела и делата, „решението на които по законите е предоставено на свободното усмотрение на органите на властта“.[35] По такъв начин

[33] За някои особености на мюфтийския съд, като предоверяването на свидетели, бавността, различната възраст за пълнолетие и пр. вж. *Попкръстев, Кр*. Мюфтийско правораздаване. – Юридически преглед, 33, 1932, № 3, 119–121.

[34] Въпросът е повдигнат за първи път през 1906 г. от *Киров, Стефан*. Нужда от защита на обществените права и от административно правосъдие у нас. – В: Протоколи и реферати на Първия събор на българските юристи. С., 1906, 84–86. Също: *Мирски, Кръстьо*. По административното правосъдие. – Юридически преглед, 19, 1911, № 10, 653–671; *Джидров, Петър*. Правовата държава и управителната юрисдикция. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 5, 203–218; Конституционните принципи и правовата държава. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 3, 113–124; № 4, 162–176, особ. 169–175.

[35] За основаването и началната дейност на административния съд вж.: Комисия. Мотиви към законопроекта за административното правосъдие. – Списание на Юридическото дружество в София, 12, 1913–1914, № 7–8, 322–340; *Бобчев, Илия.* Административното правосъдие у нас. – Юридически преглед, 20, 1912, № 4, 226–241; Нашето административно право. – Юри-

контролната функция на този съд върху действията на администрацията била отслабена до минимум.

Въпросът за несменяемостта на съдиите породил много дебати сред юристите и от тяхна страна в тази насока бил оказан силен натиск.[36] Несменяемостта е в интерес на независимостта на съдиите (от политически влияния в частност) и спомага за стабилизиране на професията, както недвусмислено сочел и чуждият опит. При това уволнението и преместването на неудобни съдии в безскрупулните партизански борби било практика у нас, което израждало правосъдието в своеволие в услуга на силните на деня. Принципът на независимо правосъдие и на разделеност на властите изобщо се превръщал в чиста фикция. Според силните и убедителни думи на един ратуващ за несменяемост на съдиите автор (казани през 1895 г.):

> В действителност у нас законодателната власт, съдебната власт и изпълнителната власт не са разделени и оставени на самостоятелна почва. Няма никакъв екилибър, или всички те са слети в едно, и то в изпълнителната власт; всичко е съсредоточено в нея. Тя е съединена със законодателната власт, 1) защото прави такива избори, каквито иска, 2) защото прокарва в събранията такива закони, каквито иска. Тя е съединена със съдебната власт, защото прави такива назначения, уволнения, повишения, каквито иска.[37]

Съществена пречка пред въвеждане на несменяемост обаче била липсата на подготвени юристи. По принцип положителна мярка, като несменяемостта на съдиите, става проблематична, ако утвърждава неподготвени хора. Несменяемост в някакъв вид била въведена след известен начален период, свързана с определени изисквания (образователен ценз, дългогодишна практика и др.) и определен срок; впрочем законите за несменяемостта били критикувани от юристи по разни пунктове.[38]

Несменяемостта била прокарана в някаква форма за първи път със закона за устройството на съдилищата от 12 януари 1899 г. (при правосъден

дически преглед, 21, 1914, № 4, 225–233; *Бобчев, Стефан*. Първите стъпки на Върховния административен съд. – Юридически преглед, 22, 1915, № 3, 129–132; *Теодоров, Т*. Нашето административно законодателство. – Юридически преглед, 22, 1915, № 7–8, 377–383.

[36] *Янчев, Н*. Независимост на магистратурата и необходимост за въвеждането ѝ. – Юридическо списание, 7, 1895, № 7–8, 225–239 (продължение в № 8, 1896, № 9, 1897); *Ников, Н*. За несменяемостта на съдиите. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 1, 1–26.

[37] *Янчев, Н*. Независимост на магистратурата…, с. 237.

[38] *Ников, Н*. За несменяемостта на съдиите…; *Моллов, Владимир*. Независимостта на съдиите. – Списание на Юридическото дружество в София, 7, 1907–1908, № 2–3, 114–119; *Киряков, И*. Защо бягат от съдийска служба нашите съдии. – Юридически преглед, 19, 1911, № 10, 672–679.

министър Георги Згурев) за някои съдии, а при едно изменение от същата година – за всички съдии с 15 прослужени години. През 1910 г. с друго изменение на закона несменяеми стават всички прослужили 3 години съдии (впоследствие изменено на 5 години и после отново върнато на 3 години). При самото назначаване на съдии и прокурори били изпробвани няколко системи: първата и най-несполучливата, понеже давала възможност за произвол и случайности, се състои в избиране и назначаване от министъра на правосъдието (действала от 1880 до 1899 г. и от 1917 до 1926 г.); в друг вариант съдилищата представяли няколко кандидати за вакантно място, от които министърът назначавал един по свой избор; най-сетне, представяне на ежегодни списъци и таблици с имена за назначение (или повишение), но и в тези случаи министърът избирал кого да назначи или повиши.

Постепенно се повишават и изискванията за квалификация на лица по съдебното ведомство: общ и образователен ценз по юридическите науки, въвеждане (със закона от 12 януари 1899 г.) на 2-годишен стаж за юристи, кандидати за съдебна длъжност (продължителността била изменяна впоследствие), теоретико-практически държавен изпит след стажа; въвежда се и кариера с повишения според прослужените години на дадена длъжност. Обаче при недостига на юридически кадри се налагали отстъпки, като специално мировите съдии до войните можели да бъдат и без юридическо образование, но с известен практически опит. Характерна особеност на лицата от прокурорския надзор за разлика от съдиите е йерархичната съподчиненост, а несменяемостта тук се въвела едва с наредба-закон от 12 ноември 1934 г., и то не за всички прокурори.

Адвокатският институт се оформил последен. Закон от 8 юли 1925 г. устройва за първи път адвокатурата като независима и самоконтролираща се организация (с Висш адвокатски съвет), състояща се от адвокатски колегии с определени условия за членство (юридическо образование, адвокатски стаж, държавен изпит и др.).[39] Трябва да се отбележи, че жени с юридическо образование не били допускани да упражняват адвокатска (също съдийска) професия и това останало така през целия период въпреки борбите на Българския женски съюз и други женски организации, подкрепени от някои мъже юристи.

Своеобразен епизод от развитието на правосъдната система у нас представлява управлението на Земеделския съюз. Тогава се проявила известна революционна тенденция за отслабване на формалното правосъдие за сметка на социалноетически принципи (социална справедливост) и популистки жестове – бързо, евтино и достъпно правосъдие. Това намира израз

[39] Вж. *Петков, Симеон*. Българската адвокатура. – Във: 60 години българско…, 241–282.

в закона за подвижните мирови съдии от 6 август 1920 г. (отменен през 1924 г.), който разделял участъците на мировите съдии на подучастъци и мировият съдия трябвало сам да ги обикаля за решаване на по-дребните спорове на място (типично за собственост, владение и наследство) и така да улеснява селяните. При мировия съд принципно не се допускала адвокатска защита, а законът предвиждал съдията да упътва страните (в нарушение на състезателното начало). Бил прокаран и закон за селскообщинските съдилища, според който във всяка селска община се учредявал селскообщински съд от 6-има души, избирани чрез гласуване, за разглеждане на дребни спорове и малки нарушения, като въззивната инстанция бил мировият съдия на района.[40] Несменяемостта на съдиите била силно накърнена (макар формално да не се отменя) посредством разпростиране върху тях на закона за държавните служители. Накърнен бил авторитетът и на Върховния административен съд, като се премахнал упражняваният от него касационен контрол за повечето административни юрисдикции и било отменено правото му да изисква уволнение и наказание за неизпълняващи решенията му длъжностни лица.[41]

Подобни закони под знака на по-достъпно и по-бързо правосъдие и възстановяване на „справедливостта“ са в ущърб на юридическия формализъм и правния професионализъм и не случайно предизвикали протеста на силно засегнатите юридически среди против законодателството на БЗНС.[42] Също тогава се забелязва тенденция за поставяне на законодателната власт на Народното събрание (по това време изцяло в ръцете на една политическа сила) над съдебната в разрез с установеното от Търновската конституция разделение на властите.[43]

Специално „низшата“ съдимост била изменена още веднъж. Наредбазакон за общинските съдилища от 6 ноември 1934 г. учредила селскообщински съдилища, подобни на създадените от земеделците (а преди това селскообщински съдилища съществували по закона от 7 юни 1888 г. и би-

[40] За тези два закона вж. *Дерменджиев, Иван*. Развитие на държавния…, 334–336.

[41] Вж. една съвременна критика у *Абрашев, Петър*. Реформите и устройството на съдилищата. – Юридически преглед, 24, 1923, № 4–5, 150–160; *Стайнов, Петко*. Административно правосъдие. С., 1963, 62–63. От историците вж. *Дерменджиев, Иван*. Развитие на държавния…, 302–304.

[42] *Бобчев, Стефан*. Възкръсване на адвокатската професия. – Юридически преглед, 25, 1924, № 2, 57–60, особ. с. 57; *Димчев, В*. Да пазим вярата на народа в правосъдието. – Юридически преглед, 23, 1922, № 8, 354–359.

[43] *Дерменджиев, Иван*. Развитие на държавния…, 302–303. Подобна тенденция издава например един закон за отчуждаване на здания за държавна, окръжна и общинска нужда (от 23 декември 1922 г.), който задължавал Върховния административен съд да разгледа въпроса с извършени принудителни отчуждавания на недвижими имоти, решенията на които били влезли в законна сила.

ли закрити със закон от 14 януари 1904 г.). Функциите на съдия се изпълнявали от кмета, а делата били за дребни граждански искове (до 1000 лв.) и дребни нарушения (наказуеми със затваряне до един месец).[44]

Голяма слабост на правосъдната система бил бавният ход на делата и влачението им с години (понякога десетки години) по разните инстанции. В специализираната литература се срещат много оплаквания за изоставане на делата, а съдиите били претрупани с висящи дела (т. е. изостанали от минали години). Сочело се е, че това се дължи на недостатъчния брой съдии, чието увеличаване силно изоставало спрямо нарастването броя на делата. Крайно неблагоприятно било положението по време на войните и след тях, когато и много съдии напуснали поради лошото заплащане.[45] Бавното правосъдие действало като (чисто бюрократично обусловена) защита на интересите на длъжници за сметка на кредиторите.[46]

Следните официални статистически данни дават представа за броя на лицата по съдебното ведомство у нас, специално на съдиите, и за делата през периода 1887–1940 г.[47] Броят на мировите съдии (по-късно наричани околийски) през 1887 г. бил 92, през 1920 г. достигнал 187, а през 1939 г. намалял на 164. В много по-силна прогресия се увеличавал броят на постъпилите в тези съдилища дела, които от 1895 до 1934 г. не падат под 360 000 годишно (а през 5 от тези години дори надхвърлят 500 000 и само в няколкото военни години – 1915–1917 г., показват значително намаление). В продължение на целия разглеждан период от 53 години мировите (околийските) съдии решили общо 19 милиона дела (и влезли в 1940 г. само с 33 562 дела, от тях само 210 изостанали от по-ранни години).

Броят на съдиите в областните съдилища нараснал от 109 през 1887 г. на 230 през 1939 г. И тук към края на периода преобладавала тенденцията да се свършват новопостъпилите дела и заедно с това да се разчистват

---

[44] *Милкова, Фани*. История на българската буржоазна…, 139–140.

[45] *Вацов, Л.* За ускоряване на нашето правосъдие. – Юридически преглед, 28, 1927, № 3, 126–127; *Фетваджиев, Хр*. Няколко думи за нашето правосъдие. – Списание на Юридическото дружество в София, 13, 1914–1915, № 2–4, 131–143; *Зъбов, П.* Бавно правосъдие…, 199–202, 247–252, 263; *Демиров, Т.* Нуждата от увеличаване на съдийския персонал. – Юридически преглед, 17, 1909, № 9, 601–606; *Попов, К*. Към по-бързо и по-добро правораздаване. – Адвокатски преглед, 5, 1924–1925, № 8–9, 115–117; № 10, 122–125; *Златарски, Н*. Пречки за създаването…; *Янулов, Илия*. Дейност на съдилищата у нас в цифри. – Адвокатски преглед, 5, 1924–1925, № 6, 61–63; № 7, 77–79.

[46] *Кацаров, Константин*. Правната сигурност и лихвата. – Списание на Българското икономическо дружество, 27, 1928–1929, № 3, 121–128, особ. с. 127.

[47] Дейността на съдилищата. – Във: 60 години българско…, 127–139. Вж. за времето от 1911 до 1939 г. и данните в Статистически годишник на Царство България, 31, 1939. С., 1939, 742–744. Броят на мировите (околийски) съдии варирал между 131 (през 1911 г.) и 178 (1920 г.); броят на съдиите в областните съдилища варирал между 130 (1935 г.) и 222 (1937 г.).

висящите, така че делата в ход от над 133 000 към края на 1921 г. (която е пикова по натрупване на дела) паднали на под 34 000 към края на 1939 г. (от които изостанали от стари години били само 421 дела).

Броят на съдиите в апелативните съдилища през 1887 г. бил 21, през 1920 г. – 51, а през 1936–1939 г. достигнал 59–60. Апелативните съдилища (в София, Русе и Пловдив) имали почти 31 000 открити дела към края на пиковата 1931 г. и успели да ги сведат до 5800 към края на 1939 г.

Върховният съд се състоял от 9 съдии през 1887 г., 18 съдии през 1924 г. и 36 съдии през 1936–1939 г. Той имал незавършени в края на пиковата 1930 г. почти 23 000 дела, но имал само 6000 дела в ход в края на 1939 г.

Не така систематични са данните за адвокатите. През 1911 г. към окръжните съдилища имало 835 адвокати и 171 адвокатски помощници, общо 1006 души; от тях завършили правни науки – 669 души, останалите – със съдийска или адвокатска практика, или и с двете; през 1923–1924 г. към окръжните съдилища имало общо 2242 адвокати и адвокатски помощници.[48]

Общият брой на юристите у нас (съдии, следователи, адвокати и нотариуси) през 1944 г. достигнал 6481 души.[49]

Задоволството на правосъдните власти от драстичното намаляване на висящите дела по всички инстанции в хода на 30-те години на XX в. и в навечерието на Втората световна война е обяснимо. Но картината е съвсем различна, ако се върнем назад във времето, особено през 20-те години, когато натрупването на делата с десетки хиляди било практика.[50] Тук се налага неудобният извод, че „по-стегнатата“ авторитарна власт е направила работата на правосъдния апарат по-експедитивна. С поглед назад може да се констатира изграждането с течение на времето на едно независимо и компетентно съдийство с несменяемост на съдиите (от 1934 г. и на прокурорите) и постигането на независимост на съдебната от изпълнителната власт.[51]

---

[48] Статистически годишник на Българското царство, 3, 1911. С., 1914, с. 561; Статистически годишник на Българското царство, 15–16, 1923–1924. С., 1925, с. 165. В другите годишници няма подобни данни.

[49] *Димитров, Кръстю*. Българската интелигенция при капитализма. С., Наука и изкуство, 1974, с. 52.

[50] Както показва статистиката, натрупването на дела в мировите и областните съдилища, както и във Върховния касационен съд било най-голямо от 1911 до 1928–1929 г., след което рязко намалява. Вж. Статистически годишник на Царство България, 1939, 742–744.

[51] Този извод в спомените на юриста *Кацаров*, *Константин*. 60 години живяна…, 582–584.

ЮРИДИЧЕСКО ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОФЕСИОНАЛНО СДРУЖАВАНЕ

Първите български юристи са възпитаници на различни чужди университети, а и впоследствие много хора следвали право или специализирали в чужбина. Сред видните български юристи, завършили в чужбина и хабилитирали се у нас в края на XIX и в началото на XX в., са Йосиф Фаденхехт (философия и право в Лайпциг и Гьотинген), Михаил Поповилиев (право и дипломация в Париж), Стефан Киров (философия и държавни науки в Лайпциг, право и административни науки в Брюксел), Владимир Моллов (право в Московския университет), Стоян Данев (право в Хайделбергския университет), Стефан Бобчев (право в Москва), Петър Абрашев (право в Женева), Венелин Ганев (право в Лайпциг и Женева), Симеон Ангелов (право в Йена, Берлин и Тюбинген).

Решаващо значение за създаването на юридически кадри обаче имало развитието на юридическо образование и юридическата наука у нас. През 1892 г. се създава Юридическият отдел (впоследствие факултет) при Висшето училище в София. Първите преподаватели били съдии във Върховния съд, а и по-нататък голяма част от професорите били авторитетни адвокати. До войните господствала школата на правния позитивизъм, според която правото е действащото позитивно право, което се въвежда чисто процедурно, а не се извежда от някакви стоящи зад него принципи – естественоправни или други.[52] Юридическото образование с неговите широки възможности за приложение става най-популярната университетска специалност. От завършилите Софийския университет за 50 години от основаването му до 1938 г. 14 826 души почти половината са с юридическо образование (6895 души).[53]

Едни от най-авторитетните свободни професии са свързани с упражняване на правото (съдии, адвокати); с голям обществен престиж се ползвало и заниманието с правни науки и преподаването им. Влиянието на правистите в различни поприща нараства чрез професионално обединяване и корпоративност. Професионалното сдружаване и тук започнало с отделни дружества, например с възникналото в края на 1900 г. софийско юридическо дружество, което имало устав, правилник, провеждало сбирки с четене на реферати и издавало свое авторитетно списание – „Списание на Юриди-

[52] *Андреев, Михаил*. История на българската…, 224–232. Вж. и сведенията за преподаватели по право в Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, 1888–1939. С., 1940.

[53] *Арнаудов, Михаил*. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през първото му полустолетие,1888–1938. С., 1939, с. 618.

ческото дружество в София“.[54] През първото десетилетие на века в София се състояли няколко събора на българските юристи, но професионални организации възникват едва по-късно: Съюзът на българските съдии се създава през 1919 г., а Съюзът на адвокатите през 1920 г. Разните юридически организации се стремили да партнират на държавата и да консултират управляващите по определени въпроси, както и да налагат свои становища, а има и случаи на конфликти (адвокатите и Стамболийски).[55]

Юридическата професия се съчетава особено добре с по-широки обществени интереси и дейност в разни комитети и комисии, научни и граждански дружества и пр. Някои юристи, като Йосиф Фаденхехт, Стефан Киров и др., били решителни борци против личния режим и за демократизиране на политическата система. Огромна обществена дейност развил славянофилът и изследовател на обичайното право Стефан С. Бобчев (той бил и министър). Известни със задълбочени изследвания на българския конституционен и политически живот са Стефан Баламезов (на българската конституция и на парламентарната система), Петко Стайнов (административно право, общинско самоуправление, новите тенденции в парламентаризма), Любомир Владикин (историк на Търновската конституция, еволюирал надясно към „новия ред“), Любен Диков (гражданско право, също от крайната десница).

Между известните политически дейци с юридическо образование са проф. Александър Цанков (Демократическия сговор, водач на фашисткото Народно социално движение), Стойчо Мушанов (право във Франция, водач на Демократическата партия), Стоян Данев (право в Хайделберг, деец на Прогресивно-либералната партия), Александър Малинов (право в Киев, водач на Демократическата партия), Георги Кьосеиванов (право в Париж, министър-председател на безпартийни правителства), Петко Д. Петков (право и политически науки в Париж, водач на БЗНС), Атанас Буров (правни и политически науки в Париж, един от лидерите на Народната партия), Стоян Костурков (право в Женева, водач на Радикалната партия) и др. Някои от самите професори и доценти по право играели и видна политическа роля като представители на политически партии в разни части на политическия спектър, крайни или центристки. Александър Цанков, Владимир Моллов, Петър Абрашев, Тодор Кулев, Венелин Ганев и др. били ми-

[54] Вж. Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901, с. 46.

[55] Höpken, Wolfgang Zwischen Bürokratie und Bürgertum: „Bürgerliche Berufe“ in Südosteuropa. – In: Höpken, Wolfgang und Holm Sundhaussen (Hesg.). Eliten in Südosteuropa – Jahrbuch 29. Band. München, Südosteuropa Gesellschaft, 1998, 69–104, особ. 93–97; *Колев, Йордан*. Към въпроса за професионалните организации на българската интелигенция (1919 г. – 9 юни 1923 г.). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 8. С., БАН, 1988, 562–577, особ. 564–565.

нистри в различни кабинети. Хора с юридическо образование имат изявена политическа роля (в парламента и партиите) и често се професионализират в политиката. Според някои изчисления делът на адвокатите в българския парламент от 1899 до 1918 г. се движел между 30 и 37% (а подобно било положението и сред министрите).[56]

ЗАТВОРИ

Тясно свързани с правосъдната система са местата за излежаване на присъдите – затворите.[57] И тук се започва с издадените от руските власти „Привременни правила за учреждението на затворите“ (от 29 януари 1879 г.), близки до руските закони (следващи френския закон), които определили реда в затворническите заведения у нас за около четвърт век. Затворите били придадени към Министерството на вътрешните работи, впоследствие прехвърлени към Министерството на правосъдието. „Привременните правила“ различават няколко типа затвори: помещения за краткотрайно затваряне към полицейските участъци, окръжни и губернски затвори; изисква се затворниците да се държат разделно в зависимост от пол и възраст; те се делят на „важни“ и „неважни“, подследствени и осъдени, малолетни и пълнолетни, углавни и останали. Регламентират се храната и затворническото облекло, правото на свиждане веднъж седмично, извършване на работа, редица ограничения и забрани и пр.

Действителността обаче била в пълен разрез с правилата. Затворите се помещавали в бивши турски затвори, в казарми или в наети от частни лица здания, повечето абсолютно непригодни за целта. Само в Източна Румелия бързо били построени два нови затвора – в Пловдив и Хасково. Затворниците не били разделяни по тежест на престъплението, а санитарното състояние на повечето сгради било отчайващо. Редица съдебни инспекции и санитарни посещения на затвори ни въвеждат в ситуацията.

Един публикуван в „Държавен вестник“ доклад „по санитарната част“ от 1883 г. констатира, че хигиенните условия в затворите някъде са крайно

---

[56] *Минчев, Георги*. Нашето народно представителство. Статистически щрихи. – Съвременна мисъл, 1911, № 2, 155–163; *Парушева, Добрина*. Балканският политически елит. Социография на политическия елит в България и Румъния в края на XIX и началото на XX век. – Във: Елит и общество в историята. С., 1998, 102–121, особ. с. 108.

[57] За затворническото дело вж. специално *Аврамов, Владимир*. Затворното дело в България. – Във: 60 години българско…, 495–550; Доклад до министъра на правосъдието. С., 1923. Тогава авторът бил началник на углавното отделение при министерството. От историците вж. *Пеев, Георги*. Затворническото дело в Княжество България в първите десетилетия след Освобождението. – Исторически преглед, 54, 1998, № 3–4, 83–93.

лоши, особено влагата и миризмата от нужниците; затворниците били струпани натясно; поставяли им вериги – тежки и леки; липсвало разпределение по възраст и род на престъпление; затворените били оставени без занятие и пр. Някои затвори (във Видин и Русе) по това време били в по-добро състояние за разлика от затвора в Севлиево (женската част на който се помещавала в яхър) и особено в Търново: „… мръсно, подът заплескан с воняща кал, прозорците заковани с дъски; тук на затворниците не се позволява да се мият и в баня не ги водят; насекоми твърде много; казенно облекло няма; ястието добро“.[58]

В доклада на един висш съдия от 1890 г. четем:

> Характеристичните черти на днешните наши затвори са: недостатъчност, гнилост, влажност и въобще негодност на затворните сгради, празност и бездействие на затворниците, съвместно живеене почти на всичките затворници, без разлика на престъпление и на възраст, отсъствие на всякакво образование и възпитание в затворите, слабограмотност и необразованост на административния персонал при тях и отсъствие на достатъчен по-висш надзор над затворите, който поне да следи за изпълнението на действуващите „Привременни правила за уреждането на затворите“ […] Напротив, един такъв затвор, какъвто е нашият в Княжеството, трябва да се надяваме, че ще да послужи по-скоро или за място за разстрояване на здравето на затворниците, или за школа за нравствено развращаване на същите…[59]

Може да се отбележи и фактът, че в затворите се използвали окови за смятаните за опасни престъпници. Тежестта на оковите варирала от 1/2 до 8 оки (1 ока = 1,280 кг), а специално във Видинския затвор стигали и до 30 оки. В едно свое окръжно (от 1888 г.) министерството нарежда оковите да тежат 1 1/2 оки за осъдените на затвор от 3 до 5 години и 2 оки за затворници с по-тежки присъди, като се оковава само единият крак.[60] Физическите наказания били забранени. Но това не означава, че на практика не се прилагало физическо насилие, особено към политическите съперници.[61]

---

[58] По санитарната част. Доклад до Негово Височество. – Държавен вестник, № 96, 1883, с. 889; *Гримм*. Обзор на санитарното дело в Княжество България. – Държавен вестник, № 140, 9 дек. 1882.

[59] Цит. по *Аврамов, Владимир*. Затворното дело…, с. 511.

[60] Сборник на окръжните писма, издадени от Министерството на вътрешните дела за 1888 г. С., 1889, с. 100. За държането в тежки до 2 оки окови до 1891 г. като „наследство от варварски времена“ вж. и *Згурев, Георги*. Няколко думи по нашите затвори. – Юридическо списание, 3, 1890–1891, № 1, 6–17, особ. 12–13.

[61] *Маджаров, Михаил*. Спомени. С., Български писател, 1968, 565–630, особ. с. 565; *Славейков, Петко Р*. Съчинения. Т. 8 (Писма). С., Български писател, 1982, 405–406; Спомени за

Докладът на директора на Гражданската санитарна инспекция от 1891 г. обрисува положението на някои от затворите така: Пловдивският окръжен затвор „по-скоро може да се нарече мъртвилище или морилище, отколкото затвор и нарядко някой да излезе оттам жив, обаче здрав никога“; в Силистренския окръжен затвор „болестните случаи се повтарят твърде често между арестантите по причина, че самото здание на затвора по-скоро може да се вземе за погреб, отколкото за здание, в което да живеят хора, осъдени да поправят поведението си“; затворът в Свищов е „останал от турските хапусхани и се състои от две подземни подници, обзидани с каменни зидове, които всякога са мокри от подземната влага и имат по един прозорец, преплетен с железни пръчки, които твърде слабо пропущат дневната светлина в затвора“.[62]

По това време почти всички окръжни затвори се характеризирали с теснота на помещенията, мръсотия, на много места спане на пода върху рогозки, изобилие от паразити, лоши нуждници и воня от тях, болести. Много лоши били Софийският, Кюстендилският, Сливенският, Бургаският, Шуменският, Русенският, Търновският, Видинският, Врачанският и Свищовският затвор; по-пригодни (или подлежащи на оправяне) били Варненският, Плевенският, Ловешкият и най-вече новопостроените Пловдивски и Хасковски затвор. Може би най-лош бил Свищовският затвор, описан така:

> Това е една тясна и влажна дупка вътре в земята, без никаква почти светлина и по-скоро прилича на гроб, в който са заровени живи хора, отколкото на затвор. Зданието е почти срутено и затворниците се страхуват да не бъдат незаслужено някой ден притиснати от него. И наистина, не може човек да гледа без вълнение ония живи същества, които още се движат в това злополучно чистилище![63]

Владимир Аврамов, заемал дълги години поста началник на углавното отделение при Министерството на правосъдието, впоследствие главен про-

---

Петко Каравелов. Съст. *Елена Стателова*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 33; *Илиев, Атанас*. Спомени. С., 1926, 313–315.

[62] Доклад до г-на Министра на вътрешните дела (от директора на Гражданската санитарна инспекция д-р Жечев). – Държавен вестник, № 166, 1891, с. 5, 17, 19.

[63] *Згурев, Георги*. Сегашното устройство на нашите окръжни затвори. – Юридическо списание, 3, 1890–1891, № 2, 74–85, цит. на с. 84; Няколко думи за… Могат да се цитират и цяла поредица описания на лекари и окръжни управители. *Съев, С.* Годишен отчет за бита и санитарно-хигиеничното състояние на гр. Сливен през 1902 г. – Летописи на Лекарския съюз, 1, 1903, 402–421, особ. с. 409; *Бассанович, И*. Материали за санитарната етнография на България. Ломският окръг (1880–1889). – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 5. С., 1891, 3–186, особ. с. 51; Изложение на Севлиевский окръжен управител 1888 г., с. 47; Изложение за състоянието на Търновското окръжие 1894–1895, с. 53.

курор при Върховния касационен съд, разделя развитието на затворническото дело на три периода: първи – от Освобождението до 1893 г., през който затворите се намирали под ведомството на Министерството на вътрешните работи и се управлявали по „Привременните правила“; втори – от 1893 г. до 1922 г., когато затворите минали под ведомството на Министерството на правосъдието под режима на „Правилник за окръжните затвори“ от 17 август 1893 г.; трети – след 1922 г., когато затворите се регулирали от закона за работата на затворниците от 27 февруари 1922 г. и от „Общ правилник за затворите“ от 11 май 1938 г.

През първия период на развитието на затворническото дело в Княжеството не бил построен нито един затвор, а в Източна Румелия – два (в Пловдив и Хасково), макар не по типа на затворническата архитектура. През втория период (1893–1922) работите не напреднали особено въпреки новите правилници и сменената подведомственост. През този период била изградена специална сграда за Централен затвор в София (по системата на френския архитект Блуе, усъвършенстван вариант на т. нар. паноптикум на Бентам[64]), а помещението на бивша държавна фабрика в Сливен било отстъпено за Сливенския окръжен затвор. Но повечето затвори останали непригодни. Докладите отново констатират неприлагане на правилниците поради неподходящи условия дори в най-добрите затвори; смесване в едно помещение на осъдени за престъпления с различна тежест и на хора на различна възраст, включително малолетни; негодност на надзирателския персонал; недобра медицинска помощ; недостатъчно затворническо облекло (поради което много осъдени носели собствени дрехи) и липса на постелки (повечето затворници спели на сламеници), а за нравствено възпитание на затворниците и дума не можело да става.[65]

През този период се създават и два правилника за работа на затворниците (от 1900 и от 1904 г.). Труд – в частност плетене и шиене, дърводелство, столарство и др. – се прилагал в някои затвори, но това било несистемно. При това ставало дума за т. нар. неорганизирана работа вътре в затворите, за която липсвали подходящи помещения дори в по-добрите тогавашни затвори (Сливенския, Пловдивския, Хасковския, Татарпазарджишкия и Шуменския). Важна причина за неприлагането на правилниците

[64] *Пеев, Георги*. Затворническото дело…, с. 91.

[65] *Аврамов, Владимир*. Затворното дело…, 512–514; *Лунгаров, А*. Класификация на затворниците. – Списание на Юридическото дружество в София, 7, 1907–1908, № 6–7, 301–305; *Велчев, С*. Нашите затвори. – Български лекар, 7, 1912, № 6, 253–260. От 20-те окръжни затвори годни били само тези в Сливен, Пловдив, Хасково и Татар-Пазарджик. Вж. също Годишен санитарен отчет на Бургаския окръг за 1910 г. Бургас, 1911, 55–58. В особено неудовлетворително хигиенно положение се намирали полицейските затвори за предварителен арест, където се случвало затворените да прекарат повече от месец.

и лошото състояние на затворническото дело изобщо била негодността на надзирателския персонал.

Най-голям упадък на затворническото дело настъпил с войните през 1915–1918 г. и особено непосредствено след тях – през 1919–1921 г. Дисциплината отслабнала и затворите се изпълнили с буйни и озлобени хора, голяма част от годния директорски и надзирателски персонал напуснал, снабдяването с храна и облекло било мъчно и лошо, зачестили бунтовете и бягствата от затворите (по-лесни поради деморализираната и намаляла стража).

Тогава се явила „спасителната идея“, която според малко неуместната за това ведомство патетичност на ратувалия за нея Владимир Аврамов трябвало „да влее живителна енергия в отпадналия организъм на родното ни затворно дело“.[66] Идеята се състои в това, подобрението на затворническото дело да се извърши със средства, придобити с организирания труд на самите затворници. Тя залегнала в споменатия закон за работата на затворниците от 27 февруари 1922 г.

Така се навлиза в третия период на затворническото дело у нас, когато от работата на затворниците се набират средства, с които те се самоиздържат и се строят нови затвори. Организираният затворнически труд, приеман и като силно средство за нравствено поправяне, се прилагал на различни места: в занаятчийски работилници при затворите, вън от затворите – на държавни и обществени работи (мини, кариери, шосета, жп линии, пристанища, регулиране на реки и пр.) и дори в земеделски стопанства при затворите (зеленчукови градини, ниви, ливади, площи с лен и коноп и пр.). Принципите на този труд са: задължителност за всички осъдени, производителност (а не безсмислени дейности) и възнаграждение (т. е. една част остава за затворника).

През 1922 г. бил създаден специален (автономен от държавата) Фонд за подобрение затворното дело в България, набиран от процентни удръжки от възнаграждението на затворниците за работата им. Резултатите от всичко това през следващите години били внушителни. Със средства на фонда били построени по-съвременни и отговарящи на предназначението си окръжни затвори: Врачанският през 1928 г., Кърджалийският през 1928 г., Варненският през 1929 г., Старозагорският през 1931 г., Плевенският през 1933 г., Ломският през 1935 г., Ловешкият през 1936 г., Сливенският през 1936 г., Бургаският през 1938 г., Кюстендилският през 1939 г., Пазарджишкият през 1940 г. Обаче, като се уверила в резултатността на фонда, държавата в лицето на Министерството на финансите премахнала негова-

[66] *Аврамов, Владимир*. Затворното дело…, с. 516.

та автономност и го включила към държавния бюджет, прибирайки за себе си повечето приходи.[67] През 1923 г. се създава и школа по затворно дело при Софийския централен затвор, подготвяща служители за затворническото ведомство.[68]

Интересно е да се отбележи, че ломброзианската идея за престъпника „по природа“ не печели почва у нас, а надделяват идеите за социални причини за престъпността. Наред с осигуряване на обществената безопасност българският затвор си поставял превъзпитателни цели, или, както гласи една формулировка на отговорно лице, „нравственото превъзпитание на престъпника, а не телесното негово наказание, внушено от чувство за отмъщение“.[69] Реалностите обаче явно стояли далече от подобен идеал и същият автор завършва с горчива нотка, посочвайки незадоволителността на служебния персонал по затворническото ведомство и че била необходима дълбока реформа, за да може углавната репресия да се преобразува от чисто наказателна в наказателно-поправителна.

За времето между войните е характерно осъждането и затварянето на много хора по политически причини – за борба (особено с насилствени средства) срещу властта и установения ред. Това били най-вече комунисти, земеделци и анархисти (но и симпатизиращи им безпартийни). Броят на политзатворниците, преминали като следствени през затворите или осъдени за периода 1923–1944 г., се изчислява на 33 892 души; осъдени по ЗЗД и подобните закони имало 6469 души за периода 1923–1940 г. Числеността на осъдените за политически престъпления достига връх през 1925 и 1935–1936 г., а най-малък брой осъдени за политически престъпления имало през 1926–1931 г. (при Ляпчев) и през 1939–1940 г. В навечерието на Втората световна война действали общо 25 затвора (през 1941–1944 г. – 29). Имало и няколко трудови лагера за затворници (при Бургаския и при Пазарджишкия затвор). Вече по време на Втората световна война и партизанската съпротива (1941–1944) били осъдени още 10 146 души, от тях на смърт – 1590 души, на доживотен затвор – 1133 души; от осъдените на смърт в присъствие – 405 души (останалите задочно), а екзекутирани – 199 души.[70] По възрастови групи за 1924–1944 г. значително преобладава

[67] Пак там, 510–538.

[68] *Аврамов, Владимир*. По затворното дело в България. Два доклада до министъра на правосъдието. С., 1924, 11–20.

[69] *Аврамов, Владимир*. Затворното дело…, с. 495; *Пеев, Георги*. Затворническото дело…, с. 89.

[70] *Косашки, Нинко*. Зад железните решетки…, 54–58, 96–97. Вж. и по-ниските данни за осъдени (само по ЗЗД) у Фани Милкова. За периода от 1924–1944 г. общо осъдени само по ЗДД – 5781 души. От тях осъдени на смърт 439, на доживотен затвор 610, над 15 години затвор 8, останалите в категориите под 15 години. От 1924 г. до 1940 г. – осъдени 3431 души;

броят на осъдените между 20 и 30 години, които за повечето отделни години дават над 50% от осъдените, на второ място е групата между 17–20 години, на трето – между 30–39, което ясно сочи предимно младежкия състав на привържениците на крайни направления за промяна на държавния и обществения ред.[71]

Тук става дума само за съдебната наказателна репресия, а на друго място се разглежда извънсъдебният терор – избити без съд и присъда от властите (въстаници, партизани, също мирни привърженици на левите сили), жертвите на левите революционни сили, „македонските“ убийства. Наистина, в някои случаи преходът е плавен, както е по време на юнските и септемврийските бунтове и след 16 април 1925 г., когато участъците и затворите станали място за мъчения, извършвани от излезли от контрол полицаи и военни лица, а военнополевите съдилища узаконявали вече извършени саморазправи.

1941–1944 г. – 2350 души. Вж. *Милкова, Фани*. Българската държава и изключителното законодателство през периода 1923–1944 г. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991, 396–407. Данните са получени чрез сборуване на колонките в таблицата на с. 398.

[71] *Милкова, Фани*. Българската държава и изключителното законодателство…, 396–407.

ГЛАВА ТРЕТА
АРМИЯ

В апогея на империализма (до Първата световна война) армията се е смятала за абсолютна необходимост от големи и малки държави, а войната – за напълно легитимно средство на външната политика, която е най-вече „политика на силата“. Това важи в пълна степен и за младите балкански национални държави, всяка със свои амбициозни национални цели и земи за освобождаване, които създавали една за друга силно враждебно обкръжение. Особено взривоопасни са случаите, когато териториалните претенции, все едно доколко обосновани, се сблъскват (както в Македония). Но дори когато териториалните претенции имали различна насока, успехите на съседите били наблюдавани ревниво и се търсели „компенсации“, подобно на логиката на „баланс на силите“ в голямата политика. Всичко това водело до надпревара в поддържането на армия и въоръжения, съпровождана с дипломатически комбинации в търсене на съюзници и изолиране на враговете. За българските управляващи в частност обединителният идеал бил консенсусен приоритет на външната политика (с големи последствия за вътрешното развитие). Оттук изключителното значение, отдавано от почти всички правителства на армията като главен инструмент за постигане на тази задача.

По-нататък се занимавам с армията и военното ведомство основно с оглед на няколко проблема. Най-напред – вътрешната войскова уредба и въоръжение, както и отделяните за това материални средства, включително загубите във войните. После – армията като своеобразна и на практика значително автономна организация, намираща се в определени отношения с гражданските (цивилни) власти. Интерес представлява и социалното положение на военните, специално на офицерите, в българското общество. С това е свързан и проблемът за използването на армията в политическия живот, както и превръщането ѝ в самостоен политически фактор, намесващ се по своя инициатива в политиката (чрез преврати).

ОРГАНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ

Българската войска започва да се организира под руско ръководство при временното руско управление.[1] На неговия военен отдел е възложено изграждането на българска „земска войска“, също в Южна България (до напускането на руската администрация тук). Българската армия обаче се изгражда като постоянна – на основата на обща и задължителна военна служба, а не на милиционен принцип (въпреки че се наричала земска). Според издадените „Временни правила за образуване на земска войска на Княжество България“ (25 април/7 май 1878 г.) на повикване във войската подлежат мъжете от 20 до 30-годишна възраст, а същото положение се запазва в издадените по-нататък закони и заляга в Търновската конституция (чл. 71 задължава всеки български поданик да преминава военна служба, уредена чрез специален закон).

Изграждането на войската станало на основата на Българското опълчение под командването на руски офицери. До края на 1878 г. били формирани 29 пехотни дружини, 7 артилерийски батареи, 6 конни сотни и 2 сапьорски роти с числен състав общо 31 400 души. Войската се снабдява с оръжие (пушки „Крънка“, 236 оръдия от разни системи, бронзови и стоманени), облекло и боеприпаси, както и с над 2200 коня безплатно от руската армия. Слага се начало и на военен флот с няколко подарени от Русия параходи и парни катери. В офицерско звание са произведени 19 подофицери от Българското опълчение. За обучение на командни кадри в края на 1878 г. се създава Военното училище в София от типа на руските юнкерски училища. Български младежи били изпращани да учат военно дело и в Русия (в кавалерийски и пиротехнически школи).

С производството на първия випуск на Военното училище много от длъжностите в българската войска в Княжеството се поемат от български офицери, а голяма част от руските офицери и унтерофицери са освободени. След прекратяването на руското управление и заминаването на руските

[1] По въпроса за организационното изграждане на Българската армия са използвани: *Василев, Васил, Георги Вълков, Недю Недев и др*. Българската армия 1877–1919; *Михлюзов, Никола*. Българската армия. Кратък преглед на нейното историческо развитие. Пловдив, 1914; *Жеков, Никола*. Българската войска през последните петдесет години, 1878–1929. – Във: Епопея на българския воин. Т. 2. С., 1929, 17–97; *Стоилов, Петър, Момчил Йонов, Людмил Петров*. Българската армия като институция (1878–1944). – Във: България 1300. Институции и държавна традиция, т. 1, 1981, 371–389; *Спасов, Людмил*. Дейността на българските правителства за въоръжаване на войската (1919–1939). – Военноисторически сборник, 53, 1984, № 6, 43–69; *Крапчански, В., Д. Възелов, Г. Христов, И. Скачоков*. Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на Българската армия от 1878 до 1944 г. С., 1961.

войски и администрация на служба в българската войска остават 252-ма руски офицери. Нейното командване се поема от генерал-майор Пьотър Паренсов.

С приемането на Търновската конституция и избора на Александър Батенберг за княз (април 1879 г.) въоръжените сили минават под ръководството на българското правителство и Военното министерство. Търновската конституция определя княза като върховен началник на въоръжените сили в мирно и военно време. Войската се урежда с Привременно положение за българската войска (17/29 декември 1879 г.), което я легитимира като постоянна армия (определението „земска“ в смисъл на милиционна отпада). Според този документ военната повинност е задължителна за всички мъже от 21 до 40 години; военните сили се разделят на две категории – действаща армия със срок на служба 10 години (4 под знамената и 6 в запаса) и народно опълчение, в което се зачисляват отслужилите в действащата армия след изтичане на десетте години, както и всички други способни да носят оръжие, но неслужили по една или друга причина мъже. По това време мирновременният състав на армията се състоял от 21 пехотни дружини, 4 конни сотни, 8 батареи и една сапьорна рота, общо 16 240 войници (по норматив, а на практика по-малко).[2]

Приемат се и ред други уреждащи войската закони. Законът за взимане на новобранци в българската войска (1880 г.) установява принципа на задължителна военна повинност и урежда начина на приемане и освобождаване от служба; допуска се освобождаване от служба по семейни причини, по жребий, а за мюсюлманското население – и чрез откупване. Законът намалява срока на службата – в пехотата на 2 години, а в другите родове войски на 3 години; съответно службата в запаса на действащата армия става 8 години за пехотата и 7 години за другите родове войски. След тези 10 години в действащата армия (под знамената и в запаса) отслужилият се зачислява към народното опълчение.

Специално внимание заслужава един опит на либералното правителство (на Каравелов) през 1880 г. да изгради успоредно на редовната войска и изцяло милиционна войска – народно опълчение, с периодично обучение от по няколко дни. Намерението на правителството било да получи в свое разпореждане сила, с която да противостои на княза, който тогава действал в съюз с консерваторите и с руските генерали против голямата Либерална партия. Според прокарания закон (от 2 юни 1880 г.) на мобилизация в опълчението подлежат мъжете от 21 до 40 години, които не са постъпили в армията, а също запасните войници след отчисляване от запаса на дейст-

[2] Данни у: *Жеков, Никола*. Българската войска…, с. 26; *Михлюзов, Никола*. Българската армия…, 121–122.

ващата армия. Те формират чети от опълченци по общини. Командирите на тази войска се избират с тайно гласуване за по една година: опълченците гласуват четници, четниците гласуват 5-членни окръжни комитети като повисоки органи на ръководство, а цялото опълчение се ръководи от правителството (либералите дори предлагали изборен централен комитет). Тази форма на войска – израз на крайностите на демократизма и идеализирания либерализъм – не получила развитие и не успяла да се превърне в сериозна военна сила поради враждебността на княза и на Военното министерство и била закрита през 1891 г.[3]

Периодът до Съединението изобщо е време на лутания и противоречия между княза и народното представителство, кулминирали в суспендирането на Конституцията. Начело на армията стояли руски генерали. В армията се вършели чести реорганизации без формиране на нови части. Пехотата, кавалерията и артилерията се комплектували по териториален принцип, а инженерните части – общо от цялата държава. Войските били групирани първо в два, а по-късно в три административни района – Западен, Източен и Софийски. През 1883 г. била създадена бригадна организация на армията, като съществуващите 24 пехотни дружини били групирани в 4 по-големи пехотни формирования – бригади, всяка от които с по 6 дружини. Сформирала се и една конна бригада от два конни полка с по 4 ескадрона всеки, а артилерията се реорганизирала в два артилерийски полка с по 2 отделения от по 3 батареи всяко. През 1884 г. в основата на организацията и на пехотата се поставя полкът (полкова система), като от съществуващите 24 дружини се създават 8 пеши полка (по два в бригада). След Съединението и обтягането на отношенията с Русия руските офицери и подофицери са отзовани от армията, което предизвикало отпадане на бригадното ниво в организацията поради недостиг на старши офицери.

В навечерието на Съединението армията на Княжеството брояла 12 286 души личен състав; имало и 43 000 обучени (т. е. преминали военна служба) войници, а в Източна Румелия – 16 000. След 1880 г. започнало превъоръжаване на пехотата с руската пушка и карабина „Бердана 2“, смятана за една от най-добрите по това време; до 1885 г. армията на Княжест-

[3] Специално за този епизод вж. *Димитров, Илчо*. Народното опълчение от 1880–1882 г. – Военноисторически сборник, 34, 1965, № 5, 40–44. Също и особено: *Вълков, Георги*. Създаване, развитие и роля на народното опълчение в България (1880–1891). – Исторически преглед, 30, 1974, № 2, 35–61. Опълчението не се проявява особено по време на Сръбско-българската война; то било използвано от Стамболов за потушаване на русофилските бунтове в Русе в началото на 1887 г., но повечето време стояло в „латентно състояние“, т. е. не се свиква за обучение. Предвид неговото приложение, според автора, трудно може да се приеме интерпретацията на марксическите автори, че било в служба на народните права и свободи и в защита на конституционния режим.

вото притежавала 44 000 броя от нея (наред с пушките система „Крънка“). Офицерите и подофицерите били въоръжени с револвери „Смит&Уесън“.[4]

Временното руско управление снабдило и Източна Румелия с оръжие (150 000 пушки и пр.). Руски офицери се занимавали с военната подготовка на създадените в областта „гимнастически дружества“ дори след подписването на Берлинския договор. Те успели да предотвратят разформироването на частите на земската войска в автономната област, като ги преобразували в Източнорумелийска милиция и подменили част от руските офицери с български. По-нататък реорганизацията на милицията се извършвала съгласно клаузите на Берлинския договор и положенията на Органическия устав на областта.

Според Органическия устав на Източна Румелия армията е милиционна (а не е редовна). Милицията на областта съставлява част от османската армия и е длъжна да взима участие в отбраната на империята против външни нападения, но със свои началници и без да излиза от границите на областта. На военна служба подлежат всички годни да носят оръжие мъже от 20 до 32 години. Милицията се подразделя на три категории: първо опълчение от първите 4 набора (от 20 до 24 години); второ опълчение от следващите 4 набора (от 24 до 28 години) и резерв на опълчението (от 28 до 32 години). След тази възраст, от 32 до 50 години, отслужилият се зачислява към народното опълчение. Милицията в мирно време се състояла от 12 пехотни дружини, два ескадрона (по-късно един), кавалерия, една полубатарея артилерия (т. е. само 4 оръдия) и една сапьорна рота. Имало и един учебен батальон за подготовка на офицери и подофицери. Срокът на службата под знамената бил 2 години, но понеже новобранците били много повече от разрешения постоянен кадър, те постъпвали на няколко серии за двумесечно обучение. Освен войска областта имала и волнонаемна жандармерия от конни и пеши стражари, подчинена също на началника на милицията. За военното обучение спомогнали и споменатите „гимнастически дружества“ (закрити по настояване на Цариград), на които руснаците раздали оръжие.

Командването на милицията и жандармерията в Източна Румелия било поверено на Главен щаб с назначаван от султана началник и офицери – повечето от западни армии, на служба при Портата. Главният щаб умишлено спъвал развитието на милицията и се стремял да я възпитава като част от турската армия. Като началник на Главния щаб генерал Щрекер (немски офицер на турска служба) раздухвал противоречията между българските и руските офицери и навреждал на подготовката и дисциплината на милицията, грижейки се повече за предназначената за опазване на вътрешния ред жандармерия. Положението се променило с назначаването на генерал

[4] Данни от Българската армия 1877–1919, 41–43.

фон Дригалски за началник на милицията през 1884 г. и пристигането в Пловдив на военния представител на Русия – подполковник М. Чичагов, който повлиял за назначаване в ръководството на милицията на български и руски офицери (Радко Димитриев, Сава Муткуров, руснака Хоркевич). Милиционната войска била въоръжена предимно с пушки „Крънка“ и частично превъоръжена с „Бердана 2“.

Изграждането на модерна българска масова армия в действителност започнало след Сръбско-българската война и се стимулирало от победата. Източнорумелийската милиция била присъединена към севернобългарските войски и преминала също към полкова организация. На първо време модернизацията била спъната от вътрешнополитическите смутове през 1886–1887 г., когато русофилски офицери детронирали Батенберг, а други военни части извършили контрапреврат и го възстановили на престола (но той абдикирал под руски натиск). Едва след възкачването на Фердинанд на престола (през август 1887 г.) настъпва умиротворяване и се създават условия за развитие на армията.

Реорганизацията в армията през началния период (до 1903 г.) се изразявала главно в количествено нарастване и организационно разгръщане чрез въвеждане на по-високи формирования (бригадна и дивизионна структура), както и в създаване на нови части в специалните родове войски. Военната концепция разчитала да създаде с течение на времето наред с действащата и резервната армия и голямо обучено народно опълчение (от преминалите служба мъже). Започнало превъоръжаване на армията с по-съвременни видове оръжие.

През 1891 г. бил приет важният закон за устройството на въоръжените сили на българското княжество (изменян и допълван през 1895 и 1897 г.), който създал предпоставки за модернизиране и развитие на армията през следващите години. Наборната система за комплектуване на армията въз основа на всеобща военна повинност се доближава до идеала за преминаване на цялото мъжко население под знамената и създаване на масова армия. Пределната възраст за служене в армията била увеличена от 40 на 45 години, т. е. нараснала с 5 набора. Засилил се личният и задължителен характер на военната служба (като не се допускало откупване и пр.). Въоръжените сили се състояли от категориите действаща армия (възраст от 20 до 30 години), резервна армия (от 30 до 37-годишна възраст) и народно опълчение (от 37 до 45-годишна възраст). Действащата армия се развръща на основата на съществуващите в мирно време военни формирования и личен състав, наричани постоянни войски. Службата в постоянните войски трае 2 години в пехотата, 3 години в кавалерията, артилерията, инженерните и санитарните части и 4 години във флота. По-нататък отслужилите (и осво-

бодените от служба по някакви причини) се зачисляват в запаса на действащата армия до 30-годишна възраст. При достигане на тази възраст те преминават в резервната армия, а впоследствие – в народното опълчение. Резервната армия има спомагателно предназначение, но при нужда се използва както действащата армия.[5]

През 1892 г. се въвежда дивизионна организация на въоръжените сили, при която войсковите единици включват в състава си освен пехота и части от другите родове войски, за да се осъществи взаимодействие и подпомагане и да се постигне самостоятелност по отношение на другите единици. Действащата армия се разделя на 6 пехотни дивизии (вместо дотогавашните 6 пехотни бригади) с по 4 пехотни полка всяка; всеки полк се състои от 4 дружини и една возарска рота. Към всяка пехотна дивизия се придава по един конен полк дивизионна кавалерия и по един артилерийски полк; има и дивизионен обоз и дивизионна болница. Армията като цяло имала и една кавалерийска дивизия (от 6 конни полка) и 6 артилерийски полка, разпръснати между пехотните дивизии. Отделно имало един лейбгвардейски ескадрон (на царя), 3 отделения планинска артилерия и 3 крепостни батальона, инженерни и спомагателни войски и полска жандармерия. По-нататък през 1899 г. се въвежда като друго ниво и бригадна организация, при която всяка пехотна дивизия се разделя на 2 бригади с по 3 полка всяка.

Войската се комплектувала по териториална система, като държавата била разделена на дивизионни области, от които се набирали пехотните дивизии. Мохамеданите можели да не служат във войската срещу известен откуп. Иначе освобождаване от служба в мирно време (според закона от 1891 г.) се допускало само при физическа неспособност; с облекчение в службата (намаляване на 6 месеца) се ползвали онези, които били единствена подкрепа на семейството, единият от братя близнаци, както и завършилите висше учебно заведение, при условие че служат в школа за запасни подпоручици в пехотата. Съкратен срок от 6 месеца служели и онези, които били над необходимия брой войници (те се определяли чрез жребий).

Според пресмятанията 15 години след влизането в сила на закона от 1891 г. България трябвало да разполага с 500 000 армия (действаща, резервна и опълчение) за военно време. Във връзка с това голям проблем представлявал недостигът от командни кадри (и на оръжие) за военновременно развръщане на войската, когато под знамената се свикат и запасняците. За да може армията да се разгърне по-пълно във военно време, решения се търсели в увеличаване числеността на мирновременния състав и командирите му (за да могат във военно време към тях да се включат повече запас-

[5] Подобно описание на закона у: *Паприков, Стефан* (подполк.). Записки по военна администрация. С., 1894, 113–114. Вж. също *Михлюзов, Никола*. Българската армия…, 153–157.

ни). Самата мирновременна армия надхвърляла смятания за норма 1% от населението. През 1901 г. армията разполагала с 300 000 обучени войници, но с оръжие само за 200 000 души.

Офицерски кадри се произвеждали от Военното училище и завършилите чужди военни заведения, но и по някои други начини. Така младежи със средно и висше образование можели след изслужване на задължителната служба да положат изпит по програмата на Военното училище; за офицери в запаса се взимали и изслужили пълния си срок фелдфебели; във военно време се допускало производство за подвизи. Получаването на висше специално образование по това време можело да стане само във военни академии в чужбина. За целта се командировали офицери – най-вече в Русия и Италия, по-малко в Белгия и Франция. Броят на действащите офицери се смятал за почти достатъчен, но броят на запасните офицери оставал много под набелязаното равнище. Проблем създавало и попълването на армията с подофицери (унтерофицери). Последните се обучавали предимно в полкови учебни команди, школи и курсове, а замисленото подофицерско училище не могло да се открие. За да бъдат привлечени хора на свръхсрочна служба, на подофицерите били дадени известни привилегии.

В действителност принципът на задължителна военна служба (и масова армия в тези предели) не можел да се осъществи изцяло поради бюджетни ограничения пред увеличаването на армията (изискването тя да не надхвърля 1% от населението в мирно време не било особена пречка). Високият естествен прираст на населението също така давал прекалено много подлежащи на военна служба младежи, при все че около 1/3 се освобождавали поради негодност. Така много младежи оставали необхванати от всеобщата по конституция военна служба и военно необучени. Прилагането на задължителната военна служба се поставило по-остро в закона от 1891 г., който не допускал откупвания и замени на физически годните, но предвиждал облекчения. За да може годното мъжко население да премине военна служба, били въведени разни мерки и най-вече съкратена (6-месечна) служба на част от младежите – по споменатите облекчения по семейни причини, за братя близнаци, по образование и по жребий за надхвърлящите необходимия брой. Върху числеността на армията влияели и чисто политически фактори. Така някои правителства съкращавали (сгъстявали) военните щатове и гледали през пръсти на принципа за общозадължителна военна служба, за да не се дава простор на милитаризма; като най-щедра на финансови средства към военните пък се проявила Народнолиберална партия.

Числеността на войската, т. е. на мирновременната постоянна войска, се повишила от 33 333 души (в това число 1560 офицери и 2715 свръхсрочнослужещи) през 1888 г. на 43 996 души (в това число 2327 офицери

и 2768 свръхсрочнослужещи) през 1898 г. и на 45 460 души (в това число 2262 офицери и 3821 свръхсрочнослужещи) през 1903 г.[6]

Последният етап от реализирането на идеята за голяма модерна армия е от 1903 до 1912 г. Важна крачка бил приетият в края на 1903 г. нов закон за устройството на въоръжените сили на българското княжество. Той предвиждал създаване на 12 нови полка (към съществуващите 24), което увеличило пехотните дивизии от 6 на 9. Създадени били и 3 нови артилерийски полка и 3 нови пионерски (сапьорски) дружини, които се придавали към дивизиите. Срокът на службата за пехотата бил 2 години действителна служба плюс 18 години в резерва, плюс 6 години в опълчението. Бригадната организация се разпростира и върху кавалерията и планинската артилерия. Законът запазва принципа военновременната организация на армията да се основава на мирновременната чрез нейното развръщане. Работата по изпълнението на закона през следващите години до началото на войните представлява триумф на идеята за масова армия.

Усъвършенствало се и административното ръководство на армията. През 1906 г. били сформирани 3 военноинспекционни области със седалища София, Пловдив и Русе. Това са действащи и в мирно време териториално-военни обединения с началници (генерал-инспектори), на които са подчинени всички намиращи се на тяхна територия войски, а именно: 3 дивизии, ръководени от своите щабове и началниците на дивизионните области. Въоръжените сили във всяка военноинспекционна област (по 3 дивизии) се оформят в отделна армия, общо 3 армии. Именно това били трите първоначално отделни армии в Балканската война. Мобилизационната дейност се възлага на специални органи, отначало на военните окръжия, а после на управленията на дивизионните области; изработват се и мобилизационни планове, които да бъдат следвани при обявяване на мобилизация. Установява се стройна централизирана система за управление на цялата войска. Начело е Генералният щаб като главна част от Министерството на войната (по време на война – Щаб на действащата армия), под него са военноинспекционните области и управленията на дивизиите, а надолу се стига и до бригадите.[7] Изготвени били оперативни планове, най-вече за

[6] Българската армия 1877–1919…, с. 115. Данните са на основата на бюджетите за съответните финансови години. Малко по-ниски (25 349 души) са данните за 1888 г. у *Жеков, Никола*. Българската войска…, 42–43.

[7] За развитието на генералщабната институция вж. *Стоилов, Петър*. Щабът на Българската армия и генералщабната институция от Освобождението до навечерието на Балканската война, 1912–1913 г. – Военноисторически сборник, 1983, № 1, 113–133. Авторът разглежда постепенното разграничаване между Щаб на армията (като орган при главнокомандващия, в мирно време част от Военното министерство) и Генерален щаб, занимаващ се с непосредствената подготовка за война и включващ някои звена на Щаба на армията плюс генералщабни

война с Турция, което било сърцевина на българската военна доктрина, дълго време недопускаща война с останалите балкански държави. С това организационното развитие на българската войска фактически завършва.

По същото време се зародил и последният род войска – военновъздушният, със скромното начало от един „привързан“ балон. През 1912 г. въздухоплавателното отделение било снабдено с аероплани и същата година няколко офицери издържали изпит за летци. До 1908 г. във флота влизали 6 миноносеца от типа „Дръзки“ с по 3 торпедни апарата, които представлявали и единствената реална бойна сила на българския флот, несравнимо по-слаб от турския. През 1910 г. се преминава към постоянни щатове във въоръжените сили за разлика от предходното ежегодно уточняване на щатовете във военните бюджети.

Главен център за подготовката на офицери си остава Военното училище, което давало завършено военно образование. Запасни офицери се подготвяли в школи за подготовка на запасни подпоручици в пехотата и артилерията (сформирани съответно през 1901 и 1904 г., впоследствие слети). Съществували и различни кратки или съкратени курсове. Подофицери, подбирани измежду най-добрите войници от последния набор, се обучавали в полкови учебни команди (обучението траело най-малко 4 месеца). Към края на 1911 и началото на 1912 г. се пристъпило към подготовка за откриване на военна академия, но войните попречили на осъществяването на проекта. (Военната академия се създава на основата на Военното училище през 1924 г.)

Модернизирането на въоръжението се осъществявало чрез доставки предимно от Франция, Германия, Австро-Унгария, Русия и Италия, тъй като България не разполагала с военна индустрия (освен един военен арсенал с помощни функции). От 1889 до 1903 г. се извършва превъоръжаване на пехотата и кавалерията съответно с магазинна и карабинна пушка „Манлихер“ (австрийско производство), най-добра за времето си. Приема се на въоръжение и полуавтоматичен пистолет „Парабелум“. През 1908 г. се набавят тежки картечници „Максим“. Още след Сръбско-българската война започва подмяната на оръдията с по-съвършени дългобойни (нескорострелни) артилерийски оръдия от „Круп“ и френските „Шнайдер“; след 1904 г. започва доставка на скорострелни полски оръдия „Шнайдер“ (стрелящи 18–40 пъти по-бързо от нескорострелните) и гаубици „Шнайдер“.

(завършили Военната академия) офицери в нисшестоящите щабове (на ниво армия, дивизия и дори бригада и полк). Началникът на Генералния щаб на армията е най-близък помощник на главнокомандващия, т. е. царя. Основен момент в развитието е законът за въоръжените сили от 1891 г.

В навечерието на войните България била най-милитаризираната страна на Балканите (с 9 полка на 1 милион население) пред Сърбия (с 8 полка), Румъния (с 5,2 полка), Турция (с 3,4 полка); на един пехотен полк имало и повече офицери. Тя превъзхождала съседите и по отношение на кавалерия, артилерия и инженерни войски. Към началото на Балканската война българската войска разполагала с 2952 действащи офицери и 4150 запасни офицери, или общо 7102; подофицерите били около 5000, войниците – около 53 000 души.[8] Офицерите били завършили военно училище (само малка част по едногодишен курс). Броят на запасните офицерски кадри не бил достатъчен и се налагало на такава служба да се назначават от фелдфебелите на действителна служба.

Не случайно през първото десетилетие на XX в. България с нейната най-силна и добре подготвена армия в региона била наричана „Прусия на Балканите“.[9] Някои български офицери се вдъхновявали от милитаристични визии, подобно на македонския патриот Петър Дървингов, който смята българския народ за призван и предопределен от „исторически фатализъм“ за хегемония на Балканския полуостров:

> Територията на днешна България – в средата на полуострова – е достатъчно обширна и народът доволно числен, за да може именно България да бъде основата на бъдещото държавно здание на полуострова, както това, макар с недълготраен успех, е ставало в миналото. Но и затова е необходимо тоя народ да бъде с много по-висока култура, с много по-несъкрушимо войнство, готвено систематически още от люлката, и изобщо с много по-силно поколение, отколкото сега, когато то далеч е да бъде надъхано с държавнически идеи.[10]

---

[8] Данните за офицерите в Българската армия 1877–1919…, с. 169, 171–172. Същите данни у *Михлюзов, Никола*. Българската армия…, 182–186. Подобни са и данните у *Жеков, Никола*. Българската войска…, 42–43, 48. Според него през 1912 г. българската войска разполагала с 52 873 войници, 5085 подофицери, 2516 офицери (от тях 76 генералщабни), 4300 запасни офицери (отделно имало и 427 чиновници).

[9] Вж. *Алексиев, Н*. България през чужденците. – Демократически преглед, 7, 1909, № 1, 175–190. Сред обобщените от автора впечатления на чужденци е възхитата от Българската армия. Едно тогавашно сравнение с другите балкански армии и тяхната въоръженост и подготвеност вж. у Зенит (псевдоним на *Димитър Петров*). Военното могъщество на България и това на нейните съседи. С., 1910. Вж. също *Дървингов, Петър*. От Пловдив към Цариград и Скопие. Паралел на военните сили. С., 1903, особ. 30–31. Авторът изтъква и особените бойно-морални качества на Българската армия, а именно: издръжливост, решителност и безразсъдна нападателност, проявяваща се в „удара на щик“.

[10] *Дървингов, Петър*. Военна България…, с. 72. Авторът описва образа на една България, превърната в грандиозен „редюит“ (с. 77).

Впрочем тъкмо фактът, че България се издигнала до положението на най-силна държава на Балканите, я поставял в неблагоприятна позиция, що се отнася до сключването на коалиция. Според формулираната от Джон фон Нойман „теория на игрите“ по-слаби партньори показват склонност да се коалират, което води до донякъде парадоксалния извод, че най-силният партньор е обикновено най-слаб от гледна точка на възможното си участие в коалицията.[11]

ВОЕНЕН БЮДЖЕТ И ЗАЕМИ ЗА ВЪОРЪЖАВАНЕ

Финансирането на армията коствало огромни средства. Военните кредити били редовни бюджетни и извънбюджетни, идващи от външни заеми. Предвид това може да се говори за постоянна фалшификация на военния бюджет, за да изглежда той по-малък, отколкото бил в действителност. Най-напред за военния ресор бил заделян най-голям дял от самия редовен бюджет на държавата, който отивал за личния състав, главно за заплати на офицерите. Този дял варира и бил по-голям (30–40%) при по-малките начални бюджети, но и при по-големите бюджети от първото десетилетие на XX в. заемал първото място (с над 20%); той би бил още по-голям, ако се вземе под внимание и бюджетното перо за изплащане на дълговете (главно военни).[12] Военните успявали да налагат голям бюджет, позовавайки се на нуждите на войската, приемани безрезервно от партии и народни представители като особено важни с оглед на националните цели. Бюджетните принципи на икономия и отчетност тук просто преставали да са в сила и почти нямало случай да се отхвърлят претенции на военния министър. Ето как е описано раболепното отношение на Народното събрание от един критичен наблюдател:

> Ред години законодателят не е бил, освен безмълвен и безволен акцепт на сложени пред него статии и параграфи, а когато му се позволи повечко свобода, резултатът е все старата нула. Малко патос или спомен[аване] за оставка от военния министър, и хипнозът е чародеен. Лицата се разведряват, законите липсват, аплодисментите сменят нап-

[11] Вж. *Илчев, Иван.* Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923). С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 171. С позоваване на *Ricker*. The Study of Coalitions. – International Encyclopedia of Social Sciences, Vol. 2, 525–527.

[12] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 432. След войните делът на военния бюджет в общите бюджетни разходи спада до около 1/6, но в последните предвоенни години (1936–1939) отново се качва до 1/4–1/3. Вж. данните за военния бюджет в: Българската армия 1877–1944. Библиография. Т. 2, 1918–1944. Ч. 1. С., Св. Георги Победоносец, 1993, 17–21.

> регнатото настроение. И всичко това само след няколко обикновени фрази, изпълвани единствено чрез опразване на обществената хазна.[13]

Наред с това имало извънбюджетни кредити (разходи), които отивали основно за въоръжаване.[14] Те идвали чрез сключване на външни заеми (при главни кредитори Франция и Австро-Унгария), някои от които отивали изцяло за нуждите на армията, особено през периода 1903–1912 г. Българският военен бюджет бил може би най-голям на Балканите, свидетелствайки за силна милитаризация на държавата.[15]

От началото на века датират критичните анализи на военните бюджети (на Петър Тодоров, Бончо Боев и др.).[16] Критиката на военния бюджет показва редица несъобразности, разхищения и паразитни явления в начина на изразходване. Най-напред огромен дял отивал за изплащане на офицерски заплати (също командировки и пр.), при чести служебни повишения. От началото на 90-те години на XIX в. на военния бюджет била дадена далечна перспектива, що се отнася до личния състав, предвиждаща „щатно съдържание“ дори при липсата на съответния чин. Луксът по заплати и повишения по чин личи от факта, че потребените за личния състав средства от 1888 до 1905 г. нараснали повече от двойно в сравнение с прогреса на военния бюджет като цяло. В армията се развивал бюрократизъм (канцеларщина), увеличавали се нестроевите длъжности и безсмислените дейности. Същевременно се вършели многобройни злоупотреби с храната и облеклото на войниците и с лечението. Особено големи разхищения ставали с параграфа „Пътни и дневни“ – „едно от най-месестите парчета във военния бюджет“, при което произволно се правели командировки в страната и в чужбина; разхищавало се по военни лагери и учения; неизразходваните

[13] *Тодоров, Петър*. Бюджетни очерки. (Военният ни бюджет). – Демократически преглед, 4, 1906, № 8, 797–823, цит. на с. 822.

[14] Вж. цифрите за изразходваните от военното ведомство свръхсметни кредити от 1885 до 1902 г. като процент от свръхсметните кредити изобщо у: *Тодоров, Петър*. Бюджетни очерки (Военният ни бюджет)…, с. 812.

[15] Вж. опита за пресмятане на тежестта на военните разходи върху българския данъкоплатец у: *Боев, Бончо*. Нашата армия и нейното място в държавното стопанство. – Списание на Българското икономическо дружество, 6, 1902, № 8, 505–518. Според офицера Радко Димитриев бюджетът на армията ни дори бил малък, при условие че сме заобиколени от всички страни с противници и че за „доизкарване на държавно-националното здание“ войната е неминуема. *Димитриев, Радко*. Организацията на армията ни в свръзка с политическото и финансово-икономическото положение. – Военен журнал, 12, 1900, № 4, 395–408, особ. с. 399.

[16] *Тодоров, Петър*. Бюджетни очерки (Военният ни бюджет.)…; Бюджетът за 1912 г. – Демократически преглед, 10, 1912, № 1, 1–19. Вж. и аналогичната неподписана статия, явно на същия автор: Държавният бюджет за 1912 г. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 9, 782–792. Също *Боев, Бончо*. Нашата армия и нейното място. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 10, 708–717.

(„икономисани“) суми от бюджета не се връщали обратно, а се натрупвали в поделенията под името „икономически суми“ (по-късно наречени „съестни суми“[17]). Сред паразитните явления в армията били разрастването на щата на централното управление, бързите производства и заемането на не особено важни служби от високи военни чинове (със съответните заплати), разкриването на множество непотребни и синекурни длъжности и служби, наличието на много офицери за малко и малобройни войскови единици, отклоняването на офицери (вместо чиновници) към нестроеви дейности и пр.

Няколко критики илюстрират положението с убийствена ирония. По отношение на раздутия централен щат:

> Централното управление ще поглъща в 1912 г. 1 053 892 лева (само 502 000 лева в 1901 г.), понеже там ще жертват силите си, между другите чиновници, 10 генерали, 18 полковници, 32 подполковници, 26 майори и 24 капитани – по-нисши офицери почти нямат достъп вътре. През този галантен нестроеви батальон, конструиран според щата на руската армия преди Манджурската катастрофа, възниква неволно въпросът: а какво ли би било централното управление на нашето Военно министерство, ако ние имахме армията на велика държава? Защото Германия, армията на която е 11,5–12 пъти по-голяма от нашата, отделя за своето централно управление само 2,52 млн. лева.[18]

За синекурния флот:

> Що се отнася до нашия флот, бюджетът на който се е увеличил от 290 на 390 хил. лева, безполезно ще бъде да се простирам надълго по това най-конфортабелно сиротопиталище в нашата армия. Той е характеризиран отдавна в самата военна литература у нас като анонимно дружество за използване държавните суми с юрист-консул в София (т. е. Военното министерство). Само у нас може да се създаде такъв многоброен, скъпо плащан (с преголеми дневни и пътни) персонал за няколко разнебитени яхти, полугодни миноносци, катери и касони.[19]

При снабдяването на армията се извършвали многобройни афери и злоупотреби. Най-едрите били свързани с доставките от чужбина, при които на най-високо ниво (военен министър) се сключвали неизгодни сделки или се доставяли нискокачествени военни материали срещу тлъсти комисиони. В аферата „Шарл и Жан“ с бракувани патрони и долнокачествени

---

[17] Както иронично коментира тази смяна на терминологията Петър Тодоров, тя била излишна, „понеже и без това се знаеше, че парите се изядат – безразлично от кого, за какво и как“. *Тодоров, Петър*. Бюджетни очерки (Военният ни бюджет)…, с. 819.

[18] *Тодоров, Петър*. Бюджетът за 1912 г., с. 12.

[19] Пак там, с. 16. Аналогично за флота в държавния бюджет за 1912 г., с. 790.

пушки през 1903 г. били замесени министър-председателят ген. Рачо Петров и военният министър ген. Михаил Савов[20]; през 1904 г. станала т. нар. Хепова афера (за доставка на негодни патрони); през 1908 г. били доставени негодни снаряди за крепостната артилерия; през 1910 г. анкетата за дейността на министрите от стамболовисткия кабинет Рачо Петров, Петър Гудев, Никола Генадиев, ген. Михаил Савов и Иван Халачев установява редица злоупотреби, някои от които свързани с армията.[21] На по-ниско ниво в отделните войскови единици се вършели злоупотреби при възлагането (чрез фалшиви търгове) на доставки на храни, облекло и материали, които облагодетелствали възложителите и доставчиците за сметка на войниците. Злоупотребявало се и с разните командировъчни, дневни и други компенсации и облекчения. Изобщо немалка част от военния бюджет изтичала по разни начини в частните джобове на военни лица.

Опит за пресмятане на отишлите за армията средства (заплати и въоръжения) се съдържа в една работа върху „политическите дългове“ на България. Военни в тесен смисъл били повечето заеми от периода 1901–1909 г., когато се извършва превъоръжаването в подготовка на войната. Само през този период за войска и въоръжения били сключени заеми за номинал от 480 млн. златни лева (от които реално получена сума около 404 млн.). По тези заеми към края на 1936 г. били изплатени кръгло 474 млн. златни лева (за лихви кръгло 417 млн. лева и само 57 млн. за погашения). От предвоенните заеми към тази дата бил останал голям реваloризиран дълг. Пряко военни са и заемите за финансиране на войните от периода 1910–1921 г.; по-нататък – отново кредите за въоръжение от 30-те години на XX в.; с войната са свързани и репарациите след 1919 г. и дълговете за възстановяване на стопанството (1923–1928).[22] Но е трудно да се установи цялостната и крайна сума, отишла за въоръженията и войните.

СОЦИАЛЕН СТАТУС НА ОФИЦЕРИТЕ

Офицерите заели специално, силно издигнато и материално обезпечено положение в новоучредената българска държава. Те били най-добре плате-

[20] *Капчев, Георги*. Делото „Шарл-Жан“ пред съда. С., 1906; *Казасов, Димо*. Видяно и преживяно, 1891–1944. С., ОФ, 1969, 103–104.

[21] Доклад до XIV Обикновено народно събрание от Парламентарната следствена комисия по издирване и установяване фактите на обвинението срещу бившите министри от кабинета Р. Петров–Д. Петков–П. Гудев. С., 1911, 37–48.

[22] *Чолаков, Станчо*. Политическите дългове на България в системата на заемната ѝ политика. (Отпечатък от Годишника на Висшето търговско училище – Варна, 1936–1937). Варна, 1938, 44–46.

ните чиновници и само те имали възможност за бърза кариера с безпрепятствено повишаване по чин и звание, а с това – и по-високи заплати. Това ставало благодарение на бързото разрастване на армията и усложняването на нейната организация (повече йерархически нива и разкриване на нови служби). Същевременно на офицерите се полагали редица други „доволствия“, като гарнизонни пари (само за Софийския гарнизон), квартирни пари, фуражни пари и дори пари за наем на слуги; полагали им се и „пособия“ (т. е. материални помощи) за облекло, за лекуване на болести (и платени отпуски по болест) и пр.; най-сетне, командировъчни (пътни и дневни) и държавни файтони за по-висшите военни началници.[23] Служебното положение на офицерите за разлика от това на другите чиновници било стабилно и макар че можели да бъдат прехвърляни от една част в друга, не се допускало безпричинно уволняване. Също пенсионно (и здравно) те били най-добре осигурени с по-ранно от другите пенсиониране и двойно по-големи пенсии, дотирани и от хазната.

Добре осигурени материално, офицерите се чувствали в правото си да имат разнообразни привилегии, които те свързвали с важната си функция. „Правото“ на офицерите на висок материален стандарт е аргументирано чисто съсловно от известния офицер (герой от Сръбско-българската война, с голяма кариера впоследствие) Радко Димитриев:

> Положението на офицерина е изключително и то далеч не може да бъде сравнявано с онова на чиновника. Последният може да живее както намери за възможно; офицеринът е длъжен да води един сравнително скъп живот, строго определен от приетите военни традиции. Чиновникът може да се занимава и със свои частни работи, които му донасят известен доход; за офицерина всяко подобно занятие се счита неудобно и в благоустроените армии на таквиз комерсанти е прието да се гледа като недостойни да носят мундири. Чиновникът може да се облича по вкуса си и всичко това сравнително му струва евтино; офицеринът е длъжен да бъде винаги стъкнато облечен, а самото облекло е скъпо и по рода на службата подлежи на твърде бързо разваляне. Чиновникът може да се храни гдето и както ще; офицеринът, независимо от своите лични вкусове, които могат да бъдат и твърде скромни, е длъжен да се храни във военното събрание, или ако таквоз не съществува, то в по-

[23] Данни за заплатите и за другите „парични доволствия“ в юбилейното издание: Българската армия при възшествието на Негово Царско Височество Княза на българския престол и днес, двадесетгодишнината от царуването му. С., Издание на Щаба на армията, 1907, 39–41, 54–55, 146. Също за заплатите преди войните: *Михлюзов, Никола*. Българската армия…, с. 162. Генерал получавал 12 000 лева годишно, бригаден командир – 9300, полковник – 8400, подполковник – 6000, майор – 5400, капитан – 4500, поручик – 3000, подпоручик – 2700. Данни за пенсиите на с. 178–179.

> приличните ресторани, в противен случай той рискува да бъде обвинен в неумение да пази своето офицерско достолепие.[24]

На основата на фактически привилегированото си положение офицерите бързо развили свои съсловни конвенции, идеи за прилично и подобаващо (в материален и социален смисъл), стил на общуване, понятие за чест („на мундира“). В кадетския корпус ги учели и на изтънчени светски (салонни) маниери, като танци, фехтовка и пр. Офицерите били задължени да посещават само определени заведения (и най-вече Военния клуб). Женитбите на офицерите били регламентирани в интерес на съсловната издигнатост, що се отнася до възраст, гаранция за материална осигуреност и произход на невестата. Офицерът трябвало да получи разрешение за женитба от началника на частта, който преценявал фамилията на невестата и доколко женитбата е „пристойна и съвместима с офицерската лична и корпоративна чест“. Разрешената за женитба възраст според „Положението за службата и положението на офицерите“ от 1906 г. била след 28 години; женитба се допускала и след 25-годишна възраст, в случай че офицерът внесе в касата на частта ценни книжа, носещи най-малко 1200 лева годишен приход (или докаже, че има капитал или имот за минимум 10 000 лева).[25]

Привилегированото офицерство се оформило в своеобразно кастово, затворено общество. За корпоративното сплотяване допринасял и относително ограниченият брой на офицерите и още по-ограниченият брой на старшите офицери, свързани и чрез лични приятелски връзки. За военните конвенции и стил на живот четем в спомените на Димо Казасов:

> През 1905 г. броят на офицерите в София беше 748 души, поради което в малкия столичен град те се срещаха навсякъде. Отличаваха се със своето изискано облекло и със самонадеяното си и гордо държане. Из улиците много рядко се движеха с граждани, а обикновено със свои колеги. Общуването с „цивилни“ се считаше подозрително. Офицерството представляваше една своеобразна затворена каста, срещу която навремето води остра полемика списание „Мисъл“.[26]

Офицерството се обособило и правно. Търновската конституция (чл. 72) постановява, че военните лица на действителна служба се съдят по

[24] *Димитриев, Радко*. По заплатите и материалното положение на нашите офицери. – Военен журнал, 12, 1900, № 11, 1363–1390, цит. на 1378–1379.

[25] Вж. регламентацията на тези положения в редица военни закони и правилници в: Българската армия при възшествието…, с. 55, 146–147.

[26] *Казасов, Димо*. Някогашните наши градове. С., Издателство на ОФ, 1975, с. 183; Улици, хора, събития, 158–159. Вж. и *Георгиев, Георги*. Освобождението и етнокултурното…, 105–106.

криминални дела от военни съдилища. Това важало и за престъпления от общограждански характер и не само при война, а и в мирно време. Впоследствие се развила особена (автономна) подсъдност, в която важали други принципи – неразделеност между обвинителна и административна власт, между предварително следствие и обвинение, между дисциплинарна и съдебна власт изобщо, бързина и пр. Тя е аргументирана от военни автори с изискванията на военната дисциплина в интерес на единната воля (т. е. командния принцип) при изпълнение на патриотичния военен дълг. Според използваната фикция държавата, която единствена притежава монопола да упражнява принуда, делегира своята наказателна власт на армията като корпорация по отношение на нейните членове.[27] В навечерието на войните начело на „военно-съдебната част“ на армията стоял главен военен прокурор, имало и Главен военен касационен съд. Функционирали 3 военни съдилища – по 1 във всяка инспекционна област; 9 военни следователи – по един на дивизионна област; за малки престъпления имало полкови съдилища. Съдело се по военнонаказателния закон от 1887 г. и неговите изменения и допълнения.[28] Своеобразният съдебен имунитет (и „екстериториалност“) на военните на практика често им давали възможност да избягнат общогражданската съдебна отговорност; самите военни съдилища били по-скоро дисциплинарни и затова – често твърде меки и във всеки случай много произволни и действащи „по усмотрение“. Това създало обосновани настроения срещу тях. Поправка към конституцията от 1911 г. ограничила юрисдикцията на военните съдилища в смисъл, че не при всички случаи военни лица се съдят от военни съдилища, а за някои престъпления – от граждански (което трябвало да се определи от специален закон). В крайна сметка извършените от военни лица престъпни деяния по военнонаказателния закон, наказателния закон (без някои глави) и закона за защита на държавата останали подсъдни на военните съдилища, а престъпните деяния по други специални закони – на общите углавни съдилища.[29] Така особената военна юрисдикция продължила да бъде много широка.

---

[27] Възгледите за независимост на армията от цивилните власти са прокарани теоретично например у: *Балкански, Миленко*. Военна етика. (Войската и нейният нравствен елемент). С., 1908, 155–167. През 30-те години на XX в. обособеността на военното съдопроизводство се аргументира още по-категорично от *Сливков, Илия*. Основите на военното съдопроизводство. – Военен журнал, 38, 1931, № 3, 1–13. Според този автор военните трябвало да се съдят от „естествения си съд“ дори когато са се провинили не по служба, а и по наказуеми по общогражданските закони престъпления, също в мирно време.

[28] Вж. *Михлюзов, Никола*. Българската армия…, с. 175. Престъпленията по закона за анархистите и престъпниците против държавата и обществената сигурност от 1907 г. също били подсъдни на военнополевите съдилища.

[29] Вж. *Николаев, Николай*. Войската в парламентарната държава. С., 1926, 71–74.

Какъвто и да бил социалния им произход, издигнатият социален статус и доброто материално положение откъсвали офицерите от старата социална среда и ги приучавали на задоволен (буржоазен) начин на живот. Те се превърнали във верни защитници на установения обществен и държавен ред. За разлика от ранната намеса в бурния политически живот от началния период, офицерите започнали да се дистанцират от вътрешнополитическите борби между буржоазните партии и фракции. Това дистанциране почивало на схващането за армията като непартийна институция и на ориентирането на воинската вярност към монарха и държавата. Основни ценности за военните били монархията, нацията, войската и религията. За особено ценна военна добродетел се смятала дисциплината, която се свързвала с изпълнението на патриотичния („върховен“) воински дълг пред отечеството и оттук характерно се определяла като въпрос на морал или нравственост.[30]

Изобщо офицерството започнало да приема себе си като най-безкористен изразител на националните интереси и идеали, единствен защитник на нацията и отечеството, стоящ над егоистични класи и обхванати от партизански пороци и демагогия партии. От тази позиция военни лица критикували не само партиите и пресата, но и институции като училището и университета, църквата и семейството, в частност че не дават патриотично и религиозно възпитание на младежта, което наврежда на морала и дисциплината в армията и води до „манкиране“ на „отечествения дълг“. Ето как си представя ролята на семейството и училището споменатият полк. Петър Дървингов:

> … българската майка трябва да създава синове: първо, вярващи в себе си; второ, великодушни спрямо другите; трето, презиращи смъртта; четвърто, любящи родната земя; пето, синове с воля и небоящи се от никого.

В училищата трябва:

> … да се пазят свещените завети на миналите поколения, да се изучават ясно и искрено историческите поуки от народното минало, да се държат високо националните идеали и да се развива величието на човека и човека българин, който трябва да бъде културен, вярващ в себе си като индивид, мъжествен като борец, честолюбив като българин, верен

[30] На военната дисциплина и принципа на единоначалието в армията в служба на „отечествения дълг“ са посветени много писания от офицери, напр. *Балкански, Миленко*. Военна етика…, 155–167; *Димитров, Александър*. Дисциплина и морал в армията ни. С., 1915; *Гюлмезов, Христо*. Войската и нейната психология. С., 1906; *Иванов, Михаил*. Възпитание и образование на войника. Варна, 1906; Мисли върху нравствения елемент и командуването в нашата армия. – Военен журнал, 18, 1906, № 5, 611–635.

> на думата като другар, благороден, откровен, презиращ лъжата и порока и готов да се пожертвува за общественото и общобългарското благо като гражданин.[31]

Ратувало се е за въвеждане на военно обучение в училищата и за създаване на стрелчески дружества, което (според ген. Георги Вазов) ще даде на армията „материал по-изпечен и донейде приготвен, полиран“; друг автор представя училището като някаква предварителна казарма, понеже „там се присажда оня висок морален дух, ония нравствени елементи, онова патриотическо чувство, които правят армията силна и които само се развиват, съвършенствуват и приспособяват за разумни бойни пориви в същинската казарма“.[32]

На мушката на военните попадат особено левичарското учителство и антивоенно настроената интелигенция с висше образование.[33] Военните се противопоставяли най-решително на атакуващите установения ред и милитаризма от позициите на пацифизма, анархизма, социализма и интернационализма („космополитизма“).[34] Но преди войните недоволството на военните от гражданските система и управление още не било стигнало до разбирания за намеса и замяна с безпартийно политическо управление.

Поддържането на силна армия се обосновава с необходимостта от отбрана на независимостта и политическото съществуване, но най-вече като средство за осъществяване на обединителните национални идеали.[35] Порадикално, макар и рядко, военната сила се обосновава като философия на международните отношения. Така един военен автор предлага радикална визия за света като съставен от държави, които се респектират взаимно само от военните си сили, а войната е „първото и последно условие на чо-

---

[31] *Дървингов, Петър*. Военна България. – Във: *Дървингов, Петър*. Избрани произведения. Състав. Пенков, Стоян. С., Военно издателство, 1988, 50–82 (най-напред публикувано през 1911 г.), цит. на 75–76. Според същия автор в Софийския университет „повече, отколкото всякъде другаде, трябва да се дават доста понятия върху естеството на боя, войната, разните родове оръжия и изобщо отбраната на държавата“ (пак там).

[32] *Вазов, Георги*. За военната гимнастика в училищата и в обществото. С., 1884, с. 63; *Димчев, Тодор.* Училището и казармата. С., 1910, с. 42.

[33] Вж. за подобна критика *Дървингов, Петър*. Военна България…, 56–61; *Димитров, Александър*. Дисциплина и морал…, 28–29; *Димчев, Тодор*. Училището и казармата… Обвинения срещу интелигенцията в неспособност да разбере дълга си към държавата и да стане носител на държавната идея и националния дух и в иначе умерената работа на ген. *Жеков, Никола*. Политическият живот на България и войнството. С., 1924, с. 13.

[34] *Иванов, Михаил*. Възпитание и образование…; *Димчев, Тодор*. Училището и казармата…, 6–7. От по-късно време вж.: *Мечков, Владислав, Васил Мавродиев*. Противодържавни идеи и национална власт. С., 1936.

[35] Напр. у: *Вазов, Георги*. Нашата армия и нейният бюджет. С., 1902, с. 38, 45–46.

вешкия живот“, съответно „първите и последни грижи и презанимания на човеците трябва да се заключават в постоянното им приготовление за нея и усъвършенстването им в изкуството за воюване“.[36] Трябва да се отбележи, че българските военни имало откъде да се учат на милитаризъм, за което свидетелстват многобройни позовавания на чужди военни авторитети, най-вече немски и френски, а също и руски; преди войните вдъхновяващите примери са взимани най-често от Френско-пруската (1871 г.) и от Руско-японската (1905 г.) война, а „железният канцлер“ Бисмарк е обект на специален култ.[37]

На войнолюбивия дискурс и претенциите на военните се противопоставяли някои смели критици на милитаризма и военщината в държавата. Вече се спряхме на критиката срещу бюджетните разхищения за непроизводителни цели. Срещу неоправданите привилегии на офицерството в началото на XX в. смело се обявили литератори от списанието „Мисъл“ (д-р Кръстю Кръстев и др.). Според тях армията се е изтръгнала от финансов и парламентарен контрол и се е превърнала в „държава в държавата“, а висшето офицерство – в „ново болярско съсловие“. С възмущение се изброяват разните привилегии на офицерите и явленията на паразитизъм в армията. Идеята, че военните трябва да са по-добре поставени от другите чиновници, понеже пазят отечеството от външен неприятел, се контрира с аргумента, че в мирно време другите професии вършат не по-малко полезна работа, а по време на война всички излагат еднакво живота си.[38]

Силна антивоенна критика изхождала и от социалистите (около списание „Ново общество“). Те изтъкват формирането на истински военно-монархически режим, при който армията и по-точно военната бюрокрация се явява главна опора на монархизма, а милитаризмът се ориентира към националистична политика (в Македония), впрочем без в нея да е ангажирана слабата и неполитична българска буржоазия. Военнобюрократичният режим намира израз в частност в грамадния военен бюджет и извънредното разрастване на армията, високо платеното офицерство, липсата на контрол над военните от народното представителство, самодържавното господство на монарха във външната политика, македонската политика и пр.; привързването на офицерите към монарха се извършва освен чрез големи възнаграждения, също чрез дисциплинарния устав и военносъдебните за-

---

[36] *Гюлмезов, Христо*. Войската и нейната психология, 42–43.

[37] Пълно с позовавания на чужди авторитети е съчинението на *Иванов, Михаил*. Възпитание и образование…

[38] *Кръстев, Кръстю*. Ето причините на тая печална война. – Мисъл, 11, 1901, № 7, 418–433; *Стойнов, Н*. Милитаризмът – велико социално зло. – Мисъл, 12, 1902, № 8, 557–569.

кони.[39] Същевременно социалистите си представяли решаването на националната задача по други, крайно нереалистични начини, като балканска федерация „отдолу“ (а след болшевизирането – нейното създаване едновременно с решаването на социалния въпрос, т. е. в хода на социалистическата революция).[40]

Трябва да се подчертае, че при всички критики на милитаризма все пак почти никой, дори социалистите не поставяли под съмнение преследваните национални цели, а и съществуването на редовна армия.[41] Това е нещо съвсем подразбиращо се до войните и въпросът е само за размера на войската и отделяните средства. Издигната в свещен патриотичен „идеал“, националната цел давала най-дълбоката обосновка на милитаризма и на исканията на военните за още и още средства и материални жертви. Съществено значение имал и успехът в Сръбско-българската война, който подхранил очакванията и надеждите за благоприятно разрешение на националния въпрос в бъдеще, като повишил обществения кредит и на офицерите.[42]

УЧАСТИЕ НА АРМИЯТА В ПОЛИТИЧЕСКИТЕ БОРБИ

Важен е въпросът, как се изграждат отношенията между военните и гражданските власти. В частност, дали и кога войската се използва от правител-

[39] От социалистите вж. *Каранов, Л.* Възхождането на военно-монархическия режим. – Ново общество, 1, 1906, № 6, 544–551; Бележки върху развитието на нашата армия. – Ново общество, 1, 1906, № 5, 456–460; Военно-монархическото всесилие. – Ново общество, 1, 1906, № 8, 705–715; *Коларов, Кирил*. Към равносметката на военно-монархическия режим. – Ново общество, 1, 1906, № 9, 808–814.

[40] Вж. *Влайков, Тодор*. Социалистите и въпросът за националното ни обединение. – Демократически преглед, 12, 1915, № 3, 185–197. Според автора социалистите също искали национално обединение, но с лозунга за „балканска федеративна република“ бягали от отговорността на реалната политика, чрез която то може да се извърши в дадения исторически момент. За отношението на социалистите към армията вж.: *Стоилов, Петър, Момчил Йонов, Людмил Петров*. Българската армия като институция…, с. 378; *Стоилов, Петър*. За характера на българската армия и на водените от нея войни през периода 1877–1918 г. – Известия на Института за военна история, т. 31, 1981, 9–54, особ. 16–17. Вж. също Българската армия 1877–1919, с. 309.

[41] Имало единични случаи на младежи, които отказвали да служат в армията и да носят оръжие, позовавайки се на учението на Толстой. *Нойков, П.* Учението на Л. Н. Толстоя за отказ от военна служба. – Демократически преглед, 10, 1912, № 1, 20–44.

[42] Последното се изтъква от редица автори, например *Недев, Никола*. Освободителни войни, 1877–1878, 1885, 1912–1913, 1915–1918. С., 1929, с. 114. Цитирам: „Победоносната сръбско-българска война им бе спечелила, и много заслужено, народното обаяние. С течение на времето, като се забравиха заслугите им, обществото започна да не цени правилно тяхното служебно и морално достойнство.“ Също у: *Жеков, Никола*. Българската войска…, 48–49.

ства във вътрешната политика, а също доколко военните били под граждански контрол и кога излизали самостоятелно на политическата сцена.

Армията се намесила за първи път в политическия живот на страната след Съединението, в обстановка на крайно изострени отношенията със заелата отрицателна позиция освободителка Русия и при поляризиране на политическия елит и обществото на русофили и русофоби. Група русофилски офицери начело с майор Петър Груев (началник на Военното училище) извършила преврат през август 1886 г. и детронирала княз Батенберг. Също войскови части, особено Пловдивският гарнизон под началството на Сава Муткуров, участвали в организирания от председателя на Народното събрание Стефан Стамболов успешен контрапреврат. Русофилски настроени офицери продължили да заговорничат и през следващите години. Те създали комитети в няколко града и организирали военни бунтове в Русе и Силистра (т. нар. русофилски бунтове). Заловените организатори начело с майор Атанас Узунов били съдени от извънреден военен съд и разстреляни. Русофилите продължили борбата в емиграция и след избора на Фердинанд за княз, като организирали и вътрешни опити чрез чети, но били разбити; някои емигранти офицери (Петър Груев, Анастас Бендерев) преминали на служба в руската армия. През 1890 г. за заговор (не съвсем доказан) срещу правителството на Стамболов бил осъден и разстрелян майор К. Паница, герой от Сръбско-българската война.[43]

В бурните и смутни начални десетилетия от съществуването на държавата армията била въвлечена от самите правителства във вътрешнополитическия живот. Един правилник от 1890 г. определя случаите, при които гражданските власти могат да поискат съдействието на войската. Сред тях е и прекратяването на „народни смущения, безредици и вълнувания, които имат характер на явно съпротивление, при изпълнение на законните искания на властта“. Подобни разпоредби отваряли вратите за произволни тълкувания и за прибягване до намеса на армията. Следващият правилник (от 1900 г.) не само не отменил, но дори усилил намесата на войската, като предоставил на нейно усмотрение как да действа след пристигане на местопроизшествието (а полицейската стража се придавала в нейно разпореждане).[44] На практика войската била употребена при провеждане на някои избори през 80-те и 90-те години на XIX в. наред с шайките и полицията. Тя се е смятала за по-„неутрална“ от политизираната полиция, но самото ѝ вмъкване в политическия живот я превръщало в инструмент на управляващите. През 1900 г. войскови части участвали в потушаването на селските

[43] *Грънчаров, Стойчо*. Политическите сили и монархическият институт в България, 1886–1894. С., Наука и изкуство, 1984, 162–165.

[44] *Балкански, Миленко*. Военна етика…, 130–138.

бунтове по повод десятъка в Дуранкулак, където били убити 90 и ранени 300 души. Войската и по-нататък се използвала за потушаване на стачки.

Като опит да се изолира войската от вътрешната политика могат да се тълкуват редица ограничаващи гражданските права на военните постановления, като например лишаването на офицерите и подофицерите от избирателни права – да избират и да бъдат избирани (в редица избирателни закони), да посещават политически събрания и дружества и пр. Подобни ограничения обаче се натъквали на основателна критика в името на парламентаризма и гражданските права.[45]

След падането на режима на Стамболов започва процес на дистанциране на армията от вътрешнополитическите борби и нейното вътрешно консолидиране, специално на офицерския корпус. За това допринесло и решаването на офицерскоемигрантския въпрос, което станало възможно с нормализиране на отношенията с Русия през 1898 г. На офицерите емигранти се позволило да се завърнат и те били приети отново на служба. Принципът на неучастие на армията в политическите борби се реализирал чрез все по-силната ѝ ориентация към княз Фердинанд и неговата династия като „надполитически“ фактор, стоящ над враждуващите групировки и символизиращ единството на държавата. Като опити за издигане на авторитета на държавния глава и на държавния ред могат да се тълкуват прокараният от народнолибералите закон за престъпленията чрез печата против държавния глава (1903 г.) и приетият на 19 март 1907 г. закон за анархистите и престъпниците против държавната и обществената сигурност, утежняващ наказанията за насочени против властите и реда деяния (част от които подсъдни на военнополеви съдилища).

Привързването на армията към монарха имало редица важни последствия. От една страна, армията се извежда от политически партизански борби и военната служба (назначения, уволнения, премествания и пр.) се стабилизира. Намаляват вероятностите за военни държавни преврати, а сравнението с Гърция и Сърбия в това отношение е много показателно. От друга страна, влиянието на монарха нарастнало извънредно много. В случая с Фердинанд армията става важна опора на личния режим. Особено пагубна се оказва отслабената координация между граждански и военни власти по време на война, както е при злополучната заповед на Фердинанд за нападение над съюзниците в Балканската война.[46]

[45] *Николаев, Николай*. Войската в парламентарната…, 115–119.

[46] В по-късната литература съществуват опити да се обоснове една по-сложна и преплетена система за управление на армията, където наред с монарха като върховен главнокомандващ важна роля да играе и парламентарноотговорното правителство, но същевременно да се запази свобода за действие на върховното военно командване за изпълнение на целите по време на война. Вж. *Николаев, Николай*. Войската в парламентарната…, 119–129.

Отношенията между армия и граждански власти, а оттук и курсът на новата българска история се променят съществено след предизвиканата от военната катастрофа абдикация на Фердинанд. Именно тогава, при млад и неопитен монарх, икономическа разруха и политическа нестабилност, съпроводени със съкращения и обедняване на офицерството, в армията възниква тайна организация. Последната извършва два преврата, преди набралият опит цар Борис III да успее да я разбие и да си осигури изцяло верността на армията. На това ще се спрем специално по-нататък.

ВОЙНИТЕ И ЗАГУБИТЕ

Тук няма да се занимавам с въпросите на планирането и развитието на бойните действия, победите, грешките и пораженията по време на войните, завършили с две национални катастрофи. Няма да засягам и емоционално наситения проблем за отговорностите на монарха, военните и политиците, на външната политика и военната стратегия за крайния неуспех.[47] Ще остане настрана и въпросът за „справедливостта“ на водените от България войни, по който има голяма и твърде казуистична дискусия.[48] Ще се спра само на

[47] Във връзка с това като грешки обикновено се отчитат оставянето в договорите на „спорна зона“ за разрешение след войната, изпращането на почти цялата българска войска на Одринския фронт (и оставяне на гръцките и сръбските войски в Македония), злополучната атака при Чаталджа и най-вече фаталната заповед на Фердинанд за нападение срещу гръцките войски на 16 юни 1913 г., изпълнена от командващия армията ген. Михаил Савов, която дава търсения повод за Междусъюзническата война. За спора по причините за първата национална катастрофа може да се получи представа от *Гешов, Иван. Евст*. Престъпното безумие и анкетата по него. С., 1914. От разстоянието на времето по-безпристрастни са обясненията на някои мемоаристи и историци, изтъкващи българския максимализъм, например: *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, 141–153; *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България…, 246–287. На отношенията между цар, военни и правителство по време на Първата световна война се спира тогавашният главнокомандващ ген. *Жеков, Никола*. Проблемът за главното командване. С., 1936; Войната като обществено явление и неизбежно зло. С., 1930, 183–189.

[48] След ранните комунистически заклеймявания на войните и на Българската армия като буржоазно-завоевателни (за пазари и пр.) или империалистически целта на дискусията е да ги реабилитира като „справедливи“ и „прогресивни“ от национална гледна точка. При това разните автори стигат различно далече в реабилитацията на войните и армията и се отнасят различно към отделните войни. Най-безспорни изглеждат Сръбско-българската война и Балканската война (която, освен че е национално оправдана, била и „прогресивна“, понеже освобождавала от по-назадничав социален строй); по-спорни са Междусъюзническата война и особено участието на България в Първата световна война. Казуистиката идва оттам, че едновременно с националния интерес всички се чувстват задължени да застъпват марксическа (по-скоро ленинска) гледна точка в интерпретацията на войните, т. е. да се интересуват от неща като ролята и целите на монарха и буржоазията, на кой етап от буржоазното развитие се

големината на военното усилие, изразена в мобилизационно усилие, и на цената на войните в човешки жертви и материални загуби (на друго място се отделя внимание на бежанците като последица), оставяйки настрана за моралните и психологическите щети.

Войните са съпроводени с мобилизация и военновременно разгръщане на армията, която нараства многократно в сравнение с мирновременния си състав. Така в Сръбско-българската война били мобилизирани около 100 000 души; в Балканските войни са мобилизирани кръгло 600 000 души; за Първата световна война са мобилизирани кръгло 850 000 души – 15% от цялото население и по-голямата част от работоспособното мъжко население. Подобно напрежение, особено при продължителност на войната, дава силно отражение върху армията и населението. Загубите на хора спрямо цялото население в Сръбско-българската война били 0,5 % (5 % от мобилизираната войска), в Балканските войни – 3 % (25 % от мобилизираната войска, особено заради холерата), в Първата световна война – 5 % от населението (30 % от мобилизираните).[49]

Мобилизационното напрежение през отделните войни се изчислява като съотношение на мобилизираните към цялото население на страната. То било 3,6 % през Сръбско-българската война, 13,5 % през Балканските войни (1912–1913), 18 % през Първата световна война (1914–1918) и 6,6 % през Отечествената война (1944–1945). Още по-голям е процентът на мобилизационното напрежение, когато се пресметне по отношение на мъжкото трудоспособно население в призивна възраст (т. е. от 19 до 50 години): 62 % в Балканските войни (1912–1913); 86 % в Първата световна война (1918 г.) и 25 % в Отечествената война (1944–1945).[50] Ясно изпъква свръхнапрежението по време на Балканските войни и в Първата световна война.

води войната (буржоазнолиберален или империалистически), отношението на народните маси към войните, отношението на комунистическата партия, изказванията на „класиците“ на марксизма-ленинизма за войните и пр. Оттук и тънките нюанси и измерванията на „относителната тежест“ на разните характеристики на войните, за да се наблегне „в крайна сметка“ на справедливия национален момент. Началото на преосмислянето на войните е дадено от *Велев, Александър*. Политические партии в Болгарии и Балканские войны (1912–1913). – Etudes historiques, t. 4. Sofia, 1968, 439–441, 454–455. Вж. също дискусията: За характера на българската армия и на водените от нея войни през периода 1885–1918. – Във: Известия на Института за военна история, т. 31, 1981, статии на Петър Стоилов, Веселин Трайков и др. Също Българската армия 1877–1919…, 308–317.

[49] *Жеков, Никола*. Българската войска…, 93–94. Вж. и *Стоилов, Петър, Момчил Йонов, Людмил Петров*. Българската армия…, с. 379. Според последния източник през октомври 1915 г. армията наброявала 754 701 подофицери и войници и 17 883 офицери; през септември 1918 г. тя брои 855 175 души (около 17% от населението).

[50] *Георгиев, Георги*. Мобилизационното напрежение на човешките ресурси в България през периода 1885–1945 г. – Военноисторически сборник, 48, 1979, № 2, 133–143, особ. 139–140.

Войните погълнали огромни човешки и материални ресурси. На първо място са човешките загуби. В трите войни (1912–1918) загубват живота си около 156 000 войници и офицери, 275 000 са ранените; 150 000 гражданско население измира от холера, тиф, инфлуенца.[51]

Правени са опити за изчисление (в златни лева) на материалните загуби от войните – само на загубите от съюзниците и плащанията към победителите, или общата стойност на войните, включваща и изразходваните от армията бойни и небойни материали. Понеже отделните автори дават различни цифри, включващи различни компоненти, най-добре първо да се види от какво идват загубите. В частност това са: неуравнени (с насрещен внос) доставки на храни на съюзниците по време на войната, контрабанден износ на храни от Добруджа и България, загубени територии и имоти, репарационни плащания в натура на съседни държави след войната, парични плащания по репарациите (по тях не е платено много, преди да бъдат отменени). Отделно от това, когато се изчислява цялата цена на войните, са вътрешните заеми към банките и инфлационният „данък“ върху населението (чрез емисия на парични средства, отприщили инфлацията и обезценили спестяванията).

Специално претенциите към съюзна Германия (изчислени от специална комисия след войната) включват следното: щети от неизпълнението на военната конвенция, а именно за по-голямо военно участие на съюзниците на Балканския фронт – 1 млрд. 470 млн. златни лева; конфискуване и износ на принадлежащи на Българската армия храни и материали, закупуване и износ за Германия и Австро-Унгария на храни от Добруджа и Македония (въпреки че съгласно договора това било забранено) – около 351 млн. лева; контрабанден износ на храни и материали и от самата България по отстъпената на Германия линия София–Ниш за около 62 млн. лева; експлоатация на подземни богатства и на жп мрежата; неравностойна външна търговия и пр. Българските претенции към Германия, както те са определени от специалната комисия, възлизат общо на 1 млрд. 953 млн. златни лева или франка, може би по-ниско от реалните щети.[52] Друг автор дава загубите са-

[51] *Тотев, Анастас*. Демографско-исторически очерк на България. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 65, 1974, 143–225, особ. с. 173; Населението на България 1880–1980. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 59, 1968, кн. 2, 3–45. Убитите в Сръбско-българската война са 700, в Балканската война от 1912 г. – 35 000, в Междусъюзническата война през 1913 г. – 33 000 души, през Първата световна война загиват 88 000 души.

[52] *Кацаркова, Вера*. Ограбването на България от германския империализъм през периода на Първата световна война (1915–1918 г.). – Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“, т. 2, 1969. С., 1970, 165–219, особ. 216–217. Станчо Чолаков дава 1 млрд. 519 млн. златни лева загуба на България от Германия. Вж. *Чолаков, Станчо*. Политическите дългове…, с. 106.

мо от Добруджа на 778 млн. златни лева.[53] Кирил Попов изброява като загуби: стойността на българските държавни имоти в отнети територии и на предадените бойни и небойни предмети и материали (общо 1 млрд. 175 млн. златни франка); загубите на България към Германия (без да спомена-ва цифра); 112,5 млн. златни франка, платени по репарации, реституции и за издръжка на съюзни войски до края на 1922 г.[54] Според Станчо Чолаков финансирането на войните от 1912 до 1918 г. като цяло погълнало около 5 млрд. златни лева; наистина тук той включва освен 1 млрд. 519 млн. златни лева загуби от Германия и разните плащания на победителите, също вътрешните заеми и контрибуции, с които били финансирани войните.[55] Във всички тези цифри обаче има голяма доза условност и точното или дори приблизително изчисление едва ли е възможно (не на последно място поради забърканите съюзнически отношения и договаряния).

По Ньойския договор на България са наложени репарации в размер на 2 млрд. 250 млн. златни франка, платими за 37 години при 5% лихва. Репарациите били гарантирани с първа привилегия върху всички приходи в България.[56] Тази сума (изчислявана на 22,5% от националното богатство на предвоенна България) представлявала непосилна тежест при разбитата от войната икономика, галопираща инфлация и отрицателен търговски баланс. Историята на репарациите по-нататък е история на борба между българските правителства и Международната комисия (и с отделните получаващи репарациите страни) и адаптации към реалното положение. Борбата завършила с фактическа отмяна на дълга (на всички победени държави) в хода на разразилата се световна криза, но преди това да се осъществи, репарациите били огромно психологическо бреме и спъващ развитието фактор.

Войните бележат върха на националните усилия за обединение. Особен подем и ентусиазъм предизвикала Балканската война (а преди нея – Сръбско-българската); твърде резигнирано било масовото отношение към

---

[53] *Генов, Георги*. Една тъжна десетгодишнина. Ньойският мирен договор. С., 1935, с. 14.

[54] *Попов, Кирил*. Финансовите тежести на България по изпълнението на Ньойския договор. – Списание на Българското икономическо дружество, 26, 1925, № 6–7, 2–23, особ. с. 5.

[55] *Чолаков, Станчо*. Политическите дългове…, особ. с. 30, 46–106; обобщените данни на 104–106. Но логиката не е съвсем ясна. На друго място в същата книга авторът подхожда към стойността на войните чрез разните видове плащания (с. 134). Като цяло трудно може да се прецени коректността на изчисленията. *Чолаков, Станчо*. Финансова политика. Т. 2. Дълговете на България. Варна, 1939, 43–45, 57–58.

[56] По въпроса за репарациите вж. *Чолаков, Станчо*. Политическите дългове…, с. 118; *Стоянов, Никола*. Репарации и междусъюзни дългове. Българските държавни дългове. С., 1933, 4–35. Авторът бил директор на службата на държавните дългове. Вж. от историците: *Леонидов, Атанас*. Репарационната политика на второто сговористко правителство и грабителските домогвания на международния империализъм (1926–1931 г.). – Исторически преглед, 22, 1966, № 2, 10–35.

Първата световна война. В името на обединителния национален идеал били дадени скъпи жертви, разпилени били огромни ресурси и което е особено тежко – без да се постигне целта. Загубите и покрусата от крайния неуспех обясняват дълбочината на следвоенната криза, дълбоката деморализация и изстиването към националния идеал. Войните били и апогей на Българската армия, последвал годините на мирновременна подготовка и превъоръжаване. Следва демобилизация и разоръжаване и дълъг период на военни ограничения при загуба на суверенитета и външен контрол.

РАЗВИТИЕ НА АРМИЯТА СЛЕД ВОЙНИТЕ

Ньойският договор задължил България да премахне наборната задължителна военна служба. Постоянните въоръжени сили били сведени до 20 000 войници доброволци, 10 000 жандарми и 3000 граничари, общо 33 000 души. Ограничавало се и въоръжението, като останалото трябвало да се предаде на Междусъюзническата комисия. На комисията били предадени 1265 оръдия, над 350 000 пушки, над 1600 картечници, 70 самолета, 140 мотора и всички кораби и подводници. Голяма част от оръжието обаче било укрито или изкупено от подставени лица в добро състояние и върнато на войската. България задълго загубила възможността да поддържа въоръжена сила и да води активна външна национална политика.

През периода от 1923 до 1928 г. действал контролът на Междусъюзническата комисия (начело с френския генерал Фурту, заместен от подп. Д'Амарзи). При управлението на БЗНС армията била демобилизирана и приведена в съответствие с Ньойския мирен договор. От 8 дивизии тя била редуцирана до 8 пехотни полка; армейските области (и командвания) – преобразувани в гарнизони; продължителността на военната служба била намалена; действала забрана за обучение на офицерския състав в чужбина.

Земеделското правителство създало трудовата повинност отчасти за да осигури минимално полувоенно обучение на младежта. Опитите за заобикаляне на военните клаузи обаче не били особено успешни. Борбата на земеделското правителство против доброволната система на набиране на (платена) войска, много обременителна финансово, останала без успех. При доброволческата система въоръжените сили от войска и жандармерия (която през този период може да се разглежда като част от армията) едва успели да достигнат 10 716 души към юни 1922 г.; те достигнали разрешената численост в края на 1923 г. при управлението на Александър Цанков.[57]

[57] *Спасов, Людмил*. Дейността на българските правителства…, 46–47.

Предприетите от земеделското правителство действия по демобилизация и съкращаване на офицери, въпреки че били наложени отвън, не можели да не го поставят в конфликт с изпадналото в тежко положение офицерство. Още повече, че земеделските водачи демонстрирали пацифистка позиция и се държали пренебрежително с обеднелите офицери (наричани на подбив „парцаливите офицери“). Като не можели да разчитат на армията, земеделците създали своя въоръжена сила – т. нар. Оранжева гвардия. Дълбоката криза, острите политически стълкновения и недоволството на демобилизираните офицери създали условия за намеса на армията във вътрешнополитическите борби.

През октомври 1919 г. (след един опит още от 1914 г.) в армията се създава като строго конспиративна организация Военният съюз (Военната лига) от редовни и запасни офицери. Главни организатори били Дамян Велчев, Кимон Георгиев, рано починалият Никола Рачев, а начело бил поставен полк. Иван Вълков. Освен че се стремял да организира офицерите за защита на техните професионални и корпоративни интереси, съюзът си поставял общи политически цели – да препречи пътя на левите сили, да обнови буржоазните партии и обедини стария елит, да укрепи държавата при запазване на монархията.[58] През 1920 г. той наброявал 1650 офицери. Подобна организация със сходни цели, в тясна връзка с Военния съюз, бил Съюзът на запасните офицери. Двете военни организации взели участие в създаването на Народния сговор – концентрация от партии, чието идейно водачество приели. Военният съюз организирал и извършил преврата срещу земеделския режим на 9 юни 1923 г. След преврата важни министерства и високи административни постове били заети от кадрови и запасни военни, членуващи в съюза, а задкулисно действал т. нар. Конвент около ген. Иван Вълков (неформална група военни от ръководството на Военния съюз). Като военен министър ген. Вълков се опитал да обезличи Военния съюз и да постави армията на разположение на царя. Отначало военните доминирали над обединените партии и водачи на Народния (впоследствие Демократически) сговор, който бил политическото лице на преврата.

Войската била използвана от организаторите на Деветоюнския преврат за репресии срещу вдигналите се на бунт комунисти и леви земеделци. Тя била хвърлена за потушаване на деветоюнските бунтове и на Септемврийското въстание. Започнал да действа и зловещо известният с екзекуциите на леви дейци „ескадрон на подполковник Порков“ (трета секция на Воен-

[58] *Марков, Георги*. Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз, 1919–1936. С., Наука и изкуство, 1992; *Георгиев, Величко*. Формиране на организационната система, програмата и тактиката на Военния съюз (1918–1920 г.). – Известия на Българското историческо дружество, т. 32, 1978, 173–203.

ното министерство за борба с левите сили). Тази и други военни части били острието на терора след атентата в катедралния храм „Св. Неделя“ на 16 април 1925 г. срещу възприелата курс към въоръжено въстание комунистическа партия.[59] Законът за администрацията и полицията (от април 1925 г.) дори предвиждал участие на армията за възстановяване на вътрешния ред и безопасност, както и съгласуване между армия и полиция. При управлението на Андрей Ляпчев армията била оттеглена от политическия живот.

Междусъюзническата комисия прекратила дейността си в България през 1928 г., с което започва по-свободен етап в развитието на армията. Осемте полка били реорганизирани в дивизии. Възстановени били четирите военноинспекционни области (респективно техните армейски щабове), всяка с по 2 дивизии, конни, артилерийски и инженерни части. Пехотните полкове отново станали 24. Това военноадминистративно деление се запазва до Втората световна война. През 1928 г. се разработва и първият следвоенен план за военновременно разгръщане на войските, който предвиждал удвояване на осемте мирновременни дивизии в случай на война. През 1932 г. репарационните задължения на България били опростени. Правителството на Народния блок отпуснало кредит за въоръжаване, а същото направили и следващите правителства.

В самата армия Военният съюз запазвал в продължение на години несигурна самостоятелност, заплашен с одържавяване, т. е. с подчинение на Военното министерство. Недоволните от това положение по-младши офицери се обособили в „капитанска организация“ (1926–1927), а през 1929–1930 г. неуморимият конспиратор Дамян Велчев създал на нейна основа Таен военен съюз, който постепенно изместил по влияние „казионния“. През 1934 г. Тайният военен съюз броял 814 членове (от общо 3000 офицери). Последвала нова намеса на придобилата самостойност военна организация в гражданския политически живот. Воден от недоволство от „безизходицата“ при управлението на Народния блок, дискредитирало се като партизанско, корумпирано и неефективно, Военният съюз извършил преврат на 19 май 1934 г., този път в съюз с политическия кръг „Звено“ на Кимон Георгиев. Бил установен опрян на армията авторитарен режим. За разлика от времето след преврата от 9 юни, сега армията била „прибрана в казармите“ и не участвала в политическия живот.

„Спасителите на отечеството“ се вдъхновявали от идеи за силна държавност, авторитетна непартийна (и надпартийна) общонационална власт, способни и компетентни елити, като виждали ролята на военните в гаран-

[59] *Гришина, Р.* Возникновение фашизма…, 140–148; *Христозов, Николай*. По дирята на безследно…; *Косашки, Нинко*. Армията и нейната роля…

тирането на подобен държавен ред. За слабостта на държавата и липсата на ред те обвинявали неспирните крамоли между партиите и корупцията на партийния живот (който забранили).[60] В подобни представи може да се види и едно характерно за военните опростенческо виждане на обществото, наблягащо върху единството, реда и дисциплината, но твърде наивно по отношение на средствата, последиците и собствената роля. Важни фигури на новата власт, включително главното лице във Военния съюз Дамян Велчев, били известни с републикански настроения; във всеки случай при новата система не се предвиждала особена роля за монарха.

Силен в нелегалност, Военният съюз бил отслабен от самото си навлизане в управлението, което го открило за кариеристи и внесло разнобой по разни въпроси в редиците му. Чрез умело лавиране и използване на промонархически настроени военни на Борис III се удало да разедини Военния съюз и чрез няколко преходни правителства да измести военните от управлението. Дамян Велчев бил заловен и през 1936 г. и осъден на смърт уж за готвен преврат, но (с немалък драматизъм) помилван.[61] Военният съюз бил разтурен през 1936 г. от ген. Луков като военен министър. След поставяне на военните под контрол и забраната на всякакви организации в армията реалната власт преминала в ръцете на царя и той управлявал с непартийни правителства.

Възстановяването на армията и усилването ѝ продължило. През 1934 г. мирновременната армия се състояла от 25 пехотни и 9 артилерийски полка и още няколко специални подразделения (инженерни, конни, железопътни, свързочни) при общ числен състав от 57 262 души, включващи 2615 офицери и 3421 подофицери.[62] Обаче материално-техническата база била остаряла, моторизацията – нищожна, липсвали танкове и противотанкови оръдия, нямало нито един самолет, а флотът се състоял от 4 остарели торпедоносци и два стражеви кораба.

Всички правителства до Втората световна война се опитвали да модернизират армията, за да придадат тежест на външната политика. Докато съ-

[60] Например в поредицата уводни статии във вестника на Военния съюз „Народна отбрана“: Армията и партиите. – Народна отбрана, № 1703, 15 юни 1934; Държавата. – Народна отбрана, № 1704, 22 юни 1934; Дългът ни към държавата – Народна отбрана, № 1705, 29 юни 1934; Обновата. – Народна отбрана, № 1706, 6 юли 1934; Бран, новата власт, партията и народа. – Народна отбрана, № 1707, 13 юли 1934; Армията и управлението. – Народна отбрана, № 1712, 17 авг. 1934; *Попов, Н*. Държавната идея. – Народна отбрана, № 1752, 22 май 1935. Вече след изместването на военните от властта се публикуват ред статии във възхвала на монарха като върховен главнокомандващ.

[61] *Пешев, Димитър*. Спомени. С., Гутенберг, 2004, 129–138.

[62] Данни у *Стоилов, Петър, Момчил Йонов, Людмил Петров*. Българската армия…, с. 382.

ществували ограниченията по Ньойския договор, превъоръжаването било тайно. Така било до подписването на Солунското споразумение от 31 юли 1938 г., което отменило военните клаузи на мирния договор и дало възможност за свободно развитие на армията. Германия се превърнала в основен доставчик на въоръжение за България в своето икономическо проникване на Балканите и при близостта на ревизионистките политически интереси. Няколкото опита за сключване на заем за военни нужди от Англия и Франция, целящи избягване на едностранно обвързване с Третия райх, се провалили поради валутни трудности и опасения за българската политическа ориентация и териториални аспирации. През 1938 и 1939 г. Германия дала възможност на България да закупи от нея оръжие (на клирингова основа) срещу внос на полезни изкопаеми. Народното събрание периодически гласувало дългосрочни военни кредити на правителството.

В резултат от германския оръжеен внос Българската армия се превъоръжила с модерно оборудване – танкове, самолети, зенитни оръдия, минохвъргачки, гаубици, противотанкови пушки и пр. Това дало възможност да се формират през първата половина на 1939 г. 2 нови пехотни дивизии. Увеличил се и съставът на специалните подразделения. Към началото на Втората световна война България разполагала с относително модерна боеспособна армия, в състояние да се бие против единичен противник измежду съседните страни. Офицерски кадри в страната се обучавали във Военната академия (създадена през 1924 г.), Военното училище в София, Морското училище във Варна и още 7 военни школи за разни родове войски.

В навечерието на Втората световна война (1939 г.) Българската армия достигнала численост 72 250 души, от които 4041 офицери, 4943 подофицери, 3670 чиновници и 59 596 войници. Военновъздушните сили (ВВС) имали 422 самолета. Армията разполагала с няколко леки и средни танка, но нямала бронетанкови войски; не била завършена и противовъздушната отбрана.[63]

Армията получила по-нататъшно развитие и нови задачи по време на Втората световна война и особено след влизането на България в Тристранния пакт (и войната) през март 1941 г. Окупирането на Западна Тракия и Вардарска Македония в съответствие със споразуменията с Германия изглеждало дългоочакваното осъществяване на националния идеал. Армията и създадената със закон на 26 януари 1944 г. жандармерия били използвани от правителството и за борба против партизанското движение. Твърде безразсъдно (и без произтичаща от пакта обвързаност) България обявила война на Англия и САЩ през декември 1941 г. Впоследствие англо-амери-

[63] Данните у: *Спасов, Людмил*. Дейността на българските…, 66–68.

канските бомбардировки на София през есента на 1943 и пролетта на 1944 г. взели значителни жертви и създали големи разрушения; заслужава отбелязване твърдата, макар и обречена, военновъздушна защита на малката българска военна авиация.

През 1944 г. редовната армия достигнала численост от 182 621 души. По това време в резултат от германските доставки за 105 млн. марки и на усвоени над 18 млрд. лева по гласувани от Народното събрание военни кредити пехотата била снабдена с модерно оръжие, артилерията нараснала 3 пъти в сравнение с 1939 г. и разполагала с 3245 модерни оръдия; имало бронирана бригада от 150 танка, а ВВС притежавали 694 самолета и значителен брой зенитни оръдия.[64]

При очерталия се по-рано разгром на хитлеристкия съюз войната наближавала неумолимо българските граници. Завземането на властта от комунистите (след навлизането на Съветската армия в страната) се извършило технически с военен преврат на 9 септември 1944 г. И той бил организиран от бившия водач на Военната лига Дамян Велчев (освободен през 1940 г.) и Кимон Георгиев, вече като членове на Националния съвет на Отечествения фронт. (Самият Велчев станал отначало военен министър, а впоследствие емигрирал, за да се спаси.)

Армията трябвало да напусне окупираните територии, обект на националните аспирации. Попълнена с голям брой запасни части, към 1 август 1944 г. тя наброявала 506 283 души, достигайки мобилизационно напрежение 25 % от мъжкото трудоспособно население. Тя била хвърлена във войната против Германия с надежда за по-благоприятен мирен договор. Били дадени нови 32 000 жертви вече не за решаване на националния въпрос, а за спечелване на благоразположението на победителите.[65] Така преследването на обединителната национална цел във Втората световна война се оказало за пореден път химера.

Дадените за военно решаване на националния въпрос огромни жертви – човешки и материални, съвсем не се оправдават от резултатите на повтарящите се поражения. Друг е въпросът, дали в епоха на национализъм на Балканите и империализъм в Европа, когато войната се приемала като изцяло легитимно средство за постигането на политически цели, е било възможно друго развитие. Поставяйки обаче националния въпрос като приоритетен, управляващите пропуснали да направят повече в областите на икономическото и социалното развитие.

---

[64] Данните у: *Стоилов, Петър, Момчил Йонов, Людмил Петров*. Българската армия…, 385–386.

[65] *Тотев, Анастас*. Демографско-исторически…, с. 173; *Георгиев, Георги*. Мобилизационното напрежение…, 139–140.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА И ПОЛИТИКА

В тази част се разглежда българската политическа система и политика в периодите преди и след войните. Това включва държавно управление, партии и избори, политически идеи и идеологически направления, както и намесата в политиката на фактори като армията, националноосвободителните и други организации. Ще се спра на съотношението на силите между носителите на властта, обусловили един или друг тип политически режим, както и на еволюцията на политическата система. По-малко се разглеждат съдържателните аспекти на политиката по области (икономика, социални въпроси и др.), които са третирани другаде, но се засяга външната политика. При твърде обобщения тип изложение ме интересуват не толкова отделни правителства и личности (освен от най-характерните), колкото политическите структури и механизми, практики и политически етос (или култура). Ходът на политическото развитие се трасира най-общо при осмисляне на главните обуславящи фактори и движещи сили.[1]

ПОЛИТИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ ДО ВОЙНИТЕ

Първите десетилетия от самостоятелното съществуване на българската държава преминават в политическа нестабилност, под знака на ожесточени борби. Те се дължали отначало предимно на вътрешни причини, свързани с опита на княз Александър Батенберг да промени конституцията – т. нар. режим на пълномощията (1881–1883). По-нататък водещи стават външните причини за сътресенията – намесата на освободителката Русия във вътрешните работи на Княжеството, довела до рязка политическа поляризация и конфронтация между русофили и русофоби и предизвикала абдикацията на княз Батенберг (26 август 1886 г.). Следва смутното „безкняжие“ (1886–1887), но нестабилността продължава и след намирането на нов княз – Фердинад Сакскобургготски. Изобщо ролята на Русия в началното развитие на България е огромна и представлява дълбок фон и най-

[1] Политическата история на България е подробно разработена с десетки работи и по най-„дребния“ проблем, което прави възможен – и всъщност по-смислен – един по-обобщен и типизиращ подход. От общите истории най-добра (и съдържаща редица преоценки) ми се струва работата на *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров.* История на нова България, 1878–1944, която тук е широко използвана. По отделните въпроси ползвам множество други автори.

важна обяснителна рамка на повечето политически развития.[2] Диктатурата на Стамболов (1887–1894) може да се тълкува като русофобски „изход от кризата“ – твърд отговор тъкмо на това извънредно положение и отстояване на независимостта.[3] Според една контрафактична хипотеза можело е тя да бъде избегната в полза на по-свободно и демократично вътрешно развитие при по-голяма тактичност от страна на Русия, което би отговаряло по-добре и на собствените ѝ интереси за запазване на влияние.[4] Положението започва да се нормализира след падането на Стамболов от власт (1894 г.), при управлението на Константин Стоилов, когато се стига до признаване на Фердинанд от Русия (1896 г.). При следващите правителства се оформя т. нар. личен режим на Фердинанд, т. е. голямо засилване на неговото влияние, което трае до абдикацията му след двете национални катастрофи. В същото време първото десетилетие на XX в. е период на стопански и културен възход. Ще се спра по-подробно на възловите моменти в политическото развитие.[5]

Политическият живот стартира по пътя на либералната демокрация, заложена като потенция и в конституцията. Чужд на подобно управление и уплашен от някои прекомерности на демокрацията при управлението на либералите (правителството на Каравелов), княз Александър Батенберг извършва преврат на 27 април 1881 г., като сваля правителството на либералите и го заменя с правителство на руския генерал Ернрот. Макар да не е намерен изричен документ, доказващ, че княжеските намерения са били

---

[2] Това се е осъзнавало по-добре на времето. Изцяло в ключа на отношенията с Русия е например тълкуването на българското развитие до края на XIX в. от *Страшимиров, Антон*. Диктаторът…, 135–147, 150, 177–179. Александър Цанков, освен че обяснява българската история до войните като функция на отношенията с Русия, докарва сянката на двусмислените отношения с нея до Балканския съюз и „изоставянето“ на България от Русия (предпочела да поддържа Сърбия). Вж. *Цанков, Александър*. България в бурно време. Спомени. С., Прозорец, 1998, особ. 44–54, 90–102. Значението на Русия някак се подценява в по-късната историография (но не от Стойчо Грънчаров), сигурно понеже се приема за естествено и нормално.

[3] *Грънчаров, Стойчо.* Политическите сили…, особ. 4–5, 18–23, 108–110, 198–201. От съвременниците за подобна интерпретация на русофобството и Стамболовия режим като породени от враждебността на Русия вж. *Пеев-Плачков, Иван*. Из гънките на миналото. Спомени и впечатления. Съст. Веска Николова и Елена Нончева. С., Аргес, 1994, 26–28, 49–53. Ив. Пеев е деец на Народната партия и министър на просветата през 1912–1913 г.

[4] *Грънчаров, Стойчо*. Политическите сили…, 19–22, 198–199.

[5] За този период вж. *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров.* История на нова България…, 26–245 (частта на Елена Стателова). Също *Димитров, Илчо*. Князът, конституцията и народът. С., Издателство на ОФ, 1972. Либералите тук са идентифицирани с демокрацията и „народа“. От съвременниците вж. *Радев, Симеон*. Строителите на съвременна… Книгата е силно колоритна и екзалтирано патриотична, главно събитийна и с описания на личности, без някакви общи идеи и концепции. Вж. и *Милюков, Павел*. Българската конституция, 43–114; *Каранов, Иван*. Спомени и бележки. – Гражданин, 1, 1904, № 5–6, 369–382, особ. 376–381.

одобрени от руския император Александър III, Русия застава твърдо зад преврата. Това представлява промяна в нейната дотогавашна линия за разчитане на самостойното вътрешно развитие на България и на подразбиращото се съобразяване на българските държавници с руското влияние в България.[6] Руската подкрепа за Батенберг създава опасен прецедент за уреждане на вътрешни работи с чужди сили. След проведени от руски комисари в обстановка на терор избори било свикано Велико народно събрание в Свищов (1 юли 1881 г.), което изпълнило искането на княз Александър за суспендиране на конституцията и установило т. нар. режим на пълномощията. Князът управлявал известно време с правителства от руски генерали (Соболев и Каулбарс) и консерватори, но всъщност станал още позависим от тях и в крайна сметка се видял принуден да възстанови конституцията (на 6 септември 1883 г.). С това обаче той загубил доверието на руския императорски двор. Руските офицери останали на служба в българската армия още известно време (българо-руска военна конвенция от 10 ноември 1883 г.).

Съединението на Княжеството с Източна Румелия (6 септември 1885 г.), за което от самото начало се водела агитация и подготовка, било извършено без съгласието на Русия; то било защитено в Сръбско-българската война въпреки изтеглянето на руските офицери от българската армия.[7] Това окончателно настройло Русия против княза и руската политика се насочила към неговото отстраняване от българския престол. При традиционно силните русофилски настроения в България се стига до разделение на партийните дейци и обществото на антагонистични групировки – русофили и русофоби (националисти, патриоти), – които се вплели в ожесточени борби. Нещата изглеждали алтернативно – или с Александър Батенберг, или с Русия. С насърчението на руската дипломация група русофилски настроени офицери (Петър Груев, Атанас Бендерев, Радко Димитриев) извършили преврат на 9 август 1886 г. и принудили княза да абдикира; офицерите обаче не успели да осигурят авторитетна политическа подкрепа на преврата. От Пловдив започнал военен контрапреврат (начело с подп. Сава Муткуров), който се разпространил и в други гарнизони и бил оглавен от решителния Стефан Стамболов в Търново, по това време председател на Народ-

[6] *Грънчаров, Стойчо*. Политическите сили…,19–21. Новият курс на Русия за намеса следва убийството от терорист на император Александър II (освободител на България) и идването на власт на император Александър III със засилване на „реакцията“.

[7] Както обръщат внимание някои съвременници, русофобството дължало немалко на интереса на повишените български офицери да запазят придобитите чинове и постове и възможностите за авансиране (които биха загубили при евентуално завръщане на руските офицери). Вж. *Ганчев, Добри*. Спомени, 1864–1887. С., БАН, 1939, 229–230; *Юруков, Даниил*. Спомени из политическия живот на България. С., 1932, с. 146.

ното събрание. Контрапревратът бил успешен и върнал княза в страната. Той обаче, без да се съветва със Стамболов, потърсил санкцията на Русия и когато тя му била отказана, абдикирал доброволно (на 26 август 1886 г.).

Настъпил тежък период на „безкняжие“, при което страната се управлявала от регентство и правителство, но вътрешното положение било крайно нестабилно. Търсел се нов княз. Неуреденото външно положение дало възможности за груба намеса на Русия, недоволна от оставането на власт на националистическите антируски сили. Връх на руската намеса представлява мисията на ген. Каулбарс в България, който в навечерието на изборите за Велико народно събрание (за избиране на нов княз) агитирал населението против регентството и правителството. Българо-руските отношения стигнали до разрив, а на различни места в страната (Силистра, Русе) избухнали насърчавани от Русия бунтове на русофилски офицери; те били решително потушени. По това време се създават и действат и дружините „България за себе си“, които тероризирали русофилската опозиция (наричана „черни души“ и „предатели“) и оказвали натиск върху населението в подкрепа на управляващите. Политическият живот в страната деградирал в бруталност и насилия, от които страдало населението.[8] Конфронтацията по този фокусирал в себе си политическите страсти въпрос е изразена от Александър Цанков така:

> Две души носехме ние, българите, ако може така да се каже: русофили и русофоби едновременно. Културно и духовно близки роднини, политически и обществено – противници.[9]

Прекъсването на дипломатическите отношения с Русия, призната дотогава за опекун на България, интернационализирало българската криза. Най-голямата опасност за националната самостоятелност преминала с намирането от българските политици на нов княз – Фердинанд Сакскобургготски, избран от свикано в Търново Велико народно събрание на 25 юни 1887 г. Той обаче не получил международно признание от Великите сили.

[8] Вж. *Грънчаров, Стойчо*. Политическите сили…, 86–87. Описание на съвременници у *Батаклиев, Иван*. Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед. С., 1923, 324–327. Описано е изграждането на политическия живот в шайкаджийство в Пазарджик през 1890–1894 г.

[9] *Цанков, Александър*. България в бурно време, с. 114. Вж. и интересното психологическо тълкуване на конфликта като разрив между „бащи“ (русофилите, наследници на хората от борбите за църковна независимост) и „деца“ (русофобите, наследници на хъшовете и революционерите, „нихилисти“ и „анархисти“) у: *Страшимиров, Антон*. Диктаторът…, с. 138. Според автора самото българско русофобство може да се тълкува (явно в психоаналитичен ключ) като силно емоционален бунт на „син“ (България) срещу „баща“ (Русия), за да се стигне в крайна сметка до „любовно единение с освободителката“ (с. 138).

Началото на неговото царуване протича изцяло под знака на диктатурата на Стамболов (1887–1894).

Крайно оспорвана личност, Стефан Стамболов е влязъл в историографията като голям държавник и национален политик, управлявал с желязна ръка, нещо като български Бисмарк; признават му се заслуги и за модернизацията.[10] Установената от него диктатура била адекватен отговор на заплахата за независимостта и вътрешните смутове. Характерна за нея е жестоката разправа с русофили и други противници, хвърляне в затвора на видни политически личности (дори Петко Каравелов), смазване на всяка опозиция и преследване на по-самостоятелните дейци. По думите на видния руски юрист и наблюдател на българския политически живот Павел Милюков, в името на независимостта Стамболов пожертвал свободата.[11] Ако отначало репресията намира оправдание във външната опасност, с течение на времето тя ставала все по-трудно поносима и най-сетне обединила всички сили, русофили и русофоби, против диктатора. От друга страна, по времето на Стамболов се слага началото на стопанската модернизация на страната и се оказва голяма подкрепа на образованието (открива се и университетът). Във външната политика се постигат редица успехи и особено издействането от Турция на берати за български владици в няколко епархии в Македония.

Доведен на престола от Стамболов, Фердинанд Кобургготски дълго време се чувствал твърде слаб и оставал в неговата сянка. Едва с намаляването на външната опасност и нарастването на омразата към диктаторския режим, като спечелил войската и насърчил политическата опозиция, на Фердинанд се удало да се отърве от Стамболов (който скоро бил жестоко убит). Новоназначеното правителство било коалиционно, начело с д-р Константин Стоилов (1894–1899).

Със смъртта на руския император Александър III при новия император Николай II се отдала възможност и за изглаждане на отношенията с Русия. Поводът бил приемането на източното християнство от престолонаследни-

[10] Би било интересно да се изследва историографски схващането на Стамболовата диктатура. То е пробен камък за отношението най-малко към няколко неща – държавността, „силния човек“, национализма и отношението към Русия, респективно Съветския съюз, а оттук по рефлекс и към установения от него комунистически режим. Реабилитацията на Стамболов е особено силна у *Пантев, Андрей*. Стефан Стамболов. В часа на България. С., Едем 21, 1995, особ. с. 115, 118; Години на демокрация? С., Едем 21, 1992, особ. 89–99. Стамболов се изтъква като голям държавник и дори като най-значимия български държавник, отстоявал твърдо независимостта, също като решителен модернизатор в разни области; на свой ред диктатурата се обяснява (и оправдава) с външните и вътрешните предизвикателства; консолидацията на нацията и държавата, икономическият прогрес и дори демокрацията в началото изисквали твърда ръка и насилствени мерки, което не можело да стане с „мечтателна поетика“.

[11] *Милюков, Павел*. Българската конституция, с. 95.

ка Борис (на 2 февруари 1886 г.). Покръстването било последвано от признаване на Фердинанд от Русия, Турция и другите Велики сили. Кабинетът на К. Стоилов е последван от серия „преходни“ правителства, които били лишени от широка обществена подкрепа и бързо се износвали и падали от власт. Именно сега се усилва т. нар. личен режим на Фердинанд, наречен Лисицата, който с хитрата си политика на принципа „разделяй и владей“ допринесъл немалко за раздробяване и отслабване на партиите и за загубата на идейния им облик в борбите за власт и „плячка“. Същевременно в така важната за една малка държава външна политика се намесили и други фактори, освен Русия, на първо време особено Австро-Унгария. Това направило възможно известно лавиране в стремежа за постигане на собствените цели вместо предишното фиксиране „за“ или „против“ единствения фактор Русия.[12]

ФОРМИРАНЕ НА ПАРТИИТЕ

Още по време на Учредителното събрание се зараждат две партии, които назовали себе си според тогавашни образци Консервативна и Либерална. В основата на разделението стояли важни проблеми на конституцията и бъдещото управление и най-вече въпросът за втора камара, дали да има избирателен ценз и пр. Консерваторите не се доверявали на народната воля в нейния непосредствен израз, като аргументирали, че народът още не е узрял за парламентарно самоуправление след подарената свобода и трябва да се изчака да мине време; съответно те предлагали сенат като възпираща инстанция в парламента и се опирали повече на монарха. Бъдещите либерали, обратно, застъпвали принципа на „народния суверенитет“ в пълния му и непосредствен израз (еднокамарен парламент, всеобщо избирателно право, липса на ценз и пр.), макар да не накърнили заложените в руския проект големи прерогативи на монарха. Освен по конкретни въпроси, разликите били и по темперамент и етос – европейска ученост, тежест и предпазливост у консерваторите, народна мъдрост и популистка демагогия, а също дързост у либералите, някои от които с революционен стаж или пов-

[12] Историографията, следвайки страстите на времето, често представя това като (най-често осъдително) австрофилство или по-общо „немцизъм“ на родово свързания с немския свят Фердинанд. Всъщност то представлява навлизане и на други „велики сили“ в българската политика, резервирана преди като руски периметър. Ориентацията към тези държави изразява не предателство на националния интерес, а търсене на неговото осъществяване в съюз с други „велики сили“ (различни от Русия).

лияни от руския нихилизъм. Двете партии имат предшественици в предходния възрожденски период.[13]

Тези две партии се дооформят в ожесточени политически борби през първите години на свободния живот, при което напълно надделяла популярната и сливаща се с народа Либерална партия, докато Консервативната, макар и с високообразовани водачи, нямала популярност и била морално дискредитирана сред населението (като чорбаджийска). Може да се спори за адекватността на първоначално приетите названия на партиите със съдържанието на техните възгледи, например в какъв смисъл „либерална“ (предвид класическия, по-скоро елитаристки и индивидуалистичен либерализъм) била силно популистката Либерална партия. Нейният начален популизъм и в опозиция дори своеобразен „анархизъм“ е описан (малко отвисоко) от Константин Иречек така:

> Какво представлява опозицията? Естествен отпор на полуобразована страна срещу европейския административен ред: неограничена свобода, без данъци, без монопол, без мита, без набор и т. н.[14]

Скоро от първоначалните партии, особено от претендиращите да представляват народа либерали, се отделили и нароили нови партии.[15] В някои случаи разделянето ставало по конкретни въпроси на вътрешната или

---

[13] *Владикин, Любомир*. История на Търновската…, 133–139 (за либерали и консерватори); *Black, Cyril*. The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria. Princeton, 1943. Кирил Блек изтъква наличието на известен политически опит отпреди Освобождението и чувство за отговорност, които отличавали първите политически дейци от следващата генерация политически водачи.

[14] *Иречек, Константин*. Български дневник…, с. 39, в същия смисъл с. 49. Вж. за демагогията на либералите и *Стайнов, Петко*. Компетентност и народовластие…, с. 96 (бел.), 112–118; *Хаджийски, Иван*. Бит и душевност на еснафа и дребния ни собственик след Освобождението (незавършен вариант). – Във: *Иван Хаджийски*. Неизвестно от него, неизвестно за него. С., Издателство на ОФ, 1989, 168–269, особ. 246–252. Авторът изтъква примитивизма на опозиционната политическа агитация след Освобождението – против данъците и заплатите на чиновниците, настройване на дребните собственици против интелигенцията, гражданите и държавата. По забелязана от Добри Ганчев ирония, „либерализмът“ у нас дошъл от абсолютистична Русия (т. е. от руски възпитаници като Петко Каравелов), а консерватизмът – от либералния Запад (от западни възпитаници). Вж. *Ганчев, Добри*. Спомени, 1864–1887, с. 108.

[15] *Влайков, Тодор*. Нашите партии. – Във: *Тодор Влайков*. Съчинения. Т. 5. С., 1930, 322–338, особ. 322–325 (първо публикувано през 1920 г.); Политическото развитие на България. – Демократически преглед, 4, 1906, № 5, 512–536; № 6–7, 650–669; № 9, 964–982; Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България, 1879–1918 г. Състав. Веска Николова, Димитър Саздов. С., Наука и изкуство, 1992. Съставителите дават сведения за всяка партия – кога е учредена, основни принципи, основни дейци, социална характеристика, външнополитическа ориентация, кога е управлявала и пр.

външната политика, а в други – поради чисто лични съперничества и борби за водачество. Либералната партия се разцепила през 1884 г. на цанковисти и каравелисти по повод „компромиса“ на Драган Цанков с княз Александър и консервативното правителство за възстановяване на суспендираната конституция (но с промени); впоследствие се набелязва различие и по външната политика, като Цанков се ориентирал все повече русофилски. След Съединението т. нар. казионна партия от Източна Румелия преминала към каравелистите, а съединистите от Източна Румелия – към цанковистите.

Вече при Стамболовия режим Каравеловото крило се разделило на Народнолиберална (стамболовистка) и Либерална (радославистка) партия, а самият Каравелов бил хвърлен в затвор. Падането на Стамболов от власт през 1894 г. съживило политическия живот и броят на партиите се увеличил на пет. През същата година се образувала нова Народна (наричана и Народняшка) партия от бивши консерватори, южнобългарски съединисти, някои цанковисти, видни интелектуалци и хора на свободните професии, заможни предприемачи, банкери и търговци начело с консерваторите Константин Стоилов и Григор Начович; следващ водач станал Иван Евстратиев Гешов, а видни дейци били Теодор Теодоров, Михаил Маджаров, Димитър Яблански. Фракцията на Каравелов била възстановена и реформирана в Демократическа партия (през 1896 г.); неин следващ водач станал Александър Малинов, а други видни дейци били Никола Мушанов, Михаил Такев, Александър Гиргинов. Цанковистката русофилска партия също се възстановила, била оглавена от д-р Стоян Данев (от 1897 г.) и преименувана в Прогресивнолиберална партия (от 1899 г.). Продължава съществуването си и радославистката Либерална партия. След падането на Стамболов от власт неговата Народнолиберална партия изпаднала в криза и минала в отбрана, за да се стабилизира в края на XIX в., когато начело застанал бившият консерватор и човек на княза Димитър Греков.

Роенето продължило и по-нататък, като от Радославовата Либерална партия се отделила партията на Тончев (без разлики между двете). Стамболовистката Народнолиберална партия пък се разцепила на фракция начело с Никола Генадиев и фракция начело с Димитър Петков, също без съществени разлики; впоследствие първата се обявила на страната на Съглашението, а втората – на страната на Централните сили (правителството на Васил Радославов). През 1905 г. от Демократическата партия се отделила Радикалнодемократическата (или Радикалната) партия, чийто първи водач бил Найчо Цанов, после Стоян Костурков; видни дейци били Тодор Влайков, Илия Георгов, Йосиф Фаденхехт. Самостоятелен произход има създадената през 1891 г. Българска социалдемократическа партия, разцепила се

през 1903 г. на тесни и широки социалисти. През 1899 г. възникнал и имащият голямо бъдеще Земеделски народен съюз.[16]

Ясното и принципно начално разграничение между партиите постепенно се изтрива след отпадането на конституционния въпрос; идейните и принципните разлики се изтъркват и те се вплели в партизански политически борби в стремежа към власт, превърнали повечето от тях в откровено прагматични „службогонски партии“.[17] Тяхното поведение на власт също си приличало в много отношения, специално в третирането на властта като източник на материални облаги („плячка“) за водачи и поддръжници, но някои партии се отличили особено в това отношение. Видният руски конституционалист и наблюдател на българския политически живот Павел Милюков обрисува нещата около края на XIX в. така:

> В резултат, в България се оказват налице няколко партийни организации с признати от общественото мнение водители и с приблизително равни сили, но без какви-годе съществени принципиални различия. Силата на партийните шефове се заключава изключително в това, щото около всеки от тях фактически да се сформирова щаб от заклети политически дейци в центъра и да се състави група от партизани-„приятели“ в провинцията с повече или по-малко силно влияние в дадена местност. В случай „идването на власт“ на някоя от партиите, средствата на нейното влияние извънредно се усилват и към тесния кръжок от „приятели“ се прилепя много по-широк кръг от клиенти, които дирят места и изгоди, свързани с властта; и за да се удовлетворят тези искатели, всяка партия, без разлика, е заставена да практикува патронаж в най-широки размери. От изкуството да патронира и да дели онова, което американците наричат с техническия термин spoils, „плячка“, зависи и степента на влиянието на партията в страната. Най-безцеремонните в това отношение, като партията на радославистите, всякога са се оказвали и най-влиятелни.[18]

---

[16] *Влайков, Тодор*. Нашите партии…, 326–338; *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България, 132–133 (частта на Елена Стателова).

[17] Вж. в този смисъл *Харизанов, Иван*. Принос към характеристиката…, с. 274; *Влайков, Тодор*. Бележки върху парламентаризма…, с. 58; *Милюков, Павел*. Българската конституция, с. 113.

[18] *Милюков, Павел*. Българската конституция, 122–123. Вж. характеристиката на партиите у: *Влайков, Тодор*. За нашите партии. – Демократически преглед, 8, 1910, № 4, 293–307. Едно иронично описание на партийните щабове („текета“) на „дервишите“ Драган Цанков и Петко Каравелов и техните партизани у: *Ганчев, Добри*. Спомени, 1864–1887, 234–235. Но както изтъква авторът, първите министри били съвсем бедни хора, нямали свои къщи, а в квартирите им нямало прилична мебелировка (с. 105).

Подобно отношение на партиите и техните служебогонски привърженици към властта дало основания за многобройни критики и определения, като „акционерни дружества за печалба от политическо предприятие“, „събирателни дружества за експлоатация на властта“, а на местно ниво – „дружество за използване общината за лични цели и за отмъщение на политическите и лични противници“.[19] Разпокъсването на партиите на котерии без съдържателни различия, само поради лични водачески амбиции и от групов интерес от облагите от властта, както и неспособността за обединение и сливане си остават траен и многократно критикуван белег на партиите до войните (а и по-късно) и слабост на политическата система.

Известна разлика между партиите давала външнополитическата им ориентация, отначало особено по отношение на Русия (русофилски били Народната партия, Прогресивнолибералната), по-нататък ориентацията към Австро-Унгария и Германия (Стамболовата Народнолиберална партия); по-късно и към оформящите се в Европа военни блокове (Демократическата партия била съглашенофилска). Всъщност последната била по-свободна по отношение на външни сили изобщо. Различавало ги и отношението към двореца, при което някои (стамболовистите) били особено верноподанически, а други (радикалите) – силно резервирани. Най-сетне, в социално отношение някои партии имали по-солиден „консервативен“ облик (Народната, Прогресивнолибералната), други били умерени и „прогресивно буржоазни“ (специално Демократическата), трети били за реформи и преобразувания на обществения строй (радикалите), а най-крайни били социалистите и земеделците.[20] Друга характеристика разделя партиите от началото на XX в. по поведение просто на агресивни и безотговорни (либерали, народнолиберали, младолиберали), колебливи (демократи и радикали) и пасивни (народняци и прогресисти).[21] Отношението по даден конкретен въпрос (за някоя железница, заем и пр.) също разделяло партиите, но това били най-вече краткосрочни конюнктурни различия в зависимост от това, дали дадена партия е в управлението и желае да прокара определена мярка, или е в опозиция и се противопоставя. Съществувала „принципната опозиция“ на социалистите, които имали някои своеобразни

[19] *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 10, 699–719, цит. на 717–718; *Казасов, Димо*. Улици, хора, събития, 179–180; *Костурков, Стоян*. Изборите за селски общински съвети. – Демократически преглед, 9, 1911, № 3, 367–379, особ. с. 376.

[20] Вж. за тези характеристики на партиите и техните водачи в началото на XX в. *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, 27–30.

[21] *Казасов, Димо*. Хора, улици, събития…, 178–179.

становища, например по националния въпрос (за съвсем нереалистичната балканска федерация „отдолу“).[22]

Интересен е въпросът, доколко диференцирането на партиите следва или отразява социалното разслояване в българското общество, в частност дали могат да се установят по-еднозначни съответствия между партии (и водената от тях политика) и социални прослойки (и техните специфични интереси). Марксическите автори, ранни и късни, се стремят да открият на висока цена подобни съответствия.[23] Според една разгърната такава характеристика Консервативната партия изразявала интересите на „доосвободенските чорбаджийски елементи, духовенството и по-заможните хора в градовете“; ранната Либерална партия изразявала „интересите на дребната земеделска и занаятчийска буржоазия и на интелигенцията“; Народняшката партия била свързана с интересите на „оформящата се прослойка от по-едра търговско-промишлена буржоазия и едри модерни земевладелци“; радославистката Народнолиберална партия била партия на „търговска и предприемаческа буржоазия, както и многобройна маса от лумпенизираната буржоазия“; стамболовистката (Народнолибералната) партия била „представител на оформящия се търговско-предприемачески слой от новата буржоазна класа“; Демократическата партия отначало изразявала интересите на дребната буржоазия, а впоследствие към нея се насочила „част от търговско-промишлената буржоазия“; Радикалната партия била партия на „учители, железничари, нисши и средни държавни служители и др.“.[24]

Всъщност подобни връзки и съответствия при значителната социална еднородност на едно дребнособственическо общество и при стремежа на всяка партия да спечели за привърженици хора от всички слоеве не са убедителни. Дори когато някоя партия имала по-оформен социален облик (ка-

---

[22] По позициите на партиите за „националното обединение“ вж. *Влайков, Тодор*. Бележки върху външната ни политика. – Демократически преглед, 12, 1915, № 1, 70–88; Социалистите и въпросът за националното ни обединение. – Демократически преглед, 12, 1915, № 3, 185–197. Според автора в действителност и те били за национално обединение, но чрез лозунга за балканска федеративна република искали да се освободят от задълженията и отговорностите на реалната политика, чрез която в този момент можело да се постигне обединението. Също *Гидиков, Стефан*. Източният въпрос и българските национални идеали. – Демократически преглед, 9, 1911, № 10, 1232–1263. Авторът е за национално обединение чрез война като единствено реално.

[23] Ранен пример е работата на широкия социалист *Сакъзов, Янко*. Цезаризъм или демокрация. С., 1905. Неговата интерпретация почива върху социални, икономически, мисловно-светогледни и възрастови дихотомии.

[24] *Беров, Любен, Жак Натан*. История на икономическата мисъл в България. Т. 1. С., 1971, 266–268 (главата е писана от Л. Беров); Икономика на България до социалистическата революция (ред. Жак Натан). С., Наука и изкуство, 1969, 367–368 (писано от Л. Беров).

то съставената от по-заможни хора Народняшка партия[25]), това едва ли е давало отражение върху нейната вътрешна и още по-малко външна политика. Поне отначало интереси по-скоро се създавали (например с насърчение на индустрията), отколкото да се изразяват вече формирани такива. Както посочва Тодор Влайков (в полемика със социалиста Янко Сакъзов), не икономическа необходимост и обществени сили, а чисто политически и личностни фактори и сили, като Русия и княза, стояли в основата на началното политическо развитие на България, а обществените сили зад партиите били сходни.[26] И други съвременници изтъкват, че на дребнособственическия социален фон и при слабата разчлененост по класи и съсловия след Освобождението трудно могат да се открояят социални интереси, които да бъдат политически представяни – оттук и близостта между партиите.[27] Друг въпрос е, че идването на дадена партия на власт облагодетелствало определени кръгове от лица чрез възможности за печалба от държавата (доставки, концесии, постройки и пр.), но това носело по-скоро групов и корпоративен характер. А когато между войните се набелязват контурите на едно по-ясно разчленено класово общество, партиите били в дълбока криза и на преден план излезли други политически формирования, а впоследствие – и непартийни управления.

Важен, а често и главен отличителен белег на една или друга партия била личността на водача, до степен партиите да се наричат по имената на своите водачи (каравелисти, цанковисти, радослависти, тончевисти и пр.).[28] Оттук и силното персонализиране на политическите борби и на

[25] Според радикала Костурков Народняшката партия била представител на едрия капитал, а кадрите ѝ се набирали от предприемачи, едри земевладелци, лихвари и селски чорбаджии. Силата ѝ се дължала на икономическото влияние на чорбаджиите и лихварите върху дребната селска и градска маса. Вж. *Костурков, Стоян*. Обществен преглед (Народната партия и личния режим). – Демократически преглед, 8, 1910, № 4, 477–487, особ. с. 484; Последните законодателни избори. – Демократически преглед, 9, 1911, № 7, 901–914, особ. с. 904.

[26] *Влайков, Тодор*. Политическото развитие…, с. 975.

[27] Защо нашите партии не могат да бъдат основа на един конституционен живот? (подписана с псевдонима Faith) – Летописи, 1, 1900, № 8, 145–147. Според автора при неразвити обществени групи (упадък на старите занаятчии, невежа селска маса) партиите са чисто лични и групови; те се стремят да доведат на власт личности и групи от хора около тях и представляват само тесни лични, частни интереси, а именно за прехрана и забогатяване. Вж. също *Манолов, Ив*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 6–7, 431–442, особ. 439–440; *Мавродиев, Ст.* Политическите партии и коалициите. – Демократически преглед, 5, 1907, № 10, 1005–1018, особ. 1014–1018; *Костурков, Стоян*. Обществена солидарност. – Демократически преглед, 14, 1921, № 9, 665–701, особ. 681–688.

[28] *Милюков, Павел.* Българската конституция, с. 113; Защо нашите партии… Във връзка със силно личностния характер на балканските партии Траян Стоянович говори за „биотично отношение между лидер и партия, така че със смъртта на водача често се изгубвал и резонът за съществуване на партията. *Stoianovich, Traian*. Social Foundations of Balkan Politics,

управлението, както се констатира в ред съвременни наблюдения, например следното (от 1900 г.):

> У нас инстинктивно, по навик, се туря името на една личност, на един водител на партия за представител на режима, вместо на принципите и закона. Принципи и закони в нашата България винаги се смесват с личността, с шефа, владетеля или властващия. […] Ето защо у нас борбите на партиите са почти винаги борби срещу личността, особено на шефа на една партия, която лесно се премахва или омаломощява, ако се омаскари, оклевети или компрометира шефът или унищожи по кой да е начин той и по-главните му поддържатели – стълбове.[29]

В организационно отношение партиите оставали дълго време групировки около един водач, с локални ядра около изявени местни партизани. Те не водели редовен организационен живот и се оживявали само при избори и когато са на власт. Ето как е характеризирано положението от радикала Стоян Костурков (в 1910 г.):

> Управлявалите партии почти не живеят организационно. Техните бюра са повече книжни. Те имат много членове по име, а твърде малко фактически. Самите бюра не проявяват никакъв живот. Връзки между бюрата и членовете почти няма. Няколко големци в града, а обикновено един в село, това е партията, по-право постоянният ѝ състав. Бюрото се раздвижва, когато наближат избори, а нараства и бурно заживява при идване партията на власт. За идейни връзки между членовете твърде малко може да се говори, за да не кажа никак.[30]

Постепенно партиите въвличали по-широки маси в политическия живот. „Политизирането“ на обществото изглежда в описанието на Тодор Влайков както следва. Приобщаването на част от народната маса пряко към политическия живот започнало при властването на Стамболов, когато

1750–1941. – In: Jelavich, Charles and Barbara (eds.) The Balkans in Transition. Hemden, CT: Archon Books, 297–345, esp. 318.

[29] *Михайлов, Иван*. Психология на…, 118–119. В този смисъл (през 1906 г.) и *Харизанов, Ив*. Принос към характеристиката…, с. 274. Цитирам: „И какво представлява от себе си българският политически „шеф“? Уви, всичко и… нищо. Той е душата и сърцето на цялата политическа група, фокусът, от който всецяло се направлява държавната и опозиционна деятелност. Но именно по тая причина „шефът“ е нищо. Той се идентифицира с партията; тя е негов инструмент, наместо да бъде обратното. Така, наместо да имаме силни партийни организации, те остават да зависят само от случайния си шеф: те се понижават до силата и способностите на един човек.“

[30] *Костурков, Стоян*. Конгресът на демократите. – Демократически преглед, 9, 1911, № 4, 539–551, цит. на с. 540; Обществен преглед. Народната партия…, 484–485.

„по-отворени и по-смели“ хора били привлечени за кметове, общински съветници, стражари и пр.; те схващали участието си в политическия живот като възможност за лично обогатяване чрез средствата на държавата и общината, а властта – като средство за преследване и отмъщаване на противници. С падането на Стамболов оръдията на стамболовисткия режим паднали, а на тяхно място изпъкнали други, по-издигнати хора, най-често по-имотни (кръчмари, лихвари), които станали оръдия на новата партия на власт (Народната) и на свой ред започнали да се възползват от властта. Така едни след други се образували „ядрата“ (селските „бюра“) на партиите, като всяка поредна партия на власт присъединявала новите „недоволници“.[31]

Нов момент представлява появата на типа идейни (принципни, светогледни) партии. Носители на възгледи и идеологии, те се стремели да ги пропагандират сред масите, а по време на избори излизали с платформи с по-конкретни политически мерки и обещания. Те се опитвали да създадат и по-здрава вътрешна организация и да водят редовен организационен живот. Идейните партии създали и огромна полемична и теоретична литература, още повече че задълго останали извън управлението, в положение на „принципна опозиция“. До войните партии от този тип били левите – социалистическите, земеделската, отчасти Радикалдемократическата; постепенно със свои програми започнали да излизат и останалите партии. [32]

Възгледите на създадената през 1891 г. Социалдемократическа партия представлявали в началото смесица от марксизъм, народничество и анархизъм, привнесени по два пътя – от Русия и Германия (отчасти Франция); марксизмът се „пречиствал“ постепенно. През 1903 г. партията се разделила на две останали докрай непримирими части – тесни социалисти, еволюирали впоследствие към болшевизъм и комунизъм, и широки социалисти, еволюирали към някакъв вид социалдемокрация. Разногласията и причините за разцеплението били свързани отначало с въпроса, дали пропагандата на социалистическите възгледи да се води само сред пролетарски среди (тесния възглед – Димитър Благоев, Георги Кирков), или да бъдат приобщени широки „производящи слоеве“ като дребни земевладелци, занаятчии и пр., и то с по-общо демократична пропаганда (широкия възглед, наречен общоделски по името на издаваното от Янко Сакъзов списание).

---

[31] *Влайков, Тодор*. Върху личния режим у нас, 1182–1190.

[32] Появата на такива партии и стремежът им към организация и съставяне на платформи за агитация се отбелязва от *Костурков, Стоян*. Обществен преглед. Народната партия… 483–484 ; Изборите за селски…, 375–376; Последните избори за окръжни съветници. – Демократически преглед, 10, 1911, № 2, 227–240, особ. 228–229, 238. За партийните програми вж. Програми, програмни документи…

По-нататък споровете засягат синдикалното движение: дали да стои пряко под ръководството и да възприеме идеите на социалистическата партия, или да е автономно и с чисто икономически искания (неутралисткия възглед), а също доколко полезни за социализма са работническото законодателство и реформизмът изобщо.[33] Тесните социалисти се проявяват като по-догматични, отстоявайки „чистотата“ на учението в твърде неадекватните и аморфни условия у нас, а също като организационно по-строги, но и широките (както забелязва още Влайков) предпочитали по-ортодоксалния Карл Кауцки пред ревизионизма на Едуард Бернщайн. Широките социалисти (Янко Сакъзов, Кръстю Пастухов, Петър Джидров) се развили по посока на свободния синдикализъм и социалния реформизъм, били против монархията (до войните) и проявявали склонност към изборни коалиции; те развивали и голяма международна дейност, клонейки към Жан Жорес.[34] За разлика от чисто прагматичните партии, които издавали само партийни вестници, социалистическите партии създали внушителна партийна литература – програми, брошури, вестници, преводи и пр. – и водели ожесточени полемики, особено помежду си.

И двете социалистически партии и особено тесните социалисти претендирали, че са класови – ако не изцяло по състав, то във всеки случай по мисия и защита на работническите интереси. В действителност те включвали главно интелигенти, дребни чиновници и изобщо дребна буржоазия, което ги излагало на критика и ги накарало да развият възгледа, че държавните

---

[33] За пропаганда сред „производящите слоеве“ вж. *Сакъзов, Янко.* Тревога за призраци. (Нашето отстъпничество или тяхното недомислие). С., Фондация „Янко Сакъзов“, 1991 (първо издание от 1903 г.), особ. 75–86. По повод синдикалното движение и работническото законодателство вж. широкия социалист *Янулов, Илия* (под псевдоним *Илия Искров*). Две гледища по работническото законодателство. – Ново общество, 1, 1906, № 4, 348–354; № 5, 443–450; Възгледите на широките социалисти по синдикалното движение. – Ново общество, 1, 1906, № 1, 722–732. Историята на българския социализъм от тесняшка (възприета от комунистите) гледна точка е представена от *Благоев, Димитър.* Принос към историята на социализма у нас. – Във: *Димитър Благоев.* Избрани исторически произведения. Т. 1. Съст. *Мария Велева*. С., Наука и изкуство, 1985 (първо издание от 1906 г.), 181–556; Против ревизионизма (сборник). С., Партиздат, 1973; История на БКП. С., 1984.

[34] *Влайков, Тодор*. Разцеплението на Социалдемократическата партия. – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 15–16, 313–316; Социализмът и социалистическите партии у нас. – Във: *Тодор Влайков*. Съчинения, т. 5, 339–348 (първа публикация през 1921 г.). За широките социалисти до войните наскоро *Калчев, Калчо.* БРСДП (обединена) – теория и практическа дейност за развитието на България до войните. – Във: Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. Съст. Трендафил Митев. С., 1991, 107–131. От западните историци вж. *Bell, John*. The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov. Stanford University, Hoover Institution Press, 1986, esp. 1–76; *Rothschild, Joseph*. The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883–1936. New York, 1959.

служители и чиновници са също наемници и пролетарии.[35] Идеята, че са класови, работнически партии, представлява тяхна отлика от останалите, определени като буржоазни партии, които в безразборната борба за избиратели всъщност нямали претенции да представляват изключително даден слой. Заслужава да се отбележи силното влияние на социализма през ранния период, когато той привличал идейно настроени младежи и овладял масово учителството; през социализма в младостта си минават също хора, които по-нататък еволюират към други възгледи (например Димо Казасов, Александър Цанков и др.). Социализмът импонирал с идеите за прогрес и социална справедливост, но и с твърде радикалните средства за борба срещу социалните „злини“ – толкова по-привлекателни, колкото по-изостанали са условията.

Със своеобразна съсловна (или класова) селска идеология се отличава и Земеделският съюз, възникнал през 1899 г. като селско движение, създадено от агрономи и селски учители социалисти в борбата против закона за десятъка. След ранните колебания, дали да представлява чисто професионална (земеделска) организация с обществени интереси или политическа партия, той поел пътя на политическата борба (макар да продължавал да твърди, че не е партия). Постепенно се оформя специфична съсловна идеология (от Димитър Драгиев, после Александър Стамболийски), според която традиционните политически партии са изживели своето време с извоюването на политически права. Настъпило е времето на икономически борби между съсловни организации, изразяващи интересите на разните поминъчни и професионални съсловия (селяни, работници, занаятчии и пр.).[36] Тази идеология заедно с изискването членовете да са земеделци (или селски учители и свещеници) оправдавали претенцията на Земеделския

[35] *Влайков, Тодор*. Пролетарии ли са държавните чиновници? – Демократически преглед, 9, 1911, № 3, 389–409; Конгресът на Социалдемократическата партия. – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 1, 15–17. От 2507 членове на социалистическата партия по това време имало само 62-ма фабрични работници (204 чиновници, 298 учители, 65 студенти и пр.); *Костурков, Стоян*. Левите партии според годишните им отчети. – Демократически преглед, 8, 1910, № 7, 823–838, особ. 833–838. За по-късен период: Конгресът на Българската комунистическа партия. – Демократически преглед, 15, 1922, № 5, 366–367. Според приведените данни за членския състав на БКП 2/3 били дребни собственици, 1/3 пролетарии, т. е. тя била дребнобуржоазна по социален облик партия.

[36] *Стамболийски, Александър*. Политически партии или съсловни организации? С., Издателство на БЗНС, 1990 (фототипно издание на първото от 1920 г.); *Драгиев, Димитър*. Где е спасението на българските земеделци? Пловдив, 1907, 97–105. За изложение и критика на съсловната теория отстрани вж. *Влайков, Тодор*. Българският земеделски народен съюз. – Демократически преглед, 6, 1908, № 7, 705–723; № 8, 981–1001 (Препечатано във: *Тодор Влайков*. Съчинения, т. 5, 349–376). Също *Гидиков, Стефан*. Партии и съсловия. – Демократически преглед, 15, 1922, № 1, 1–6.

съюз за господстваща политическа роля като съсловна организация на селяните, съставляващи три четвърти от населението в България; в селско общество това изглежда и като най-широк демократизъм („народовластие“). Партията се отличавала с популистки стил, обусловен от произхода на нейните водачи и от стремежа ѝ да води агитация след най-широки селски маси (оттук изразяване чрез близки до селяните метафори и притчи, елементаризиране на управлението на държавата, оприличавана на семейство или селска община). Пропагандата на БЗНС била твърде радикална – тя поставяла себе си на различно ниво и се противопоставяла остро на останалите партии, на чиновниците и държавата, на адвокатите и учените, на града.[37] В партията липсвала градска интелигенция. Постепенно БЗНС се превръща в най-масовата партия в България. В навечерието и по време на войните за нея бил характерен републиканизъм, но когато взела властта, не премахнала монархическия институт.[38]

До характерна идейна физиономия настойчиво се домогвала и Радикалдемократическата (накратко Радикалната) партия. Тя възникнала при отделянето (през 1902 г.) от Демократическата партия на групата „млади демократи“ около Найчо Цанов, борещи се против практиките на личния режим, които през 1905 г. сформирали нова партия. Радикалите били трета стояща в левия сектор сила, застъпник на държавна политика в защита на дребните самостоятелни съществувания, като занаятчии, дребни и средни селяни и пр. (Mittelstandspolitik – букв. политика на средните класи в български вариант), също за развитие на кооперативното дело. Макар да определяла себе си като стояща между социалдемокрацията и буржоазните партии, тази партия решително отхвърляла социалистическия идеал за национализиране на средствата за производство и оставала защитник на частната собственост и социалните реформи, както и на либералния индивидуализъм (свободите на личността) и представителната демокрация. Радикалите водили някои интересни полемики със социалистите по повод демокрацията и социализма.[39] Радикалната партия никога не станала особено

[37] В това отношение известно право има Стоян Костурков, като посочва ролята на земеделците за отчуждаване на народа от държавата. Вж. *Костурков, Стоян*. Политическо безверие. – Демократически преглед, 13, 1920, № 2, 97–111, особ. 104–111. В действителност става дума за мобилизиране на налично недоволство.

[38] Вж. статиите на Стамболийски в полза на републиканско уравление от 1911–1912 г. и по-късната работа „Власт, безвластие, народовластие“ (писана в затвора и издадена през 1919 г.) в: *Стамболийски, Александър*. Избрани произведения. С., БЗНС, 1979, 127–136, 176–177.

[39] За образуването на Радикалната партия и нейния идеен облик и различия от други партии вж. *Влайков, Тодор*. Криза в партията на демократите и образуване на новата Радикалнодемократическа партия. – Във: *Тодор Влайков*. Съчинения, т. 5, 377–400 (писано през 1928 г.); Идеалът на социалистите и идеалът на радикалната демокрация. – Демократически преглед,

многобройна, но се гордеела с предимно интелигентския си състав от видни учени и юристи с гражданска позиция и значителни общественици.

Идеологическият момент при „светогледните“ партии съвсем не означава, че при тях отсъствали личен елемент и партизанство, често прикрити зад чиста идейност; самата борба за принципи била неотделима от лични съперничества и затова дори по-ожесточена. Особено историята на социалистите изобилства с вътрешни борби и изключвания на „еретични“ фракции. Участието на широките социалисти в държавното управление след Първата световна война (Димо Казасов като министър на железниците в правителството на Александър Цанков) ги прагматизирало; същото постигнало тесните социалисти в комуналното управление. Не правят изключение и радикалите (Стоян Костурков в правителството на Народния блок).[40]

ЛИЧНИЯТ РЕЖИМ

В края на XIX в. се установява т. нар. личен режим на монарха Фердинанд.[41] Най-общо той се описва като назначаване и смяна на управляващите правителства от монарха, без да се държи сметка за мнозинството в Народното събрание и без да има задължително криза в управлението (нап-

13, 1920, № 3, 218–227; Случайни бележки (по повод статията на Григор Василев в „Ново общество“). – Демократически преглед, 4, 1906, № 5, 568–579, особ. 574–577; Защо не станах социалист? – Във: *Тодор Влайков*. Съчинения, т. 5, 419–433 (публикувано през 1920 г.); *Гидиков, Стефан*. Радикалнодемократическата партия. – Демократически преглед, 3, 1905, № 14–15, 309–313; Борба на два фронта. – Демократически преглед, 4, 1906, № 6–7, 696–710; *Костурков, Стоян*. Обществена солидарност…, 684–687; *Мишайков, Димитър*. Радикализъм и социализъм. – Демократически преглед, 6, 1908, № 1, 1–12.

[40] Една не съвсем добронамерена критика на радикалите (че парадирали с идейна чистота, но приемали с готовност всяко предложение за участие във властта) у: *Златев, Иван*. Обединение и обновление на партиите. С., 1922, 4–6.

[41] Най-добрите анализи и критики на личния режим на Фердинанд в името на парламентаризиране и отговорни кабинети са на радикалите Тодор Влайков, Стоян Костурков, Илия Георгов, Стефан Киров и др. Вж. *Влайков, Тодор*. Случайни бележки. Върху развитието на личния режим у нас. – Демократически преглед, 8, 1910, № 6, 718–741; № 7, 839–856; № 8, 978–995; № 9, 1103–1120; № 10, 1174–1197; Върху личния режим у нас…; Парламентаризмът, личният режим и старите демократи. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 11, 262–264. Вж. със сходни изводи също: *Георгов, Илия*. При какви условия нашият парламент би могъл да изпълнява своите задачи? – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 15–16, 289–290; Противоконституционната роля, която князът играе в управлението, и вредата, която се прави с това на общественото развиване на народа ни. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 1, 1–2; *Киров, Стефан*. Парламентарен режим…; Министрите се назначават и уволняват от княза (член 152 на Конституцията). – Демократически преглед, 8, 1910, № 6, 647–671; *Костурков, Стоян*. Обществен преглед. Народната партия и личният…

ример бламиране на правителството). Установилата се политическа практика е накратко следната. Монархът най-напред създава кабинет, като назначава министър-председател (който си посочва министри); кабинетът разпуска парламента и организира избори за ново Народно събрание, в което неизменно си създава мнозинство (със средства, за които ще стане дума по-нататък). След известно време, през което обикновено се натрупва недоволство от управлението, монархът със или без повод уволнява министър-председателя и дава на друго политическо лице мандат да състави правителство. При това той дава властта на различните партии почти поред, така че всяка знае и се надява, че ще бъде повикана да управлява.

Описаното положение осигурявало значително влияние на монарха, който държал лично най-вече външната политика и армията (като върховен главнокомандващ, но гледал и военният министър да е доверено лице). Може да се каже, че това положение е удовлетворявало и партиите, колкото и в опозиция да са негодували против „дворцовия режим“, още повече че при своята организационна слабост трудно биха могли да дойдат на власт по друг начин. Стратегията на ротация от монарха на „сити“ и „гладни“ партии, т. е. на власт и в опозиция, е описана така:

> При условие, щото нито една партия да не се застоява твърде дълго време на власт, всички партии наред могат да се ползуват с благата на тоя своеобразен парламентски режим и ни една не иска да пропусне своя ред. […] Ако князът следи внимателно психологията на „ситите“ и „гладните“, всички ще бъдат доволни от него.[42]

Парламентаризмът на свой ред оставал чисто външен и фиктивен, понеже не мнозинството на Народното събрание излъчвало кабинета, а обратното – веднъж назначен, кабинетът си създавал мнозинство, като разпускал Народното събрание и провеждал нови избори (печелени чрез административната машина). Както се изразява един автор:

> В западните държави правителството в общи правила произлиза от народа, от парламента; у нас, на Изток, парламентът произлиза от правителството.[43]

При това положение принципът на отговорност на министрите пред Народното събрание и правото за бламиране от него също оставали недействителни, понеже народните представители били послушни на вкаралите ги в

[42] *Милюков, Павел*. Българската конституция, с. 124.

[43] *Михайлов, Иван*. Психология на българските политически партии. – Българска сбирка, 7, 1900, № 2, 114–123, цит. на с. 118.

Народното събрание министри; нещо повече, опозиционните кандидати също били крайно предпазливи, понеже не очаквали да влязат в следващата камара. По същите причини недействително оставало и правото за гласуване и контрол на бюджета. (Наистина случаи на блам все пак имало, например на коалиционния кабинет Каравелов–Данев по повод монополния заем.)

По такъв начин характерно за този период (освен личния режим) било пълното преобладаване на изпълнителната власт над законодателната, на министрите над Народното събрание, на управляващите политици над всички останали власти. Ето една тъжна констатация от началото на века:

> В действителност народните събрания у нас изхождат обикновено не из недрата на народа, а на властващата партия или котерия. В тях не само ноторни невежи, но още и такива опозорени личности се е случвало да влазят, на които мястото повече би било в затвора или изложени на общо презрение, отколкото в събранието. Тези хора, събрани там не по волята на избирателите, а по волята на шайките или на полицията, са се явявали от своя страна кукли в ръцете на министрите, тъй щото за никакъв контрол от страна на законодателната власт върху хода на държавните работи не можеше да се говори.[44]

Описаната система на личния режим била критикувана (особено от „младите демократи“, бъдещи Радикали) с идеята за парламентаризиране и за отговорни пред парламента правителства, т. е. народът да излъчва парламент, а той – отговорни пред него правителства (вместо обратното – монархът да назначава правителство, което да си съставя парламент). Твърде отрезвяващо обаче конституционалистът Милюков отбелязва нереалистичността за момента на исканията за един действителен парламентаризъм, който всъщност не следвал пряко от конституцията. При отсъствие на значително различаващи се големи политически партии, които да контролират здраво и съзнателно съставено мнозинство, при отсъствие и на устойчиви мнозинства, независещи от това, кой провежда изборите, парламентаризмът можел да функционира само с изкуствени избори или коалиционни кабинети.[45]

---

[44] *Вогазли, Д.* Престъпленията по изборите…, с. 30. Както изтъква и Илия Георгов, повечето депутати не се решавали да критикуват или контролират правителството, понеже разбирали, че дължат мандата си на него и ще останат на власт, докато то е на власт (и че изобщо Народното събрание лесно може да бъде разтурено). Вж. *Георгов, Илия*. При какви условия…, 289–290.

[45] *Милюков, Павел*. Българската конституция, 121–122, 144–145.

ИЗБОРИ

Почти всички избори през разглеждания период са манипулирани (както се е казвало, направени). Те имали за цел не да излъчат действително представителство, а да вкарат по какъвто и да е начин правителствените кандидати – и в почти всички случаи са успявали. Въпросът е как точно и тъкмо тук се забелязва известно развитие – от ранните побоища към по-рафинирани методи за въздействие върху избирателите. Все пак отделни избори били свободни. Такива били първите избори, проведени от консерваторите (и загубени от тях); също свободни били изборите от 1883 г., проведени от правителството на Цанков (след отказа на княз Александър от пълномощията); относително свободни били и произведените от служебното правителство на Рачо Петров избори от 1901 г., довели на власт коалицията Петко Каравелов–Стоян Данев.[46] (Останалите два свободни избора са от 1919 и 1931 г.) Печално се прочуват с кървави насилия някои избори от последните две десетилетия на XIX в. Изборите през размирните 1886 и 1887 г. били апогей от гледна точка на престъпността на тълпите; също изборите от 1894 г., вече след падането на Стамболов, описани картинно във фейлетоните на Алеко Константинов.[47]

За първите избори свидетелства Иречек:

> В начало изборите имаха печален изглед. Нямаше открити предложения за кандидати във вестниците или залепени по улиците, никакви кандидатски речи, никакви избирателни събрания със свободни прения на гражданите; законът изрично запрещава всякаква „агитация“, защото под това се разбираше само раздаване на пари! Само по-късно се забелязва повече живот. От 1881 г. се започват ексцесии при изборите.

---

[46] За особените условия през началния период вж. *Влайков, Тодор*. Върху личния режим…, 1180–1182. Свободата от намеса на властта не означавала някакъв по-добър ред или липса на фалшификации (от опозицията), особено при тези начални избори. Наличните данни за първите няколко избора (от 1879, от 1880 и от 1884 г.) са анализирани и коментирани от *Сарафов, М*. Нашите легислативни избори. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1885, № 16, 28–59. Впечатление прави ниският процент гласували избиратели. През 1879 и през 1880 г. участвали 32% от избирателите (със силни съмнения за безконтролно пускане на бюлетини); през 1884 г. гласували 28,9% от избирателите (а голям процент избиратели просто не били вписани в избирателните списъци и така не били допуснати до участие в изборите).

[47] Описание на изборите от 1886 и 1887 г. у: *Вогазли, Д*. Престъпленията по изборите…, 10, 1902, № 5, 221–231; № 6, 282–297. За изборите от 1894 г. *Константинов, Алеко*. Бай Ганьо прави избори; По „изборите“ в Свищов; Угасете свещите. – Във: *Алеко Константинов*. Съчинения. Т. 1. С., Български писател, 1989, съответно 98–116, 153–158, 187–190.

> Оттогава денят на изборите е един вид обществени оргии, гдето се дава свобода на всички страсти и особено на частните отмъщения и гдето се срещат най-печални изненадвания, без да изключим и убийства. Главните ръководители по образеца на маджарските „кортеши“, на планинските паликари през изборите и на румънските „чомагаши“ са сопаджиите, стари емигранти и млади странствующи агитатори на служба у партиите.[48]

Нека се потопим още в атмосферата на това време. Ето как един юрист, специалист по проблематиката на изборната престъпност, характеризира (през 1902 г.) формираните с времето у самите избиратели представи за избори:

> Избори: то е понятие може би неясно и мъгливо, но неразривно свързано с понятията за сбиване, скарване, гюрултия, гуляи, пиянства, знамена, гайди или пък бой и терор: един привилегирован промеждутък за привилегировани оскърбления и заканвания на стражари и пъдари, или обратното; време на викове „ура“, „горе“ и „долу“; най-сетне думата избори предизвиква представлението за време, през което закон и власт са суспендирани; време на ненаказуеми волности и произволи; време, най-сетне, на анархия, подир която сигурно ще има някое законче за амнистия.[49]

Сред използваните по време на избори трикове били следните (измислени, разбира се, не у нас): нераздаване на избирателни карти; „геометрични“ трикове, като неправилно разпределение на общините по секции и поставяне на избирателни пунктове в отдалечени места (изобретено в САЩ от Z. Gerry); издигане на официални кандидатури непосредствено от правителството (както във Франция по времето на Наполеон); манипулиране на състава на избирателното бюро при селските избори чрез хитрост при жребия; откупване на бюлетини и избирателни карти на противниците; забавяне на избора чрез обсипване на бюрото с писмени и устни заявления, които председателят е длъжен да подложи на разискване; прекратяване на избора чрез скандал или сбиване в двора; образуване на жива човешка стена пред входа, пропускаща само съпартизани да гласуват и т. н.

Особено характерно посегателство върху свободата на изборите било разтурянето от централната власт на назначените от бившата власт общин-

---

[48] *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 358. Някъде несвикналите с избори избиратели чакали да им съобщят кого да изберат. Вж. *Греков, Михаил*. Спомени. Т. 2 (Как ние освобождавахме България). С., Издателство на ОФ, 1990, 139–140.

[49] *Вогазли, Д.* Престъпленията по изборите…, 10, 1902, № 3, 117–134, цит. на с. 119.

ски управления, особено селските, и замяната им със свои тричленни комисии (от готвените за нови кметове и общинари), които да проведат изборите; възможно било също старите съвети да се обявят за партизани на новото правителство. Ставали злоупотреби и с избирателните списъци (записване на външни лица, невписване на местни). При самите избори тайната на гласуване била компрометирана – по големината и цвета на бюлетината се разбирало кой избирател за кого е гласувал и губещите често се опитвали да обърнат нещата със скандал, побой и пр. Най-сетне, проверката на изборите за народни представители се извършвала от самото Народно събрание (а не от съдебна комисия, за което имало предложения) и то прибягвало към произволно касиране на представители на опозицията.[50]

По изборите често се разчиствали лични сметки в смятаното за свободно от закони изборно време, но особено тежки били престъпленията на шайките и уличните тълпи. Крайно опасни и необуздани били работещите за кандидати на правителството шайки – „правителствени шайки“, зад чийто гръб стояла полицията. В тях често участвали преоблечени нисши длъжностни лица, като пожарникари, стражари, пъдари и пр., или кандидати за тези длъжности, а някои общински управления дори държали на служба отличили се разбойници и шайкаджии. Да цитираме:

> Странно впечатление правят наистина няколко от градовете ни два-три дена преди изборите, особено привечер, както и в самия ден на изборите. Гледаш лица, никому неизвестни дотогава, с накривени калпаци или изтрити шапки, пияни до безобразие в групи от 3 до 10 души, а много пъти повече, с дебели тояги или бастуни, които по една горчива ирония на думата наричат „конституции“ – да кръстосват улиците, долните кръчми и тунели; да говорят с висок глас и псуват при всякоя дума; да хвърлят предизвикателни погледи на минуващите, а пък стражарят, покрай когото минават, не само не ги спира, ами се здрависва приятелски с някои от тях. Тези личности съставляват ядката и основните елементи на утрешната шайка.[51]

---

[50] За всичко това у: *Вогазли, Д*. Престъпленията по изборите…, 10, 1902, № 4, 165–183, особ. 169–175; За проверката на изборите пред окръжните съдилища. – Списание на Българското юридическо дружество в София, 1, 1901–1902, № 4, 176–183; *Кирков, К*. Върху избирателните списъци. – Юридически преглед, 17, 1909, № 1, 30–35; *Милюков, Павел*. Българската конституция, 132–133; *Брънеков, Н*. Реформиране на българския избирателен закон. – Юридически преглед, 9, 1901, № 4, 217–226; *Минков, Хр*. По член 116 от Избирателния закон. – Списание на Юридическото дружество в София, 7, 1907–1908, № 6–7, 299–300; *Георгиев, Ив*. Необходими изменения в избирателния закон. – Списание на Юридическото дружество в София, 5, 1905–1906, № 3, 119–121.

[51] *Вогазли, Д*. Престъпленията по изборите…, 10, 1902, № 5, 224–225.

При това положение лицата от опозицията или се отказвали от изборната борба, или на свой ред образували контрашайки и тогава само по-неутралната войска можела да респектира и възстанови реда. Изобщо не бива да оставаме с идеализирана представа и за опозицията; тя действала грубо не само когато била предизвикана от правителствената шайка или от полицията, а и сама взимала инициативата; когато печели опозицията, не означава, че не е било приложено някакво насилие.[52]

Престъпленията по изборите се дължали отчасти на слабости в избирателна система (сигурно и умишлени). За периода се сменили няколко избирателни закона или законите били изменяни и допълвани. Няколко ключови момента заслужават внимание.[53] Най-напред съставянето на изборното бюро, което до 1897 г. се извършвало в самия ден на изборите, сутрин, от присъстващите избиратели чрез явно гласуване, по мнозинство. Тъкмо около конституирането на бюрото се водели най-ожесточени битки, тъй като вкаралата свои хора в бюрото партия можела да спечели изборите с разни незаконни средства – унищожаване на бюлетини, допускане на свои привърженици да гласуват по няколко пъти под разни имена, пускане в урните на снопове бюлетини за своите кандидати, недопускане на противници да гласуват и пр. На практика надделявала партията с най-големите грубияни, които завземали избирателните урни и не ги отстъпвали. Това положение на нещата било променено със закона от 1897 г., съгласно който бюрото се поставяло под председателството на съдия и имало още четирима членове, предварително определени от окръжно съдилище. Реформата на избирателната система довела до рязко увеличаване на избирателната активност – от около 30% на около 50% при първите проведени по този начин избори през 1899 г., което се запазило и при следващите.

За увеличаване на изборната престъпност допринасяли и законите за амнистията, които Народното събрание гласувало след всички избори, особено след 1894 г., както и често практикуваните помилвания за политически престъпления. Това укрепвало убеждението, че е достатъчно партията да дойде на власт, за да се прекратят делата срещу лица от същата партия. Още повече, че първоначално престъпленията по изборите били подсъдни на окръжните съдилища с участие на изборни съдебни заседатели, а изби-

[52] Пак там, с. 226. Да цитираме: „Напротив, има едни опитни бивши полицейски пристави, стражари, агенти, началници, па ако щете и депутати, които, макар и да са в опозиция, но като забележат, че полицията пипа халтаво и невещо, ще си устроят шайка, за да вършат онуй, което те са вършили по-рано под егидата на властта."

[53] По-нататък те са описани по *Вогазли, Д*. Престъпленията по изборите…, 10, 1902, № 7, 379–386; № 9, 430–444. Вж. за изборите и *Милюков, Павел*. Българската конституция, 126–144. Вж. законите за амнистия у *Печев, Тодор*. Пълен указател…

рането на принадлежащи към управляващата партия хора гарантирало безнаказаност. Начинът на избиране на съдебните заседатели бил променен със закона от 1897 г., а именно – по жребий, от списък на всички избираеми (по възрастов и друг ценз) граждани в окръга.

Най-сетне за изборната престъпност допринасяла самата полиция, особено на местно ниво (стражари, съдебни пристави), която била изцяло партизанска и служела на властващата партия под страх от уволнение. Полицейският персонал се менял постоянно – при смяна не само на кабинета, но дори на окръжен управител, и нямал подготовка, знание и опит, нито авторитет. Дискредитирането на полицията с партизански действия дори наложило ролята за осигуряване на реда при избори да се прехвърли (с избирателния закон от 1901 г.) от полицията на войската, която била политически неутрална и се ползвала с доверието на избирателите.

В доклада на парламентарната комисия за даване под съд министрите от кабинета на Тодор Иванчов (през 1901 г.) се съдържат наред с другото и сведения за нарушения по изборите: произволно утвърждаване или касиране на избор от министъра на вътрешните работи, заповеди от министъра на вътрешните работи до окръжни управители и околийски началници да се намесват в изборите в полза на посочените от министъра кандидати (шифрована телеграма на Васил Радославов като министър на вътрешните работи до окръжните управители гласи: „Вземете мерки за успешния резултат в селските избори“), своеволни разтурвания по изборите на окръжни съвети и на градски и общински съвети, потъпкване на свободата на гражданите за публични събрания и пр.[54]

С течение на времето се забелязва прогрес от насилията в началото към по-рафинирани форми на въздействие върху избирателите (иронично наречените „морално влияние“). Те можели да бъдат различни. Но всички се свеждат до използване на влиянието на административната машина – окръжни управители, околийски началници и особено общинските кметове, върху избирателите.[55] Ето как Тодор Влайков описва (през 1910 г.) вече по-рафинираните средства на властта:

---

[54] Доклад на Парламентарната комисия до XI обикновено народно събрание за даване под съд министрите от кабинета на Т. Иванчова. С., 1901, 139–175 цит. на 169–170.

[55] Констатацията за изчезване на грубите похвати, насилия и побоища по изборите у: *Влайков, Тодор*. Върху морала в партиите и политическия живот у нас. – Във: *Тодор Влайков*. Съчинения, т. 5, 434–468 (публикувано през 1921 г.), особ. 459–460; *Костурков, Стоян*. Изборите за селски…, 378–379; *Джидров, Петър*. Партии и партизанство. – Архив за стопанска и социална политика, 2, 1926, № 4, 339–347, особ. 341–342; *Фаденхехт, Йосиф*. Вътрешен политически преглед. – Демократически преглед, 7, 1909, № 1, 81–87, особ. с. 84. Както изтъква авторът, органите на властта се превръщат в агенти на партията в изборната борба.

> Тук спадат, от една страна, обещанията на разни служби и общински и окръжни длъжности, на разни отстъпки и изгоди в държавни и общински предприятия, обещанията за отпускане гори, опрощаване глоби, правене мостове, пътища, училища, черкови, болници и др. подобни; от друга страна, заплашвания с уволняване от служба, с разтурване кметства, лишаване от разни помощи, със спиране гора, с глоби за нечистота, за акциз, с пречки в предприятия и пр., и пр. С тези средства органите на властта много повече, отколкото с грубите насилия, успяват да въздействуват върху несъзнателната или слабосъзнателна избирателна маса и да я вземат на страната на правителството. И този начин на въздействие от страна на властта от година на година, с всеки нов режим, все повече и повече се усъвършенствува…[56]

Т. нар. правителствена зестра се състояла именно в податливостта на масата избиратели на влиянията на властта, а също в наличието на избиратели службогонци (или „политически чергари“), очакващи срещу подкрепата си някаква изгода, както и на „политически търговци“, осигуряващи известен брой гласове на правителството. Оттук и отливането на избирателната маса ту в една, ту в друга посока, което все пак имало и добра страна, доколкото явно некадърното управление бързо и лесно губело подкрепа.[57]

По-нататъшни подобрения в избирателната система били гарантирането на тайната на гласуване чрез въвеждане на плик и тайна стаичка. През 1911 г. по този избирателен закон се провели първите избори – за общински селски съвети. Със същия закон били въведени и избирателни книжки, премахващи възможностите за злоупотреба с избирателни карти, нераздаване карти на противниците и пр. Подобрил се и съставът на избирателното бюро чрез включването на учители. (И наистина изборите преминали при голяма избирателна активност, между 60–70% гласували – най-високият процент дотогава.)[58]

Жените оставали лишени от избирателни права чисто фактически, понеже по конституция избирателното право било всеобщо и не се визирал пол.[59] Те получили право да участват в избори едва през 1937 г. (в общински избори), а през 1938 г. – и в парламентарни избори. Лишени от избирателни права според разните избирателни закони до края на века (в нару-

---

[56] *Влайков, Тодор*. Върху личния режим…, с. 1182, аналогично 1189–1190; Върху морала в партиите…, особ. 445–459; *Костурков, Стоян*. Последните законодателни…, 905–909.

[57] *Костурков, Стоян*. Последните законодателни…, 901–902. За политическата „зестра“ и големите преливания на избиратели вж. и *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, 344–347.

[58] *Костурков, Стоян*. Изборите за селски…, 367–369.

[59] Един апел за избирателни права на жените още от 1901 г. у: *Брънеков, Н.* Реформиране на българския…, 223–225.

шение на всеобщото избирателно право) били военни и полицаи, цигани нехристияни и цигани без постоянно местожителство (заради видната им роля в изборни злоупотреби). Не можели да бъдат избирани неграмотни (но такива все пак били избирани, особено винаги послушните на правителството турци) и чиновници (освен ако не излязат в оставка).[60]

Много важна реформа в избирателната система било въвеждането на пропорционалната (съразмерната) избирателна система през 1911 г.[61] Известни са нейните характеристики: усилва партиите и програмите, съответно партийната организация и дисциплина (пред личностите, личните връзки и услуги). От друга страна, тя дава по-слаби правителства, понеже вкарва повече опозиционни кандидати; оттук по-голяма необходимост от коалиционни кабинети и пр. Обратно, при мажоритарната система се засилва личностният момент (гласува се за отделни лица, не за партийни листи) и връзката на депутата с неговите избиратели по места (а не с партията); най-сетне, излъчват се по-силни мнозинства, респективно правителства.

В началото пропорционалната система се приветствала от партиите като по-демократична и на нея се възлагали големи надежди за подобряване на идейния и организационния елемент (партийната дисциплина); освен това тя давала възможност да се печелят повече мандати в опозиция.[62] След няколкогодишно приложение, в което стават видими и слабите страни на пропорционалната система, има връщане към мажоритарната система в разни варианти (с допълнителни мандати за спечелилите), а в някои периоди се практикувала и смесена система. Изобщо става ясно, че избирателната система не е панацея и начинът ѝ на действие зависи от политическия контекст.

---

[60] *Милюков, Павел*. Българската конституция…, 127–128.

[61] *Манолова, Мария*. Парламентарното управление…, 144–148. Позитивни отзвуци от съвременници: *Костурков, Стоян*. Последните законодателни…, с. 914; Една важна реформа. – Демократически преглед, 10, 1911, № 3, 399–412, особ. 401–407; *Бобчев, Илия*. Съразмерно избиране и задължително гласоподаване. – Юридически преглед, 20, 1912, № 2, 84–91; *Ангелов, А*. Всеобщо гласоподаване и пропорционално представителство. – Юридически преглед, 18, 1910, № 10, 660–173; *Ламбрев, Н*. Изборната реформа. – Юридически преглед, 17, 1909, № 1, 53–63. За някои особености на пропорционалната и мажоритарната избирателни система вж. *Стайнов, Петко*. Компетентност и народовластие…, 70–75.

[62] *Джидров, Петър*. Промяна на управителната система. – Архив за стопанска и социална политика, 2, 1926, № 3, 219–236, особ. с. 222, 227–228.

ПАРТИЗАНЩИНА И ПОЛИТИЧЕСКА КОРУПЦИЯ

Сред най-критикуваните недъзи на партийния живот е т. нар. партизанщина. Под това се разбира възнаграждаване на привържениците по разни начини след взимане на властта (с държавни и общински служби, достъп до държавни възможности и пр.); изобщо използването на властта за партийни и лични облаги. При описаната система партизанщината била просто неизбежно явление, понеже партиите си осигурявали необходимата за „правене на избори“ подкрепа тъкмо с обещания за постове и други облаги (или това се подразбирало); на свой ред повечето привърженици имали главно или единствено материални мотиви и след победа на партията предявявали претенции за възнаграждение.

Партизанщината в някакъв смисъл е характерна за всяка партийна система. Въпросът е за нейните размери и въздействието ѝ върху държавната машина. Тя е неудържима, когато характерът на повечето партии е силно личен и грубо прагматичен – спечелване на властта заради изгодите от нея, лично материално облагодетелстване и отблагодаряване на съпартизаните, без по-съдържателни или по-широки цели. Държавата тогава се схваща като трапеза, на която се нареждат за отхранване партизаните на властващата партия, за да бъдат сменени след време от други. Според едно метафорично пресилено наблюдение на положението през 1905 г. смяната на властта у нас представлявала „масово сменяване на грабителски котерии върху държавната трапеза“, „същинско масово окупиране държавната трапеза от организирани разбойнически банди“, „хунхузко нашествие в страната на гладници-службогонци“.[63] Грабежът посредством властта вземал различни форми на централно и местно ниво – търгове и сделки, държавни предприятия, завземане на местните изборни учреждения и разглеждането им като „доходни мушии“, настаняване за охранване на изгладнели хора от партията и пр. Както изтъква друг автор (през 1900 г.):

> Всички очакваме поминъка си от политиката, от партизанството, като захванете от селската община, че свършите с народното представителство и министерствата. Тя е станала една кърмачка и ний го ударихме на държавен социализъм и прехрана чрез държавни средства.[64]

В една своя статия (от по-късно и не толкова грубо време) Тодор Влайков изброява разните прояви на политическо партизанство, дефинирано

[63] *Гидиков, Стефан*. Вътрешен преглед. – Демократически преглед, 3, 1905, № 7, 162–165, цит. на с. 163.

[64] *Михайлов, Иван*. Психология на българските…, 129–130, подобен смисъл на с. 120.

като „злоупотреба с властта или непочтено отнасяне към противна партия, диктувано, едното и другото, от партиен интерес“. Такива прояви са в частност уволняването на чиновник, без да е провинен в нещо, само понеже е от противникова партия и за да се назначи на освободеното място съпартизанин; извършване на някакво благоустройство (улица или чешма) не по план, а защото наблизо живее влиятелен човек на властващата партия или за да се привлекат жителите на района; когато, за да осигури подкрепа на партията в изборите, горското управление разреши да се сече гора в непозволено време или в забранен участък; когато полицията попречи на мирни избиратели да гласуват, понеже се знае, че са опозиционери. Партизанство обаче може да се прояви и от страна на опозиционна партия, например: когато чиновник е уволнен заради злоупотреба, а в печата се съобщава за уволнение поради партизанство; когато гражданин е арестуван за престъпление, но това се изкарва преследване на политически противник; когато на деец от противниковата партия се припишат позорни работи, които не е извършил, съчиняват се и се публикуват компрометиращи писма, които не е писал, за да се уронят личното му достойнство и престижът на неговата партия; когато се обобщават единични грешки и престъпления на властта и се твърди, че това е по-лош от най-лошия режим и пр.[65]

Практикуваната безогледно партизанщина при „дележа на плячката“ и специално раздаването на служби (патронаж) водели до подмяна на голяма част от административния апарат при всяка смяна на властта. Смяната на чиновници се практикувала в особено големи размери от следващите правителства след падането на Стамболов; най-пълно се сменяли свързаните с изборната машина части на държавния механизъм – полицията, администрацията (окръжни управители и други чиновници), градските и селските изборни съвети. От централните ведомства най-много страдали вътрешните работи и финансите, значително по-малко – пощите и телеграфите и просветата; по правило се сменяли повече лицата на по-ниски длъжности (до 50%), по-малко – изискващите специални познания и заети от повлиятелни хора висши длъжности (до 10%). Военното министерство – силно привилегировано и под върховенството на княза – било извадено от самото начало от влиянието на партийните борби; по време на личния режим назначенията в Министерството на външните работи започнали да зависят в значителна степен от княза; постепенно се стабилизирало и съдебното ведомство.[66]

---

[65] *Влайков, Тодор*. Партизанство, цит. на с. 184; *Джидров, Петър*. Партии и партизанство; *Вогазли, Д*. Престъпленията по изборите…, 11, 1903, № 3, 154–158.

[66] *Милюков, Павел*. Българската конституция, 147–150; *Влайков, Тодор*. Партизанство, 195–196.

Партизанският патронаж върху службите се отразявал, разбира се, крайно негативно върху работата на администрацията поради назначенията на неподходящи (и без ценз) хора и несигурното положение на чиновниците, които винаги били под заплахата за „гладни години“ (и с корупционно изкушение „да се подготвят“ за тях). Така самата политическа практика правела проблема за стабилизацията и професионализирането на чиновничеството трудноpешим. Най-много (и най-дълго) партизанството се вихрило в общинските служби, полицията и във финансовото ведомство (където били и митниците), на моменти и в образованието. По-съществени стъпки за стабилизиране на чиновничеството срещу партизанския произвол били направени доста по-късно, по ирония, макар и обяснимо, с идването на власт на независещи от партии авторитарни режими (особено след превратa от 1934 г.).

Политическата корупция бил друг недъг на политическата система. Сред начините за обогатяване са комисиони при държавни заеми и големи доставки, злоупотреба на министри с безотчетните фондове на тяхно разположение, вземане на суми от доставчици и предприемачи срещу предпочитание към тях и отстъпки в тяхна полза, подкупи за разни услуги и пр. По повод безотчетните фондове при Стамболов и след него близък до двореца автор отбелязва в спомените си:

> Безусловните фондове ги смятаха за свое лично достояние почти всички последующи министри. Някои подаднуваха от тях по нещо за държавни нужди, други хич, даже и за партийните вестници не даваха нищо. Петър Гудев от тях си направи къща. Кога го съдиха, установи се, че той с чекове плащал на майсторите от този фонд. И се чудеше човекът защо да смятат тоз начин на харчене безусловния фонд за кражба! Навикнаха така да гледат на него всички и затуй още в началото на годината те го изтегляха и го туряха или на свое име в банката, или в собствената си каса.[67]

За практиката на обогатяване чрез възползване от политически пост и в ущърб на държавата четем в спомените на Димо Казасов:

> При сключването на държавните заеми съществуваше една упорито отричана, но неотклонно следвана практика министрите да получават, като вулгарни маклери, комисиона от заемодавеца.[68]

---

[67] *Ганчев, Добри*. Спомени за княжеското време. С., Издателство на ОФ, 1983, с. 182. Разни начини на обогатяване са дадени у: *Влайков, Тодор*. Върху морала в партиите…, 456–458.

[68] *Казасов, Димо*. Улици, хора, събития, с. 42.

Известен скандал от средата на първото десетилетие на века била аферата „Шарл и Жан“ (през 1903 г.), където „Шарл“ е министър-председателят ген. Рачо Петров, а „Жан“ – министърът на войната ген. Михаил Савов. Става дума за голяма комисиона от поръчка на бракувани патрони и долнокачествени пушки на по-високи цени от една будапещенска фирма, а скандалът завършил с осъждане на публикувалия информацията журналист. От Първата световна война е политическата Деклозиерова афера – операция за изкупуване на зърнени храни от вече определилата се към Централните сили България и износът им за страни от Антантата, организирана с помощта на български съглашенофилски политици и общественици.[69]

Министрите от няколко правителства са подвеждани под отговорност за злоупотреба с властта с цел самообогатяване в ущърб на интересите на държавата и това е официално документирано. Тук злоупотребите ни интересуват не заради конкретните лица и не за да съдим за обхвата на злоупотребата с обществени средства (което при скрития характер на корупцията е невъзможно), а само като инвентар на типични средства и методи. Сред типичните начини на облагодетелстване – било на министър, било на близко до него лице, се срещат следните: присвоявания за лична полза от безотчетния фонд на министерствата (и от различни други фондове),[70] приключване сметките на разни дружества по работи за държавата, например постройка на жп линия, в полза на дружеството и в ущърб на държавата (срещу съответно възнаграждение).[71] По-нататък: спекулация и търговия с концесии на разни обекти, а именно отдаване на по-ниска цена (явно срещу подкуп) при наличието на по-изгодни предложения или отдаване на подставени лица и близки хора при отхвърляне на сериозни кандидати;[72] отстъпване на експлоатацията на държавни имоти (например водна площ) или на общинска собственост срещу малък наем в ущърб на държавата;[73] отнемане под някакъв предлог на вече даден под наем държавен имот от едно лице и прехвърлянето му на друго (близко до министъра);[74] отстъпване на държавна водна площ на фиктивно анонимно дружество уж за пресушаване, а всъщност за ползване и собственост.[75]

---

[69] *Капчев, Георги*. Делото „Шарл–Жан“; вж. за тази и други афери на Михаил Савов и Рачо Петров и спомените на *Ганчев, Добри*. Спомени за княжеското…, 144–150, 155–160; *Георгиев, Георги*. София и софиянци, 1878–1944. С., Наука и изкуство, 1983, 343–344.

[70] Доклад до XIV…, 3–5.

[71] Пак там, 6–9, 53.

[72] Пак там, 20–22.

[73] Пак там, 22–24; Доклад на Парламентарната комисия до XI…, 323–329.

[74] Доклад до XIV, с. 24.

[75] Пак там, с. 25.

Типични са злоупотребите с търгове: наемане за нуждите на държавата на негодни здания от частно лице срещу висок наем;[76] предпочитание при търг за обществени постройки или доставки (например на вагони за БДЖ) на по-неизгодната оферта в нарушение на закона за публичните търгове;[77] военни доставки, одобрени от привидни тържни комисии (дори „комисия“ от самия военен министър) и други своеволия при търговете;[78] военни доставки от чужбина (например на пушки, патрони и пр.) без или при фиктивна тържна комисия (като цените на доставките са определяни своеволно в ущърб на хазната от министъра, взел големи комисиони);[79] доставки на хранителни продукти за войската на по-високи цени от предлаганите другаде;[80] фаворизиране (чрез държавна субсидия) на чуждестранно параходно дружество, което не изпълнява добре поетите задължения.[81] Най-сетне, спекулации с градски имоти, например покупка на маломерни парцели под заплаха за отчуждение от общината, преправяне на регулационен план, за да остане някаква площ в чертите на града и да ѝ се вдигне цената, и пр.[82]

Изобщо проявявала се голяма изобретателност в измислянето на начини за облагодетелстване от държавни средства, като вредата за държавата по правило била много по-голяма от личната полза за съответния политик. Констатацията на анкетната комисията по повод военните доставки, където се вършели най-големи злоупотреби поради почти пълната липса на контрол, е, че патриотичният мотив – „защитата на отечеството и разрешаване завѣтните български идеали“ – е прикривал най-користни лични изгоди.[83]

НАЦИОНАЛНИЯТ ВЪПРОС И ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА

Най-обобщено може да се каже, че времето до войните минава в утвърждаване на независимостта на страната и в преследване на обединителни

[76] Доклад на Парламентарната комисия до XI…, 337–340.

[77] Доклад до XIV…, 28–30, 49–50; Доклад на Парламентарната комисия до XI…, 321–323, 340–346.

[78] Доклад до XIV…, 30–37.

[79] Пак там, 37–48.

[80] Пак там, 29–31, 63.

[81] Доклад на Парламентарната комисия до XI…, 294–305 (наистина в случая не се говори за лично облагодетелстване).

[82] *Ганчев, Добри*. Спомени за княжеското…, 181–183.

[83] Доклад до XIV…, с. 44. Вж. и *Костурков, Стоян*. Делото на бившите министри в Народното събрание. – Демократически преглед, 9, 1911, № 1, 85–100.

цели, т. е. при приоритет на външната политика и малко време за градивна стопанска, социална и друга вътрешна политика. Заети почти изцяло с външна политика (и военно укрепване) и увлечени в бурен вътрешнополитически живот, правителствата не смогват да отделят достатъчно внимание на икономическото и социалното развитие. Политиката на държавата в стопанското развитие и други области като цяло се води под знака на либерализма, т. е. при относително слаба намеса. Все пак през този период се обръща значително внимание на образованието и започва политиката на индустриално насърчение (разгледана на съответното място).

Отстояването на държавната самостоятелност се извършвало под знака на отблъскване на твърде грубите руски домогвания за влияние, а също чрез действия за повишаване на статуса на страната от васалност до независимост. Междинни етапи тук били сключването на търговски договори през 1896–1897 г. с Австро-Унгария, Русия, Англия, Франция, Италия и др., променящи „сепаративно“ за България условията на договорите между Османската империя и западните държави („капитулациите“). По-нататък – търговските договори с Русия и редица западни страни (без Австро-Унгария) от 1905 г., които отслабвали предвидените в капитулациите привилегии на чуждите търговци и индустриалци и оказвали известна митническа протекция на националното производство. Най-сетне и главно – възползването от Младотурския преврат за обявяване на независимостта (на 22 септември 1908 г.), един ден преди анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария.[84] След продължителни дипломатически преговори и комбинации, с посредничеството на Русия (която приспаднала българския дълг към Турция от турския към Русия), независимостта била призната от Турция и Великите сили през 1909 г. и България се превърнала в суверенна държава. Завършват с успех и преговорите със западните държави за ликвидиране на гарантираното от капитулациите привилегировано положение на техните поданици в страната.

Разбира се, извоюването на формална независимост (държавен суверенитет) е едно, а действителната самостойност и тежест в международните отношения – съвсем друго. Само по-мощните държави – т. нар. Велики сили – имали действителна самостойност и възможност за променящо международния контекст самостоятелно действие, и то в известни, определени от баланса на силите рамки. В периода до войните международните отношения се определят от „концерта“ на няколко европейски Велики сили, които в отношенията помежду си се ръководели от принципа на баланс на силите (и при нарушаването му търсели съответни компенсации). При то-

[84] За международната ситуация около обявяването на независимостта вж. *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, 55–75.

ва става дума за динамични и силно експанзионистични държави, за златната епоха на империализма – разкрояването на света на колонии и установяване на зони на влияние.

Малките държави са слаби и несамостойни във външната си политика, където са ограничени и спъвани от интересите на Великите сили и действат на арена, чиито правила не определят.[85] Поради слабостта си те търсят покровител и гарант на интересите си в лицето на някоя сила (или на съюз от сили). Всяка тяхна стъпка трябва да бъде съгласувана със заинтересуваните от региона Велики сили. В най-добрия случай могат да лавират и да се възползват от противоречия в интересите на Великите сили при преследване на своите интереси. Само в добре преценени моменти малките държави са способни на самостоятелна инициатива по посока на своя национален интерес. „Цената“ на малката държава за някоя Велика сила или сили се повишава по време на война при дадена стратегическа ситуация или заради военни и човешки ресурси; тогава заинтересуваната Велика сила или сили са склонни да подкрепят интересите, най-често териториални, на малката държава съюзник. Както се изразява по този повод Александър Цанков:

> За жалост, малките държави и по-специално балканските са били винаги дребни разменни монети, с които големите държави са изравнявали сметките си.[86]

В светлината на казаното, което не е особено ласкателно за преувеличаващия собственото си значение национализъм на малките страни, трябва да се разбира и положението на младата българска държава. Самото създаване на балканските държави чрез отделяне от Османската империя и определянето на техните граници, макар и подтиквано от вътрешни национални движения, се извършва от европейските Велики сили като функция на техни интереси и съперничества и без оглед на етнически карти. Централното събитие в определянето на съдбата на България, а и на повечето балкански държави, е Берлинският конгрес, заложил бъдещи иредентистки цели. С известните си решения той определя точките на българската национална програма и посоките на бъдещите национални усилия.

Преследваната от България от самото начало и с неизменна последователност външнополитическа цел става националната – обединителна (с Из-

[85] За ограниченията и характеристиката на външната политика на малки държави вж. *Roberts, Henry.* Politics in a Small State: The Balkan Example. – In: The Balkans in Transition. Jelavich, Charles and Barbara (eds.). Hemden, CT, Archon, 1974, 376–395.

[86] *Цанков, Александър*. България в бурно време, с. 283.

точна Румелия) и освободителна (на Македония и други населени с определящи се като българи земи). Като главна задача пред българските политически водачи стояло прибирането на българите и населяваните от тях територии под покрива на българската държава. Цялата външна политика е под знака на тази цел, а и вътрешната политика може да се приеме в значителна степен като набиране на ресурси (материални, военни) за тази цел. Тя била залегнала в най-широкото обществено мнение и не се поставяла под съмнение от никое правителство. Драматично казано: „Съединение – независимост – обединение. Това бяха трите акта на българската национална драма. Първите два акта бяха щастливо завършени. Предстоеше да се изиграе третият акт.“[87]

Възниква въпросът, възможно ли е било друго степенуване на приоритетите от българското ръководство – най-напред развитие и забогатяване, а после усилия за национално обединение. Според историка Стойчо Грънчаров това би било наистина мъдър съвет, но със задна дата и без да държи сметка за тогавашните реалности, а именно: господството на национализма като идея навсякъде в Европа; младият и много силен и авантюристичен балкански национализъм на дебнещи се съседи – гръцката „мегали идея“, Начертанието на Гарашанин от 1844 г., повелите на Българското възраждане за освобождение в пълен обхват.[88] Въпросът сега е: при подобна готовност за жертви в името на националната кауза, какви са били възможностите за решаване на българския национален въпрос с оглед на балканския и общоевропейския контекст и адекватно ли е било предприетото политическо (и военно) действие?[89]

Първоначално България стояла под определящото и дори ексклузивно (изключващо други) влияние на освободителката Русия в порива ѝ към Проливите (Босфора). Тя била смятана от руските официални среди почти за задунайска руска губерния, което се признавало и от другите Велики сили и те доста време не проявявали интерес, за да не се сблъскат с интересите на Русия. Видяхме как постепенно и с големи усилия България успява да се еманципира от опеката на освободителката. По-нататък тя вече би-

---

[87] *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, 74–75.

[88] *Грънчаров, Стойчо*. България 1878–1918. Историческа съдба и национална памет. – Минало, 1, 1994, № 2, 77–86, особ. 77–81.

[89] Вж. трезвите външнополитически анализи на *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, 40–49, 96–153. Върху това в по-драматичен и емоционален план разсъждава и политикът от „третото поколение“ (излязло на сцената през 30-те години на XX в.), по-късно емигрант *Попов, Стефан.* Тринадесет български века. – Във: *Стефан Попов*. Българската идея. Мюнхен, 1981, 91–130, особ. с. 117. Също *Цанков, Александър*. България в бурно време…, 44–54, 90–102. Според Цанков руската политика около Балканския съюз била повече просръбска, а не пробългарска.

ла в състояние да води по-самостойна политика, т. е. да се опитва да лавира между Русия и другите Велики сили. Австро-Унгария била другата силна държава с интереси на Балканите, в друга тяхна част (Босна и Херцеговина), които я противопоставяли на Сърбия и особено важно – пренасочили интересите на малката Сърбия по посока на Македония.

Главна външнополитическа цел на България (след Съединението) става Македония.[90] Политиката спрямо нея целяла утвърждаване на българския ѝ характер в изчакване на благоприятен момент за нейното цялостно присъединяване. Крачки в тази посока представлявали издействаните берати за български владици в Македония (4 при Стамболов – Скопска и Охридска епархия през 1890 г., Велешка и Неврокопска през 1894 г.; 3 при Стоилов – Битолска, Дебърска, Струмишка епархия през 1897 г.); негатив било допускането да се даде берат за митрополит в Скопска епархия на сръбския владика Фирмилиан (през 1902 г.). Ръка за ръка с църковно-националното самоопределение в Македония се развивало и българското учебно дело под егидата на Екзархията.

Успоредно с мирната дейност на Българската екзархия се разгръща националноревюлюционно движение.[91] Началото на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО, впоследствие само македонска) се слага през 1893 г. в Солун със създаването комитет от Гоце Делчев, Даме Груев, Христо Татарчев и др. По-определен вид организацията придобива с учредителния „конгрес“ през 1896 г., който приема устав (поставящ като цел извоюване на „пълна политическа автономия“ на Македония и Одринско и приемащ всички народности в борбата против турския режим), въвежда определена йерархия, разделя територията на революционни окръзи и решава да установи задгранично представителство в София. През 1897–1901 г. под ръководството на Гоце Делчев се оформя четническият институт на ВМОРО. Успоредно с Вътрешната организация през 1895 г. в София се създава Върховен македонски комитет (начело с Трайко Китанчев), обединяващ македонските дружества в България и Румъния. Той организирал изпращането на чети в Македония, които създавали външнополитически затруднения за българското правителство. Заражда се и противопоставяне между вътрешни дейци и върховисти по тактиката на борбата.

---

[90] Стойчо Грънчаров обръща внимание на предварителната определеност на българската национална идея за разлика от гъвкавостта на националните програми на съседните държави, което лишавало българската дипломация от маневрено пространство. Вж. *Грънчаров, Стойчо*. България 1878–1918…, 79–80.

[91] Вж. особено *Силянов, Христо*. Освободителните борби в Македония. Т. 1–2. С., Наука и изкуство, 1983 (първо издание през 1933 г., а второ – през 1943 г.).

Неуспехът на организираното от ВМОРО Илинденско-Преображенско въстание (юли-август 1903 г.) в Македония и Одринско, при което България останала бездейна, както и безплодната дейност на четите показали, че обединението няма да бъде лесно и че то не може да се реши самостоятелно и едностранно. Последвалата реформена дейност на Великите сили в Македония през 1903–1908 г. (до Младотурската революция), в която главна роля играли Австро-Унгария и Русия с тяхната Мюрцщегска програма за реформи (от 1903 г.) била съвсем половинчата. След поражението на въстанието във ВМОРО настъпила тежка криза; много дейци загинали, между останалите възникнали разни мнения и противоречия.

Като главни спорни въпроси се откроили отношението към българската държава (и дали да се приема подкрепа от нея), въпросът за политическото бъдеще на Македония (дали автономия), както и организационни въпроси (централизъм или федерализъм). Като левица или федералисти се обособила група около Яне Сандански и Христо Чернопеев (ръководители на Серския и Струмишкия окръг), под влияние на социалиста Димо Хаджидимов. Те били за федеративен принцип на устройство на движението (т. е. при значителна самостоятелност на окръзите), за привличане на всички потиснати народности в борбата, за самостоятелност спрямо българските официални среди и (под влияние на социалистическите идеи) за автономия в рамките на евентуална федеративна балканска република; левицата обвинявала останалите във „върховизъм“ и следване на „българския държавнически национализъм“. Друга група около Христо Матов, Христо Татарчев, Иван Гарванов и др., зад които стояли Битолският, Скопският, Солунският и Одринският революционен окръг, била за съществуващото централистично устройство и за разчитане на съдействие от българската държава в борбата срещу чуждите пропаганди и турските беззакония. Между македонските дейци започнали взаимни преследвания, сблъсъци и убийства както в Македония, така и в София. Сигналът бил даден с организираното от Яне Сандански и извършено от Тодор Паница убийство на Иван Гарванов и Борис Сарафов през ноември 1907 г. в София. Както се изразява летописецът на македонските борби Христо Силянов:

> … тук изтреблението доби формата на македонска вендета и стана трайна традиция. Преврати станаха, войни и национални катастрофи се заредиха, Македония се разпокъса и промени противниците си, но вендетата не умря.[92]

[92] *Силянов, Христо*. Освободителните борби…, т. 2, с. 517.

В същото време в Македония възникнали навреждащи на каузата разногласия между радикализиралата се ВМРО и водещата мирна църковна и училищна дейност Екзархия. Като се възползвали от българското отслабване след поражението на въстанието, сръбската и гръцката въоръжена пропаганда засилили дейността си, особено гръцкото андартство (клането в с. Загоричане в Костурско през февруари 1905 г.); провокираните от това антигръцки настроения в България се изразили в погроми през юни-юли 1906 г. (до особени ексцесии се стигнало в Анхиало).

Положението в Македония се изменило съществено след революцията на младотурците (комитета „Единение и напредък“), започнала именно оттам на 11 юли 1908 г. Първоначалната еуфория на „равенство между народите“ и разрешена политическа дейност на малцинствата била последвана от твърда линия на отоманизация („сливане на народностите“) и централизация. В същото време в Македония се закрепили и усилили чуждите въоръжени пропаганди – сръбска и гръцка, които се насочили срещу най-многобройния и организиран елемент в областта – българския.

ВОЙНИТЕ

До късно (1911 г.) българските правителства отстоявали твърдо линията за автономия на Македония, подразбирайки силно българско надмощие, и отблъсквали всички сръбски предложения за установяване на зони на влияние (и евентуално поделяне).[93] Отстъпването от този принцип става под впечатление на международни събития, като нападението на Италия над Турция и задълбочаващата се криза в империята, които създали благоприятна обстановка за осъществяване на националните стремежи. За постигане на своите национални цели във война с Турската империя, а и за да се застраховат една спрямо друга, сравнително малките балкански държави трябвало да се коалират. Балканският съюз между България, Сърбия, Гърция и Черна гора бил изграден под руска егида с идеята за противотежест на Австро-Унгария и бил покровителстван от Антантата (Русия, Франция, Англия). При това апетитите на Сърбия и на Гърция също се насочили към неразпределеното османско наследство Македония, при невъзможността да удовлетворят националните си претенции в друга посока, респектирани

[93] Стефан Попов поставя (контрафактичния) въпрос: дали не е можел да се изчака друг, по-благоприятен момент за разрешаване на националния въпрос, когато претенциите на Сърбия и Румъния биха били насочени в други направления, в частност към Хабсбургската империя, при евентуална общоевропейска война. *Попов, Стефан*. Тринадесет български века…, 122–123. Но подобно нещо е било просто непредвидимо.

от някоя Велика сила (Сърбия – от Австро-Унгария, Гърция – от заелата остров Крит Англия). България била поставена в особено неизгодно положение тъкмо поради съзнанието за исторически и етнически права в областта, което обуславяло максималистични искания и неспособност за компромис с по-гъвкавите позиции на сърби и гърци.

България се води към Балканските войни от коалиционен кабинет на русофилските Народна и Прогресивно-либерална партия начело с Иван Евстратиев Гешов.[94] Многократно е изтъквано, че дипломатическата подготовка на войните била незадоволителна, тъй като не разпределяла еднозначно евентуалните териториални придобивки. Договорът със Сърбия оставил т. нар. спорна зона в Македония, чиято принадлежност трябвало да се реши евентуално под арбитража на Русия, а договорът с Гърция изобщо не разграничавал територии в Македония. Трябва да се има предвид обаче, че без тази неопределеност договорите трудно можели да бъдат сключени и благоприятният момент да бъде изпуснат; от друга страна, нещата можели да се решат при наличие на фактическа окупация. Договаряниятa обаче не били благоприятни за България и във военно отношение – тя трябвало да нанесе основния удар и да поеме тежестта на войната по Тракийския фронт, а не се предвиждали достатъчно български войски в Македония.

Без да се разглеждат развоят на военните действия, преговорите, примирията и оказалите се нетрайни мирни договори, трябва да се отбележат двата момента, когато българското политическо ръководство допуснало фатални грешки. Това е злополучната атака на турските позиции при Чаталджа (4 ноември 1912 г.) в заслепението на Фердинанд от Цариград, както и атаката срещу сръбските и гръцките позиции в Македония на 16 юни 1913 г. (вече при прогресивнолиберално правителство на Стоян Данев) – т. нар. престъпно безумие, с което Балканската война преминава в Междусъюзническа. Отговорността (и вината) за погрешните решения, взети поради нереалистични стремежи и надценяване на силите, пада върху цар Фердинанд и началник-щаба на армията ген. Михаил Савов. Постоянни моменти в драмата били разминаванията между царя и военното ръководство, от една страна, и по-сдържаното и реалистично цивилно правителство и дипломацията – от друга страна. Срещат се и обвинения към Русия, че допринесла за разпадането на Балканския съюз като водела про-

[94] Вж. подробно за войните *Марков, Георги*. България и Балканският съюз срещу Османската империя, 1912–1913. С., 1989; Голямата война и българският ключ за европейския погреб, 1914–1918. С., 1995; *Илчев, Иван*. България и Антантата през Първата световна война. С., 1990. По-сбито изложение у: *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България…, 246–340.

сръбска и антибългарска политика (по-точно нейната дипломация начело със С. Сазонов).[95]

По-рядко се отбелязва друг един момент: прекомерните очаквания на всички – управляващи, опозиционни сили и на обществото като цяло, за резултатите от войната. Основани на съображения (и по-често на емоции) за етническо сродство, исторически права и понесени по време на войната тежести и жертви, те направили отговорните български фактори твърде неотстъпчиви и неспособни на компромис. При тайния начин на водене на преговорите и секретността на съглашенията самата общественост била зле осведомена и с максималистични очаквания, което на свой ред тласкало ръководството към крайности. При условие, че българите очаквали за себе си най-големи придобивки от войната, те разглеждали прогресивно нарастващите претенции на съюзниците върху приемани за български територии в морални термини като необосновани алчни посегателства (дори в историографията е така). Втвърдяването и неспособността за компромис с отстъпване на по-малкото, за да се запази по-голямото, довели до влошаване на българската ситуация и съответно до ескалиране на исканията на умело възползвалите се съюзници (свързали се междувременно в таен договор против България), последвано от ново втвърдяване на българите и т. н. до окончателния крах. А войната всъщност се решавала не от усещания за справедлива кауза, а от умения за трезва преценка на възможното и за компромис, жертване на нещо в името на друго.[96] Така въпреки по-големия си етнически, военен и друг потенциал от Сърбия и Гърция, България загубила против обединените им усилия, към които неочаквано се присъединила и Румъния (и Турция). Букурещкият мирен договор отнел повечето спечелени от България територии, а Южна Добруджа била дадена на Румъния.

След Балканските войни нещата изглеждат силно обусловени. Загубила територии от всички свои съседи – Сърбия, Гърция, Румъния и дори Турция, страната била завладяна от покруса и отчаяние, но и от силно негодувание. Дадените жертви и стичащите се отвсякъде бежанци с тъжни

[95] *Цанков, Александър*. България в бурно време…, 90–102.

[96] *Константинов, Константин*. Път през годините. С., Български писател, 1966, с. 231. Авторът си спомня ожесточените препирни в София за „спорната“ и „безспорната“ зона, за „дроба на Македония“ Солун, за Лозенград, Одрин, Охрид, Скопие, Кавала и Дедеагач, „без които България не могла да съществува“. И неговото заключение: „За съжаление само след няколко месеца видяхме, че България може да съществува и без такива максималистични претенции, за които винаги се дават съвсем излишни жертви.“ За максималистичната психологическа атмосфера и подстрекателствата на пресата вж. и *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, 152–153. За прекаленото вторачване в „справедливостта“ и „собственото право“ и *Цанков, Александър*. България в бурно време…, с. 101. За максимализма (наречен санстефанизъм) в психологията на българското политическо мислене и неспособността за компромис и постепенна реализация, напоследък и *Пантев, Андрей*. Стефан Стамболов…, с. 202.

вести за насилията над населението в заграбените от съседите територии усилвали усещането за подъл заговор и измама от страна на съседите („съюзници-разбойници“). Наистина, след Балканските войни България се възстановява удивително бързо, а остава и надеждата за възтържествуване на справедливостта. Но тъкмо поради трудно удовлетворимите претенции към всеки от съседите, България не била лесен съюзник за влезлите междувременно в Първата световна война съюзи на Великите сили.[97] На власт (от 4 юли 1913 г.) били трите либерални партии начело с Васил Радославов, чиито симпатии били на страната на Централните сили. Други партии били на страната на Антантата, макар че психологически било трудномислимо да се воюва на страната на Сърбия. Земеделци, радикали, широки и тесни социалисти се обявили против намеса във войната.

При предварителното ориентиране на интересите, формирани на изхода от предходната ситуация, оставали малко неизвестни величини. Нападнатата от Австро-Унгария (след убийството на австро-унгарския престолонаследник от южнославянски националист), Сърбия имала по съюзни договори защитата на Антантата (Русия, Франция, Англия). Турция първа на Балканите се присъединила към Тройния съюз (Централните сили) – Австро-Унгария, Германия и Италия. България, Гърция и Румъния отначало обявили неутралитет, който за България бил по-скоро начин да се изчака благоприятен момент за намеса при достатъчни гаранции за решаване на националния въпрос. Превърнала се в ценен съюзник, държащ в ръцете си „ключа“ към Балканите, България била търсена за съюзник и от двата блока. Но Антантата, свързана в съюз със Сърбия и надяваща се на намеса на Гърция на нейна страна, не можела да предложи на България удовлетворителни за нейните национални интереси условия, а именно територии в Македония и Егейска Тракия. Това бил в състояние да направи само Тройният съюз и присъединяването към него, изглежда, било въпрос само на подходящ момент и по-сигурно договаряне; разбира се, при твърда вяра в неговата победа. Тройният съюз обещавал Вардарска Македония (от Сърбия) веднага, а също отнетите по Букурещкия договор земи (ако Гърция и Румъния се определят към Антантата). След водени от Радославов и царя преговори, държани в тайна дори от българските дипломати в чужбина, на 24 август 1915 г. в София била подписана тайна военна спогодба с Централните сили. Военен министър (и главнокомандващ) става прогермански настроеният ген. Никола Жеков. Последвало обявяване на война на Сърбия без изискваното по конституция съгласие на парламента – сесията

[97] *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България…, с. 191. *Пантев, Андрей*. Години на демокрация, 147–148.

на Народното събрание е свикана по-късно, за да одобри направеното. Бил усилен военнонаказателният закон и въведена строга цензура, а борещият се против войната земеделски водач Стамболийски бил хвърлен в затвора.

След България във войната на страната на Съглашението влязла Румъния, което отваря нов български фронт в Добруджа, а най-накрая и на същата страна – и Гърция. Успехът на България всъщност зависел от изхода на войната като цяло. Балканските фронтове (Солунският и Добруджанският), на които участвала България, представляват само част от общата картина на други фронтове и други сили. Българският принос към военното усилие на Централните сили бил значителен; същевременно страната се третирала от нейните съюзници неравностойно и ограбващо (износ на крайно необходимите за самата страна храни). След намесата и на САЩ във войната изходът в крайна сметка се оказва пълно поражение за блока, към който се определила България. Новият кабинет от демократи и радикали на Александър Малинов (от 21 юни 1918 г.) се надявал на американска подкрепа за по-благоприятен мир в духа на Уилсъновите принципи за зачитане на националността, но не бил в състояние да промени нищо. Пробивът при Добро поле на превъзхождащи по численост и въоръжение съглашенски войски през септември 1918 г. довел изтощената и деморализирана българска армия до поражение. В хода на отстъплението избухва въстание на отстъпващите войски, оглавено от земеделските водачи Райко Даскалов и (по-двусмислено) Стамболийски и заплашващо да прерасне в гражданска война, но разбито в подстъпите към София.

Оформената на Парижкия конгрес разправа на победителите с победените е безпощадна и безапелационна. Този конгрес, който първи измежду установяващите международен ред (след война) конгреси прокарва националния принцип, не се съобразил ни най-малко с етническия принцип по отношение на победените страни (Германия, Унгария, България). Потвърдена била подялбата на Македония по Букурещкия договор. България сега губи нови територии (владени до 1919 г.), а именно Струмишко и Западните покрайнини (предадени на Сърбо-хърватско-словенското кралство, т. е. Югославия). Южна Добруджа, възвърната по време на войната, отново се дава на Румъния. Западна Тракия остава под окупация на съглашенски войски и впоследствие е предадена на Гърция, а обещаният излаз на Егейско море никога не се реализира. Финансовите условия на мира също са непосилно тежки: репарации в астрономическия размер от 2 млрд. 225 млн. златни франка. Безцеремонно и грубо грабителско е и третирането на страната от окупационните части, особено от френските. В София се установява Междусъюзническа комисия по репарациите, следяща за изпълнение на условията на договора, и България губи за години суверенитета си.

Отново са покрусени усилията за национално обединение и този път кризата е дълга и мъчителна, човешка и икономическа, крах и на самите национални идеали. Към страната поемат нови върволици бежанци; очертава се обезбългаряване и на завзетата от Гърция Западна Тракия. Поражението, както и в другите победени страни, поражда острата социална конфронтация и политическите крайности на следвоенния период: най-напред левия и почти революционен земеделски режим, после жестоките репресии при справянето с революционните (или държавноподривните) сили. Заслужава отбелязване и фактът, че с абдикацията на Фердинанд монархическият институт в България не се премахва (за разлика от победена Германия). Също така за разлика от другите победени народи у нас са избегнати революция и гражданска война, което може да се припише отчасти на БЗНС.[98] Страната навлиза в междувоенния период етнически много по-хомогенна в сравнение със спечелилите повече от очакваните територии Румъния и Югославия, получили в наследство и многобройни малцинства и впоследствие обхванати от национални конфликти и проблеми на асимилацията и „интеграцията“.[99]

[98] Тази мисъл се среща у един по-стар автор: *Златев, Иван*. Обединение и обновление на партиите. С., 1922, 37–38. Според него БЗНС „послужил като гръмоотвод“ на революционната вълна, която се „разляла“ сред другите победени народи; ако не бил БЗНС, всички бунтуващи се щели да отидат при комунистите и тогава гражданската война би била много възможна.

[99] Това предимство в нещастието на катастрофата е споменато от Стойчо Грънчаров с позоваване на Вера Мутафчиева. Вж. *Грънчаров, Стойчо*. България 1878–1918…, с. 81.

ГЛАВА ПЕТА
РАЗВИТИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМА МЕЖДУ ВОЙНИТЕ

Междувоенният период е породил особено много спорове и тълкувания в българската историография. Те се отнасят до всяко отделно управление: земеделския режим (1919–1923); сговористките правителства – Александър Цанков (1923–1925), Андрей Ляпчев (1926–1931); управлението на Народния блок (1931–1934); деветнайсетомайския режим (1934–1935) и последвалите безпартийни правителства под върховенството на монарха, еволюцията на този режим вече през войната и последните правителства преди 9 септември 1944 г. Спори се и по цялостната еволюция на политическата система, при което отначало се борави с понятието фашизъм, а впоследствие все повече с понятията авторитаризъм (десен), монархическа диктатура и др. В работа като настоящата не можем да се спираме подробно на иначе крайно интересната историографска еволюция по проблемите, но тя не може и да не се засегне на съответното място.

РЕЖИМЪТ НА БЗНС

Като революционна в много отношения власт на (автентично) селска партия режимът на БЗНС представлява своеобразно в българската история и уникално за Европа явление.[1] Идването на земеделците на власт става възможно при изключителната ситуация на поражение в Първата световна война, когато управлявалите дотогава партии на буржоазния ред са дискредитирани, а масите се революционизират, което отклонява политиката силно наляво. БЗНС, която била твърд противник на войната и започнала да се превръща в масова селска партия, успява да възседне най-добре лявата вълна; болшевизиращите се тесни социалисти са другите печеливши от ситуацията, но останали втори.

Почти няма област на живота, където земеделската власт да не е предприела законодателни и административни мерки с голям замах и силна социална реторика (справедливост, народовластие, трудовост и пр.) – общо

[1] Вж. *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова…, 356–399 (частта е на Стойчо Грънчаров); *Велев, Александър*. Главни реформи на земеделското правителство. С., 1977; *Bell, John.* Peasants in Power: Alexander Stamboliiski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923. Princeton, Princeton University Press, 1977, 154–207.

над 100 закона. По-важни и трайни се оказват аграрната реформа (намерила продължение), държавното насърчаване на кооперативното движение (макар и твърде спорно), просветната реформа, въвеждането на трудова повинност и др. В актива на земеделското управление са в частност въвеждането на задължително прогимназиално образование, грижите за културата (но и опити за регулирането ѝ), също опростяването на правописа (предизвикало гротескно пресилена реакция). Трудова повинност се въвела (със закон от 14 юни 1920 г.) в обстановка на рязко съкращаване на армията след войните и наред със стопанските цели, имала и социален трудововъзпитателен резон. Младежите и девойките били задължени да полагат задължителен обществен труд (12 месеца за младежите, 6 месеца за девойките), без право на заместване или освобождаване (освен по здравни причини); с изменение от 1921 г. се допускало откупуване от трудова повинност.[2] Трябва да се спомене и законът за водните синдикати, който дал възможност за по-рационално оползотворяване на водните източници.

Всъщност при провеждането им много от революционно изглеждащите мерки се смекчават или отменят. Така посягащата и към частни имения и църковни земи (и предизвикала голям протест) поземлена реформа имала на практика малък обхват, понеже и без това преобладавало дребното стопанство, а създаденият фонд бил главно за сметка на държавни и общински земи. Опитът за монопол върху търговията със зърнени храни в полза на производителите бил отменен по настояване на Междусъюзническата комисия (за да се обслужват репарациите). Въведеният прогресивно-подоходен данък се оказал несъбираем. Назначаването на начални учители чрез местен референдум се оказало непрактично. Особено непопулярен бил законът за подвижните мирови съдии, който ги задължавал да обикалят селските райони и отстранявал адвокатската защита в мировите съдилища. Не по-малко протести предизвикал засягащият и градската буржоазия противоконституционен закон за облекчение на жилищните нужди от 16 май 1921 г. Той установявал норми за жилищна площ в големите градове и предвиждал „сгъстяване“ на частни учреждения и семейства с наднормена площ, както и освобождаване на годни за живеене помещения в държавни и обществени учреждения (за да се настанят там други лица, особено от новия режим) по решение на жилищни комисии, разполагащи с направо из-

[2] Специално за трудовата повинност и нейната организация вж. *Дерменджиев, Иван*. Развитие на държавния…, 311–319. Заинтересувани среди разпространявали идеята, че трудовата повинност е прикрита форма на военна организация с цел заобикаляне на мирния договор; това довело до натиска на Съглашението против нея, вследствие на който било прието споменатото изменение. И по отношение на трудовата повинност управлението на Земеделския съюз създава прецедент на комунистическата власт.

вънредни пълномощия.[3] Също така злополучни били атаките срещу църквата, посягането на университетската автономия и др.

До силна конфронтация с ВМРО довела външната политика на БЗНС на приятелство и сътрудничество с Югославия и специално т. нар. Нишко споразумение, където се правели значителни отстъпки пред сръбското правителство и се поемал едностранен ангажимент за ликвидиране на базите на македонската организация в България. През есента на 1922 г. и началото на 1923 г. се стигнало до истинска война с македонстващите в Пиринския край, която правителството загубило (убит бил военният министър на земеделското правителство Александър Димитров).[4]

С редица конкретни мерки, но и със своето селско своеобразие, революционна грубост и изместване на традиционните елити, както и с рязката си антибуржоазна, антиградска и антиинтелектуална реторика, земеделското управление си спечелило омразата на различни среди. Недоволни били буржоазните партии, чието съществуване се поставяло под въпрос (и техни видни дейци били съдени от „народен съд“), офицерите, тежко засегнати от демобилизацията и нетактично обиждани, македонските дейци, юристите и академичните среди, висшият клир и др. Същевременно БЗНС бил в съперничество и конфликт с комунистите и твърдо смазал голямата транспортна стачка през 1919 г. Ако цитираме самия Стамболийски:

> Да не ви е чудно, ако ви кажа, че нашето управление не е управление, а една война, една същинска вътрешна и външна война; война с железничари, война с разбойници из горите, с разбойници из градовете, война с учители, война с партии, война с военна лига, война с омраза и недоверие вън от нас, война с чиновничество, война с благонравния Св. синод.[5]

---

[3] Вж. *Дерменджиев, Иван*. Развитие на държавния…, 331–332. Съвременни критики на закона от: *Вацов, Л.* За противоконституционните ни закони от имуществен характер. – Юридически преглед, 25, 1924, № 3, 130–134; *Базанов, Иван*. Законът за облекчение на жилищната нужда. – Юридически преглед, 23, 1922, № 1, 11–15. Като контролен орган действал Жилищен съд (едноличен, състоящ се от член на Окръжния съд), където недоволните от решенията на комисиите имали право да обжалват решенията им; обаче не можели да бъдат обжалвани решения за настаняване, нормиране на наеми, сгъстяване и разместване. При това той облагодетелствал лица, чието стоене в населеното място се налагало поради държавна, окръжна или общинска нужда (тоест тясно свързани с новия политически режим), а също учещи се, работници и служещи. Със своеволната си намеса в деликатна проблематика законът предизвикал силно недоволство и не траял дълго. И тук земеделската власт създава –наистина, твърде мек – прецедент на комунистическата.

[4] По-подробно у: *Василев, Васил*. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., БАН, 1991.

[5] Цит. по *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, с. 313.

На буржоазните и интелигентски среди земеделското управление изглеждало назадничаво, дилетантско, некомпетентно и опартизанено – едно архаично втурване на селото против цивилизацията. При по-безпристрастна преценка, на земеделците трудно може да се припише някакъв реставрационен селски антимодернизъм. В действителност те се стремели към развитие и просперитет на селото, без да бъдат против индустриалното развитие, а само срещу паразитните и несвързани със собствена база индустрии; по-съществено те били за пренасочване на бюджета от военната към стопанската и социалната област.[6] В най-лошия случай те могат да бъдат определени (с Ричард Кремтън) като „неохотни модернизатори“.[7]

Управляващите от БЗНС говорели много за народовластие, но често излизали от рамките на законността, например при касиране на опозиционни депутати, произволни уволнения и назначения на чиновници, приемане на противоконституционни закони и пр.; самият държавен апарат бил заобикалян при провеждането на някои от земеделските мерки (например при аграрната реформа). Земеделците не се церемонели с опозицията, и то както с буржоазната (съд над виновниците за националните катастрофи, побоя на 17 септември 1922 г. в Търново), така и с комунистическата. Подобно поведение се обяснява отчасти с революционните намерения на Земеделския съюз, прокарването на които настройвало много сили против него, втвърдявайки на свой ред ответната реакция. Не бива да се забравя и извънредният, груб характер на ситуацията след войните, а също неподготвеността на съюза за управление, неопитността на неговите кадри.[8] Същевременно поведението на много от управляващите било не по-малко партизанско (назначаване на свои хора и преследване на противници) и податливо на корупция от правителствата на така критикуваните буржоазни котерии, което отчуждавало дори по-умерените среди в селото.

---

[6] *Bell, John*. Alexander Stamboliiski and the Theory and Practice of Agrarianism in Bulgaria. – In: Bulgaria. Past and Present. Thomas Butler (ed.). Columbus, Ohio, American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1976, 78–90, esp. 86.

[7] Crampton, Richard. Modernization: Conscious, Unconscious and Irrational. – In: Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südostreuropa. Ronald Schoenfeld (ed.). München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 125–134, esp. 128–129. Обратен пример за силно негативна оценка на земеделското управление като антиградско, антимодерно и пр. у: Rothschild, Joseph. East Central Europe between the Two World Wars. Seattle and London, University of Washington Press, 1974, 334–339, 341. Този автор характеризира земеделския режим като основан на егалитарна селска идеология и почти ирационална омраза към градовете, израз на селско недоволство; режимът имал „статична и ирационална визия за обществото“, прокарвана чрез грубиянство и демагогия.

[8] Това се признава например от един от първите земеделски водачи Димитър Драгиев: „Ние не бяхме готови за властта, ние бягахме от властта, но властта ни настигна и ни възседна.“ Цит. по *Геновски, Михаил.* И в смъртта са живи. С., 1947, с. 41.

Изобщо властта на БЗНС съвсем не е връх на буржоазната демокрация (както се величае в комунистическата историография),[9] а по-скоро нейно съществено накърняване и тръгване по пътя на селска диктатура. Индикациите за това са много и се засилвали с времето и с изостряне на конфронтацията. Извършвала се своеобразна болшевизация на БЗНС, особено под въздействието на крайнолевия таен Комитет за селска диктатура (създаден в края на 1921 г. и ползващ се със симпатиите на Стамболийски), който организирал селски паравоенни части – т. нар. Оранжева гвардия. Самият Стамболийски правел все по-радикални изказвания против едрия капитал и едрата буржоазия и за контрол на държавата върху банките; работело се и върху проект за нова конституция с още по-широко „народовластие“ (на практика – засилване на диктатурата).[10] Най-сетне, характерно за поемане по пътя към диктатура е елиминирането на съперниците отляво и отдясно в БЗНС (макар харизматичният селски трибун Стамболийски да бил твърде доверчив и дори наивен, за да се превърне в диктатор). Изобщо БЗНС създава прецедент на еднопартийна диктатура и на стремеж за сливане на партия и държава, съпроводени с принизяване на законодателната (и на съдебната) власт.[11] От друга страна, тъкмо понеже не от-

[9] Логиката е тази: ако комунистическото крайноляво смята себе си за „най-демократично“, то левият земеделски режим стои най-близо до него. Само че тук се борави с превратно разбиране за демократичност; самото „народовластие“, разбирано като легитимно избрана от мнозинството избиратели власт, лесно може да се превърне в диктатура, когато се пренебрегнат правата на малцинството, отслаби се върховенството на правото и се накърнят корпоративни и други автономности и т. н. Примери за силно положително представяне на земеделците в комунистическата историография са *Петрова, Димитрина*. Българският земеделски народен съюз, 1899–1944. С., Фондация „Детелина“, 1999; *Радулов, Стефан*. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., БЗНС, 1981, особ. 201–222. Авторът разглежда в негативен план дясното течение около Марко Турлаков, К. Томов, Хр. Манолов и др., докато крайнолявото – за „селска диктатура“, изглежда безпроблемно. Като цяло комунистическата историография е трябвало да измине известен път от началния негативизъм към земеделците до тяхното признаване и дори възвеличаване.

[10] За тайния Комитет за селска диктатура (Крум Попов, Димитър Кемалов и др.) и създадената от него Оранжева гвардия, а също за намеренията на Стамболийски за нова (крайнонародовластна, републиканска) конституция и за ограничаване на частния капитал вж. *Генов-ски, Михаил*. Александър Стамболийски – отблизо и отдалеко. С., БЗНС, 1982, особ. 144–147, 172–178, 218–219, 237–241, 444–445. Авторът е късен земеделски идеолог и привърженик на Стамболийски, по негово време деец на младежката организация на БЗНС. Управлението на БЗНС било наричано от враговете му „оранжев болшевизъм“. Вж. *Геновски, Михаил*. Пътят на земеделското сдружаване. Исторически очерк. С., 1947, с. 71.

[11] *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова…, 365–366, 390–394. Стойчо Грънчаров създава впечатление, че като се „болшевизирала“ в ред отношения, БЗНС твърдо вървяла към партийна и лична диктатура. Според израза на един съвременник след личния режим на монарха дошъл „личен режим на партията“ – *Илиев, Лило*. Проблемата за народната воля. –Демократически преглед, 17, 1924, № 7, 609–622, особ. 617–618.

хвърлял парламентарната демокрация, а оставал в нейните рамки и запазвал привързаност към нея, режимът паднал чрез заговор и преврат.

Важно е да се отбележи, че земеделският режим действал при (временно) елиминиране на главния политически фактор от времето преди войните – монарха (Борис III бил млад и неопитен). Обсъждало се дори установяването на република.[12] Тук имаме действие в най-чист вид на партийно-парламентарната система у нас. И тъкмо тогава, при липсата на балансиращ фактор, парадоксално се стига до нещо като партийна диктатура. Разбира се, не става дума за каква да е партия, а за масова и силно революционна селска партия, ръководена от харизматичен водач и демагог (в ценностно неутрален смисъл на човек, ръководен от силно вътрешно убеждение и умеещ чрез реч и поведение да увлича широки маси).

Управлението на БЗНС е свалено насилствено на 9 юни 1923 г. със заговор и преврат на Военния съюз (а не от ВМРО, от която той очаквал главната опасност)[13] и обединение от буржоазни партии и дейци – Народния сговор, който поел гражданската отговорност. Това е дясната реакция на следвоенното олевяване – един широко разпространен в Европа модел. Буржоазният ред бил възстановен с репресия над левите – земеделски и комунистически – сили, чиито бунтове (Юнското и Септемврийското въстание) били жестоко потушени.[14]

ПОД ЗНАКА НА АВТОРИТАРИЗМА

В българската историография битуват редица интерпретации на управлявалите след 9 юни 1923 г. правителства, развити при серията проведени дискусии (през 1966–1968, 1972 и 1983, 1989–1990 г.) и в отделни работи; при това се наблюдава определена еволюция в преценките. По-ранната и твърдолинейна комунистическа интерпретация обявява всички управлявали страната правителства от 9 юни 1923 г. до 9 септември 1944 г. за фашистки, с определени нюанси между тях. Тази интерпретация следва комунистическата пропаганда на времето, чието увековечаване се обяснява с ле-

[12] *Георгиев, Величко*. Развитие на политическата система на България (1918–1944). – Във: България 1300. Институции и държавна традиция, т. 1. 1981, 291–317, особ. с. 298. Установяването на република се предлагало от БЗНС, БРСДП и Радикалната партия (също от БКП) през 1918–1920 г., но после било изоставено поради съпротивата на традиционните буржоазни партии и неодобрението на Съглашението.

[13] Друг въпрос е, че след преврата ВМРО се отличава с репресии над земеделски дейци, включително жестокото убийство на Стамболийски.

[14] Вж. мартирологията на земеделските водачи и видни дейци у: *Геновски, Михаил*. И в смъртта са живи…

гитимиращата функция на фашизма за комунистическия режим. При това под фашизъм се казва или подразбира (наред с известното определение на Георги Димитров)[15] най-вече политически режим на реакционни буржоазни среди със силно репресивен характер, особено спрямо комунистите. За негови разновидности се сочат „военният фашизъм“ (на деветоюнците и деветнайсетомайците) и „монархофашизмът“ (на правителствата на цар Борис III), който е и „безпартиен фашизъм“. Тъй като наличието на фашизъм на власт не подлежи на дискусия, а се предпоставя като даденост, възниква необходимост да се посочат различни особености на отделните правителства и режими. Според различните автори някои са по-изразено фашистки, а други – по-слабо; има приливи и отливи на фашизъм; при някои фашизмът стои на преден план (открита фашистка диктатура), а при други направлява нещата задкулисно, зад фасадата на парламентарна демокрация (Народния блок, а парламент има и при Александър Цанков).[16]

Впрочем твърде отрано (в дискусията от 1967–1968 г.) твърдолинейната комунистическа трактовка се подлага на съмнения и ревизии. Те вървят по няколко линии: първо, по-внимателен анализ на отделните правителства и отричане на фашисткия характер на някои от тях. Отправна точка е концепцията за „пробив във фашизма“ от Народния блок, която като изказване на Георги Димитров се признава и от твърдолинейните (при тях с омаловажавания – „привидност“ на конституционно-парламентарен режим, елементи на фашизъм, „преходен“ пробив и пр.). Вариациите в историографията са многобройни (почти всички възможни комбинации), а посоката е една – към ограничаване на същински фашисткото управление до няколко правителства. Така след „пробива“ на Народния блок от фашизма отпадат (или към него се причисляват „условно“) режимът на Деветнайсети май, преходните правителства до „монархофашизма“ (самият той датиран различно), Ляпчевото правителство, сговористите като цяло (т. е. и Цанков); правителствата на Кьосеиванов (1935–1940), няколкодневното правителство на Муравиев от 1944 г., така че твърдо като фашисти най-накрая

[15] Фашизмът като открита терористична диктатура на най-реакционните среди на буржоазията и едрия монополистичен капитал.

[16] Примери за твърдолинейно третиране са *Хаджиниколов, Веселин*. Още за фашизма и неговите особености в България. – Исторически преглед, 24, 1968, № 6, 50–63; *Натан, Жак*. Характер, същност и главни етапи в развитието на българския фашизъм. – Исторически преглед, 22, 1966, № 6, 84–96. Все пак за този автор управлението на Народния блок е „сериозен пробив“ във фашистката диктатура, а по правителството на Муравиев „може да се разисква“. Също *Костов, П.* Установяване и характер на фашистката диктатура в България. – Исторически преглед, 23, 1967, № 2, 97–102. Особено крайна е *Милкова, Фани*. Българската буржоазна държава през периода на фашистката диктатура, 1923–1944. С., Военно издателство, 1987, особ. 17–18, 36, 69–73, 98–107, 138–139. Според нея дори Народният блок е повече привидна демократизация и не събаря и дори не прекъсва фашистката диктатура.

остават само Богдан Филов и евентуално Багрянов.[17] Впрочем в много от работите се разкриват съществени черти на режимите, включително елементите на буржоазна демокрация и плурализъм, и се правят важни сравнения, които запазват своята валидност и ако се абстрахираме от споровете за фашизма.[18]

Друга линия на ревизията е уточняването на чертите, които квалифицират дадено управление като фашистко (и въвеждане на чужди автори по въпроса); най-сетне, малко преди и особено след падането на комунистическия режим – замяната на квалификацията фашизъм с авторитаризъм, по-рядко и в специални случаи с тоталитаризъм. Към това се добавят и полезните различавания между „фашизъм на власт“ (т. е. като режим, ако не като политическа система), фашистки елементи в управлението (идеи, институции, практики и пр., наричани „фашизация“), фашистки партии и ор-

[17] Тук мога само да изброя авторите, участвали в спора на разни етапи, но не и техния конкретен принос, което е тема за специално изследване. Това са: *Генчев, Николай*. Нужни са сериозни изследвания за фашизма в България. – Исторически преглед 1968, № 4, 88–92; *Мигев, Владимир*. За периодите на фашистката диктатура от 1934 до 1944 г. – Исторически преглед, 23, 1967, № 2, 98–100; *Димитров, Илчо*. Последното правителство на буржоазна България. – Исторически преглед, 20, 1964, № 5, 3–33; Някои своеобразия в развитието на фашизма в България. – Исторически преглед, 24, 1968, № 1, 95–97. По-нататък (и по-късно) следват: *Мигев, Владимир*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура, 1934–1936. С., 1972; *Димитров, Илчо*. Българската демократична общественост, фашизмът и войната. С., 1976; *Георгиев, Величко*. Развитие на политическата система…, 291–317; *Мигев, Владимир*. Рецензия на Р. П. Гришина. Возникновение фашизма в Болгарии, 1919–1925. – Исторически преглед, 34, 1978, № 1, 103–108. Още по-късно: *Радулов, Стефан*. Основни тенденции в българския фашизъм. – Известия на Института за история на БКП, т. 63, 1989, 5–64; *Байков, Байко*. Политическата система на буржоазното общество в България в процеса на нейната фашизация (1934–1939 г.). – Исторически преглед, 43, 1987, № 6, 11–25. Вж. и *Недев, Недю*. Прекъснатост или непрекъснатост на фашистката диктатура в България (1923–1944). – Исторически преглед, 45, 1989, № 8, 76–83.

[18] В спора на всеки етап има „догматици“, подвеждащи повече правителства и феномени под понятието „фашизъм“, и „ревизионисти“, стремящи се да ограничат употребата на понятието. От работите преди 1989 г. особено радикалноревизионистки и без особен ангажимент към определението „фашизъм“ са тези на Владимир Мигев. Особено софистицирана в желанието да запази фашистката премиса е работата на *Радулов, Стефан*. Основни тенденции в българския фашизъм… Авторът говори за две основни течения във фашисткия лагер, респективно две основни възможности за реализация в режим на управление: „партиен фашизъм“ (опрян на масова партия, кандидат за какъвто била НСД на Цанков) и „безпартиен фашизъм“ (опрян върху армията, фашистки организации и монарха). Партийният фашизъм не успява да получи реализация. Реализирал се безпартийният вариант на фашизма, и то отначало с военните на преден план (19 май 1934 г.), еволюирал по-късно към безпартиен монархофашизъм с главна роля на монарха, опрян на политически „пласт“ (но не партии), младежки пласт и военен пласт (армия). Деветоюнската диктатура явно се смята за фашистка, понеже се говори за единодействие между военен фашизъм (на Военния съюз и други организации сред офицерството) и граждански фашизъм (на Народния сговор) по време на Цанковия режим.

ганизации „в опозиция“, най-сетне – фашизма като идеология и връзката му с други десни идеологически възгледи и пр.

Могат да се посочат следните основни резултати от преоценките и вече от изцяло свободната дискусия по фашизма след 10 ноември 1989 г.[19] Най-напред фашизъм с масова монопартия, фюрер, налагане на идеология и тотално обхващане на обществото никога не е идвал на власт в България; няма „военен фашизъм“, нито „монархофашизъм“ (което е даже противоречие в термините – цар-фюрер няма). Може да се говори обаче за фашизация (предпочитан от Владимир Мигев термин)[20] на иначе авторитарния режим, особено по време на войната, в смисъл на идеологически, правни, организационни и други заемки от репертоара на фашистките партии у нас и от чужди режими. Безспорно у нас съществували и фашистки и фашизоидни (протофашистки, имитативни и по-автентично фашистки) партии и организации; определено разпространение получават фашистки идеи и възгледи (за това – по-нататък). Тоталитаризъм като система на пълно обхващане на обществото от държавни организации и контрол също няма, но има тоталитарни идеи и проекти за обхващане и контрол на обществото. Добре е да се прави разлика (недостатъчно ясна в нашата историография)

---

[19] Най-вече Николай Поппетров и Владимир Мигев, също Стойчо Грънчаров, Пламен Цветков, Кръстьо Манчев. Вж. *Поппетров, Николай*. Водачески схващания в българския десен политически поток (30-те – първата половина на 40-те години). – Исторически преглед, 48, 1992, № 1–2, 131–146; Авторитаризъм – фашизъм. (Към модела на политическото развитие на България –1918–1944 г.). – Исторически преглед, 1997, 53, № 2, 25–48; *Цветков, Пламен, Николай Поппетров*. Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – Исторически преглед, 45, 1990, № 2, 63–79; *Мигев, Владимир*. Политическата система на България от 9 юни 1923 г. до 9 септември 1944 г. – Исторически преглед, 1990, 46, № 9, 77–90; Авторитарни и фашистки тенденции в българското общество между двете световни войни. – Във: *Митев, Трендафил* (съст.). Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. С., 1991, 228–253; *Цветков, Пламен*. „Оригиналност“ и имитация в българските тоталитарни доктрини и организации (1918–1939). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 23. С., 1988, 582–601; *Манчев, Кръстьо*. Монархията и диктатурата в България, 1934–1944. – Във: 681–1948. Из историята на българската народност и държава. С., Пеликан-Алфа, 1993, 274–283. Вж. и историографската работа на *Поппетров, Николай*. Възможността за диалог или „дискусиите“ за българския фашизъм. – Демократически преглед, 1996, № 4–5, 382–388.

[20] *Мигев, Владимир*. Авторитарни и фашистки тенденции… Като обръща внимание, че фашизмът не е разделен от авторитаризма „с китайска стена“ и че се ражда от антидемократичния авторитарен поток след Първата световна война, авторът говори за различна степен на „фашизация“ на разни управления у нас. Явно разглеждайки фашизма като форма на тоталитаризъм (със стремеж за обхващане на цялото общество), той говори за „фашизация на държавната система“ в смисъл на полагане на усилия за изграждане на тоталитарна (всеобхватна) държава. Това ми се вижда малко подвеждащо с оглед на по-обичайните и „слаби“ употреби на фашизация като заимстване на част от репертоара на фашизма (идеи, институции и пр.), а пък тоталитарният стремеж (например на деветнайсетомайци) може да се опише именно като такъв.

между тоталитаризма като система на управление със стремеж за всеобхватен контрол чрез държавни институции и други механизми, и фашизма като по-историческо явление, стигнало доста далече в налагането на тоталитарен модел на управление (осъществен от комунистическите режими, най-напред в СССР).

Политическата еволюция у нас след земеделския режим върви, общо погледнато, в авторитарна посока (пък и земеделците еволюирали към диктатура, макар и лява). Наред с левите учения авторитаризмът е основна политическа концепция в междувоенна България (и понякога доминираща и официална); той е и принцип на политическа уредба, въплътен в една или друга форма и степен в реалността. Авторитаризмът се съпровождал с нарастваща намеса на държавата в икономиката и социалния живот (интервенционизъм, стигащ до етатизация). По отношение на авторитарната политическа тенденция и на етатизацията България следва общ междувоенен модел на Балканите, в Централна и Южна Европа. На власт в Италия (1922 г.) и Германия (1933 г.) идват далите пример и оказали мощно въздействие върху Източна Европа фашизъм и националсоциализъм. Авторитарни режими се установяват във всички съседни на България страни, а също в Унгария, Полша, Австрия, Португалия, Испания. Подобни международна ситуация и непосредствено обкръжение мощно тласкат към сходни решения и в България, която не можела да остане остров на либерална демокрация.

Авторитаризмът е най-общо казано силна власт, т. е. силна изпълнителна власт, съчетана с определени легитимиращи идеи. Той представлява ограничаване или премахване на парламентарната демокрация. Парламентът (ако не е разпуснат) е слаб и формален; опозицията на режима е ограничена в изявите си; разните граждански права и свободи са накърнени (като репресията може да е различно силна); все пак за разлика от тоталитаризма тук има място за организационна автономия и идеологически плурализъм. Авторитаризмът може да се свърже с етатизация, т. е. превръщане на държавата в определящ фактор в стопанската, социалната и духовната сфера, поемането от нея на все повече функции на регулация и контрол. Така у нас става първо при Александър Цанков и особено след преврата от 19 май 1934 г.[21] Авторитаризмът не е непременно отрицание на партийното начало, понеже и партия може да изгради авторитарен режим. Доколкото терминът може да описва твърде различни реалности, самата му употреба не е достатъчно поясняваща и не може да замести анализа на състоянието на нещата, които обозначава в конкретния случай. В частност авторита-

[21] Вж. разбирането на етатизма у: *Мигев, Владимир*. Утвърждаване на монархофашистката…, 14–15.

ризмът подлежи на квалифициране като военен, партиен, безпартиен, лична диктатура и пр. За него не бива да се съди най-вече по употребата на репресии (както понякога се прави, подобно на фашизма преди), а и по ред други белези. Така авторитарният Деветнайсетомайски режим, за разлика от авторитарния деветоюнски режим, не бил терористичен. Най-сетне, за един режим трябва да се съди не само по идеологически платформи и заявления, а и по управленски действия; и дори по-важно – по тяхната резултатност. Например за краткото време на власт режимът на деветнайсетомайците успял да осъществи малка част от някои направо тоталитарни визии (като проект), които застъпвал.

На свой ред парламентарната демокрация у нас (и в повечето централно- и източноевропейски страни) в междувоенния период била много неустойчива и се деформирала по разни начини. Такива са в частност: узурпирането на властта чрез преврати (1923 и 1934 г., ако не броим и „превратa“ на Борис III за изместване на деветнайсетомайците),[22] антиконституционните действия и ограничителните закони, нарушаването на граждански права, политическото насилие и пр. Парламентарната демокрация била подложена на силни атаки и отдясно, и отляво. Все пак тя се възвръща отново и отново, а в орязан вид (и безпартиен вариант) – и от 1937 г. нататък. Ако се обърнат предизвикателно нещата, вместо непрекъснат фашизъм с „пробиви“ на буржоазна демокрация бихме могли да си представим общ фон на буржоазна демокрация с „пробиви“ на авторитаризъм, във всеки случай алтерниране при превес на едното или другото. Така или иначе елементи на демокрация се запазвали и при авторитарни правителства, например търпяна дейност на партиите, идеен плурализъм, парламентарна опозиция, поне външно действие на конституцията, сравнително независима правосъдна система и пр., докато контролът не можел да стане тоталитарен (неуспехът на тотални по замисъл организации като профсъюзите или младежките организации, неизпълнение на мерките срещу евреите и пр.). Както демокрацията у нас не получава класическа завършеност, така и диктатурата не била непрекъсната и тотална.[23] Дори ако това е „плура-

[22] Вж. специална статия за превратите в междувоенната българска история от *Томашевски, Йежи*. Заговорите в политическия живот на България през XX век. – Във: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983, 153–163. Интересни са обобщенията на автора, че за управляващите превратът бил призната форма на политическа дейност; подготовката на превратите била относително тайна, но мълвата се носела из политическия свят на София; заговорниците се стремели да си осигурят подкрепата на царя и пр.

[23] За неустойчивостта на парламентарната демокрация (конституционно-парламентарния правов ред) у нас, но и постоянното ѝ възобновяване вж. *Манчев, Кръстьо*. Парламентарната демокрация в България, 1818–1934. – Във: 681–1948. Из историята на българската народност

лизъм по слабост, а не по намерение“, той все пак съществувал и това е главното.[24]

След тези предварителни бележки ще направя кратък преглед и характеристика на управлявалите след земеделците правителства.[25] Военният преврат на 9 юни 1923 г. довежда на власт Военния съюз и формацията Народен сговор, съставена от партийни среди. Създава се авторитарен режим с премиер проф. Александър Цанков, който отначало се намирал под доминацията на Военната лига и специално на неформална група военни (т. нар. Конвент около ген. Иван Вълков). Режимът, подпомогнат от т. нар. безотговорни фактори, като ВМРО и специални войскови части, репресирал с голяма жестокост оказалите съпротива леви сили (земеделци и комунисти). Правителственият терор и контратероръ т, главно от страна на поели курс към въоръжена борба комунисти, създават ситуация, близка до гражданска война. Кулминацията е комунистическия атентат в църквата „Света Неделя“ (16 април 1925 г.), където загиват много правителствени лица и генерали, и последвалият кървав разгром на левите сили.[26] При това били безразборно избити и много невинни хора, както и леви интелектуалци; бил убит дори известният буржоазен политик Никола Генадиев, тогава опозиционер. Жестокостите дискредитирали правителството пред външния свят. Но режимът не бил фашистки, а самият Цанков още не бил еволюирал към фашизъм.

Характерна за идеологията на Народния сговор (преди, а и след вземането на властта) е позата на надпартийност; ратува се за преодоляване на раздробеността на партиите, за реорганизиране и сплотяване на буржоазните политически сили и изобщо за „силна власт“. Идеята за силна държавна власт вървяла заедно със силно изразен стопански интервенционизъм, т. е. намеса на държавата в стопанския живот (въпреки съпротивата от някои стопански среди), както и със социален реформизъм с цел притъпяване на социалния конфликт, включително чрез специално протежиране на

и държава. С., Пеликан Алфа, 1993, 265–273; Монархията и диктатурата…, 280–281. Авторът говори за съжителство между демокрация и диктатура през целия междувоенен период, с превес на едната или другата.

[24] Изразът на Janos, Andrew. The One-Party State and Social Mobilization: East Europe between the Wars. –In: Authoritarian Politics in Modern Society. Samuel Huntington and Clement Moore (eds.). New York, London, 1970, 204–235, esp. 233.

[25] Вж. особено Стойчо Грънчаров в: *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България…, 400–636, особ. 377–379, 478–480, 493–496, 520, 525–527, 567–569; *Мигев, Владимир*. Политическата система на България…; *Поппетров, Николай*. Авторитаризъм – фашизъм…; *Георгиев, Величко*. Развитие на политическата система…; *Цветков, Пламен, Николай Поппетров*. Към типологията на политическото развитие… .

[26] *Гришина, Рита*. Возникновение фашизма…, особ. 140–148, 180, 186–189. Също в художествен вид: *Христозов, Николай*. По дирята на безследно…

работниците (в този смисъл се изказват Атанас Буров и Александър Цанков). Най-сетне, развивала се идеята за повече компетентност в държавната администрация и в парламента (Атанас Буров, Петко Стайнов и др.). Подобни възгледи явно излизат от рамките на предвоенния либерализъм и предполагат дълбоки промени. Обаче реформите на парламента и управленската система, както и засилването на ролята на държавата трябвало да станат по законни пътища и без да се напуска почвата на парламентарната демокрация. Последната трябвало да се реформира и рационализира, за да се приведе в съответствие с новите условия, но не да бъде премахната.

Действията на режима в значителна степен следвали намеренията.[27] Във вътрешната политика Александър Цанков следвал активен интервенционистки курс под знака на защита на обществените интереси. Бил установен държавен монопол над търговията с девизи и контрол над значителна част от вноса (например забрана на внос на луксозни стоки); водела се борба срещу спекулата чрез закон за борба със скъпотията (от 7 август 1924 г.) и била ликвидирана свободната търговия със зърнени храни в поголемите градове като най-силен израз на стопанския етатизъм (законът бил премахнат през 1925 г. поради богатата реколта); чрез държавно кредитиране и заемна политика бил усилен контролът над кооперациите, с надеждата те да станат инструмент на етатизма. Трябва да се отбележи силната съпротива на някои стопански среди и едрия капитал срещу подобни стопански мерки, която водел до тяхното смекчаване или отмяна; например борбата на правителството със захарния картел и със скандално високите цени на захарта претърпяла неуспех, насърчаването на тютюнопроизводителите било провалено от едрите експортни фирми, скоро била отменена и забраната върху вноса на стоки не от първа необходимост.

Намесата в социалната сфера включвала: грижи за държавните чиновници; аграрна политика в полза на селяните (подкрепа на кооперациите, повишаване на изкупните цени на земеделски стоки докато траели ограниченията на свободната търговия, затрудняване на износа им и пр.); подкрепа на работническото законодателство (чрез Инспектората по труда) с цел да бъде притъпен конфликтът между труда и капитала и да се намали влиянието на комунистите сред работничеството; социални реформи и най-вече закона за обществените осигуровки, също закона за настаняване на работа и осигуряване при безработица (бил учреден и Комитет по социални реформи). Всичко това, разбира се, трябвало да разшири социалната база на режима сред селяни и работници. Могат да се направят паралели със

[27] Първият етап в управлението на Народния сговор е обстойно разгледан от *Стоянов, Веселин, Веселин Тепавичаров*. Политическата алтернатива. Юни 1923 – 4 януари 1926 г. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, особ. 330– 443.

силно интервенционистката стопанска и социална политика на фашизма, например: неприязънта към спекулативните елементи и предпочитанието към продуктивната функция на капитала и промишленото производство в частност; използването на социалния реформизъм (буржоазен и социалдемократически), но това не прави режима фашистки.

С второто сговористко правителство на Андрей Ляпчев (1926–1931) центърът на тежестта се измества от военните към партийните среди в Сговора (хората на Ляпчев и Атанас Буров). Слага се край на безразборните репресии и настъпва гражданско умиротворяване – ЗЗД остава в сила, но процесите се ограничават и най-вече извънзаконовите репресии затихват. Авторитаризмът отслабва. Изобщо Ляпчев взимал конституцията на сериозно. Легализирана била дейността на комунисти и земеделци с идеята, че като излязат наяве, ще поемат мирен курс (а и ще бъдат по-лесно следени). Наред с легалните си партийни, профсъюзни и младежки организации комунистите обаче запазили и нелегална структура. В стопанската политика Ляпчев и Буров като политици с по-стара формация ограничили намесата на държавата в полза на стопанския либерализъм. В частност престава фаворизирането на кооперациите, не се прилагал законът за трудовите земеделски стопанства и движението на земята се оставяло на пазарния принцип. От друга страна, бил продължен насърчителният закон за индустрията (през 1928 г.), а по време на кризата била учредена дирекция „Хранизнос“ (през 1930 г.), за да облекчи производителите с по-високи изкупни цени. С други думи, държавната намеса се налагала от самата стопанска ситуация.

През 1931 г. след свободни избори (едни от редките) на власт идва Народният блок – коалиция начело с Демократическата партия и БЗНС. Вместо прословутия „пробив“ в несъществуваща фашистка диктатура (определение на Г. Димитров, поддържано до късно от комунистическата историография) в управлението на Народния блок може да се открие значителна приемственост с втория сговористки кабинет. Продължават започнатите от него обществено умиротворяване и демократизация като условия за стопански напредък. Възгледът за нарастване на регулативната роля на държавата в стопанския живот и социалните отношения, наложил се в цяла Европа още във войните и после при опитите за справяне с депресията, се споделял от Демократическата партия. Значителното накърняване на стопанския либерализъм обаче не преминава в отстъпление от политическия либерализъм и парламентарната демокрация.

Практически намеси на Народния блок в стопанския и социалния живот посред голямата стопанска депресия представляват в частност: законите за закрила на земеделеца стопанин (гарантиране на неотчуждаем мини-

мум земя) и за облекчаване на длъжниците (чрез разсрочване на плащанията и намаляване на лихвите); данъчните облекчения за селяните; запазването на „Хранизнос“ като монополно държавно търговско предприятие за облекчаване на селяните по време на кризата чрез по-високи изкупни цени; опитите за трансформиране на селското стопанство по посока на технически култури чрез ценови и митнически мерки и пр. Всички тези преследващи и социален ефект икономически мерки обаче имали цена, която била покривана от бюджета чрез увеличаване на косвените данъци, забавяне на изплащането на заплатите на държавните служители и пр.

Управлението на Народния блок се дискредитирало с дребнави пазарлъци в коалицията за министерски места, от размаха на партийната партизанщина и службогонството, създаването на синекурни длъжности, корупцията, удържането от заплатите на чиновниците, за да се върже бюджетът и пр. И тази трудна и разпадаща се коалиция, дала едно „безидейно, некадърно и дребнаво управление“, като че ли сама изгубила енергия и доверие в себе си и паднала с един предизвестен и несрещнал съпротива преврат. За разочарованието от демокрацията допринасяли ширещите се в страната критики против партиите и агитации за силна власт, както и примерът на външния свят, особено на авторитарните централноевропейски режими, изглеждащи да обещават ефективни решения.[28]

Превратът на 19 май 1934 г. е извършен от възстановения Военен съюз и политическия кръг „Звено“.[29] Създало се правителство начело с Кимон Георгиев, в което влезли хора от извършилите преврата организации, но без Дамян Велчев (секретар на Военния съюз и фактическо главно лице), който не приел официален пост. Възгледите на деветнайсетомайците за държавното управление са обявени в издадения Манифест към българския народ (а и в по-ранни статии). Там се прокламира настъпването на „нова ера“, в която ще се преодолее тяснопартийният и класов егоизъм и управлението ще се поеме от „надпартийна власт“ в интерес на цялата на-

[28] Идейната безпътица и политическото разложение при това управление са описани от десни дейци, като: *Попов, Стефан*. Безсъници. С., Летописи,1992, 17–108; *Николаев, Николай*. Фрагменти от мемоари. С., 1994. Авторът бил висш чиновник и министър в царски кабинети. Вж. също един от авторите на преврата: *Казасов, Димо*. Видяно и преживяно…, 454–486. Също мемоарите на *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, 413–432, 449–451 (тук цит. за „безидейно, некадърно и дребнаво управление“ на с. 449); *Пешев, Димитър*. Спомени, 45–56. Авторът бил министър на правосъдието в безпартийно правителство.

[29] За Деветнайсетомайския преврат и еволюцията на режима вж. също *Мигев, Владимир*. Утвърждаване на монархофашистката диктатура…, особ. 14–23, 47–56, 178–180; *Димитров, Илчо*. Българската демократична общественост… Като оставим настрана известна предубеденост по линия на фашизма (по-силна у втория автор), тук се съдържат множество фактически приноси, а при Владимир Мигев – и редица теоретични моменти.

ция. Властта ще е силна и авторитетна и ще се упражнява от компетентни хора, политически и интелектуален елит. Така ще се повиши авторитетът на държавата, т. е. на правителство и администрация, като и самият народ бъде организиран в подкрепа на държавата. Икономиката ще бъде направлявана от държавата в интерес на развитието на промишлеността и търговията, но и с грижи за селото и за икономически слабите слоеве, а паразитният и спекулативен капитал ще бъде обуздан. Ще се работи за установяване на социален мир, включително чрез преустройство на профсъюзите в задължителни и чрез корпоративно представителство.[30]

Действията на „спасителите на отечеството“ подкрепят намеренията. Правителството разпуснало парламента и забранило партиите (с наредба-закон от 14 юни 1934 г.); за да е последователно, „Звено“ също се саморазпуска. Явно под влияние на италианския фашизъм се предвиждало образуване на съсловни организации, които да бъдат представени в бъдещия парламент с идея за „политически коректив“ на съсловността. Премахнати били конституционните права и свободи (на словото, сдруженията и пр.) и се въвела цензура; така, без да се отменя формално, конституцията не се спазвала. Овладелите властта управлявали с декрети (наредби-закони), позовавайки се неправомерно на чл. 47 от конституцията (извънредна ситуация на външна и вътрешна опасност). Създала се Дирекция на обществената обнова (с наредба-закон от 9 юни 1934 г. и друга от 16 октомври 1934 г.) като идеологически и пропагандан орган, чиято амбициозна задача била да организира и насочва обществения живот в духа на „надкласова държава“, „народно единство“, „хармония“ и „класов мир“. Тя трябвало да бъде нещо като мозъчен тръст на режима, разработващ неговата идеология и политическа стратегия. На нея се възлагали и надежди за организиране на нова обществена сила в подкрепа на режима (във вакуума при забраната на партиите) – някаква държавна партия или движение.

Следват редица мерки по посока на централизация и одържавяване.[31] Въвежда се ново териториално-административно деление, което преобразува шестнайсетте окръга в седем области; уедрени са селските общини (от 2552 на 837). Селските кметове стават назначаеми (при определен ценз) и пълновластни, с което се унищожава местното самоуправление. На практика за кметове били назначени службогонци от НСД на Цанков и от Сговора, запасни офицери, адвокати и др. При рационализирането на ад-

[30] Вж. анализа на манифеста у: *Пешев, Димитър*. Спомени, 66–67.

[31] Вж. и силно тенденциозното изложение на законодателството след Деветнайсетомайския преврат у: *Милкова, Фани*. Българската буржоазна държава…, 47–54; История на българската буржоазна държава и право през периода 1918–1944 г. С., Наука и изкуство, 1976, 111–171.

министрацията били съкратени над 6000 чиновници с идеята държавните служители да станат несменяеми и деполитизирани – експерти и специалисти в областта си. Превратът действително дава начало на развитие на подобен процес на стабилизиране на чиновниците, продължил до 1944 г. Слага се край на свободното профсъюзно движение и синдикатите стават единни (т. е. няма алтернативни) и задължителни; забраняват се стачките.

Деветнайсетомайци стегнали и репресивния апарат. Полицията получила по-широки функции и авторитет. Въведена била адресна регистрация по местожителство, за да се контролира движението на населението, особено на политически лица. ЗЗД се прилагал строго, особено против комунисти. И главното – деветнайсетомайци се разправили с превърналата се в „държава в държавата“ ВМРО, чийто водач Иван Михайлов емигрирал. Това внесло умиротворение във вътрешнополитическия живот и било в кредит на режима. Същевременно на партийните водачи на забранените партии се оставяли възможности за тайни разговори и събирания, следени от властите.

В стопанската област набелязаната при предходните управления линия на ръководство от държавата била продължена и засилена. Въвели се държавни монополи върху тютюна, петрола, спирта, солта. Изпадналите в състояние на фалит (при кризата) частни банки били девалоризирани и слети в практически държавната банка „Български кредит“. Оказвала се станалата вече традиционна подкрепа на кооперативите. Предприети били социални мерки в полза на работници, занаятчии, безработни.

Така описани, идеите и действията на деветнайсетомайци са не просто силно авторитарни, но отиват в посока към тоталитарен контрол на обществото, а в някои пунктове наподобяват фашизъм. Но трябва да се има предвид, че много от преобразуванията останали в сферата на намеренията. Дирекцията на обществената обнова – предходник на военновременната Дирекция на пропагандата и по-късно на комунистическите идеологически органи – на практика не изпълнила предназначението си. Пропагандата пред едно скептично към властта общество звучала кухо. Идеята за обществена сила била бързо погребана поради разногласия за нейния характер и опасения да не обслужва съперници. Безрезултатни били усилията за създаване на единна младежка организация (които намират продължение при следващите режими). Предвижданите казионни профсъюзи останали в начален етап на формиране. Идеята за „съсловен парламент“ с корпоративно представителство била изоставена. Въпреки забраните се толерирал известен политически (партиен и идеен) плурализъм. Изобщо деветнайсетомайци се оказали по-добри рушители на парламентарно-партийната система, отколкото строители на нов тип социалнополитическа уредба. Монолитността на режима била привидна и скоро се разпаднала. Така тотали-

тарните импулси, носени от неадекватните военни сили и при краткостта на управлението, остават по-скоро злополучни експерименти.

В крайна сметка режимът се описва най-добре като дясно авторитарен и в частност военна диктатура, но не и като фашистки (или тоталитарен).[32] Липсва и всякакъв антисемитизъм. За отбелязване е присъствието на много масони в управлението, включително великият майстор на Масонската ложа Петър Мидилев на министерски пост. Интересен е фактът, че един ярко авторитарен режим бил посрещнат, общо взето, с добронамерено отношение от обществености и дори от мнозина политици. Много по-силно авторитарен и етатистки по институционални признаци и намерения от деветоюнския режим, той не проявява подобна прекомерна репресивност и дори внася гражданско успокоение (особено с разтурването на ВМРО). Дори комунистическата историография, която описва режима като военно-фашистки (и „Звено“ като фашистка организация), проявява учудващо меко отношение към него за разлика от „монархофашизма“, признавайки например известен „идеализъм“ на звенарите и офицерите.[33] Обяснението е в техния антимонархизъм, възстановяването на връзките със СССР и еволюцията на видни деветнайсетомайци към съюз с комунистическата партия впоследствие.

Военната лига и „Звено“ били отстранени от властта след малко повече от година. Борис III извършил това много ловко, като се възползвал от противоречията между офицерите и от монархизма на някои от тях. След няколко преходни правителства (на ген. Пенчо Златев, Андрей Тошев), прогресивно изместващи Военната лига, монархът съсредоточил властта в своите ръце и установил нещо като лична монархическа диктатура или монархически авторитаризъм. По конкретната датировка на царския режим в историографията има някои различия: дали това става при третото правителство на Кьосеиванов (23 ноември 1936 г.) или още при първото (от 23 ноември 1935 г.), доколкото тогава Борис III вече се бил разправил с Военната лига и станал неоспорим държател на властта, но в случая това не е толкова съществено.[34]

[32] От чуждите автори Ротшилд описва режима като „авторитарни модернизатори“, стремящи се към национално укрепване чрез „силно управление“, рационализиране на институциите и експертност: *Rothschild, Joseph*. East Central Europe…, 349–355. По-аналитично Стенли Пейн ситуира деветнайсетомайци сред радикалната десница, между консервативната авторитарна десница и фашизма. Вж. *Payne, Stanley*. A History of Fascism, 1914–1945. Madison, Wisconsin. The University of Wisconsin Press, 1995, 326–327.

[33] Позиция на Жак Натан, предадена от *Казасов, Димо*. Фашизмът и българските партии…, 98–99.

[34] Юридически израз на победата на царя била наредбата-закон за запазване моралната и материалната сила на войската от 12 юни 1936 г., която цели да изолира войската (и жандармерията) от политически влияния и забранява всякакви тайни организации в нея.

Царят всъщност се възползвал от деветнайсетомайците, които разчистили пътя на авторитаризма пред него.[35] В наследство от тях той запазил забраната за дейност на партиите, отсъствието на парламент и управлението с декрети. Всъщност той не управлявал пряко (което не било и в характера му),[36] а чрез назначени от него безпартийни, чиновнически кабинети; така управлението станало по-скоро администриране (от често способни лица специалисти), а не управление от политически лица с идеи, взимащи собствени решения и носещи политическа отговорност.[37] На практика и в съответствие с характера си Борис III внимателно се ползвал от прерогативите си с оглед на обществените настроения. Режимът (според Стойчо Грънчаров) е по-близък по същността си до бонапартистките монархии от средата на XIX в., особено в пруския им вариант, отколкото до съвременните му фашистки и тоталитарни модели: „една обогатена с модерни етатистки похвати и доктрини бонапартистка, авторитарна монархия“. Монархът стои начело и назначава отговорно само пред него правителство, парламентът само гласува бюджета, политическите права на гражданите са орязани, но правата на личността се съблюдават строго според законите.[38]

Авторитетът по десни и фашистки движения Стенли Пейн различава „три лица“ на политическия авторитаризъм в междувоенния период, а именно: умерена или консервативна авторитарна десница, радикална десница (стояща по-близо до фашизма) и фашизъм. В установения от Борис III режим (на умерен монархобюрократичен авторитаризъм) лесно се разпознава именно първият тип, дефиниран като скъсване с парламентарните форми, но без радикално нарушаване на правния континуитет и при само частична трансформация на системата в по-авторитарна посока (при възприемане евентуално на някои атрибути и външни черти на фашизма), основаване върху религията вместо върху някаква нова културна мистика, като витализъм, ирационализъм и пр. Други характеристики на умерената или консервативна авторитарна десница са елитизмът и идеята за силно

---

[35] Димитър Пешев отбелязва иронията, че вместо да лишат монарха от властта да назначава и сменя правителствата, деветнайсетомайци на практика му разчистили пътя в това отношение и дори му дали възможност да ръководи тяхната политика. Вж. *Пешев, Димитър*. Спомени, с. 97.

[36] Вж. психологическия портрет на Борис III у: *Даскалов, Дончо*. Цар Борис III. Познатият и непознатият. С., Агато, 2001.

[37] *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, 452–455, 489–490, 493; *Пешев, Димитър*. Спомени, 266–270, 273–294. Както изтъкват тези автори, управлението с чиновници е чисто администриране, а не политика с идеи и носене на собствена политическа отговорност, което е особено пагубно в съдбовни исторически моменти. Пешев развива и в теоретичен вид своите мисли по безпартийното управление.

[38] *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България…, 568–569.

водачество, но темперирани от традиционни легитимности, избягването да се формират нови елити и да се въвеждат новости в диктатурата, популизмът, най-сетне – стремежът към икономическо развитие и модернизация (споделян и от другите две категории и дори най-силен при фашизма). Интересна тук е разликата с радикалната десница, която изпробва по-нови и радикални форми на авторитаризъм, готова е да отиде по-далече във формирането на нови елити и въвеждане на новости в диктатурата (но не колкото фашизма), търси привърженици сред установения елит и институциите и често използва военните (макар че консервативната десница може да разчита на тях дори повече), също се стреми към модернизация, понякога става корпоратистка. Радикална десница в българския вариант били деветнайсетомайците и техните виждания и действия.[39]

В едно терминологично уточнение на характера на установения от царя режим Николай Поппетров набляга върху институционния момент – монархически авторитарен режим вместо лична монархическа диктатура (доколкото монархът желаел да остане в сянка).[40] Според същия автор монархическият авторитаризъм при своята военновременна трансформация бил подложен на известна фашизация и неговата идеология придобила „тоталитарен привкус“: задължително организиране на младежта,[41] антисемитски закон,[42] идеологическата Дирекция на националната пропаганда, опити за изграждане на държавна партия след смъртта на царя. Обаче, за да е налице фашизъм (и тоталитаризъм), не достигат ред неща, особено обхващащи обществото задължителни съсловно-професионални, младежки и други организации (и то въпреки някои тоталитарни импулси, останали половинчати или изоставени), мобилизиране срещу враг, силна репресивност и потискане на идейния и организационния плурализъм и пр. Отсъства и масова опора на режима във вид на партия или движение. За разлика от фа-

[39] *Payne, Stanley*. Fascism. Comparison and Definition. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1980, 14–21 (за „трите лица“ на авторитаризма), 119–121 (специално за Балканите), 202–203 (за консервативни или бюрократично-националистични авторитарни режими). Вж. и *Payne, Stanley*. History of Fascism…, 326–327. Авторът се спира специално на българския случай: превратът от 19 май е описан като дяснорадикален, а режимът на Борис III – като умерена дясна авторитарна система под короната; този тип режими изобщо бил характерен за Балканите през 30-те години.

[40] *Поппетров, Николай*. Авторитаризъм – фашизъм…, с. 47. Също „монархическа авторитарна диктатура“ е определението у: *Манчев, Кръстьо*. Монархията и диктатурата…, с. 282.

[41] Закон за организиране на българската младеж от 25 януари 1941, който цели създаване на масова организация и идеологическо възпитание на българската младеж в лицето на организацията „Бранник“.

[42] Закон за защита на нацията от 23 януари 1941 г., подлагащ евреите на политическа и правна дискриминация.

шистките и тоталитарните политически системи отличителна характеристика на режима е тъкмо безпартийността. Няма и фюрер и съответна концепция за водачество – царят не е фюрер и легитимността му е отчасти традиционна (а не изведена изцяло от „народната общност“). Най-сетне, изграждането на фашистки или изобщо тоталитарен режим, дори ако има подобни намерения, би било спънато от твърде различния контекст на неразвитост у нас и съответните нагласи – патриархален селски консерватизъм и недостатъчна политическа мобилизация (не на последно място, поради слаби технически средства за пропаганда – радиото едва навлизало), липсата на организационна дисциплина и силни лични амбиции, овладели и иначе стегнатия НСД.[43]

Под егидата на царя, т. е. при назначавани от него кабинети от непартийни лица („царски кабинети“), режимът продължава възходящата линия на държавна намеса и регулация на обществения и стопанския живот под знака на един мениджърско-бюрократичен (технократски) концепт за икономическо развитие.[44] При това се стига до значителна регламентация на стопанството и по-ефективно регулиране на отношенията между труда и капитала. През 1936 г. бил приет нов закон за индустрията, който официално отменил облагите за насърчаваната промишленост (макар фактическият ефект да е спорен) и стоял изцяло под знака на регламентацията. Държавата плътно контролирала валутата и външната търговия. С високи темпове се разширили пътната и железопътната мрежа. Държавната администрация най-сетне се стабилизирала и нейната компетентност се повишила. Усилено се модернизирала армията, за която били отпускани големи кредити. Всичко това се извършва в условия на икономически подем на страната от 1935 г. нататък (невиждан от първото десетилетие на XX в.). Въпросът, доколко този подем бил индуциран от действията на правителствата и – още по-щекотливо казано – дали в българските условия демократи-

[43] *Цветков, Пламен, Николай Поппетров*. Към типологията на политическото…, с. 71, 76–77. Още през 1977 г. Владимир Мигев отбелязва редица белези, отличаващи изградената в България система от „класическия фашизъм“ (и водещи до „ограниченост на фашизацията“), а именно: преобладаващата роля и значението на монархическия институт, запазването на юридическия фундамент на старата буржоазна държава (също Търновската конституция) и на традициите на партийнополитическата система, липсата на собствена политическа опора (монопартия или движение) и оттук казионността, бавната и половинчата трансформация на държавния апарат, също на професионалните организации. Вж. *Мигев, Владимир*. Утвърждаване на монархофашистката…, 178–180. Вж. напоследък и *Манчев, Кръстьо*. Монархията и диктатурата…, с. 282. Както изтъква този автор, в дребнособственическа селска България нямало условия за фашистка диктатура; само наличието на насилие, и то от двете страни, не доказва фашизъм. А иначе с постигнатото обединение и личното си поведение, добре използвани пропагандно, царят бил популярен в широки обществени среди.

[44] Изразът е от *Janos, Andrew*. The One-Party State…, 212–213.

чески или авторитарни правителства са имали по-голям икономически успех, не може да получи отговор, понеже тук действали мощни световни икономически тенденции. За сметка на това е ясно, че войната тласкала към установяване на още по-пълен държавен контрол и дирижирана икономика, включително регулиране на цените и контрол върху продоволствието. Но тук вече действали други принуди и цели, подчиняващи икономиката на себе си.

При анализа на режима впечатление правят няколко момента. Най-напред продължителното заиграване на Борис III с политическите водачи на партиите. На практика се толерирала ограничена политическа дейност (под наблюдение) в разрез със закона против партиите. Изглежда, монархът имал съмнения по отношение на възприетия безпартиен, чиновнически модел на управление и във всеки случай предвиждал резервни варианти. Отначало той давал аванси на Цанковото движение (членове на което участвали в по-ранните кабинети), но главно за да контрира останалите. Когато апетитите на Цанковото движение за властта нараснали, то било отстранено (и започнал неговият упадък). На крайнолевия край били комунистите, станали по-ефективни в пропагандата след възприемането на тактиката на единните антифашистки фронтове, които се „уравновесявали“ от Цанковото движение отдясно. От време на време избирателно се предприемали удари против някои партии, например разтурването на активизирали се десни формации. Но иначе била толерирана ограничена партийна дейност и дори формирането на опозиционни центрове, т. нар. Петорка около БЗНС „Врабча 1“ и около Демократическата партия, която излязла с искания за възстановяване на Търновската конституция, т. е. на парламентарната система и свободата за сдружаване (на която се основават партиите).

В крайна сметка царят се ориентирал към ограничени избори, но на негови условия и на принципа на „безпартийността“.[45] А тези условия били възможно най-стесняващи за партиите: поставяне на еднолични кандидатури (не като представители на партии), спъване на дейността на опозицията, трикове с избирателните колегии; използване на административната машина с пълна сила в подкрепа на правителствените кандидати. Интересно е, че сега за първи път жените получили правото да гласуват.[46] Най-

[45] Вж. по-подробно *Мигев, Владимир*. Формиране на концепцията за парламентарния модел на българската монархофашистка държава (1937–1938 г.). – Във: Обществено-политическият живот на България, 1878–1944. (Изследвания по българска история, т. 10.) С., БАН, 1990, 289–326. Както посочва авторът, подобен безпартиен режим по това време имало само в Латвия; в Румъния и Югославия диктатурите имали държавни партии.

[46] При общинските избори от 1937 г. – само майките със законен брак; при парламентарните избори от 1938 г. – жени, които имат или са имали законен брак (т. е. омъжени, разведени или вдовици).

напред се експериментирало с местни избори (март 1937 г.), завършили с крах за опозицията, а после и с общи парламентарни избори (март 1938 г.). В така избраното Народно събрание влезли значителен брой представители на опозицията, като почти всички депутати принадлежали (преди това) към политически партии. Народното събрание легализирало царския режим, като одобрило издадените след 19 май 1934 г. наредби-закони. Изпълнителната власт обаче не отдавала голямо значение на парламента. Интересното е, че и така той развил известна самостойност (дори правителствените депутати не се оказват особено покорни), като успял да бламира кабинета по някои въпроси, а царят се съобразявал с волята му за оставка на министри. Надвисналата война се отразила негативно върху току-що възстановения парламентаризъм. Натискът за избиране на правителствени кандидати и преследванията на опозицията се засилили, дейността на парламента се обезличила и в новите условия изпълнителната власт намерила оправдания за още по-категорично превъзходство над законодателната.

Най-общо изглежда, че Борис III е чувствал необходимост от някаква опора и легитимиране на управлението и чрез политически сили. Оттук заиграването с политическите сили и въвеждането на ограничен парламентаризъм. С това са свързани и няколко опита за създаване на обществена сила на режима, които обаче са изоставени. (В това отношение България се различава от Югославия и Румъния, където авторитарните режими на Милан Стоядинович и Карол II си създали партийна опора, друг е въпросът, с какъв успех.[47]) Изработват се и модели на нова конституция, съответстваща на царските виждания за управлението, но поради реакцията на партиите (и превръщането на Търновската конституция в действен лозунг) идеята отпаднала. В крайна сметка се оказало по-добре мълчаливо да се игнорира Търновската конституция, отколкото да се въвежда нова. Изобщо режимът бил в постоянна еволюция и сам изтъквал своята „временност“ и „преходност“; съществувала конкуренция между партиен и безпартиен вариант на управление и експериментиране с безпартиен парламент. Идейният и дори политическият плурализъм се запазили в разни форми (наличие на опозиционни групи в парламента и извън него), макар и в много орязан вид, до самия край. Въпросът, каква би била еволюцията на режима, ако не беше войната, и дали щеше да има връщане към свободен парламентаризъм и възстановяване на партиите, е интересен, но по необходимост

[47] Вж. *Janos, Andrew*. The One-Party State… Както изтъква авторът, бюрократичната идея за масова мобилизация около установения ред и неговите интереси и солидарности претърпява фиаско; далече по-успешно е мобилизирането на масите от революционни партии (марксически, селски, фашистки) с техните ясни цели, враг, хилиастична перспектива и създаваща солидарност и идентичност идеология.

остава в сферата на догадките.[48] Впрочем това е въпрос не само на вътрешно развитие, а стои в зависимост и от международната ситуация, така силно влияеща на политиката на малки страни като България.

Що се отнася до ориентацията на страната към Германия във Втората световна война, свидетелствата показват, че това било въпрос не на доброволно избрана политика, още по-малко последица от силната икономическа обвързаност, а на принуда от една превъзхождаща външна военнополитическа сила. Самият Борис III не бил германофил, а на фашизма бил дълбоко чужд и с крайна неохота (след дълго отлагане) се подчинил на форсмажорните обстоятелства, за да избегне окупация, марионетен режим и намеса във войната.[49] А иначе е ясно, че – както и в предходната война – обвързването с една реваншистка сила по-добре съответствало на националния интерес, отколкото обвързването със западните, държащи се дистанцирано сили. Най-напред била възвърната (по мирен начин) Добруджа; последвали присъединяването на Вардарска Македония и Западна Тракия и поредната илюзия за осъществяване на националния идеал при „царя обединител“. Влизането във войната на страната на хитлеристкия блок неизбежно усилило фашизацията на режима и втвърдило мерките срещу неговите противници, особено срещу поелите пътя на партизанска борба комунисти. Така войната, която в световен мащаб се водела срещу домогванията на националсоциализма до световно господство, у нас получава допълнително национално значение, а също значение на „гражданска война“, разделила обществото и политическите сили.

КРИТИКА НА ЛИБЕРАЛИЗМА. АВТОРИТАРНИ И ФАШИСТКИ ИДЕИ

Краят на 20-те и 30-те години на XX в. е време на силни критики срещу либерализма и парламентарната демокрация в цяла Европа. „Диагнозата на

[48] Според Николай П. Николаев, министър на народното просвещение през 1936–1938 г. и на вътрешните работи през 1938 г., Борис III не обичал ролята на „диктатор“ и желаел да възстанови парламентарнодемократичния режим и така да сподели отговорността на управлението с по-широки обществени сили. Затвърждаването на безпартийното управление (твърдо поддържана от Георги Кьосеиванов линия) се наложило от външните условия на военна заплаха. Вж. *Николаев, Николай*. Фрагменти от мемоари…, 145–151.

[49] Вж. по този въпрос ранната и силно ревизионистична работа на *Генчев, Николай*. Външната политика на България през началния период на Втората световна война (1939–1941). – Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет, т. 63, 1970, № 3; 1971, 301–441. Вж. и впечатленията на *Пешев, Димитър*. Спомени, 184–201. В един разговор царят казал: „Нашата цел трябва да бъде кормилото да е в наши ръце.“

времето“ повсеместно гласи: криза на демокрацията (парламентаризма, партиите). Промяната на политическия климат от либерализъм и демокрация към авторитаризъм, въплътена в нови режими на управление, е схванатa добре от съвременниците, както в следното изказване на юриста Любомир Владикин, сам станал адмиратор на фашизма и националсоциализма:

> След световната война демокрацията ярко показа своите недъзи. Главно затова, защото наличните управления отстъпиха от заветите на истинската демокрация. Това не значи, че тя е отречена и че човечеството няма отново да се възвърне към нея като относително най-добра форма на управление, но вярата в нейното всесилие и непогрешимост е вече разклатена. […] Мощни европейски държави се преустроиха върху нови начала, издигнаха се национално и създадоха съблазнителен пример. И ако е позволено да опростотворяваме работите, бихме казали: тогава модата бе народовластие и либерализъм, сега модата е авторитарност и колективизъм.[50]

В победена, обедняла и унизена България кризата е повече от реална, а усещането за кризисност – изключително силно.[51] За настроенията против либералната демокрация тук има и допълнителни аргументи, свързани с облика на партиите и изкривеното прилагане на парламентаризма. Партиите основателно са критикувани за тяхната партизанщина, дребнава котерийност, преследване на материални облаги от властта, безидейност и неспособност да отговорят на потребностите на времето, а парламентаризмът се разобличава като фалшив.[52] Звучи и мотивът за „измяна“ на интелигенцията. Дали и доколко политическият модел действително е в криза, е без значение; главното е усещането за кризисност, а то било широко разпространено и подхранвало авторитарни търсения. Те варират от реформиране на съществуващия ред до замяната му със съвсем различен; естествено е оглеждането за модел другаде, особено към експериментиращите с нов политически ред страни от Централна Европа (а за комунистите – към болшевишка Русия).

Либерализмът бил в отстъпление и като икономическа доктрина на ненамеса на държавата в стопанските и социалните отношения. По време на

[50] *Владикин, Любомир*. История на Търновската…, с. 219.

[51] Съзнанието за криза след войните, ценностната преориентация и някои есеистични тематизирания на новото усещане са предмет на изследването на *Еленков, Иван*. Родно и дясно…, 30–165.

[52] Например вж. *Кинкел, Иван*. Проблемът за кризата в парламентарно-демократичния и либерален режим в наше време. – Архив за стопанска и социална политика, 9, 1934, № 3, 193–216; *Кепов, Иван*. Нашата действителност. Пловдив, 1927; *Алексиев, Д*. Криза в парламента и парламентаризма. – Демократически преглед, 17, 1924, № 6, 461–476; *Джидров, Петър*. Демокрация и фашизъм. С., 1933, особ. с. 30, 40, 43–44; Промяна на управителната…, 222–227.

Първата световна война държавата (навсякъде) интервенира силно в стопанството и социалните отношения. Тази тенденция се запазва и през следвоенния период. При това стопанските и социалните функции на държавата се разбират различно широко – регулация и регламентация, контрол, държавно участие, планиране, социална политика (начало на „социална държава“) до далече отиващото и твърде неясно „социализиране“. По-подробно на етатистките тенденции се спираме при разглеждането на икономиката и социалната проблематика. Тук може само да се отбележи, че авторитарните управления не са задължително стопански интервенционистки и етатистки и обратно, етатизмът може да се практикува от демократични правителства (като това на Народния блок).

Макар решенията в междувоенното време да се търсели, общо взето, по посока на засилване на властта и държавността, не всички идеи са авторитарни и отричащи представителната демокрация. Има различни концепции за управление и комбинации между тях: стремеж към повишаване на „компетентността“ (чрез кодификационен съвет, стопански съвет, съвещателни органи и комисии, допитване до експертни лица); вкарване на някаква доза „корпоратизъм“ в управленската система (например партньорство и участие във властта на професионални корпорации и профсъюзи, на техни представители в парламента и пр.); силно безпартийно управление от способни елити с избиран по разни начини парламент, евентуално без участие на партии; най-сетне – авторитарен вариант на управление без парламент. При това се чертаят различни съотношения на силите между монарх и правителство, правителство и парламент (отслабване на ролята на парламента), парламент и разни професионални или консултативни инстанции и пр. Няколко примера илюстрират обхвата на търсенията.

Известният юрист (и член на Сговора) Петко Стайнов развива своята концепция за „компетентна власт“, без да напуска почвата на парламентаризма и без да отрича партиите. Като средства за по-компетентно и професионално управление и за да се повиши ефективността на работата на парламента, той предлага създаването на нещо като политическа втора камара (или държавен съвет) от вещи в законодателното дело лица (и представители на университета, духовенството, на търговски, индустриални и земеделски камари). Или пък отделна консултативна камара с професионално представителство (на професионални организации и синдикати), чието мнение да бъде изслушвано от парламента, но да има и политическо значение. По-нататък: да се изгради независима и техническа подготвена бюрокрация в министерствата, независим от политически смени главен секретар – „техник“, и експерти. Като цяло той остава при убеждението, че демокрацията е най-гъв-

кава и най-пригодна и премахването ѝ не е желателно, дори ако в някои държави показва големи дефекти и дори ако понякога прикрива диктатури.[53]

Особено интересна и богато документирана е идейната еволюция на социалдемократа Петър Джидров. В поредица от статии в редактираното от него списание „Архив за стопанска и социална политика“ и в отделни брошури той се опитва да обоснове идеята за силна безпартийна (или надпартийна) власт и непартиен парламентаризъм.[54] Тази власт си представя като правителство с твърда „управителна програма“ (днес бихме казали „програмно правителство“) от компетентни личности; пледира и за създаване на върховен стопански съвет с голяма власт в областта на стопанската и социалната политика. При прокарването на своята програма правителството не бива да е зависимо от опартизанените партии (смятани като главна злина). Въпросът е как да стане това и кой ще излъчи подобно правителство. Джидров предлага разни варианти, като например подкрепа за програмата едновременно от няколко партии в парламента, непартиен парламентаризъм (с избори на непартийни кандидати, граждани-обществености), отслабване на парламентарния контрол върху правителството, или пък възлага надежди на царя да назначи (и очевидно да контролира) подобно правителство. Като признава, че идеята може да се изкористи в личен режим, той все пак апелира за непартийна власт като единствено спасителна за страната, предвид безсилието и партизанството на партиите; нещо повече, само по този парадоксален начин – със силна власт – той смята, че е възможно контрирането на фашистка или болшевишка диктатура.[55] Всичко това прилича на капитулация на късната социалдемокрация пред авторитаризма.

---

[53] *Стайнов, Петко*. Компетентност и народовластие…, особ. 48–49, 68–70, 80–89, 134–158.

[54] *Джидров, Петър*. Демокрация и фашизъм, 30–56; Промяна на управителната…, 228–229, 233–235; Изход от днешното положение – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 3, 167–204; Проблеми в нашия политически живот. – Архив за стопанска и социална политика, 9, 1934, № 2, 85–103; Принципи и заблуждения в политиката. – Архив за стопанска и социална политика, 9, 1934, № 1, 1–14; Най-близката задача. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 4, 255–266; Пред големия проблем. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 2, 83–92; Безпартийната власт и конституцията. – Архив за стопанска и социална политика, 9, 1934, № 3, 183–192; Безпартийната власт и партиите. – Архив за стопанска и социална политика, 4, 1928, № 3, 203–224; Анализ на положението. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 1, 1–13.

[55] *Джидров, Петър*. Основи на безпартийната…; Държавна власт и управление. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 5, 347–359; Управление и народ. – Архив за стопанска и социална политика, 12, 1937, № 3, 137–147. Лесно бихме могли да видим автора като идеолог на правителствата след 19 май 1934 г. Но явно разочарован, той се дистанцира и оправдава (през 1937 г.), че с идеята за безпартийна власт искал само да премахне партизанщината и не си представял нещо като станалото, че винаги предпоставял рамките на закона и конституционните права и пр.

В различен смисъл са предложенията (от 1933 г.) на известния социалреформатор и виден социалдемократ Илия Янулов. Той констатира конфликта между демокрацията, от една страна, и компетентността в управлението, от друга страна, която се изисква от развитието на науката, техниката и международното стопанство и финанси и създава криза на парламентаризма. Янулов добре разбира злините на партиите у нас, които пренебрегват компетентността, поставят котерийните интереси над обществените и нанасят материална вреда на държавата и на стопанството. Но този общественик остава твърдо на позициите на представителната демокрация против всяка диктатура, като апелира само за някои „корективи на парламентаризма“. Като такива той изброява: поставянето на „релси и граници“ във всички ресори на държавното управление, в частност въвеждане на ценз и несменяемост за службите и засилване на контролните държавни институции, като се започне с Върховната сметна палата; повишаване на значението на съвещателните компетентни тела при министерствата (висшите съвети на индустрията, занаятите, мините, горите, земеделието, труда, санитарната служба, статистиката, учебното дело); провеждане на анкети от компетентни лица по разни въпроси, също парламентарни анкети от сведущи депутати и вещи лица; законопроектите да минават през специална кодификационна комисия, за да се избегнат противоречия и неясноти в законите. И главно – създаване (по френски образец) на висш национален стопански съвет с делегати на отделните стопански съсловия и на стопанското и финансовото министерство, който да дава мнения по правителствените начинания (без да взема решения, което остава задача и отговорност на парламента).[56]

Голямо развитие и популярност в края на 20-те и особено през 30-те години на XX в. получават ярко авторитарни, ултрадесни идеи и концепции (т. нар. нова десница).[57] Собствено фашизмът е само специфично, крайно развитие на този общ авторитарен фон, а преходът е плавен. У разни авто-

[56] *Янулов, Илия*. Компетентност и демокрация. – Юридически преглед, 34, 1933, № 7–8, 298–302; Висш стопански съвет. – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923–1924, № 4–5, 185–190.

[57] Текстове от този род има много. Напр. *Манов, Васил*. Училището и новата държава. Част 1–4. С., Казанлъшка долина, 1935; *Стоянов, Христо*. Възпитанието в светлината на националния идеал. С., 1935. *Топузанов, Симеон*. Идеология, строеж и задачи на Българския работнически съюз. С., 1937, особ. 22–54; *Влайков, Марин*. Възпитанието в новата държава. С., 1935; *Божинов, Асен*. Новата държава и безпартийният парламент. С., 1935; *Долапчиев, Н.* Новата държава. – Възход, № 1, 5 ян. 1935. Вече от 40-те години на XX в. вж. *Владикин, Любомир*. Борба за нов ред. С., 1943; Националната държава. – Годишник на Държавното висше училище за финансови и административни науки. Т. II. С., 1941–1942; *Диков, Любен*. Ръководена общественост. – Учител, 7, 1942–1943, № 6, 208–210. За феномена нова десница в европейски мащаб вж. *Weber, Eugen*. The Right. An Introduction. – In: The European Right. Hans Rogger and Eugen Weber (eds.). Berkeley, The University of California Press, 1966, 1–28.

ри идеите се явяват в различни връзки и комбинации, с различна аргументация. Най-фундаментално (като социална философия) идеите за „нов ред“ утвърждават нов тип взаимоотношения между индивид, общество, нация и държава и са насочени против индивидуализма и либерализма, както и против учението за класовата борба. Решително се утвърждава приоритетът на колектива, т. е. на обществото, на народа, над индивида, както и над класите и други групи. Класовата борба трябва да отстъпи място на социален мир, обществена солидарност и класово сътрудничество; вместо борби между частите – хармония на цялото. Отношенията между труда и капитала в частност трябва да се изграждат на основата на сътрудничество, при арбитражна роля на държавата; капиталът да стане социално отговорен, а не да експлоатира работниците, които са важна съставка на нацията. Само така ще зацари социален мир.

Второ, силно се набляга върху ролята на държавата, характеризирана като „нова“, „национална“ (надкласова и надпартийна); самият принцип на държавността, или „държавното начало“ бива издиган в култ и мистифициран като въплъщение на нацията, в служба на висши цели. Държавата регулира отношенията в обществото, направлява и стопанския живот в името на социалната справедливост и хармоничното развитие, защитава нацията от вътрешни и външни врагове, служи на нейното величие. Затова държавната власт трябва да е силна и авторитетна – авторитарна (в позитивен смисъл). Държавният ред е строго йерархичен и всеки в него си има място и функция. Начело стои монархът, който въплъщава държавността и ръководи нацията (монархът като своеобразен водач, но и има и версии, туширащи ролята на монарха). Държавата се ръководи от управляващи елити, които трябва да са предани на монарха, държавата и нацията, всеотдайни в работата си, а също творчески, даровити и компетентни; те не бива да са отдадени на партизански страсти или корумпирани. В този план се развиват елитаристки идеи за качествата и подбора на елита.

Трето, нацията се въздига в най-висш („върховен“) принцип, който обосновава авторитарната власт и управление. При това нацията не е емпиричният народ или обществото, а нещо друго – духовната (културна) спойка между индивидите; също всички минали, настоящи и бъдещи поколения; най-сетне – висш принцип и идеал. Именно в нейно име индивидите (и обществото като цяло) се призовават към дисциплина и към жертви. Така властта извежда легитимността си не от (волята на) „народа“ или (чрез „обществен договор“) от обществото, още по-малко зависи от демократичния принцип на мнозинството, а произхожда от един изцяло метафизичен, абстрактен принцип – нацията. Само държавата може да тълкува върховните (и отиващи отвъд настоящето) интереси на нацията и колек-

тивните настоящи интереси на обществото и да се грижи за тяхното осъществяване. Заедно с това тя трябва да се грижи за общото благоденствие и да поеме социални функции. Да цитираме един автор:

> Новата държава се старае да узнае волята на народа и да я осъществи, но тя едновременно съобразява тая воля с волята на нацията, на поколенията, които са сътворили държавата, и на ония, които ще я наследят, и според това я изправя и допълня. Държавата знае волята на нацията. Тази воля повелява: нацията да осъществява сама себе си като отделен културен тип; да се самозапазва и да се разшири.[58]

От индивида се изисква (извън неговата конкретна дейност) служба на нацията и държавата, вяра в националните идеали, воля и жертвоготовност за осъществяването им. Подобни качества се създават чрез всестранно и целенасочено възпитание (в училището, казармата, разни организации и пр.), което трябва да формира „новия българин“ като „народностен човек“. Младежта като бъдеще на нацията е обект на специално внимание и на превъзнасяне, а възпитателните усилия са съсредоточени тъкмо върху нея. Стремежът е тя да бъде изцяло обхванатa в „социализиращи“ общности и дейности – младежки, спортни и други организации (дори децата се третират като „национална собственост“). Армията също е възпитаваща и дисциплинираща институция и „щит“ на обществото и нацията. Държавата изобщо се възприема като „Държава възпитателка“ за разлика от либералната държава в позата на неутрален арбитър е натоварена с идеологически и „нравствени“ задачи за формиране в национален дух. Крайна цел е осъществяването на националните идеали, или както се изразява един автор, постигане на „национално обединена държавност“, изпълнение на „върховните исторически тенденции на народностно закръгляване и завършване“.[59] В същия смисъл са и следните думи:

> В новата държава личността надхвърля себе си; тя се слива духовно с нацията и се подчинява на една висша обективна воля, която стои вън от нея, която ѝ повелява, която ѝ налага дълга, нравствения закон – това е волята на нацията, но не само на днешното поколение, а на върволицата поколения, които са били и ще пребъдат. Това издига личността до висотата на съзнателен член на едно духовно и етично общество – до едно религиозно възвисяване. Човекът е човек само тогава, когато е в служба на такъв възвишен и етичен духовен процес. В този смисъл

[58] *Влайков, Марин*. Възпитанието в новата държава…, с. 59, аналогично на с. 21.

[59] *Божинов, Асен*. Новата държава и безпартийният… Авторът е от т. нар. трето поколение и кръга около в. „Утро“ – малобройна дясна формация.

> новото учение е религиозно, за което държавата е църквата, а службата в държавата – свещенодействие.[60]

Разбира се, национализмът с присъщото му наблягане върху националния колектив за сметка на индивида не е ново явление. Но за разлика от либералния национализъм на по-ранната епоха този нов национализъм е шовинистично заострен и войнстващ; в него звучат нотки на месианство („исторически път“ на нацията, „мисия“) и отрицание на другите. Нацията бива мистифицирана в някаква висша „духовност“, „колективен гений“ и метафизично издигана над емпиричната реалност на съставляващите я хора; може да се каже, че въображаемата нация, т. е. нацията като абстрактна представа за общност, поглъща реалното общество с неговите групи и групови интереси. Силно се набляга върху националната самобитност и особеност, националната „физиономия“, при което се развиват всевъзможни версии на „българизъм“ в смисъл на идеология и мистификация на „българското“.[61] Те трябва да внушават национална гордост. За българския случай не е характерно свързването на нацията с учението за расова чистота, но общи с националсоциализма са народностните (völkisch) съставки, например когато се говори за възпитание на „народностен човек“, „в народностен дух“ и пр. Националсоциалистическото учение за „народната общност“ (Volksgemeinschaft) постулира, че сънародниците са споени с дълбока органична връзка и с общностен дух; свързано с това е учението за водача като непосредствен изразител на народния общностен дух и воля (без нужда от посредничество и представителство).[62] Обаче учението за водача остава недоразвито в българския случай. Трябва да се обърне внимание и върху особения език, отличителните думи и метафори, с които си служат новият национализъм и новото дясно (например все позитивно: „върховен“, „беззаветен“, „пламтящ“, „фанатичен“, „култ“, „мит“ и пр.); характерни са приповдигнатостта на стила и оптимизмът, наблягането върху дълг, жертвоготовност, морал, духовност и пр.

[60] *Влайков, Марин*. Възпитанието в новата държава…, цит. на с. 19, аналогично с. 35.

[61] Например *Шейтанов, Найден*. Великобългарски светоглед. Част 1. Балкано-български титанизъм. С., 1939; Български светоглед. – Просвета, 8, 1942, № 4, 193–204. Авторът аргументира изграждането на „великобългарски светоглед“ (или „митизиран народно-държавнически светоглед“) с три съставки: вяра, митология и политика. Вярата ще се състои от „балканска тайноведа, веротворни ждрела, народна православна вяра и месианство; митичната част ще окрилява за подвиг, а политиката ще бъде великобългарска. Великобългаризмът е описан със следните постулати: родната земя включва Мизия, Тракия и Македония „с естествените им разширения“; българският народ е главен обитател на родната земя, а останалите народности са само гости; българите са най-старите държавотворци на Балканите.

[62] Учението за държавата като „народна общност“ се представя с одобрение от *Владикин, Любомир*. Борба за нов ред…, 62–65.

Разгледаните абстрактни принципи се превеждат на езика на институциите по следния начин. Силна държавност и ред означават преди всичко силно правителство, държавна администрация, армия и полиция. За да е силна и авторитетна държавата, тя трябва да е авторитарна и тотална по обхват и задачи; държавната намеса и етатизацията трябва да стигат далече (макар не до социализъм). Парламентът с присъщите му празни приказки и неефективност трябва да се ограничи или дори да се премахне. Не той като израз на едно променливо емпирично мнозинство, а царят и държавата въплъщават (вечността на) нацията. Ако парламентът се запази, той трябва да бъде на непартийна основа, например от изявени личности, общественици и професионалисти, евентуално с корпоративно представителство (на професионални организации, синдикати и пр.). Партиите са носители на партизанщина и корупция в обществения живот; при това те разединяват обществото – затова най-добре е да се премахнат. Управлението трябва да бъде „надпартийно“ и „непартийно“. Особено вредни са подриващите държавния ред леви партии, срещу които трябва да се вземат най-строги мерки. Професионалните организации трябва да се организират по изцяло нов начин (да станат задължителни и всеобхватни) и да сътрудничат на държавата при уреждане на отношенията между труда и капитала, като се съобразяват с интересите и на други професионални групи, вместо да водят борби за свои егоистични секционни интереси. Стачките да се забранят, а конфликтите да се изглаждат чрез държавен арбитраж; най-добре е отношенията да се регулират така, че да ги изпреварват и предотвратяват. Професионалните групи може или дори трябва да са представени по някакъв начин в държавното управление. Капиталът трябва да бъде привлечен към сътрудничество с държавата и да бъде накаран да работи за социални цели. Училището и армията, както и църквата са важни възпитателни институции, работещи за формиране на „новия човек“. Младежта трябва да членува в единна патриотична и дисциплинирана организация.

Върху общия десен авторитарен фон се открояват и собствено фашистки идеи. Централна за българския фашизъм, т. е. за носещите го фашистки организации, е една крайна (шовинистична) идея за нацията и нейното възвеличаване „над всичко“; също култът към „силна власт“ в краен вариант и виждането на себе си в ролята на спасител. В твърде неразработен вид остава фашисткото учение за монополната партия, дегизирано зад утвърждаваната „надпартийност“ на фашистките организации и в претенциите им да са движение. Възможно обяснение е отвращението от партийността (и от всяка нова партия) в български условия, както и слабостта на фашистките организации. Разбира се, някои фашистки формации разглеждали себе си като потенциална монополна сила, но само НСД имала по-разгър-

нати структури. По-нататък са застъпени водаческата идея и йерархическият принцип, които са прокарани и в някои от самите фашистки организации заедно с външни знаци на милитаризация (униформи, поздрав). В българския си вид обаче водаческата идея претърпява приспособяване към монархизма, а при някои дори отстъпва на един активен монархизъм, който вижда монарха като „фюрер“. Наред с фашистките водачески и елитистки схващания има и такива с друг произход и различно звучене – традиционната възрожденска идея за интелигенцията като духовен водач на обществото, както и идеите за компетентен ръководен елит. Характерно за фашизма е и обръщането най-вече към младежта.

Българските фашистки организации развиват силен антикомунизъм, известен антисемитизъм (макар немного характерно), а в някои случаи и расизъм. Своеобразен източник на вдъхновение е хунската теория за произхода на българите (с импликации за съвремието) или фантазни великобългаристки построения (Найден Шейтанов). За отбелязване е идеологическото мобилизиране на традиционни източници на авторитет и легитимност като Българското възраждане, чиито идеи и завети се прекрояват по авторитарен начин, но се представят като „завръщане“ към Възраждането или „второ Възраждане“.[63] Типично български феномени са и вниманието към проблемите на българското село, също реверансите към кооперацията.

Като цяло може да се говори за плавно преливане и „симбиоза“ (Н. Поппетров) между фашизма и авторитаризма в българските условия. Така фашизмът споделя идеите за силна държавност, държавна намеса в стопанската, социалната, духовната и други сфери, планово начало, социална държава; само че при него национализмът, идеите за силна власт (и силно водачество), антикомунизмът, отричането на либерализма и парламентарната демокрация са още по-наблегнати. Фашизмът като опозиция бил принуден да прави компромиси с авторитарната монархическа власт – съобразяване с ролята на царя и приемане на социалнополитическия ред (който фашистите у нас искат по-скоро да бранят от комунистическата и други опасности, отколкото да променят). Може да се говори за известно „изземване“ на крайнодесните и фашистки идеи от официалната власт в нейната (фашизираща се) пропаганда, което пречело на крайната десница да се открои по-ярко, а и българският фашизъм не създава оригинални свои концепции и мобилизиращи лозунги.[64]

[63] Вж. *Даскалов, Румен*. Как се мисли Българското възраждане. С., ЛИК, 2002, 321–334; *Мигев, Владимир*. Утвърждаване на монархофашистката…, с. 18, 20, 48.

[64] Вж. представянето на авторитарните, тоталитарни и фашистки идеи при *Поппетров, Николай*. Авторитаризъм – фашизъм…, особ. 41–44; Водачески схващания… Също: *Мигев, Владимир*. Утвърждаване на монархофашистката…, 14–15, 18–20; *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България…, 493–496.

Специално корпоративната идея (и система) среща твърде слаб отклик у нас.[65] Тя изобщо се схващала в твърде разводнен вид, по-скоро като някакво стопанско представителство в парламента на професионални тела, но като странично спрямо политическото представителство и без да се стига до пълна корпоративна уредба.[66] Известен спор породил характерът на държавните професионални организации, създадени след 1934 г., а именно: дали са организации на публичното или на частното право, в какви отношения са с държавата. Съвсем ясно е обаче, че обществените задачи, с които били натоварени, далече не ги доближавали до корпоративно устройство от рода на Италия и Португалия, където корпорациите служели за направляване на цялостната стопанска дейност в страната и дори били един от елементите на законодателната власт.[67] Много е възможно съпротивата против корпоративната идея у нас да се дължи отчасти на асоциациите със съсловното политическо представителство в земеделската „съсловна теория“.

ПАРТИИТЕ И ДРУГИ ПОЛИТИЧЕСКИ СИЛИ СЛЕД ВОЙНИТЕ

В развитието на политическите партии след войните могат да се набележат редица нови явления.[68] Най-напред: превръщането на някои партии в масови успоредно със следвоенното въвличане на по-големи маси в политиката. Това били най-вече земеделската и през определени периоди комунистическата партия, по-късно и за известно време движението на Алексан-

[65] Идеята за корпоративен парламент и корпоративна държава (подобно на Италия и Португалия) се защитава от *Сталийски, Александър*. Изходът. С., 1936, особ. 19–31. Корпорациите са по клонове на производството и в тях са представени работници, индустриалци, търговци, държавата и пр.; те са орган на държавата. Авторът признава, че у нас още няма изграден държавен синдикализъм (въпреки стъпките към задължителни професъюзи), на който да се основат корпорациите, но смята, че на първо време за тази цел могат да послужат съществуващите професионални съюзи и кооперациите.

[66] Така смятат например: *Илиев, Лило*. Проблемата за народната воля…, особ. 619–622; *Топузанов, Симеон*. Идеология, строеж и задачи…, 140–149. Идеята се отхвърля изобщо от *Николов, Д.* Професионалното представителство и задачите на професъюзното движение. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 5, 375–393.

[67] *Иванов, Горан*. Корпоративната идея в съвременното право. – Годишник на Висшето търговско училище Варна, т. 12, 1938–1939, 1–141, особ. 98–133; *Топузанов, Симеон*. Идеология, строеж и задачи…, 90–92.

[68] Вж. частта на Стойчо Грънчаров в: *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България…, 341–636, особ. 369–383, 403–407, 412–423, 441–450, 489–500, 557–562. Също: *Георгиев, Величко*. Развитие на политическата система… Тук фактическият материал е систематизиран по друг начин.

дър Цанков. По-нататък: създаване под партийно ръководство на странични формации към някои партии – профсъюзи, младежки съюзи и спортни организации, женски съюзи, кооперативи и пр., ориентирани към определени целеви групи (работници, младежи, жени). Това е особено присъщо на стремящите се към масовост партии. Например с болшевизирането си БКП създава Българския комунистически младежки съюз (БКМС), Работническия младежки съюз (РМС), гимнастическите групи „Спартак“, Общия работнически синдикален съюз (ОРСС), кооперацията „Освобождение“, а през 1930 г. – и Българския общ народен студентски съюз (БОНСС). Младежка формация, студентска група и синдикати имало и Цанковото движение.

Крайнолевите и крайнодесните партии създават и свои нелегални (а на власт – полулегални) паравоенни организации: нелегална военна организация към БКП (особено активна през 1923–1925 г.) и Оранжевата гвардия на БЗНС по време на нейното управление. Опит да създаде своя бойна организация прави и НСД на Александър Цанков през 1936 г. (когато негови хора участват в правителството) под името „Национална отбрана“, комплектована от членове на фашистките организации „Кубрат“, „Родна защита“ и НСД.

Заслужаващо внимание явление са опитите за обединение (в самоотбрана) на сходни буржоазни партии. Управлявалите България до националните катастрофи три либерални партии са дискредитирани и слизат от политическия хоризонт за известно време; през 1920 г. те се обединяват в Националнолиберална партия. Също през 1920 г. двете бивши русофилски партии – Народната и Прогресивно-либералната (управлявали през Балканските войни), се обединяват под ръководството на Атанас Буров в Обединена народнопрогресивна партия. Намалява влиянието и на останалите традиционни буржоазни партии – Демократическата и Радикалната. По същото време на силен натиск върху дясната част на традиционния политически спектър от разширилото се ляво пространство (земеделци, комунисти) се говори дори за обединяване на всички „партии на реда“, но то не се осъществява.[69]

Вместо това се появяват друг тип „надпартийни“ формирования с политическа насоченост, работещи за обединение на всички буржоазни сили. От този тип е Народният сговор, възникнал през есента на 1919 г. с претенции за реорганизиране и идеологическо обновяване на буржоазните сили на „надпартийна“ основа и най-вече за отпор срещу земеделците. Организацията отначало е строго централистична и елитарна, създадена със

[69] Вж. например призива за обединение на всички „традиционни“ буржоазни партии срещу опасността от земеделци и комунисти у: *Златев, Иван*. Обединение и обновление…

значителна роля на Българската масонска ложа и на Военния съюз. Тя възниква по-скоро като мозъчен тръст и идеен център с участието на видни обществени и партийни дейци (Александър Греков, Атанас Буров) и професори (Александър Цанков, Димитър Мишайков, Петко Стайнов), но след като взима властта, се развива като партия. Народният сговор на този етап развива идеи за социален мир и справедливост (визиращи особено работничеството), намеса на държавата в стопанския и социалния живот, реформиране на управлението и парламентаризма по посока на компетентност и пр. По-късно някои членове на Сговора еволюират към фашистки идеи и убеждения. Сговорът организирал буржоазните партии в Конституционен блок (през юли 1922 г.), но последният просъществува до свалянето но земеделците от власт. Изобщо политическото сплотяване на буржоазния елит се удава временно, докато трае опасността отляво, без да се превърне в нещо трайно.

След преврата на 9 юни 1923 г. се прави нов опит за сплотяване на буржоазните сили от сговористки дейци и от Масонската ложа под натиска и на Военния съюз и ВМРО, в резултат на което през август 1923 г. се образува Демократическият сговор, включващ Народния сговор, Демократическата партия, Радикалната партия и Обединената народнопрогресивна партия (либералните партии останали извън). Тази формация, създадена съмнително доброволно, не се превръща в единна партия, а остава нещо като конфедерация от запазили своите структури и автономност партии. Тя управлява след изборите през ноември 1923 г., узаконили Деветоюнския преврат. Едни след други от нея излизат широките социалисти, радикалдемократите и демократите, така че още през 1924 г. Демократическият сговор губи федеративния си характер и се превръща в обикновена партия, в която групите с различен политически произход наричали себе си „племена“. Наред с „чистите сговористи“ на Александър Цанков, тясно свързани с Военния съюз, били т. нар. партийни среди на Андрей Ляпчев (демократ) и Атанас Буров (от бившите народняци), които започнали да излизат на преден план от средата на 1925 г. Трудността за сливане на сродни партии идвала от претенциите за власт на техните водачи и от подозрителността им една към друга; само моменти на опасност били в състояние да доведат до временно съюзяване.

Своеобразно явление са опитите за широки и слабо обвързани коалирания между партии („блокове“ или „фронтове“) с някаква обща цел. Пример е Народният блок – възглавяваната от Демократическата партия предизборна коалиция, спечелила изборите през 1931 г. Така и организираният от комунистите при същите избори работническо-селски Трудов блок привлякъл за тях гласовете на много селяни. Опит за партийно коалиране с цел възстановяване на Търновската конституция и възобновяване на политическия жи-

вот правят буржоазните партии след забраната им от деветнайсетомайския режим (т. нар. Петорка центристки партии около земеделската „Врабча 1“).

Сред запазилите (или възстановили) самостоятелността си буржоазни партии най-авторитетна през целия период била Демократическата, стояща твърдо на принципите на парламентарнодемократично управление. Тя дала дейци за разни правителства и била начело на Народния блок, а след забраната на партиите действала като втори обединителен център на протеста (наред с „Врабча 1“). Близко до нея по възгледи стояла малката Радикалнодемократическа (или Радикална) партия, известна с демократично минало. Въпреки минималното си участие (с един министър) в управлението на Народния блок и тя успяла да се дискредитира с партизанска политика. По-надясно били двете националнолиберални партии.

След насилственото сваляне от власт и жестоките преследвания БЗНС изпаднала в дълбока и продължителна криза. Много дейци емигрирали; правели се и някои опити за сближаване със също така преследваните комунисти. БЗНС се разцепила през втората половина на 20-те години на XX в. на отделни крила или партии с различно влияние и на различно място в политическия спектър: минаващият за ляв БЗНС „Врабча 1“ (Георги Марков и Димитър Гичев), който дълго отстоявал линията за самостоятелно действие; центристкият БЗНС „Пладне“ (начело с Георги Михайлов Димитров–Гемето), от който през 1932 г. се отделил БЗНС „Александър Стамболийски“ (на Никола Петков); БЗНС „Стара Загора“ (на стария водач Димитър Драгиев); силно десният БЗНС „Оранжев“ (начело с Коста Томов). До края на периода земеделците така и не се обединяват, като най-големи и влиятелни били „Врабча 1“ и „Пладне“. Както се изразява един автор:

> В техните „крила“ и „крилца“ имаше калъпи за всякакви нужди – и за буржоазни кабинети при абсолютна защита на частната собственост, и за крайнолеви кабинети при пълно отрицание на собствеността. Те бяха в състояние да дадат министри и за буржоазно управление, и за комунистическо, и за нещо средно.[70]

Трябва да се отбележи обаче, че помиряването на буржоазните среди със земеделците било условие за нормализиране на политическия живот, а по-късно някакво тяхно присъствие се разглеждало като разширяване на социалната база и условие за представителност на управлението.[71]

[70] *Кацаров, Константин*. 60 години живяна…, с. 400.

[71] *Бочев, Стефан*. Белене. Сказание за концлагерна България. С., Фондация „Българска наука и култура“, 1999, 178–179. Авторът е син на видния буржоазен стопански деец и икономист Стоян Бочев (и бил изпратен в концлагер). Също: *Попов, Стефан*. Сто години българска свобода. – Във: *Стефан Попов*. Българската идея. Мюнхен, 1981, 60–90, особ. с. 81.

Двете социалистически партии се променят значително след войните, най-вече под външно влияние: болшевизиране на тесните социалисти след Октомврийската революция от 1917 г. (те влизат в Третия интернационал през 1919 г.); социалдемократизиране на широките социалисти под немско влияние (те се присъединяват към Втория интернационал). Идеалът на социалистическите партии е установяване на различен и по дефиниция справедлив обществен ред, но идеите за това, как трябва да изглежда този ред и с какви средства да се постигне, са принципно различни. Докато социалдемократите застанали на позициите на „социалния реформизъм“ за усъвършенстване на съществуващата обществена система, комунистите били за тоталното ѝ разрушаване и изграждане на изцяло нов комунистически ред с национализация на средствата за производство и колективизация на земята. Вече съществуващата болшевишка Русия (по-късно СССР) въплъщава идеала и дава модела на желаната промяна; оттам идват и материални средства. Методите за подобна социална трансформация при нежеланието на управляващите и мнозинството да я приемат могат да бъдат само насилствени, насочени против съществуващия ред и държавата като негов пазител. Оттук радикализирането на комунистите, които не били обикновена партия, бореща се с легални средства и в рамките на парламентарната демокрация, а имали и нелегална конспиративна организация (също военна секция) и действали в интерес на чужда държава.

Най-големите си успехи комунистите постигат по време на управлението на БЗНС, при общото олевяване на масите след неуспешните войни (през 1920 г. партията брояла около 22 500 членове, от които около 2/3 селяни). До взаимодействие между комунисти и земеделци обаче не се стига поради различните им цели и собствени амбиции. А пък възприетият впоследствие болшевишки тезис за селяните като съюзник на пролетариата се разбирал в смисъл, че те трябва да се присъединят, като напуснат своята партия. Комунистите били подложени на жестоки преследвания след превратa от 9 юни 1923 г. и особено след организираното от тях Септемврийско въстание и продължаването на курса на въоръжена борба (т. нар. ултраляв уклон), кулминирал в терористичния атентат в църквата „Света Неделя“ на 16 април 1925 г. Комунистическата партия била легализирана от Ляпчев през 1927 г. под името Българска работническа партия. Ръководеният от нея Трудов блок заел трето място в изборите през 1931 г. По време на управлението на Народния блок (1931–1934) партията и намиращите се под неин контрол съюзи развили усилена пропагандна и организационна дейност, финансирана от Комунистическия интернационал (т. е. от Съветския съюз). Тогава е и бумът на комунистическите периодични издания. Трябва да се отбележи, че комунистите нямали монопол върху работническата

класа; работници членували в разни партии, включително във фашисткото движение на Цанков, чиято социална демагогия била не по-малко безогледна.

Стратегията на комунистите към останалите леви сили още след Четвъртия конгрес на БКП (1922 г.) била за „единен (антифашистки) фронт“, но „отдолу“, т. е. чрез привличане на членовете на други партии под ръководство на комунистите. Главната „антифашистка“ дейност на БКП при управлението на Народния блок в съгласие с коминтерновската линия била насочена (освен срещу Цанков) по ирония срещу БЗНС и социалдемократите, т. е. срещу левите сили; наистина конкуренцията за влияние в левия сектор обяснява много. Вече след забраната на партиите и партийната дейност от деветнайсетомайците БКП се ориентира към новия курс (формулиран от Георги Димитров на Седмия конгрес на Коминтерна през 1935 г.) за единни фронтове срещу фашизма чрез широки коалиции дори с десни, но антифашистки партии. Това дало възможност на българските комунисти да разширят периметъра си на дейност, но без да успеят да достигнат влиянието на Цанков на десния фланг.

Като цяло дейността на българските комунисти се направлявала отвън, от Коминтерна, висши функционери на който били Васил Коларов и Георги Димитров. Те възприели международната стратегия и целите на Коминтерна, които фактически се определяли от Сталин и интересите на СССР. Особено непопулярни били поддържаните през определен период тези по националния въпрос за съществуване на македонска, тракийска и добруджанска нация. Все пак в определени случаи българските комунисти не следвали сляпо външни разпореждания, например по-дългото запазване на ултралевия уклон, въпреки коминтерновските критики.

Крайнолява сила представляват и анархистите – противници на държавата, капитализма и религията. До войните съществували отделни анархистки кръжоци и групи, а по-организирано анархистко движение се създава с учредяването на Федерацията на анархокомунистите в България през юни 1919 г. То споделя съдбата на останалите леви сили. След подема на движението по време на земеделското управление анархистите попадат под ударите на деветоюнската власт и като автори на терористични убийства и участници в чети (1924–1925) са разгромени и дават много жертви. Условия за възстановяване на анархизма се появяват отново през 1926–1931 г., а за нов подем – през демократичните 1931–1934 г. (тогава за известно време те овладяват ръководството на Младежкия въздържателен съюз), последвани от нова репресия и известно възстановяване през 1936–1939 г. Анархистите не били голяма сила и броят им варирал между няколко стотици и 1600 души. Може да се отбележи, че те били увлечени и във

вътрешни фракционни борби (между анархокомунисти, анархосиндикалисти, ферисисти – от Федерация на работниците и селяните) и отделяли много енергия за борба срещу конкурентите комунисти, чиято „диктатура на пролетариата“ отхвърляли.[72]

Социалдемократическата партия остава далече назад от комунистите по влияние; тя участвала с един министър (на железниците) в правителството на Цанков, след което атрофирала политически. Може да се постави по-общо въпросът, защо социалдемокрацията у нас се оказала в губеща позиция. Това явно имало структурни причини в липсата на широки средни слоеве като носители и поддръжници на една по-умерена реформистка политика, насочена към постепенно уреждане на наболелите социални въпроси (работническият е само един от тях). Липсвали и средствата за социална политика, които можела да осигури развита и възходяща икономика. Вместо това икономическите и политическите сътресения поляризирали обществото и усилвали социалната конфронтация, която дискредитирала „реформизма“ в очите на недоволните маси, ориентиращи се към по-радикална политика. Трябва да се отбележи и това, че социалната проблематика постепенно се иззема от десни сили, които ратували за „класова хармония“, „класов мир“ и „сътрудничество между класите“, регулиране на отношенията между труда и капитала и изобщо за „социална справедливост“. Наченките на „социална държава“ у нас по ирония се изграждат от авторитарни правителства (Цанков, деветнайсетомайците и безпартийните монархически кабинети), на практика без участие на социалдемократите (и радикалите).

На десния и крайнодесния сектор между войните възникват голям брой националистични и авторитарни, фашизоидни и фашистки организации, повечето претендиращи за непартийност или надпартийност (и затова избягващи наименованието „партия“).[73] Най-масова измежду десните и пря-

[72] *Даскалов, Дончо*. Анархизмът в България. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995.

[73] *Поппетров, Николай*. Организациите „Отец Паисий“ и „Българска орда“ през Втората световна война. – Исторически преглед, 43, 1987, № 9, 32–49; Идейно-политическите схващания на Съюза на Българските национални легиони и „Ратници за напредъка на българщината“ в годините на Втората световна война. – Исторически преглед, 47, 1991, № 6, 53–67; Водачески схващания…, 130–146; Авторитаризъм – фашизъм…, особ. 39–47. Вж. характеристиката на „Звено“ и на Цанковото движение в сравнителен план у: *Мигев, Владимир*. Утвърждаване на монархофашистката…, 32–35. Като малоброен политически и идеен кръг „Звено“ бил за „елитарна власт“ (на компетентните), силен етатизъм и съсловно-корпоративно представителство по италиански фашистки модел; цанковистите се стремели да станат масова фашистка партия със силен водач, развили силна социална и антикапиталистическа демагогия, но иначе били за запазване на изборнопарламентарната система (понеже се надявали да дойдат по този начин на власт). За десните организации вж. и *Георгиев, Величко*. Масонството в България. С., Наука и изкуство, 1986, 274–309.

ко фашистки организации става Народното социално движение (НСД) на Александър Цанков. То е създадено през 1932 г., когато той извежда от Сговора своите агресивни поддръжници деветоюнци (но името НСД е от 1934 г.). Върхът на популярността си Цанковото движение бележи през 1934 г., когато на февруарските избори за селски общински съветници се наредило на трето място (след двете главни партии на Народния блок) и започнало да готви усилено своя „поход към властта“. По това време то претендира за 20 000 членове (по вероятно преувеличени данни на неговото ръководство) и надминава по популярност крайнолявото комунистическо движение. Организацията била стройна и стегната, поставена на водаческия принцип, като ръководствата на всички нива се назначавали от Цанков. Членове на НСД са включени в някои преходни и царски правителства, но възходът продължил до есента на 1936 г., след което движението започва да запада. Първо превратът от 1934 г. и после царският режим ефективно препречили пътя му към (по-значително участие във) властта. И у нас, както в много други държави, десните умереноавторитарни режими от 30-те години на XX в. ефективно предотвратяват вземането на властта от крайните фашистки сили, като изземват и част от тяхната програма.[74]

Може да се зададе въпросът: защо фашисткото движение у нас не постига по-голям успех? Един съвременен политик отдава това на вездесъщото партизанство, от което всеки чака лични облаги и което не позволява да се постигне необходимото за подобно движение обединение на силите; изказват се съмнения и в личната пригодност на Александър Цанков за фашистки вожд.[75] По-структурно обаче липсвала подходяща социална ситуация на разширяващ се среден сектор и фашизмът не е изкушение нито за напълно развити, нито за изостанали аграрни страни.[76] Към скептичността на селяните, които освен това имали своя партия, се добавят и слабите технически средства за пропаганда и мобилизация.

Първото „поколение“ крайнодесни формации до края на 20-те години на XX в. дава Българският народен съюз „Кубрат“ (създаден през 1922 г.), „Българска родна защита“ (Съюз на българските фашисти), съюзът „Сливница“, политическият кръг „Звено“ (който единствен изиграл значима политическа роля). През 1930 г. е създаден по-масовият Съюз на българските национални легиони, а през 30-те години на XX в. се появяват организациите „Млада България“ (1932 г.), Български национален съюз (1933 г.) и Националсоциалистическа българска работническа партия (която копира буквално програмата на партията на Хитлер).

[74] *Payne, Stanley*. Fascism. Comparison and Definition, 18–19.
[75] *Джидров, Петър*. Демокрация и фашизъм, 28–29, 30.
[76] *Payne, Stanley*. Fascism. Comparison…, 205–206.

Крайнодесните и фашистки организации у нас могат да се класифицират и характеризират по разни признаци. Един опит ги представя по следния начин. Ранните „Българска родна защита“ и „Кубрат“ били протофашистки, с все още неоформен фашистки характер, но пораждащи фашистка атмосфера; инспирация тук е и „преживяното във войната“. Същевременно родозащитниците едни от първите определят мястото на монарха на върха на един безпартиен режим, основан върху водачески принцип и опрян на армията; монархът трябва да е водачът.

Своеобразен десен феномен представлявал и създаденият през 1927 г. съюз „Звено“ (Димо Казасов – бивш социалдемократ, Кимон Георгиев, Петър Тодоров – бивш радикал, Иван Харизанов – също бивш радикал, и др.). „Звено“ критикувало партиите като безидейни и котерийни (т. е. разпокъсани) и се обявявало: за силно управление на компетентния интелектуален елит на нацията; за надпартийна и надкласова държава, олицетворяваща интересите на цялата нация; за сериозни административни реформи; за въвеждане на елементи на държавномонополистически капитализъм; подобряване на селското стопанство; социално законодателство и грижи за „социално слабите“. Това очевидно не са същински фашистки идеи, но доскорошното определяне на режима след 19 май 1934 г. в марксическата историография като „военнофашистки“ често рефлектира обратно върху „Звено“. Друг въпрос е, че някои звенари адмирирали фашизма и националсоциализма (а други – „просветената диктатура“ на Салазар в Португалия).[77]

Изцяло оформен фашистки характер вече през годините на Втората световна война имали Съюзът на българските национални легиони (ген. Христо Луков, после ген. Никола Жеков) и „Ратници за напредъка на българщината“ (Александър Белев, Л. Русев). В идеологическия им арсенал влизат обичайните крайнонационалистични и шовинистични, авторитарни и тоталитарни идеи, но още по-заострени и непримирими към всякакви партийно-парламентарни форми и либерално-индивидуалистични идеи; а също – и по-характерно – вождизъм и елитаризъм, расизъм, антисемитизъм и пр. Типично фашистките идеи (например водаческата) обаче остават недоразвити по тактически причини на съобразяване с установения монархически режим.

Някои крайнодесни и фашистки организации били антисемитски (родозащитници, легионери, ратници), а други критикували техния антисемити-

[77] Вж. характеристиката на „Звено“ у: *Георгиев, Величко*. Буржоазните и дребнобуржоазните…, 50–57; *Димитров, Илчо*. Българската демократична…, 15–16. Също в спомените на *Николаев, Н*. Фрагменти от мемоари…, 103–104, 141–142. Според него някои звенари се увличали по фашизма (Иван Харизанов, Димо Казасов), а други (Кимон Георгиев, Петър Тодоров) – по авторитарния режим на Салазар в Португалия. Като фашистка организация е характеризирана „Звено“ от *Мигев, Владимир*. Политическата система…, с. 82.

зъм (Народното социално движение, Българският младежки съюз „Отец Паисий“, „Кубрат“). Някои били за конституционализъм (Народното социално движение, „Кубрат“), а други развивали корпоративни и елитистки идеи. Някои фашистки организации били изцяло имитативни, като преписалата програмата на немската националсоциалистическата партия Националистическа българска работническа партия; такива били и Националната задруга – фашисти, и организацията Съюз на българските фашисти (всички те – незначителни).

Силно своеобразна е шовинистката (но не фашистка) и елитарно затворена „Българска орда“, проповядваща тезата за самобитно българско развитие в приемственост с военно-племенната ханска България. Развива се расистката концепция за (пра)българската изключителност и се възхвалява древното „хунорско“ начало (споделяно от България и Япония), т. е. създаване на държавата от хунорски орди, състоящи се от родове, предвождани от силен владетелски род. Оттук се извежда възгледът за неограничена царска власт и в настоящето, като продължение на историческия български път. Прилики с фашизма са милитаристкото начало, водачът (в случая владетелят), необходимостта от „жизнено пространство“ за българския народ.[78]

Чисто националистична, ревизионистка и авторитаристка по възгледи организация бил Всебългарският съюз „Отец Паисий“; в годините на войната в него зазвучали и силни монархически и някои авторитарно-фашистки нотки. Но като цяло това била консервативно-елитарна, интелигентска по състав, чисто пропагандна организация, без властови цели.

Към авторитаристките организации може да се причислят и по-аморфните кръгове „Млада България“ и „Нация и политика“ от т. нар. трето поколение около Лазар Попов, Стефан Попов и др. Те развивали възгледи за силна и волева централна власт и проявявали привързаност към монархическия режим.

От десните и националистични организации подчертано младежки били споменатите ратници и легионери и Българският младежки съюз „Отец Паисий“. Ратниците са изявено фашистка сила, легионерите – не толкова, а по-скоро шовинистична. Младежкият съюз „Отец Паисий“ (отначало секция към Всебългарския съюз „Отец Паисий“, по-късно самостоятелен) бил чисто националистична организация на средношколската младеж (и

[78] Според идеолога на „Българска орда“ Димитър Съселов българската държава трябва да се завърне към своя исторически път, което означава прерогативи на царя, докато парламентаризмът, съсловността и партийността са чужди на историческата традиция и трябва да се премахнат. Вж. *Съселов, Димитър*. За българската конституция. С., 1937. Версията за този исторически път у: *Съселов, Димитър*. Пътят на България. С., 1936.

дори отхвърлял фашистките режими); той се ползвал с подкрепата на властта и водел борба срещу комунистическия РМС. Десните младежки организации обхващали около 5–6% от българската младеж. Опитите за създаване на единна държавна младежка организация от типа на италианската „Балила“ и германската „Хитлерюгенд“ обаче останали безуспешни. С тази идея през 1941 г. бил създаден „Бранник“, който трябвало да ръководи младежта в училищата и другите младежки организации и да бъде опора на властта, но нямал особен успех.[79]

Някои от крайнодесните сили си създали стройни военизирани организации на водачески принцип (Цанковото движение, легионерите, ратниците, младежката „Бранник“), други – не. Някои организации, като легионерите, били по-склонни да сътрудничат с режима, други, като ратниците, били по-силно опозиционно настроени („опозиционен фашизъм“ в този смисъл) и преследвани от властите. Крайнодесните организации набирали привържениците си от разнообразни социални среди: военни и запасни военни, интелигенти (учители, адвокати), чиновници, отделни представители на едрата буржоазия, лумпенизирани градски и селски елементи, както и много младежи.

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА

Като фактор в българската политика след войните задкулисно действали и други, понякога наричани „безотговорни“ политически фактори (т. е. извън представителното управление), като Военния съюз (разгледан на съответното място), националноосвободителните организации и масонството.[80] Ще се спра на последните две.

След войните българската кауза в Македония и Одринска Тракия попада в изцяло различна ситуация. Екзархията в Цариград е закрита и преместена в София, а българските епархии извън България са загубени. Това слага край на националните процеси там, които се обръщат в денационализиращи. Националноосвободителното движение постепенно изгубва почва под краката си, изправено не против тепърва поемащите по национален път турци, а против млади и агресивни национални държави със силни асимилаторски и хомогенизиращи стремежи. Издевателствата, моралният

[79] *Мигев, Владимир*. Фашистките младежки организации и политическото развитие на България (1934–1939). – Известия на Българското историческо дружество, т. 29, 1974, 43–64.

[80] Терминът „безотговорни фактори“ е употребяван по отношение на ВМРО, но мисля, че може да се разпростре и върху останалите задкулисни политически сили.

тормоз и изтребването на българите – образец на етническо прочистване – започват още по време на войните и продължават през целия период. На всяка национална акция чуждите власти отвръщали с репресии, от които страдало цялото население, и то постепенно губело охота да подкрепя движението. Национално будната българска интелигенция (учители, свещеници и др.), преследвана заради националното си самосъзнание, масово напуснала родните краища и се преселила в пределите на българската държава. От една страна, това оставя Македония и Тракия без активни български елементи, а от друга страна, създава благоприятна почва за ВМРО в българската държава.

Националният въпрос се усложнявал допълнително от факта, че като победена държава в международна и балканска изолация и със съседи на страната на победителите България нямала възможност да оказва помощ на своите останали зад границите сънародници. Защитата на малцинствата според мирните договори и Обществото на народите като контролен орган се оказва абсолютно неефективна. Нещо повече, без оглед на фактите България била постоянно изложена на обвинения от страна на Югославия и на Гърция, че подкрепя преминаващи чети и така се намесва във вътрешните им работи. Всяко подобрение на отношенията с тези държави пък изисквало отказ от националните стремежи. Специално всяка политика на добросъседство с Югославия водела и до конфронтация с ВМРО. Стамболийски скъпо заплатил Нишкото споразумение за унищожаване на четническото движение по българо-югославската граница (от март 1923 г.), а Военната лига успяла да подобри отношенията с Югославия само след като решително разгромила базата на ВМРО в България (1934 г.).

ВМРО се реорганизирала в края на 1919 г. на територията на българската държава, специално в Пиринския край (присъединен след Букурещкия мир от 1913 г.), превърнат под нейно влияние в нещо като „държава в държавата“.[81] Най-голямо лично влияние имали Тодор Александров, ген. Александър Протогеров и Петър Чаулев. Организацията разполагала и с многоброен и добре организиран четнически институт. Сега лозунгът бил за автономна и независима Македония (с надежди за присъединяване към България, когато това стане възможно), оттук и названието „автономисти“.[82] За да не излага мирното население в Македония на репресии,

[81] Вж. по тези въпроси *Добринов, Дечо*. Тодор Александров и македонското революционно движение. – Векове, 9, 1980, № 1, 82–90; *Василев, Васил*. Правителството на БЗНС, ВМРО…, особ. 313–321.

[82] Много се е спекулирало с „автономизма“ и с „истинските“ намерения на едни или други македонски дейци. Специално за „автономизма“ са били изтъквани няколко възможни варианта: 1) автономията като „тактика“ и първа стъпка към бъдещо присъединяване към Бъл-

ВМРО все повече се изолирала и приемала терористична тактика, специално в Сръбска Вардарска Македония (Гръцка Македония била подложена на обезбългаряване), но тази тактика била безперспективна и само я дискредитирала. Автономистите изпаднали в остър конфликт и със земеделците, които искали да прекратят четничеството и въоръжените действия в Македония. Във ВМРО скоро настъпили разногласия. През 1920 г. се създала нова организация на основата на Серската лява група под името Федеративна (Гьорче Петров, Димо Хаджидимов), обявяваща се за „истинска“ автономия в рамките на федерация на балканските народи; тя била и против въоръжената борба. Между автономисти и федералисти започнала взаимно изтребителна борба (есента на 1922 – началото на 1923 г.) в контролираната от ВМРО Пиринска Македония, която се пренесла и в София. Федералистите (подкрепяни от правителството) загубили борбата. При това бил убит близкият на земеделците македонски деец Гьорче Петров, както и самият земеделски министър на вътрешните работи Александър Димитров. ВМРО не участвала директно в превратa на 9 юни 1923 г. (ген. Александър Протогеров участвал като представител на Военната лига), но участвала в разгрома на земеделците, където изпълнила помощна екзекуторска роля.

След превратa отношенията между деветоюнците и Тодор Александров се влошили. От това време датира едно авантюристично сближение на македонското движение с Комунистическия интернационал (КИ). Федералистите (спечелени от КИ) и автономистите (на Тодор Александров) започнали във Виена с посредничеството на Георги Димитров преговори за материална помощ от Коминтерна, който желаел да ги обедини в балкански революционен фронт за свои цели. Коминтернът лансирал тезите за маке-

---

гария; 2) като стъпка към самостоятелна Македония; 3) като автономна политическа единица, която да влезе в бъдеща балканска федерация (комунистическа идея); 4) автономна политическа единица, която да влезе в югославянска федерация. Към различните евентуални намерения на дейците се прибавят интерпретациите на тези намерения от историците в една или друга посока. Така Димитър Гоцев разглежда „автономията“ по принцип и изобщо като тактика за присъединяване към България (на почти всички македонски фракции), макар да признава, че лявата ВМРО (обединена) искала Македония да влезе в бъдеща балканска федерация и че решенията на Коминтерна от февруари 1934 г. за създаване на македонска нация „объркали“ дейците на ВМРО (обединена). Вж. *Гоцев, Димитър*. Идеята за автономия като тактика в програмите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско, 1893–1941. С., БАН, 1983. По различно време разните концепции за бъдещето на Македония – присъединяване към България, независимост под протектората на Великите сили, самостоятелност в рамките на балканска или югославянска федерация, имали различен шанс за осъществяване. Вж. за тези опции *Палешутски, Костадин*. Българският национален въпрос…, с. 259. Основната и най-силна фракция на ВМРО (федералистите михайловисти) явно свързвала тясно съдбата на Македония с България и на тази основа поддържала тясна връзка с български политици.

донска и тракийска (по-късно добруджанска) нация с право на самоопределение, а по-далечният план бил да разцепи автономистите и да създаде „революционна левица“, която да се обедини с федералистите под комунистическо ръководство. В резултат на преговорите бил подписан т. нар. Майски манифест (6 май 1924 г.), обединяващ автономисти и федералисти. След като комунистите публикували манифеста, за да злепоставят Тодор Александров пред неговите съидейници и пред Цанковото правителство (и да поставят хора на КИ начело на организацията), обединението се оказало краткотрайно. Т. Александров бил убит (неизвестно от кого), но и стремежът на комунистите да завземат ВМРО не се увенчал с успех; създадената от тях на основата на майското споразумение ВМРО (обединена) останала с нищожно влияние. Оглавилият автономистите нов водач – Иван (Ванче) Михайлов, подложил федералистите и комунистите във ВМРО на изтребление. Застреляни били и ген. Протогеров (1928 г.), обвинен в убийството на Т. Александров, също комунистът Димо Хаджидимов.

При Ванче Михайлов с въведения от него стил на индивидуален терор в Македония вместо все по-неприложимото четничество и масово конспиративно движение, и с насочването на дейността на ВМРО в България, организацията придобила терористичен облик. Населението в Македония се отдръпнало от нея и в отчаянието сред него възникнали национално деструктивни тенденции (и започнал да се развива македонизмът). Каузата на ВМРО се обезличавала в хода на постоянните междуособни войни между нейните фракции, също поради терора над неудобни български политически дейци, както и поради сложните взаимоотношения с чужди сили (Италия, СССР, Германия), в които влизала в защита на своята кауза. От друга страна, самите политически партии и организации търпели и дори привличали ВМРО в търсене на силен и решителен съюзник; тя намирала подкрепа и в някои емигрантски среди. След като липсвала политическа воля за обуздаването ѝ, ръководните политици не можели да я пренебрегнат в своята политика, без риск за живота си. Честите престрелки между македонстващи фракции из улиците на столицата държали в страх и напрежение гражданите. Както си спомня един автор:

> През годините подир Първата световна война ходенето из улиците на София представляваше нещо като фронт: ако си македонец, можеш да бъдеш убит от противното крило; ако си опозиционер – от властник; ако си обикновен гражданин – можеш да бъдеш убит по погрешка…[83]

[83] *Бръзицов, Христо*. Някога в София. С., Български писател, 1970, с. 102.

ВМРО и нейната база в страната били разгромени (и то учудващо лесно) от деветнайсетомайците през 1934 г. с помощта на войската, което внесло умиротворение в страната и подобрение и в отношенията с Югославия.

В хода на 1919 г. възникнала и Вътрешната добруджанска революционна организация (ВДРО) с поделения в окупираната от Румъния Добруджа и в България. Развитията в добруджанското движение дублират в значителна степен тези в македонското. И тук за влияние в движението се борели десни (около Никола Кямилев – кямилевци), които били за присъединяване на Добруджа и тясно взаимодействие с българските власти (и оказали помощ на Цанковото правителство), автономисти за „автономна Добруджа“ (около Петър Вичев) и комунисти с фантастичната теза за добруджанска нация и включване на Добруджа в балканска федерация. След неуспеха им да завладеят организацията, комунистите формирали своя отделна Добруджанска революционна организация (ДРО). Но ВДРО имала главно влияние, а в нея надмощие получило десничарското крило на Кямилев, аналог на михайловисткото ВМРО. Организацията е разтурена също от деветнайсетомайците. Съществувал и легален масов съюз „Добруджа“ в България, без аналог в македонското движение; целта на този съюз, включващ представители на всякакви възгледи, била да бъде освободена и възвърната Добруджа.[84]

Известно време в окупираната от Гърция след Първата световна война Западна Тракия съществувала и българо-турска Вътрешна тракийска революционна организация, образувана през ноември 1922 г. Тя преустановила дейността си след преврата на 9 юни 1923 г., когато четите ѝ били разоръжени на българска територия; оттогава продължила да съществува само в България като мирна организация. В Западните покрайнини, присъединени към Сърбия, действала революционната организация „Вертоп“ с цел присъединяване към България.

Най-общо, въпреки че ревизионизмът обяснимо бил основна насока на българската външна политика между войните, реалните възможности били нищожни.[85] Самият ревизионизъм се състоял най-вече в борба за облекчаване на финансовите тежести, за възстановяване на националния суверe-

[84] За националните организации между войните вж. въвеждащата яснота работа на *Палешутски, Костадин*. Българският национален въпрос…, 255–264. Също: *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България…, 388–390, 426–435, 466–471, 596–597.

[85] Външната политика на България между войните с нейните избори и ограничения е изложена много ясно и трезво от *Манчев, Кръстьо*. История на Балканските народи (1918–1945). С., Парадигма, 2000, 151–239; *Палешутски, Костадин*. Българският национален въпрос…, 262–264; *Димитров, Илчо*. България в европейската политика след Първата световна война. – Във: *Илчо Димитров.* България на Балканите и в Европа. С., Народна просвета, 1983, 5–20.

нитет (т. е. ликвидиране на чуждия контрол и на военните ограничения) и подкрепа на правата на българските малцинства в съседни държави (отначало за връщане на бежанците по родните им краища) в съответствие с принципите на Обществото на народите. Защитата на малцинствените права обаче била съвсем неуспешна поради неефективността на международните спогодби и организации и провежданата от Гърция, Югославия и Румъния политика на обезбългаряване на Македония, Беломорска Тракия и Добруджа чрез мерки като колонизация (особено на Егейска Македония и Западна Тракия от Гърция, на Южна Добруджа от Румъния), насилствена асимилация (от сръбска страна във Вардарска Македония) и прогонване (включително по спогодбата с Гърция).

При наложения от страните победителки международен ред на защита на версайското статукво и враждебното балканско обкръжение, териториалната ревизия и „обединението“ не можели да бъдат непосредствена цел за България, а по-скоро далечен идеал, чието постигане да стане без война (такава теоретична възможност се допускала от чл. 48 на Ньойския договор и от чл. 19 от Пакта на Обществото на народите). С оглед на българските национални интереси съществувал вариант за сближение с Югославия (и френската система от съюзи) и съсредоточаване на усилията за натиск върху Гърция за получаване на обещания излаз на Егейско море; другият вариант бил развиване на добросъседството с Турция и Гърция, съюз с Италия и насочване на усилията (против Югославия) към Западните покрайнини, Македония и евентуално Южна Добруджа. От Великите сили през 20-те години на XX в. само Италия, макар и сред победителите в Първата световна война, била недоволна и ревизионистично настроена. На Балканите тя се стремяла към Адриатика, което изисквало отслабване и дори разпад на Югославия; в стремежа си да „обкръжи“ Югославия с враждебни съседи, тя насърчавала ревизионизма на Унгария и България, опитвала се да привлече Турция и Гърция, допускала усташки военни лагери на своя територия. Но тази политика била контрирана с договора за приятелство между Югославия и Франция (ноември 1927 г.), който за момента отстранил опасността за Югославия.

В описания регионален контекст българските правителства се ориентирали, общо взето, към сближение с Югославия (имаща първостепенна роля във френската система от съюзи и ключ към Средна Европа) като най-добра перспектива за преодоляване на изолацията на Балканите, и то въпреки многобройните проблеми в отношенията (македонската емиграция и дейността на ВМРО в България, българската земеделска емиграция след 9 юни в Югославия). В тази насока било Нишкото споразумение на БЗНС с Югославия (от март 1923 г.), което предвиждало мерки срещу че-

тите и антагонизирало ВМРО. След Деветоюнския преврат надделели дейци и партии, които разчитали на подкрепата на Италия (и Англия), но въпреки затрудненото положение на Югославия българската външна политика не се решавала да се обвърже изцяло с ревизионистка Италия. Опитите от 20-те години на XX в. (при БЗНС, Цанков и Ляпчев) да се издейства излаз през Гърция на Егейско море не успели.

През 30-те години на XX в. на преден план в българската външна политика излязъл добруджанският въпрос, докато главната претенция за Македония не се афиширала, а се водела политика на сближение с Югославия. Особено девенайсетомайците водели политика за близост с Югославия (и разформирали и ВМРО), но без да свалят националния въпрос. През 1934 г. бил сключен т. нар. Балкански пакт (Гърция, Румъния, Турция, Югославия), който имал за цел да засили френската система от съюзи срещу фашистката експанзия; България отказала да се присъедини, понеже това фактически би означавало признаване на границите на Балканите. Югославия при управлението на Милан Стоядинович поела нов и изненадващ курс на пряко „уреждане“ на отношенията с ревизионистичните Германия и Италия, който подронвал френско-югославското сътрудничество и бил благоприятен за българската външна политика. Стигнало се до подписване на българо-югославски пакт за „вечно приятелство“ през януари 1937 г., който не съдържа клаузи и протоколи, но е вероятно да е имало устни договаряния и съгласувания. През юли 1938 г., вече при съществено променена международна обстановка в полза на ревизионистките сили, се подписва (под английски натиск) Солунската спогодба, разрешаваща на България да се въоръжава (което тя правела от години).

Голям успех за българската външна политика представлява мирното възвръщане на Добруджа чрез Крайовската спогодба (7 септември 1940 г.), наистина под германски натиск върху Румъния, но чрез двустранен българо-румънски договор, без германски арбитраж. Това обстоятелство позволило запазването на споразумението след Втората световна война (за разлика от отстъпената на Унгария Трансилвания, върната след войната на Румъния).[86]

От слабата позиция на България и негативния ѝ опит следвала и внимателната политика на непоемане на външнополитически ангажименти, отбягването на едностранчиви обвързаности и запазване на свобода на действие, следвана дори когато ревизионизмът на Третия райх променил благоприятно нещата и за България. Разбира се, ревизионизмът тласкал българската външна политика към агресивните сили, а абсолютният неутра-

[86] *Пешев, Димитър*. Спомени, 177–182.

литет, освен че бил нереалистичен при германското надмощие и заплаха, трудно можел да доведе до осъществяване на националните цели. Въпреки това Борис III крайно неохотно и само пред лицето на директна заплаха се решил да приеме съюза с фашистката Ос.[87]

МАСОНСТВОТО

Друг фактор в българската политика била Масонската ложа на България.[88] Масонството си поставя за цел подготовката на духовен елит на обществото и нравствено усъвършенстване на човечеството; на практика у нас то се развило като вид елитарен клуб, съдействащ за солидаризиране на буржоазията и за укрепване на установения ред и общество. След Освобождението се създават от отделни интелигенти три масонски ложи, без особено влияние; масонството се разрастнало след войните, когато ложите стават шест (с около 300 масони през 1922 г.) и в тях навлиза едра буржоазия, буржоазна интелигенция, старши офицери, дейци на буржоазните партии и общественици. Под влияние на Великата ложа на Франция се учредява Великата ложа на България. Тя допринесла за установяване на по-близки връзки между членове на различни политически и военни формации (Военния съюз, Съюза на запасните офицери, „Звено“, политически партии) и по този начин за координация и организиране на буржоазните сили на „надпартийна“ и „презпартийна“ основа. Показателно комунисти и земеделци не били допускани да членуват в ложите.

Масонството играело роля при образуване на Народния сговор и при превратите от 1923 и от 1934 г.; ръководителите на Военния съюз Н. Рачев, К. Георгиев и Д. Велчев били масони. В правителството на Александър Цанков от 9 министри петима били масони (включително Цанков); в правителството на Ляпчев имало шестима масони; в това на Народния блок – трима; правителството на деветнайсетомайците било съставено почти изцяло от масони, включително великия майстор на ложата Петър Мидилев като министър на вътрешните работи; в следващите царски правителства, както и по върховете на разни административни институции, също имало масони. По-нататък масонството попаднало под критика (че се подчинява на външни сили) от страна на фашистки организации и на църквата. Силно антимасонска била и официалната политика в Германия и Италия, която с присъединяването към Оста се възприела и у нас. Масонската ложа била раз-

[87] *Генчев, Николай*. Външната политика на България…, 301–441.

[88] *Георгиев, Величко*. Масонството в България, особ. 66–71, 114–116, 140–143, 150–151, 426–434.

пусната по закона за защита на нацията от 24 декември 1940 г. със съдействието на масоните Богдан Филов, Петър Габровски и Никола Гешев. Огромната роля на някои масони в българската политика от 1923 г. до 1935 г. (и по-малка до 1939 г.) все пак не бива да се разбира в смисъл, че Великата ложа ги е карала да организират преврати. Тя по-скоро се явявала фактор (и място) за сближаване на буржоазните политици и военни и за улесняване на контактите между тях, като давала и дейци за правителствата; масоните изобщо си помагали взаимно, също за служебно авансиране.

ПОЛИТИЧЕСКО НАСИЛИЕ И СОЦИАЛЕН КОНТЕКСТ

Специално внимание като барометър на остротата на политическите и социалните конфликти заслужава прибягването към насилия в политическия живот – масови репресии, убийства, изтезания и пр.[89] В периода до войните безспорно и основателно най-лоша слава си спечелил Стамболовият режим с жестоката разправа с русофилите и други политически противници;[90] самият Стамболов бил съсечен. През 1900 г. били потушени свързани с данъците селски бунтове в Дуранкулак и Тръстеник, при които били убити между 90 и 150 души. Но това бледнее пред размаха на насилието между войните – израз на остри политически стълкновения.

С насилие, преминаващо на моменти в безразборен терор, си служели самата държавна машина (полиция и военни), левите сили и най-вече комунистическата партия и анархистите, както и ВМРО. В някои случаи, особено след Деветоюнския преврат, управляващият режим и „силите на реда“ стигнали в репресиите далече отвъд необходимото за „защита на държавата“, което им придава терористичен облик. Това, че действали от името на официалната власт (но превзета с преврат), не може да оправдае подобни ексцесии. Като тип политическо насилие са характерни бунтовете (като Юнското и Септемврийското въстание от 1923 г.), терористични атентати (най-голям е комунистическият в „Св. Неделя“), полицейски и военни репресии и мъчения по участъци и затвори, единични политически убийства (най-характерни са македонските, после нелегалните комунистически групи за екзекуции по време на Втората световна война).

---

[89] Вж. *Даскалов, Дончо*. Политически убийства в новата история на България. С., Петър Берон, 1999; *Марков, Георги*. Върховете привличат мълнии. Покушения и политика в България, 1878–1919. С., Партиздат, 1989.

[90] За мъчения при потушаването на русофилските бунтове в Русе през февруари 1887 г. вж. *Васильов, Тома*. Моят дневник. С., Академично издателство „Марин Дринов“, 1994, 32–33; *Марков, Георги*. Върховете привличат мълнии…, с. 11.

Превратът от 9 юни 1923 г. е печално ознаменуван от убийството с жестоки мъчения на Стамболийски (от македонски дейци), кървавото потушаване на селската съпротива през юни, после жертвите на вдигнатото от комунистите Септемврийско въстание (минимален брой 1130 души, други цифри – 1350 души), последвано от процеси и осъждания.[91]

Дълго поддържаният т. нар. ултраляв въоръжен курс на БКП с нейната полуавтономизирала се военна организация кулминира в атентата в църквата „Св. Неделя“ на 16 април 1925 г. (убити са трима народни представители, 36 офицери, общо 140 души, но целта били царят и правителството). Реакцията на властите е безпощадна – минимум 670 души (друга цифра 860) убити без съд и присъда, садистични мъчения, препълнени затвори и многобройни дела, 179 смъртни присъди (някои задочни).[92] Тероръ от страна на режима се водел от зловещо прочулата се Трета разузнавателна секция на Военното министерство (известна като Ескадрона на подполк. Порков). Страната се намирала в състояние близко до гражданска война до края на 1925 г., когато бил свален курсът на БКП за въоръжено въстание.[93] По това време в страната се появили и „чети“, обявени за стоящи извън закона разбойнически банди, макар че в тях наред с безидейни разбойници влизали и бягащи от преследвания комунисти и анархисти (но четите не били под ничий контрол).

На друго място бе разгледан извънредният наказателен закон за защита на държавата, приет през 1924 г. и прилаган през цялото време до края на Втората световна война, главно срещу левите сили. Да припомним накратко, че съдебната репресия от 1923 до 1940 г. се изразява в 6469 осъдени политически затворници; още 10 000 души по време на Втората световна война и съпротивата (от тях на смърт – 1590 души, реално екзекутирани 199 души). От 1923 до 1944 г. през затворите преминали (като следствени или осъдени) общо 33 892 души политически затворници, най-много през войната.[94]

---

[91] *Даскалов, Дончо*. Политически убийства…, 94–95.

[92] *Косашки, Нинко*. Зад железните решетки…, 16–17. От 16 април до края на май в София били убити без съд и присъда 500 души; от 16 април до 10 август били образувани по ЗЗД във военнополеви съдилища дела с 2975 обвиняеми; осъдени на смърт до същия момент – 159 души. Авторът описва (на с. 32–46) садистични мъчения с разни уреди, сред които зловещата „костенурка“ (две полусферични скоби, затягани върху главата с винт до смазване на черепа) и удари с чук по волевите центрове на мозъка, докато човек не знае какво говори. Вж. и *Даскалов, Дончо*. Политически убийства…, 128–129.

[93] За „жертвите на гражданската война през 1923–1925 г.“ говори *Янулов, Илия*. Убийства и самоубийства в България. С., 1930, с. 7; Обществено изграждане и борба с него. С., 1928, с. 8. От историците *Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров*. История на нова България…, с. 407.

[94] Данни на *Косашки, Нинко*. Зад железните решетки…, 95–97, 105–106.

Голям източник на насилие била въоръжената ВМРО, която периодически се изправяла срещу властта и извършвала политически убийства, а още повече били вътрешните кървави разпри. В разпрата след убийството на Тодор Александров през 1924 г. паднали убити 193 души; след убийството на Александър Протогеров през 1928 г. – 225 души.[95]

Убитите (без съд) във въоръжената партизанска съпротива по време на Втората световна война нелегални, партизани и ятаци възлизат на 2750 души (по вероятно непълни данни).[96]

Много български емигранти загиват в сталинските репресии в СССР през 30-те и 40-те години на XX в. – 579 души са разстреляни или изпратени в затвори и лагери.

Като цяло бурният и насилствен политически живот между войните стои под знака на крайни – леви, десни, националистични – политически сили и формирования. Буржоазните „партии на реда“ били маргинализирани пред лицето на революционни леви сили и радикални десни сили. Властта на консервативните (неолиберални) елити и техният ред са силно оспорени и разклатени. Това слага отпечатък върху цялостната политика, където често доминира ожесточена конфронтация и се стига до репресивни крайности. В държавното управление се изоставя партийно-парламентарната демокрация и политическият режим решително се измества към авторитаризъм. Можем да се запитаме: защо умерената позиция на парламентарно и законосъобразно управление била трудно удържима? Откъде идвала привлекателността на крайните учения и сили?

Радикализирането и конфронтацията се извършват в общата рамка на дълбоката следвоенна криза – икономическа и морално-психическа едновременно. Войните и военният опит обезценили човешкия живот и приучили множество хора към употреба на оръжие, създали и командни качества в тях. Към конкретните причини за размаха на насилието трябва да се спомене намесата и на външни сили и фактори. Българските комунисти, ръководени от Комунистическия интернационал (чрез своето Задгранично бюро) и подчинени на неговите световнореволюционни и хегемонистични цели, били едни от най-подривните и антидържавни сили. Също с поглед навън действала ВМРО. Наистина, тя действала в името на национална кауза, но приемана посвоему и в разрез с разумната и отговорна държавна политика.

Има и друго. Социалният конфликт не би взел този размер, ако нямаше толкова недоволни хора като среда, сред която крайните сили да рекрутират своите многобройни привърженици – един „свободно плаващ народен

[95] *Даскалов, Дончо*. Политически убийства…, с. 108, 142.

[96] Пак там, с. 200. Тук не са включени убитите партизани, ятаци и граждани в Македония и Беломорска Тракия (за които се смята, че са около 10 000).

радикализъм“.[97] При наличието на обективни причини за недоволство, коренящи се в лошите условия на живот и в начина на управление, обслужващ обособили се политически класи, добронамерени и социално будни хора лесно могат да се озоват в редиците на крайните сили. В този смисъл е социалнопсихологическото разсъждение на един български автор (от 1906 г.) за силите, тласкащи специално образованите (интелигенцията) към крайни учения и партии:

> Да, има страни, дето буйният ръст на капитала е способен да ослепи със своя блясък даже и най-добрите интелигентни сили, дето буржоазията обладава не само икономическа, но и интелектуална мощ, дето добитите предимно чрез нейната хегемония свобода и широковластен индивидуализъм могат да привлекат хората на науката, на мисълта, въобще хората на умствения труд. В такива страни на усилен интензивен живот могат да бъдат привлечени от индустриалната буржоазия голям процент интелектуални сили и така тя да стане център на политиката и на всички функции на управлението. Ала нашата страна представлява нещо диаметрално противоположно. Грозните форми на експлоатация, бюрократичните сили, поставени в служба на крайно сервилната буржоазия, могат само да отблъснат в противен лагер всичко честно, всичко живо, което обладава непомрачен ум и непокварено сърце.[98]

В подобен смисъл един историк на десните течения и фашизма в Източна Европа забелязва, че в различния социален контекст тук крайните течения не означават същото, което в улегнали западни демокрации с широки средни слоеве, където те са признак за социална неадаптивност и набират привърженици измежду недоволни, неуспели хора, необразовани, икономически несигурни или авторитарни личности. Тук те означават друго:

> В общества, където икономическото развитие, образователното постижение и общественият морал са ниски, честният и работлив човек може да се окаже недоволен и психологически бездомен; силата на характера може да вещае личен неуспех, предприемчивостта и честността могат да водят до икономическа несигурност. […] Общества с подобно описание не са изключение; техните критици изпълняват полезна функция

[97] Изразът е на *Janos, Andrew*. East Central Europe in the Modern World. The Politics of Borderlands from pre-to Postcommunism. Stanford, California, Stanford University Press, 2000, p. 199. Според автора в България този народен радикализъм бил уловен от партиите отляво, особено радикалният марксизъм и популизмът, а в Унгария и Румъния – от твърди десни партии.

[98] *Харизанов, Иван*. Принос към характеристиката…, 282–283.

> и понякога е въпрос на зар, дали такива критици ще се люшнат към крайнодясно или крайноляво.[99]

Либералната демокрация и нейните елити имат за своя нормална социална среда развити пазарно-капиталистически общества със силна буржоазия и широки средни класи; самият парламентарен режим функционира по-добре при ограничена многопартийност.[100] Обратно, и чисто социологически, едно либерално парламентарно управление е трудно удържимо в икономически неразвито общество със слаба буржоазия и тънки средни слоеве; самата държава тук е с малки финансови възможности за кооптиране на недоволни социални сили и лавиране в кризисни ситуации. Нещата се изострят при наличие на политическа мобилизация и „отваряне“ на политиката за масите. Тогава в ролята на политически водач (или политически „предприемач“) се явява отчуждена от господстващия ред и радикализирана интелигенция, за да оглави и канализира по свои пътища недоволството. Управляващите елити типично реагират чрез преминаване в самоотбрана и авторитарно усилване на властта от все по-„решителни малцинства“.[101] Репресията е едно от средствата, по-точно крайното средство, чрез което те опазва своя ред от атаки на също така прилагащи насилие – и в този смисъл крайни – политически сили.

След по-рано появилата се крайнолява интелигенция, след войните у нас се надига десният радикализъм, който влиза в борба с левите сили и проявява стремеж към властта в държавата. Традиционните неолиберални елити в ролята на пазеща реда консервативна сила се борели ожесточено срещу левия радикализъм и се опитали да кооптират десния. Това им се удало, но чрез жертване на парламентарната демокрация и въвеждане на авторитарно, дясно управление.

---

[99] *Weber, Eugen*. The Right. An Introduction, 10–11.

[100] В този смисъл и *Манчев, Кръстьо*. Парламентарната демокрация…, 271–273.

[101] *Janos, Andrew*. East Central Europe…, 141–143, 148–151, 160–181, 190–210. Според автора в началото на XX в. в Източна Европа се появява политическа класа на радикална интелигенция, която мобилизира масите и оспорва либералните режими. Десният (или националният радикализъм) пък се издига след Първата световна война, после известно време хибернира и през 30-те години на XX в. е в подем, а консервативните сили на истеблишмънта (неолиберали) го кооптират частично.

ГЛАВА ШЕСТА
СЕЛСКО СТОПАНСТВО, КООПЕРАТИВНО ДВИЖЕНИЕ

От Освобождението до Втората световна война България остава аграрна страна с преобладаващо селско население. То съставлявало 80,7% от цялото население през 1880 г.; 80,5% през 1887 г.; 80,9% през 1910 г.; 79,4% през 1926 г.; 78,52% през 1934 г.; 77,81% през 1939 г. В сравнение със съседни държави през 1910 г. България имала малко по-голямо селско население от Гърция (80% селско население) и Румъния (80,8%) и малко по-малко от това на Сърбия (81,6%). По това време най-малко селско население имали Великобритания – 31,8%, Холандия и Белгия – 40%.[1]

Още по-изразителни са данните за активно заетите в селското стопанство лица – средно около 82% за целия период от 1924 до 1939 г. (и до 1945 г.), дори с едно покачване до 84% през периода 1930–1936 г. Това се обяснява с участието на жените и децата над 14-годишна възраст в селския труд, докато в градовете част от жените били домакини, а младежите учели до по-късно.[2] Структурата от 4/5 селско население се оказва крайно устойчива, а градовете и индустриите – слабо поглъщаеми. Прирастът на земеделското население си оставал на село. Въпреки нарастването на някои от градовете миграцията от селото към града била съвсем ограничена.

Селското стопанство (парична плюс натурална част) формирало над половината от националния доход дори през периода 1924–1943 г. На този етап се набелязва устойчива тенденция към намаляване на неговия дял при относително увеличение на дохода от индустрията, търговията и др., а именно: 1924–1928 г. – средно около 60% от националния доход; 1929–1933 г. – средно 53,7%; 1934–1938 г. – средно 51,5%; 1939–1943 г. – средно 51,2%.[3] България през буржоазната епоха обаче не успява да осъщест-

[1] Данните до 1910 г. са от *Попов, Кирил*. Стопанска България. Сборник на Българска академия на науките. Т. 8. С., 1916, 13–14. По-нататък: *Ганев, Иван*. Аграрната реформа в чужбина и у нас. С., 1946, 157–159; Статистически годишник на Царство България, 32, 1940. С., 1940, с. 90.

[2] *Чакалов, Асен*. Националният доход и разход на България, 1924–1945. С., 1946, с. 122, 124.

[3] Пак там, 114–116.

ви преход от селско към градско общество, от аграрна към индустриална икономика. В посочените дотук най-общи рамки селското стопанство все пак претърпяло развитие по редица показатели.

ИЗХОДНАТА СИТУАЦИЯ

Стопанската ситуация непосредствено след Освобождението била много примитивна. Състоянието на земеделието е описано по следния начин. Оранта била плитка, тъй като ралото било просто – без колела, с малко желязо за палешник; за обръщане на браздите вместо европейската плугова лопатка служело крилообразно извито желязо – „уши“, зад палешника. Подобно рало не влиза дълбоко в земята и не оставя бразди, а неравно изорана нива с големи буци; при плитката оран между житните класове растат треви и плевели. Вършитбата ставала на самото поле – на кръгло гумно (харман) от отъпкана и втвърдена глина; вършеело се с коне, които се движели в кръг по разпръснатите снопи, често влачещи дикани, съставени от греди със забити отдолу кремъчета. Зърното се отвявало чрез хвърляне с лопати нагоре – вятърът отвявал осила, а зърното падало долу. Силната земя се оставяла под угар след три години, средно силната – след две, а слабата – през година. По равнините в Тракия и Дунавската област преобладавала триполната система, а из подбалканските долини (Златица) и по Средна гора – двуполната. По планинските места нивите не се оставяли под угар, а културите се сменяли постоянно. Торене почти не се прилагало, но започнал да се използва торът на овце, говеда, кози и пр., който при оскъдността на обори за затваряне на добитъка бил недостатъчен. За работен добитък служели волове и биволи, не коне (освен в Търновско). Запряжката била лоша – само главите на животните се промъквали в ярем, разделен на две с жегло, така че цялата сила на тегленето падала върху врата, а не върху гърдите на животните (които са по-силни). Започнали да се употребяват и съвременни железни плугове, но те срещали спънки поради незнаене как да се управляват и трудността да се поправят.[4]

Началното състояние на нещата е отразено и в изложенията на окръжните управители за състоянието на окръзите, писани през 80-те и 90-те го-

[4] *Иречек, Константин*. Княжество България. Част. 1. Българска държава. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1899, 200–208. За земеделието преди Освобождението вж. *Константинов, Н*. Земеделието в България преди Освобождението. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 26, 1910–1911, 1–83.

дини на XIX в.[5] Констатациите се повтарят: изостаналост и примитивност на земеделието и по-точно много земя (до половината) под угар, примитивна техника на обработка (дървено орало) и ниски добиви, неразвитост на овощарството и отглеждането на зеленчуци, лошокачествени породи добитък, гледани в лоши условия, липса на земеделски кредити и разпространение на лихварство и зеленичарство (т. е. предварителна продажба на реколтата – „на зелено“). Типично се отбелязват и лошите, есенно време направо непроходими пътища, както и занемареното хигиенично състояние на населените места. Регистрира се безредно изсичане и изкореняване на горите за ниви и пр.

Специално се констатира примитивното състояние на животновъдството, например гледането на овцете:

> Нигде почти в Княжеството не се грижат за направа на що-годе сносни помещения за овцете; единственото нещо, което се прави за тях, е оградена с плет кошара, една част от която е покрита отгоре с леси, натрупани с шума. Това свъргалище служи за затваряне на овцете нощем,

[5] Вж. Доклад за общото състояние на Бургаски окръг през 1889–1890 г. Бургас, 1890; Доклад за общото състоянието на Бургаски окръг през 1890–1891 г. Бургас, 1891; Доклад за общото състояние на Бургаски окръг през 1891–1892 г. Бургас, 1892; Доклад, представен на Татар-Пазарджишки окръжен съвет за общото състояние на окръжието. Пловдив, 1890; Доклад, представен на Пловдивски окръжен съвет за общото състояние на окръга. Пловдив, 1888; Доклад за състоянието на Севлиевското окръжие. Севлиево, 1895; Доклад за състоянието на Шумненски окръг през 1889–1890 г. Шумен, 1890; Доклад, представен на Хасковски главен съвет в сесията му през септември 1884 г. за състоянието на окръга и разните в него общи служби. Пловдив, 1884; Доклад на видински окръжен управител за състоянието на окръга през 1888 г. Видин, 1888; Отчет за състоянието на Плевенското окръжие в икономическо, земледелческо, промишлено и други отношения през 1891 и 1892 години. Плевен, 1892; Доклад за състоянието на Плевенското окръжие през 1894–1895 г. Плевен, 1895; Доклад на старозагорски окръжен управител за състоянието на Старозагорското окръжие от 1 август 1889 г. до 1 август 1890 г. Пловдив, 1890; Доклад на Сливенский окръжен управител за състоянието на окръга и хода на разните в него общи служби. Сливен, 1889; Изложение за състоянието на Кюстендилското окръжие през 1900–1901 г. Кюстендил, 1901. Вж. в подобен дух и: *Илиев, Атанас*. Старозагорски окръг в икономическо отношение. Стара Загора, 1885. Докладите са обобщени в статия на *Васильов, Тома*. Бележки върху вътрешното състояние на България през 1888 г. – Периодическо списание, № 1889, 28–31, 571–585. Също вж. докладите на търговско-индустриалните камари (до министъра на търговията и земеделието): Доклад от Бюрото на Пловдивската търговско-индустриална камара за икономическото състояние на района на Пловдивската търговско-индустриална камара през 1895 и 1896 години. Пловдив, 1897; Доклад до г-н Министъра на търговията и земеделието за икономическото състояние на района на Софийската търговско-индустриална камара през 1896 и 1897 г. С., 1898; Доклад от Индустриалната комисия. С., 1890; Доклад върху икономическото състояние на района на Варненската търговско-индустриална камара през 1896 г. Варна, 1897. Интересно е, че почти същите слабости се отбелязват в един доклад от 1931 г.: Обстоятелствен доклад за стопанското състояние на района на Варненската търговско-индустриална камара. Варна, 1932.

> за да не бъдат ограбени от вълците и да не бъдат затрупани съвършено от снега. Но такваз кошара не представлява никаква пречка за вятъра, дъжда и снега. […] Разбира се, че нощуването в подобно помещение в калта, особено есенно и зимно време, когато овцата е измокрена от дъжда и снега, не може да не окаже вредно влияние върху здравето ѝ. Много малко се грижат нашите овчари и за храната на овцете. Пролети, лете, есени, а даже и зиме, когато няма дълбок сняг, овцете пасат по пасбищата, ливадите, пътищата и нивите. Зиме, когато падне дълбок сняг и овцата не може да рови снега и да окъсва тревата по пасбището, ней се дава слама или шума. Нашата овца е от онази категория животни, които не виждат през живота си сено и зърнена храна.[6]

Резултат от лошото хранене и гледане на овцете и на добитъка въобще, както и на вътрешнородственото размножаване били издребняването и влошаването на качествата на добитъка, а също болестите, предавани и на хората чрез млякото и месото (сушено на пастърма и суджуци) и чрез носенето на кожи.

Властите предприели някои опити за подобрения, но реакцията на селяните не била насърчителна. Те се отнесли без интерес към закупените от окръжните съвети (със средства на земеделските каси) и разпратени по селата по-усъвършенствани земеделски оръдия – плуг, жътварка, косачка, вършилка, и не ги употребявали: плугът – понеже иска силен добитък, а земеделските машини – понеже изискват умения и мъчно се поправят.[7] Някои от окръжните управители си давали добре сметка, в какво се състои прогресът в земеделието и животновъдството и как може да се интензифицира стопанството – нови растения, редуване на културите, въвеждане на плуга, развитие на лозарство и сдружаване за построяване на винарски изби, овощарство и облагородяване на овощни дървета, подобряване на пътищата и търговията и пр. В този смисъл са и съветите за подобряване на храненето на добитъка, в частност чрез изкуствено засяване на трева и осигуряване на сено, за по-рационално направени кошари, обори, свинарници и пр., прекратяване на родственото развъждане, мерки за подобряване на расата (овцете да се кръстосват с карнобатски овни, кравите – със сива порода искърски бикове, свинете да се подобрят със сръбски кленарест шумадийски нерез, конете – с делиорманси жребци).[8]

Търговията с жито е предмет на специално внимание, понеже по това време селяните продавали главно жито и то съставлявало единственият им

[6] Доклад от индустриалната комисия, 39–40, аналогично за едрия рогат добитък на 49–53, за свинете – 55–57, за коне, катъри и мулета – 57–61.

[7] Доклад от Старозагорский…, 9–10; Доклад за състоянието на Шумненский…, 11–13; *Васильов, Тома*. Бележки върху вътрешното…, 573–574.

[8] Доклад от индустриалната…, 40–41.

паричен доход. Нуждата ги карала да го продават веднага есента, когато цените били най-ниски (вместо напролет). Подвозването на житото до сборни пунктове се сблъсквало с големи трудности поради разкаляните пътища. Търговците житари и разни посредници комисионери (кърджии) мамели по всевъзможни начини селяните, особено ако последните не можели да смятат.[9] За да обоснове необходимостта от железопътна линия от Добрич до Девня, едрият земевладелец от Добруджа Петър Габе описва картинно колко трудно било за земеделците да продават своите жита при единственото дебуше Балчик: тесен път, стръмен и опасен, задръствания на каруците, чакане с часове до изтощение, злоупотреби на посредниците комисионери и сговаряне на търговците да държат ниски цени, измами в кантара, най-сетне – опасност от разбойници, дебнещи връщащия се с парите от целогодишния си труд земеделец.[10]

Все пак отрано се срещат и примери за прогресивно стопанисване. Класически пример (пример и за ранни сдружения) е градинарството (бахчеванджилък), развито още преди Освобождението в Търновски окръг и предимно около Лясковец.[11] Градинарите се събирали на групи („тайфи“) и ходели всяка пролет да работят в близост до големи градски центрове в Румъния, Сърбия, Унгария и Южна Русия. Там те наемали земя и създавали градини, като изкуството се състояло в отглеждането на разсад и отвеждането на вода за напояване; продукцията продавали на идващи при тях хора или на градските пазари, а есен се връщали по домовете си. Освен че печелели добре и се запознавали с чужди краища и нрави, градинарите от Търновско имали цивилизаторска роля, като разпространявали своя занаят там, но и у нас, например сред балканджиите и шопите в Западна България:

> Който от тях е работил някое време на градина с градинарите из Търновско, ясно ще се забележи в него, че той не е вече тъй заспал като съседите и съселяните си изобщо. Той е по-бодър, по-юначен и не дреме вече, кога говори с тебе. Ако ли пък остане в селото си, отваря сам бахча, не стои в подземна къща (бордей) както съседите си, а прави къщата си на лице по модерен начин и с това дава пример както на съсе-

[9] Доклад върху положението на някои отрасли на търговията, индустрията и производството в района на Варненската търговско-индустриална камара през 1903 г. Варна, 1905, особ. 76–114; Доклад от бюрото на Пловдивската търговско-индустриална…, 134–143.

[10] *Габе, Петър*. По железопътната линия Девня–Добрич. Добрич, 1905; По земледелческия въпрос. Русе, 1890, 37–39.

[11] *Гинчев, Цани*. Няколко думи от историята на нашето градинарство (бахчиванлък) и за уредбата на градината. – Във: *Цани Гинчев*. По няколко думи (за занаятите, билкарството и поверията на българския народ). С., Земиздат, 1988, 262–323, особ. 309–314, 320–323; *Хинков, Христо*. Градинарството и градинарските сдружавания в Търновския окръг. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900–1901, № 1–2, 150–165.

> дите си, така и на околните селяни. Така че градината освен гдето дава на убития балканджия и шоп средства за по-охолен живот, но тя му дава още сила и енергия и го прави по-бодър във всяко предприятие.[12]

Същият автор приписва на градинарството и „градинарския дух“ главна роля в напредъка на Търновския окръг – един от най-развитите и богатите в страната; благодарение на него тук се въвели нови методи на обработка на земята, като орането с коне, нови растения (детелина и люцерна) и земеделски оръдия и машини (плугове, веялки).

Иновацията и напредъкът могат да се проследят по някои източници на „микрониво“. Новостите идвали най-често отвън – от преселници, от търговци, пътуващи градинари, по правителствена инициатива – и се разпространявали чрез пример и подражание; обаче самото Министерство на земеделието явно не правело много.[13] Един доклад за състоянието на Плевенското окръжие през 1891 и 1892 г. съобщава наред с разни негативни неща и няколко насърчителни явления: въвеждането на рапицата (от преселници от Банат), разпространението на градинарството в близост с града (примерът и инициативата, както и семената били донесени от външни градинари – от Лясково и Костур); доставяне от властите по два леки плуга на община, които се харесали на селяните и някои започнали да си ги поръчват.[14]

Агроном съобщава за селянин от с. Козаревец (в Търновско), който през 1895 г. произвеждал на своите земи люцерна и люцерново семе, осъзнавайки важността на люцерната като храна за добитъка. Същият бил ходил като млад с градинарите във Влашко, където видял млечни крави и културите рапица и люцерна. През 1880 г. си доставил от Австрия люцерново семе и засял част от земята си с люцерна, а с накосеното сено от нея хранил кравите и воловете си. Оттогава въпреки първоначалния присмех на съселяните си разширявал люцерновите си ливади – „един зелен оазис посред пустотията на селските търнясали ниви и ливади“, а люцерновото сено и семе продавал изгодно в Търново.[15]

Като пътувал от София до първото изложение в Пловдив през 1893 г., един автор посетил Станимака (днес Асеновград) и се възхитил от прочу-

---

[12] *Хинков, Христо*. Градинарството и градинарските…, с. 162. В същия смисъл *Гинчев, Цани*. Няколко думи от историята…, 319–320.

[13] *Попов, Кирил*. Поглед върху икономическото развитие на България. – Списание на Българското икономическо дружество, 11, 1907, № 4–5, 209–246, особ. 240–242. Да цитираме: „Респективният държавен институт е вървял винаги в ариегарда на нововъведението и след като даже е пречил отначало, подчинявал се е отсетне, под мотивите на хитро приспособяващия се към условията рафиниран бюрократизъм.“

[14] Отчет за състоянието на Плевенското окръжие…, особ. 41–47.

[15] *Дичев, Петко*. Из българското земледелие. С., 1897, 80–82.

тите маврудови лозя, както и от развитието на копринарството („български Лион“); заслуга имали и властите, снабдяващи населението с бубено семе.[16] При пътуванията си из Южна България етнографът Васил Кънчов описва един случай на устройство на рибник за планинска пъстърва в околността на с. Габарево (в подножието на Стара планина, Казанлъшка околия) от предприемчив младеж, който организирал за целта и акционерно дружество с хора от селото.[17] Управителят на татарпазарджишкия образцов чифлик направил голямо торище, а същото сторил за Рилския манастир нает от чифлика земеделски специалист.[18]

Изобщо винаги е имало отделни новаторски настроени и дейни личности. Имало и цели по-развити и издигнати райони, специализирани в дадено интензивно производство. Освен Търново с неговото градинарство, такива били славещата се с производството на розово масло Розова долина (по южния склон на Стара планина – около Карлово и Казанлък), а Пловдивско и средното течение на Марица (Хасковско) били прочути с производството на зеленчуци и технически култури (анасон, сусам, мак). Тютюнопроизводство се развивало в присъединената след войните част от Македония. Но не това давало масовия облик на земеделието.

РАЗВИТИЕТО НАКРАТКО

Развитието на селското стопанство у нас може да се очертае синтетично и в едри щрихи, преди да преминем към отделни аспекти в по-големи подробности и с цифри.[19] Най-напред се извършва своеобразен стихиен „аграрен преврат“, който се изразява в завземане или изкупуване от българи на земите на избягали турци (особено едри земевладелци), татари, черкези и др. Процесът на изкупуване на земя от български селяни започнал още преди Освобождението и още тогава дребното стопанство станало преобладаваща форма на земеделие. Но след Освобождението разделянето на едрите имения (чифлици) и раздробяването на земята отиват още по-далече. Новооснованата държава се превръща в страна изключително на дреб-

[16] *Дацов, Сава*. От София до Пранга. – Периодическо списание, 1894, № 45, 424–445, особ. 433–435.

[17] *Кънчов, Васил*. Из Южна България. – Мисъл, 11, 1901, № 10, 635–645, особ. с. 636.

[18] Рапорти на учителите от държавните земеделчески училища за извършените от тях заедно с учениците екскурзии през 1896 г. Шумен, 1897, 12–13. *Иванов, Ст*. Зимна разходка (пътни бележки). С., 1899, с. 56. Цит. по *Илчев, Иван*. Модерно време, с. 148.

[19] Вж. *Данаилов, Георги*. Социална и стопанска структура на България. Синтетическа студия. С., Книпграф, 1934, особ. 8–25.

ни земеделски стопани със своя земя.[20] По-едри парцели останали главно в Добруджа, където през XIX в. имало големи пасища, превърнати постепенно в работна земя. Придобиването на земя, добитък и инвентар обаче довело до задлъжняване на много селяни и (при липсата на банков земеделски кредит) изпадане в зависимост от лихвари.[21] Техниката на производство, главно на зърно, оставала в примитивни форми, а спадането на цените на житото в края на XIX в. допълнително утежнило положението на селяните и кризата (която била криза и на държавните финанси) достигнала връх през 1898–1902 г.

Добре документираната версия на стопанската история на България от Освобождението до началото на XX в. (а и до войните) на британския стопански историк М. Палайрет е особено неблагоприятна.[22] Според него през няколкото предхождащи Освобождението десетилетия българската промишленост постигнала значително развитие на протоиндустриална основа, а (в симбиоза с нея) селското стопанство достигнало известна комерсиализация и монетизация. Независимостта сложила край на тази възходяща тенденция. Настъпили регресивни стопански тенденции на „сърбизация“ на българската икономика, най-вече „оселячване“ на селското стопанство и преминаване към самопрехрана, съпроводени с упадък на активния занаятчийски и търговски живот и намаляване на значението на градския сектор. Започналата в началото на XX в. възходяща тенденция едва достигнала в навечерието на войните стопанското ниво от 60-те години на XIX в. (измерено в доход на глава от населението).[23]

---

[20] Англичанинът Едуард Дайси характерно озаглавява през 1894 г. книгата си за България „Селската държава“: *Dicey, Edward*. The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894. London, John Murray, 1894.

[21] За лихварството и зеленичарството (продаването на реколтата „на зелено“) има значителна литература. Вж. *Стоянов, Захари*. Земледелческия ни кредит и земледелческите каси. – Списание на Българското икономическо дружество, 3, 1899, № 7, 295–303; № 10, 432–440; 4, 1900, № 8–9, 580–597; *Христов, Стоян*. Лихварството в Берковска околия. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 1, 47–56; *Константинов, Н*. Лихварството. – Списание на Българското икономическо дружество, 14, 1910, № 3–4, 161–182, особ. 171–174. Вж. и официалните Сведения по задълженията на земеделците към лихварите. Издание на централното управление на земледелските каси, 1901; *Иречек, Константин, Михаил Сарафов*. Рапорт от комисията, изпратена в Кюстендилския окръг да изучи положението на безземлените селяни. С., 1880.

[22] *Palairet, Michael*. The Balkan Economies, 1800–1914. Evolution without Development. Cambridge University Press, 1997, esp. 81–84, 171–202, 243–258, 271–297, 310–341, 357–370.

[23] *Palairet, Michael*. The Balkan Economies…, p. 187, 201–202, 323–326, 339–341, 366–367. Авторът привежда данни за спада на селскостопанската продукция (на глава от населението) след Освобождението до войните и твърди, че отношението семе към добив на житото никога не достига късния отомански период. Палайрет се позовава (на с. 323) и на изчисленията на националния доход у Кирил Попов, според когото той нараснал от 335 лева

Особено лошо се отразило на икономическото развитие след Освобождението разпределянето на земята (напуснатите турски земи), което довело до пълно преобладаване на дребни самостоятелни селски стопани и засилило икономиката на самопрехрана, а това намалило дела на изнасяната на пазара продукция. В същата посока действала и отслабената принуда върху селяните да продават част от продукта за изплащане на данъци на турската държава (българската дълго не успява да организира събирането на данъци) и за ренти на турски земевладелци. При това положение селяните консумирали повечето от произведеното сами, като намалили и трудовите усилия изобщо. Преходът към самоконсумация имал за резултат упадък и на търговията и специално на експортната търговия. Не съществувал и принуждаващ към интензификация на земеделието недостиг на земя, която останала в изобилие чак до 30-те години на XX в. Поради промените на границите, а също в резултат от разораването на общинските пасища и изсичането на горите започнал упадък и на животновъдството, особено на подвижното (номадското), както и влошаване на породите добитък, намиращ се сега главно в селски ръце (вместо на големи стада у едри животновъди). Това се отразило и върху самото земеделие, доколкото намаляването на естествения тор отслабва плодородието на почвата; така се нарушила симбиозата между планинско и равнинно стопанство. Изселването на турците пък навредило на отглеждането на култури като ориз и тютюн, също на бубарството.[24]

Следва период на съвземане и възход на българското селско стопанство, прословутите „тлъсти години“ до войните. При благоприятни житни цени на европейския пазар и отпускането на земеделски кредит от държавата селяните успели да се освободят от дългове и да станат отново пълни господари на земята. Подобрила се земеделската техника; агрономи и ветеринари проповядвали интензификация на земеделието и животновъдството, особено въвеждането на железни плугове, на по-избрани сортове жито и на по-добри породи животни. През този период все още имало достатъчно обработ-

на човек през 1892 г. на 374,2 лева на човек през 1911 г., но без да го коригира с оглед на инфлацията (която според самия него за същия период е 41,3%), така че всъщност имало 20,9% намаляване на средния доход на човек (и то без да се вземат под внимание още 10% намаляване от самото Освобождение до 1892 г.). Според автора спадът е спрян в началото на XX в., когато започва бавен икономически растеж, като до войните едва е достигнато нивото на селското стопанство от 70-те години на XIX в., а неаграрният сектор се разраства; българската индустрия и земеделие продължават да растат бързо между войните.

[24] *Palairet, Michael*. The Balkan Economies…, 171–186, 310–321. Големите стопанства с чужд труд станали неизгодни и били ликвидирани и поради увеличените надници (при липсата на безимотна работна ръка) и намалените цени на продукта. Отбелязва се и връзката между по-високата грамотност и комерсиализацията на стопанството, специално в Търновски окръг с неговото пазарно градинарство.

ваема земя и резерви, така че не се усещал недостиг на земя. Възходящото развитие било прекъснато от войните, които изменили и границите и силно ограничили житната търговия (със загубата на житницата Добруджа).

След войните започва трети период от развитието. Извършва се аграрна реформа и оземляване на бежанците от Македония и Тракия със земи главно от държавния фонд и от общините. Това затвърдило дребното (фамилно) селско земевладение върху собствена (а не наета) земя и със собствен семеен (ненаемен) труд – т. нар. трудово стопанство. С естественото нарастване на населението започнала да се чувства нужда от земя и по законни и незаконни начини се извършвала „вътрешна колонизация“, т. е. разграбване на общински мери и държавни земи, пресушаване на блата, разработване на по-маргинални земи и пр. След краткия бум на тютюна върху новопридобитите земи след войните, станал нова надежда на износа, неговите международни цени спаднали; впоследствие те отново се повишили и стабилизирали. Житото запазило значително, но намаляващо място в износа, а ниските международни цени (обусловени от настъпилия в развитите страни машинен аграрен капитализъм) подтиквали държавата към политика в подкрепа на селяните. Особено силно спаднали цените на земеделските стоки по време на Депресията. През 30-те години на XX в. бил въведен житен монопол – дирекция „Хранизнос“, който установил завишени изкупни цени на житото и ръжта. Това обаче била палиативна и слабо успешна форма за защита на дребното и изостанало земеделие от настъплението на машинизираното капиталистическо земеделие на международните пазари.

През 30-те години на XX в. и в България се набелязали кълнове на порационално и (трудово) интензивно земеделие, най-вече увеличени площи и производство на нови и по-рентабилни култури: индустриални растения (памук, тютюн, слънчоглед и други маслодайни растения, захарно цвекло и пр.), фуражни култури, плодове и зеленчуци. Набелязало се и известно подобрение на животновъдството и нарастване на износа от него: птици и яйца, месо и др. Същевременно се натрупвали структурни проблеми, пречещи на прехода към по-интензивно селско стопанство. В хода на действащото у нас равно наследяване се стигнало до нерационално раздробяване на земята между все повече селски домакинства, раздробяване и на отделното стопанство на повече парцели. Оставането на село на увеличаващо се население при слаба поглъщаемост на работна ръка от градското стопанство и индустрията довело до т. нар. земеделска пренаселеност, при която голяма част от работната ръка остава неоползотворена, но тегне консумативно върху стопанството; това на свой ред снижава жизнения стандарт и поставя под въпрос изхранването. „Пренаселеността“ била относителна, отнасяща се до конкретното (стагниращо) ниво на производителност на зе-

меделския труд, но веднъж създадена, на свой ред пречела за рационализиране на труда. Докрай проблем оставали и нарастващите при всяка неблагоприятна стопанска конюнктура (лоша реколта, ниски земеделски цени) дълговете на селяните. Законодателната намеса на държавата за тяхното разсрочване не била без негативни последици (за кредита). По-нататък се спирам на отделните страни на развитието.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ПОЗЕМЛЕНАТА СОБСТВЕНОСТ

Територията на страната се променяла сравнително малко, както следва:

1897–1912 г. – 96 345 кв. км;

1913–1916 г. – 87 974 кв. км;

1917–1919 г. – 96 345 кв. км;

1919–1940 г. – 103 146 кв. км;

1941–1946 г. – 110 842 кв. км.

Обработваемата земя през периода 1907–1934 г. варирала между 36% и 40% от цялата земя. Засяваната площ, която била само част от обработваемата земя, се покачвала като процент от нея, както следва:

1907–1911 г. – 68,56%, от които 19,52% угари, 9,33% естествени ливади;

1920–1924 г. – 66,58% (22,78% угари, 8,73% естествени ливади);

1930–1934 г. – 77,16% (12,34% угари, 7,49% естествени ливади).

Намалението на засяваната площ през 1920–1924 г. се дължи на войната. Данните свидетелстват за увеличена потребност от земя в резултат от нарастването на населението, което водело до намаляване на угарта и разработване на естествените ливади.[25]

През целия период българското земеделие било предимно дребно, с дребни и средни по големина стопанства в собствено владение. Мащабът за големина, с който се подхожда към разпределението на стопанствата в категории, може да бъде различен. Например предложената от Кирил Попов класификация, възприета и от аграрния учен Наум Долински, определя като „твърде дребни“ стопанствата до 20 дка, дребни (или малки) – от 20–100 дка, средни – от 100–300 дка, големи – от 300–1000 дка, и едри – над 1000 дка. Трябва да се има предвид, че стопанство от около 50 дка, каквито били средно стопанствата в категорията „малки“, осигурява прехрана на семейството в необходимия минимален размер, а „средното“ стопанство дава известен пазарен излишък.[26] Друга класификация определя като

[25] Всички данни са по *Ганев, Иван*. Аграрната реформа…, 141–142.

[26] *Долински, Наум*. Аграрна политика. Варна, 1933, 188–191, 193.

дребни стопанствата от 1–20 дка, малки – от 20–50 дка, средни – от 50–100 дка, големи – от 100–500 дка, и едри – над 500 дка.[27] В друг случай като дребни са определени стопанствата от 1–30 дка, малки – от 30–60 дка, средни – от 60–150 дка, големи и едри – от 150 дка нагоре.[28] Ясно е, че разпределението на земята по категории ще изглежда различно в зависимост от приетия мащаб.

Данни за разпределението на поземлената собственост се съдържат в проведените през 1897 и 1908 г. преброявания, когато се наблюдавали притежанията, т. е. парчетата земя (специално през 1908 г. те се делят и на местни и перекендетни, т. е. притежание в друга община) и преброяванията през 1926, 1934 и 1946 г., когато се наблюдават стопанствата.[29] Следователно сравнение може да се направи само за последните три преброявания. Най-важен показател е относителният дял на разните размери стопанства (по брой и по площ), който ориентира в картината на разпределението на поземлената собственост и нейната динамика. По-надолу възпроизвеждам частично таблицата на стопанския историк Любен Беров за земеделските стопанства:[30]

	Брой стопанства (в хил.)			Стопанисвана земя (в %)		
Групи стопанства	1926 г.	1934 г.	1946 г.	1926 г.	1934 г.	1946 г.
до 50 дка	428	559	712	23,6	30	37,5
50–100 дка	210	232	254	34,5	36,9	39,3
100–200 дка	94	81	64	29,3	24,3	18,6
200–500 дка	17	12	6	10,6	7,2	3,9
над 500 дка	0,8	0,5	0,2	2	1,6	0,7
Всичко	750	884	1036	100	100	100

[27] *Тошев, Дако*. Бъдещата ни поземлена политика и законът за наследството. С., 1938, с. 4.

[28] *Ганев, Иван*. Аграрната реформа…, 144–146.

[29] Вж. статистиката на притежанията от преброяванията от 1897 и 1908 г. у: *Попов, Кирил*. Стопанска България, 87–91. Притежанията са разделени на местни и парекендни в зависимост от това, дали лицето живее и плаща данък в същото населено място, където му е имотът, или живее на друго място. Вж. данните за земята според преброяванията от 1926 и 1934 г. в: Статистически годишник на Царство България, 1939, с. 181.

[30] *Беров, Любен*. Икономическото развитие на България през вековете. С., Профиздат, 1974, с. 122. Незначителните разлики с таблицата се дължат на моите преизчисления на данните от преброяванията през 1926 и 1934 г. по: Статистически годишник от 1939 г., с. 181. Вж. и структурирането на земята (от преброяванията от 1926 и 1934 г.) при друго определяне на стопанствата по размер у: *Ганев, Иван*. Аграрната реформа, 144–146; *Долински, Наум*. Аграрна политика, 186–193; *Тошев, Дако*. Бъдещата ни поземлена…, 2–6.

Тенденциите се виждат ясно: увеличаване броя на стопанствата в категориите до 50 дка и 50–100 дка, тоест малките и средните, които заемат все по-голям процент от стопанисваната земя. В същото време – намаляване броя на стопанствата в категориите 100–200 дка, 200–500 дка и над 500 дка, значи на едрите и много едрите стопанства, които заемат и все по-малък процент от стопанисваната земя. Констатира се и нарастване на общия брой на самите стопанства от 750 000 през 1926 г. на 1 036 000 през 1946 г., което при съвсем малкото нарастване на стопанисваната земя от кръгло 42 млн. дка през 1926 г. на кръгло 44 млн. дка през 1946 г. означава намаляване на идеалния среден размер на стопанствата.

Стопанствата до 100 дка (които в западната аграрна литература обикновено се смятат за малки) през 1934 г. обхващали 89,3%, т. е. 9/10 от стопанствата и 66,8% от стопанисваната земя.[31] Ясно е, че земята у нас била разпределена твърде равномерно, главно между дребни и средни стопанства, а много едрите и много дребните били малко на брой и по площ.

Българското земеделско стопанство изобщо се характеризира като селско, семейнотрудово, т. е. земята се обработва от стопаните и членовете на техните семейства. Така преброяването от 1926 г. установило, че делът на наемния труд в селското стопанство е само 1,3% (под 33 000 души наемни работници и администрация) и че само 5,7% от стопанисваната земя се обработва от наематели (арендатори).[32] Дребното „трудово“ земеделие, т. е. обработката на земята със собствен (на семейството) труд, се оказва изключително жилава и устойчива форма в българските условия.

Характерът на земевладението в България е сравним с този в Сърбия. Обратно, в Румъния до войните (и в някои части на Гърция) преобладавало едрото (чокойско) земевладение, а именията били обработвани от докарани до нищета и държани в „неокрепостническа“ зависимост селяни. Социалните последици от поземлената структура били благоприятни за България, където селското население никога не изпаднало в икономическо, здравно и културно отношение до положението на румънските селяни. Но и в двете аграрни уредби не бил постигнат решителен икономически прогрес, макар българското селско стопанство да проявило към края на периода признаци на интензифициране.

---

[31] *Тошев, Дако*. Бъдещата ни поземлена…, 3–5. Също в таблицата (66,9 %).

[32] *Долински, Наум*. Организацията на българското земеделско стопанство. Варна, 1932, с. 4, 80.

СИСТЕМИ НА ИЗПОЛЗВАНЕ НА ЗЕМЯТА И РЕДУВАНЕ НА КУЛТУРИТЕ

Съществуват различни системи на използване на земята.[33] Като не броим изтощаващата земята примитивна монокултура, най-разпространени в Европа в предмодерната и ранномодерната епоха били двуполната и триполната система. При двуполката земята се разделя на две равни части, едната от които се засява, а другата се оставя под угар (за да възстанови плодородието си), а на следващата година оставената под угар се засява, а другата се оставя под угар. Угарта се използва като пасище на добитъка. Тази система е твърде екстензивна, понеже всяка година половината от земята стои неизползвана. Но има подобрен вариант, при който част от угарната земя се засява с разни угарни растения (бобови, кореноплодни, треви и др.).

При триполната система земята се разделя на три равни части (клина): едната – със зимни посеви, другата – с летни посеви, а третата – под угар. Предназначението на отделните части се редува, така че всяка част остава под угар през две години; на всяка отделна част се редуват угар, зимни (житни) посеви, летни (житни) посеви. Недостатъците на тази преобладавала дълги векове в Европа система са, че всяка година значителна площ (една трета) остава без обработка; производителните сили на почвата не се използват оптимално, а еднообразното сеене на житни растения не оставя място за фуражни треви за животновъдството. При подобрения вариант на триполката и угарната земя се заема с посеви, а именно с т. нар. угарни растения – бобови, кръмни (т. е. треви като люцерна, детелина и др.) и кореноплодни (картофи, захарно цвекло и др.), които не само не намаляват производителните сили на почвата, но даже ги усилват за следващите култури. Това се дължи най-вече на плодосменяването (редуването на културите), при което угарните растения използват по-дълбоките слоеве на почвата. Освен това те доставят фуражни храни за добитъка и някои хранителни продукти за хората. Става възможно храненето на повече добитък, а оттук – повече животински продукти, както и тор за земеделието. Животновъдството се превръща във важен и самостоятелен отрасъл на селското стопанство. Подобрената триполна система все пак остава зърнено-угарна, доколкото по стария ред двата участъка служат за производство на зърнени храни, а угарта – за възстановяване на силите на почвата и подготовката ѝ пак за житни растения.

---

[33] За различните системи вж. *Долински, Наум*. Аграрна политика, 52–62. Също *Германов, Петко*. Историческото развитие на селското стопанство. С., 1901, особ. 8–17.

Прогресът в земеделието се състои в преминаване от двуполката и триполката към плодосменна (редуваща културите) система. При последната принципът на плодосменяване се прилага не частично, а систематично и едновременно върху цялата площ, при което отглежданите растения се менят ежегодно в определен ред, позволяващ последователно използване на всички слоеве на почвата, от които разните култури извличат специфично необходимите им хранителни елементи. Най-характерна е последователността от житни растения (използващи горния слой на почвата), кореноплодни (използващи по-дълбоки пластове) и посевни треви (азотосъбиращи). Тази система е най-интензивна, доколкото цялата почва се обработва (няма угар), а също понеже кореноплодните изискват по-голям разход на труд (повишаващ стойността на продукта). Исторически преходът към подобрена триполка и към плодосменна система изисквал реформиране на социално-правните условия, а именно – освобождаване на селяните от крепостничество и от властта на общината (която налагала триполната система и принудително засяване с определени култури). Пионери в прехода към плодосменна система, който се явява истинска аграрна революция, били Англия и Белгия, откъдето системата преминала в други европейски страни.

В България се прилагала зърнено-угарната система, т. е. главно със зърнена насока на засяваните култури, но между аграрните учени съществува известно несъгласие, кой точно вариант от нея преобладавал – дали двуполна система с отчасти засята угар или подобрена триполна система с отчасти засята угар. Разногласието идва оттам, че под угар се оставяла около 20% от обработваемата площ, което явно не е нито чиста двуполка (тогава угарта следва да е 50%), нито чиста триполка (тогава под угар следва да има 33%). Разликата всъщност не е толкова голяма, понеже и двете системи се характеризират с господство на зърнените храни върху обработваемата площ и с наличието на угар.

По мнението на Долински у нас доминирала триполната система с частично засяван угар и със съкратен летен клин в сравнение със зимния (поради климатичните особености, при които зимните жита стават по-добри); според Ив. Странски у нас доминирала двуполната система с отчасти засята угар.[34] Според аграрния специалист Павел Егоров (и някои инспектори по земеделието) преобладаваща в България и през 30-те години на XX в. била двуполната система – при нея се следват пшеница (зимен посев) и царевица (летен посев). Някъде се срещала триполна система, при която след угар следват зимни зърнени храни, следвани от летни зърнени храни. Все

[34] *Долински, Наум*. Аграрна политика, 60–62.

пак делът на угарта – признак на екстензивно земеделие – намалял от 20,39% през 1908–1912 г. на 12,8% през 1929–1933 г. В същото време тревното земеделие, при което фуражните треви заемат значителна част от орната земя, и плодосменната система, при която особено застъпени са кореноплодни култури, се срещали рядко в България.[35] Изчезването на угарта в някои околии, край големи населени места и в по-интензивни стопанства се сочи като признак за модифициране на двуполката от зърнена в плодосменна система.[36]

Данните от една селскостопанска анкета от 1933–1934 г. сочат като преобладаваща у нас двуполката върху 71,1% от засетите земи; триполката заемала 17,5 % от засетите земи, неправилното редуване – 8%, а еднополката –3,4% (тези цифри са при изключване на 17,1% в категорията „неопределени“). При двуполката по разпространение в страната преобладавала „нарушена правилност“ в използването на угарното поле (около 30%), следвало редуването пшеница – царевица, което заемало около 23% от всички сеитбообращения, и редуването угар–пшеница (при което има най-голяма загуба на земя) – около 17%. Същата анкета показва, че с увеличение на средния размер на стопанствата двуполката постепенно отстъпвала място на триполката.[37]

Казаното дава възможност да се констатира като цяло едно преходно състояние на българското земеделие между зърнено-угарната система (с частично засята угар) и плодосменната; първата била еволюирала значително от началната си форма (с голяма угар), но втората не се била наложила. Зърнената насока на земеделието преобладавала и не се било стигнало до чиста плодосменна система, когато угар изобщо липсва и фуражни треви, като люцерна и детелина, а също кръмно цвекло, захарно цвекло, картофи и др. са по-добре застъпени.[38]

---

[35] Вж. *Egoroff, Pawel*. Die Landnutzung. – In: Die Sozialökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft. Molloff, Janaki (Hrsg.). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1936, 106–125, esp. 121–123. Според инспектори по земеделието то било в разцвета на двуполно сеитбообращение от зърнената полска система, но с 2/3 засята угар; полето на угарта все повече се заемало от пролетни култури (царевица, слънчоглед, цвекло, фий, фасул и др.); на следващата година на мястото на пролетниците се засявали зимници, а на зимниците – пролетници. Вж. *Ботев, Сава, Йосиф Ковачев*. Земеделието в България. С., 1930, 128–130.

[36] *Ботев, Сава, Йосиф Ковачев*. Земеделието в България, 128–130.

[37] Статистически годишник на Царство България, 29, 1937. С., 1937, 186–189. Вж. и *Пиперов, Андрей*. Земеделското стопанство на България. С., 1939, 66–67.

[38] *Бакърджиев, Д*. Въвеждането на плодосменна като предпоставка за подобрение на храненето у нас. – Списание на Българското икономическо дружество, 42, 1943, № 9–10, 602–618.

ЗЕМЕДЕЛСКИ ИНВЕНТАР, АГРОТЕХНИЧЕСКИ МЕРКИ, АГРОНОМИЧЕСКА СЛУЖБА

Нека сега хвърлим поглед към техническото снаряжение на българското селско стопанство. Признак за прогреса на земеделието отначало било заместването на примитивното дървено рало с полужелезен или железен плуг, позволяващ по-дълбока обработка на почвата. През 1911 г. само около 20% от земеделските домакинства у нас имали плугове.[39] Пълното заместване на ралата с плугове така и не се осъществило до Втората световна война, а за по-голяма механизация трудно може да се говори. През 1933 г. все още 58% от стопанствата си служели с рала, а плугове имали около 46% от тях. С веялки си служели около 18% от стопанствата (те се произвеждали в България), кукурузорон имали около 3%, а всички останали машини (трактори, брани, редосеялки, жътварки, вършачки, косачки, триори, сеносъбирачки) се срещали в под 1% от стопанствата. Тракторът е символ на прогреса в селското стопанство и универсално приложимо за разни цели оръдие (за задвижване на вършачките, за оран, брануване, сеитба, жътва, превозване на тежести и пр.). През 1920 г. тракторите у нас били едва 20, а през 1927 г. – 767, през 1933 г. – 1503 (в 0,19% от стопанствата).[40] Едва през втората половина на 30-те години на XX в. вносът на трактори се увеличил.[41]

Земята на отделното стопанство обикновено не е едно цяло, а се състои от парчета на разни места. Това парцелиране има резон, доколкото наличието на ниви на различни места е известна осигуровка срещу градушка и други природни бедствия. Но прекомерното раздробяване на земята дава значителни загуби от синори и затруднява рационалното стопанисване поради отдалеченост и разпръснатост на парчетата, непригодност на малките парчета за прилагане на техника и пр.[42] През 1908 г. средно на стопанство се падали 12,5 парчета, през 1926 г. – 15,2 парчета, а през 1934 г. – 13,4 парчета, като намалението било резултат от започналата комасация.[43] Според едно изчисление комасацията би увеличила обработваемата земя с

---

[39] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 141.

[40] *Ганев, Иван*. Аграрната реформа…, с. 153.

[41] Вж. Статистически годишник на Царство България, 1940, с. 289. Но вносът на трактори е даден не в броя, а в тонове – 110 тона през 1930–1934 г., 366 през 1937 г., 683 през 1938 г., 653 през 1939 г.

[42] За недостатъците на парцелните земеделски стопанства вж. *Ботев, Сава, Йосиф Ковачев*. Земеделието в България, 114–119.

[43] *Ганев, Иван*. Аграрната реформа…, с. 147, 149.

10%.[44] Неустановеността на границите пък водела до многобройни спорове. Голяма част от хората дори нямали документи за притежание на отделните парчета земя (което затруднявало ипотекарния кредит).

Агротехническа мярка срещу прекомерното раздробяване на отделното стопанство е т. нар. комасация, т. е. събирането (в идеален размер) на разпръснатите из землището малки парчета земя, собственост на едно лице. Тази агротехническа мярка обаче изисква точно измерване на земята и съставяне на кадастрален план, т. е. геометрично изобразяване и описване на недвижимите имоти. През 1928 г. било кадастрирано първото село у нас. До 1945 г. били кадастрирани само 193 села. Комасацията започнала с комасиране на землището на едно село през 1930 г. За периода 1930–1940 г. били комасирани само 47 села и 4,24% от общия брой на стопанствата – нищожен резултат, изоставащ и от също ненапредналия кадастър.[45]

Важна агротехническа мярка е изкуственото напояване, което води до рязко повишаване на добивите от много култури. Но то струва скъпо и през разглеждания период не било направено много. Юридически проблемът с водната собственост, водните сервитути и ползването на водите бил уреден през 1904 г. със закона за имуществата, за собствеността и сервитутите, а през 1906 г. се създава отделение за водите при Министерството на търговията и земеделието. През 1912 г. бил приет закон за фонд за културните мероприятия по водите и горите с цел да се финансират напоителни мероприятия, предимно в Южна България. Но войните отложили въпросите на водното стопанство.

През 1920 г. бил приет закон за водните синдикати, който регламентирал правото за ползване на обществените води от държавата, водните синдикати, общините, дружествата и частните лица. Водни синдикати можели да се създават по доброволно решение на заинтересуваните лица, чрез принуда несъгласното малцинство да се присъедини към взето от мнозинството решение и дори (за обществено важни задачи) по решение на малцинството или по инициатива само на администрацията по водните проблеми. По това водните синдикати се отличават от пълната доброволност при кооперациите.

От влизането в сила на закона за водните синдикати през 1920 до 1939 г. били образувани 69 водни синдиката. Държавата и водните синдикати извършили от 1918 до 1939 г. следните работи по водното стопанство:

---

[44] *Яранов, Атанас*. Днешна и утрешна България. С., Т. Чипев, 1928, 58–59. Според автора комасацията би дала около 400 000 хектара работна земя. Това е около 10% от обработваемата земя през 1929–1933 г., която била около 4 млн. хектара. Тази цифра у: *Чолаков, Станчо*. Записки по стопанска география. Варна, 1936, с. 79.

[45] Вж. *Ганев, Иван*. Аграрната реформа…, 188–198.

изграждане на напоителни канали и съоръжения за напояване на 277 000 дка полски имоти; коригирани реки – 139 км (предпазени от заливане 70 000 дка); диги и отводнителни канали – 284 км (отводнени 412 000 дка полски имоти); водни централи с обща мощност 4440 конски сили (без „Въча“).[46] Но липсата на средства спъвала провеждането на водни мероприятия и повечето от тези работи били извършени в последните години на периода.

За подпомагане развитието на земеделието била изградена държавна агрономическа служба.[47] Нейните наченки са в борбата срещу филоксерата, унищожила българските лозя, особено в западните части на страната през 80-те и 90-те години на XIX в. През 1888 г. се създала служба по филоксерната зараза с инспектори, които констатирали заразата и налагали карантинни мерки; те въвеждали новите американски лозя, като запознавали лозарите с новата култура и раздавали безплатно доставени от държавата лозови пръчки. През 1889 г. в бюджета успоредно със службата по филоксерната зараза били предвидени средства за петима души „пътуващи земледелски учители“, а на следващата година броят им бил увеличен на 15. Те обикаляли по селата и изнасяли сказки, най-често агитирайки за въвеждане на плуга и изхвърляне на оралото, за по-добра обработка на почвата, торене и пр. През 1894 г. службата била наречена „земледелчески надзиратели“ с аналогични задачи (сказки, беседи и демонстрации) и придадена към местната административна власт (окръжните управления) като неин орган за подпомагане на земеделците. Междувременно били отпуснати кредити за опитни полета, разсадници, бубарници, раздавали се земеделски семена на населението, организирали се местни конкурси с премии за отличили се земеделци, а през 1894 г. били създадени държавен конезавод в Шумен и обор за жребци „Клементина“ край Плевен.

За разпространение на земеделски знания през 1883 г. били създадени и държавни земеделски училища край Русе (Образцов чифлик) и в Садово, Пловдивско. Но резултатите в началото не били насърчителни – от завършилите до 1896 г. 217 ученици само 8 се отдали на земеделие, а останалите станали чиновници и учители. Явно още не се виждала ползата от новите земеделски теории.[48] През 1891 г. в Плевен било открито и лозарско (винарско) училище.

---

[46] За мелиорациите вж. *Долински, Наум*. Аграрна политика, 464–472; *Станишев, Христо*. История на строежите и съобщенията в България от Освобождението до края на 1939 г. С., 1948, 62–67, данните на 66–67.

[47] Вж. *Ботев, Сава, Йосиф Ковачев*. Земеделието в България, 407–428.

[48] *Яблански, Димитър*. Земеделческата криза у нас и средства за нейното премахване. – Списание на Българското икономическо дружество, 1, 1896, № 4, 233–249, особ. с. 248.

През 1900 г. земеделските надзиратели били обединени с инспекторите по лозарството в службата районни инспектори по лозарството и земеделието. Броят на районните инспектори се колебаел поради практиката на ежегодно предвиждане на кредити в бюджета (вместо трайно уреждане на ведомството). Главни задачи на службата били пропагандата на агрономически знания, мерки против филоксерната зараза, ръководене на окръжни разсадници, раздаване на земеделски семена, дръвчета, лози, черници и др. (доставени от държавата или окръжната постоянна комисия), събиране на статистически данни за посевите и реколтите, прилагане на административните наредби на Министерството на земеделието. През 1909 г. инспекторите по земеделието били трансформирани в държавни агрономи. По това време имало 26 разсадника и 3 опитни станции, както и още няколко депа за жребци (яхъри).

Впрочем от това време (1907 г.) датира следната силно критична преценка на добре осведомения Кирил Попов за дейността на Министерството на търговията и земеделието през първите 30 свободни години. Привеждам я като контрапункт на простото изброяване на държавни инициативи в земеделието:

> Нека не споменуваме, че през целите 30 години на съществуване на земледелското напр. отделение то и до днес още не е помислило да издаде едно какво-годе упътване или наставление по някой селскостопански въпрос, не е помислило да издава свой официален бюлетин, не е направило ни една анализа на българската земледелска почва, на българското зърно […] Нека не споменуваме, че в грижите си за скотовъдството това министерство е дало факти, като напр. оня, дето докараните от странство жребци за приплод са се оказали без атрибуциите си за възпроизвеждане и за прикриване скандала от свидетели животните са били водени на водопой нощя, в тъмното. Нека не поменуваме, че за стопанското изучаване на страната тоя департамент си е служил с похвати и методи, като напр. тоя, да иска чрез „окръжно“ от общинските кметове да му съобщят официално колко килограма риба има в реките и езерата в общините им. Нека не споменуваме, че за заблуждение на обществото и хвърляне прах за обширна стопанска дейност на това министерство устрояваха се скотовъдни и земледелски конкурси из провинцията, на които вместо животни и земледелски произведения докарваха се пехливани да се борят, че за същата цел това министерство си е позволило да публикува явно скроени и фалшифицирани статистики.[49]

[49] *Попов, Кирил*. Поглед върху икономическото…, 240–241.

От 1910 г. започнало организиране на подвижни земеделски училища (катедри), при което агрономи водели курсове и държали сказки по селата, правели демонстрации и уреждали нагледни ниви, лозя, градини и ливади. След войните (през 1919 г.) дейността на подвижните земеделски катедри продължила по-системно и станала звено на стройна агрономическа система. Всяка катедра получила като район на дейност административния окръг; към катедрите били придадени агрономи специалисти (по лозарство, овощарство, бубарство), земеделски администратори и техници (за демонстриране на земеделска техника). Във всяка околия се създало околийско агрономство и били назначени по един агроном, земеделски администратор и техник. Задачите им били повече просветни и демонстрационни: курсове, сказки, беседи, лекции, демонстрации, опити, изложби и пр., както и разпределение на посадъчни материали (от разсадниците), разпределение на кредити за подобрение на земеделието от окръжния бюджет и пр. Изобщо системата на агрономическа помощ била изградена по добрите европейски образци и със значителен персонал. Така например бюджетът за 1929 г. предвиждал 16 директори на катедри, трима областни инспектори, 120 агрономи, 135 земеделски администратори, 95 специалисти, 50 техници и пр.

ЗЕМЕДЕЛСКИ КУЛТУРИ

Българското земеделие имало ясно изразена зърнена насока през целия период. Зърнените храни далече изпреварвали всички останали култури по площ, като процентът им варирал, но от 1897 до 1934 г. не падал под 70% (а стигал до и 77%), т. е. те заемали около 3/4 от обработваемата площ. На второ място по площ били фуражните растения и ливадите с почти неизменните 17%. Лозята заемали трето място в обработваемата площ, като те намалели от 4,69% през 1897 на 2,89% през 1935 г. (след едно падане под 2% по време на войните и след тях) и на 2,34% през 1938 г. Маслодайните и индустриалните растения тръгнали от нищожните 0,36% през 1897 г., за да надминат 4% след 1928 г. и да достигнат 7,41% през 1935 г. Зеленчуковите градини и бостаните заемали малка площ, вариращa между 1 и 1,5%; овощните градини били 0,21% през 1897 и 0,68% през 1935 г.[50]

[50] Данните у: *Ганев, Иван*. Аграрната реформа…, 142–143. Данни за площите от 1903 до 1933 г. има у: *Долински, Наум*. Проявите на кризата в българското земеделско стопанство. – Годишник на Висшето търговско училище Варна, т. 8. 1934–1935, 1–92, особ. с. 5 и 7. Данни от преброяването през 1926 г. има у: *Долински, Н*аум. Организацията на българското…, 127–187. Вж. и сходни данни от 1918 до 1936 г. у: *Пиперов, Андрей*. Земеделското стопанство…, с. 79.

Реколтите у нас не били особено високи. Това не е чудно, като се имат предвид твърде примитивният начин на обработка на почвата, недостатъчното торене и липсата на изкуствено напояване. Реколтите от пшеница на единица площ от 1903–1907 г. били надминати едва през 1928–1932 г. Те били 2 до 3 пъти по-малки от реколтите в Германия, Белгия, Холандия и Дания (най-високи), сравними с реколтите в Сърбия и Румъния и малко повисоки от тези в Унгария. Българските реколти били сходни с реколтите в САЩ, по-високи от тези в Аржентина и Австралия и не много по-ниски от реколтите в Канада – тогава все страни с екстензивно зърнопроизводство, но върху огромни и рядко населени площи.[51] Не по-добро било положението с производството от декар и на редица други култури, където изоставането от най-развитите страни било 1,5–2 пъти.[52]

Отчасти паралелно на заеманата площ е относителното място на отделните групи земеделски продукти в общата стойност на земеделското производство (растениевъдството). През 1903–1932 г. зърнените храни варирали между 65 и 70% от общата стойност, на второ място били фуражните култури – между 10 и 15%, а третото място (с 5 до 10%) си оспорвали маслодайните и индустриалните култури (които бележат връх в годините след войните заради тютюна) и лозята; останалите култури са представени с незначителни относителни стойности. За динамиката на развитието може да се каже, че въпреки напредъка на индустриалните и маслодайните култури, също и на картофите, йерархията на културите не се нарушила, а зърнената насока на земеделието си останала неоспорима. Тук заслужава да се отбележи специално високата конюнктура на българския тютюн след войните до 1927 г. поради временното елиминиране на Гърция и Турция от тютюневите пазари, както и силното спадане на цените на тютюна след тяхното завръщане на пазара.[53]

Разните видове култури давали следния процент в общия доход от растениевъдството:[54]

---

[51] *Долински, Наум*. Реколтите на зърнените храни в България. Варна, 1935, с. 34.

[52] Сравнителни статистически данни за реколтите от декар с ръж, ечемик, овес, картофи, захарно цвекло, коноп и памук през 1945 г. у: *Ганев, Иван*. Аграрната реформа…, с. 165. Сравнителни данни за добивите от пшеница, ечемик, ръж и овес за периода 1926–1930 г. (от Annuaire international de statistique agricole. Rome, 1934–1935) у: *Пиперов, Андрей*. Земеделското стопанство…, с. 83.

[53] *Долински, Наум*. Проявите на кризата…, 7–8.

[54] *Чакалов, Асен*. Националният доход…, с. 25.

Доходи от	1924–1928 г.	1929–1933 г.	1934–1938 г.	1939–1943 г.
Зърн. храни	64,5%	58,8%	57,5%	41,3%
Индустр. растения	13,8%	15,7%	15%	18%
Лозя	8,7%	10,3%	10,7%	10%
Овощни градини	4,3%	5,9%	5,3%	11,9%
Варива	2,1%	2,7%	2,4%	6,2%
Зеленчуци	1,2%	1,7%	1,9%	2,8%
Картофи	0,5%	0,9%	1,3%	3,1%

Екстензивни култури са зърнените храни, естествените ливади, картофите; интензивни култури са маслодайните, индустриалните, фуражните, изкуствените ливади, градините, лозята, варивата, зеленчуците (бостаните).[55] Тенденцията е ясна – непрекъснато намаляване на дохода от зърнените храни и нарастване на дела на дохода от интензивните култури (но без те да станат водещи). Това развитие се отдава на малкия доход от екстензивните култури, което ориентирало най-вече дребните стопанства все повече към по-доходни интензивни култури.

Според едно наблюдение стопанствата с по-малки размери, в стремежа си да намерят приложение за излишния труд и да повишат доходите си, произвеждали върху по-голям процент от своята площ интензивни култури.[56] Това се потвърждава и от анкетите под ръководството на Янаки Моллов (от Агрономическия факултет) върху доходите на стопанствата, проведени в началото на 30-те години на XX в. Неговото обяснение е, че при големите стопанства и при екстензивно обработване на земята доходите са достатъчни за изхранване на земеделеца и затова той не се стреми към интензифициране (при което би постигнал по-лошо заплащане на вложения допълнително труд), докато при малките стопанства земеделецът се старае да увеличи недостатъчната (за изхранването) доходност чрез интензифициране на вложения труд, макар и по-зле рентиран. Разбира се, тук става дума за трудово интензифициране, а не за капиталово интензифициране (т. е. за влагане на повече капитал).[57]

Специалистите са единодушни за ирационалността на силно преобладаващото зърнопроизводство, което е екстензивно (т. е. не изисква много

[55] *Долински, Наум*. Проявите на кризата…, с. 47.

[56] *Долински, Наум*. Организацията на българското…, с. 241.

[57] *Моллов, Янаки*. Организационна структура на българското земеделско стопанство. – Годишник на Софийския университет. Агрономически факултет, т. 14, кн. 1, 1935–1936, 391–432, особ. с. 414. Стопанствата до 50 дка, т. е. малки, давали около 25% по-голям брутен доход на единица площ (поради повече вложен труд), но тъй като те ангажират повече работни ръце, доходът на един мъжки работен ден е по-малък.

труд и не може да погълне свободния труд), а освен това цените на зърното на международния пазар спадали поради по-евтино произведени другаде жита, както и поради намалена консумация на зърнени храни. Всички съветват за по-голямо развитие на градинарството (за което у нас има отлични условия, но пък било необходимо да се построят сушилни и консервни фабрики), също за развитие на такива доходни и трудопоглъщащи култури, като лозарството, овощарството, черничевите градини и др. Най-добре било зърнените култури да се сведат до нуждите за вътрешно потребление, като някои зърнени продукти се преобразуват в продукти на животновъдството (с царевица да се хранят свине).[58] Но разумните на макрониво експертни съвети влизали в разрез с доста силния резон на зърнопроизводството от гледна точка на земеделските стопани, които така гарантирали собственото си изхранване и имали лесно съхраняваща се реколта за продан; особено през ранния период голяма роля играела и липсата на добри комуникации, отдалечеността на пазара и несигурността за продажбите.

Наред с наченките на по-интензивни култури, земеделският напредък намира израз в появата на някои по-специализирани стопанства, групирани в определени райони. Те се специализирали в определено производство за пазара и разчитали на парични доходи, за да си набавят необходимото. Това били в частност лозарски стопанства в много лозарски краища; овощарски – в Кюстендилски и Търновски окръг и в много балкански местности; тютюневи – в Кърджалийско, Дупнишко, Неврокопско (дн. Гоце Делчев), Петричко и др.; градинарски стопанства – най-вече около големите градски центрове; бубарски – в Харманлийско, Свиленградско, Хасковско; оризарски – около Пазарджик и Пловдив; розопроизводителни – в Карловско и Казанлъшко; също животновъдни стопанства, особено в Плевенско.[59] Според едно изследване от началото на 40-те години на XX в. най-интензивни (измерено в брутния доход от декар) били околиите на Петрич, Габрово, Момчилград; следват Асеновград, Кърджали, Пловдив, Горна Оряховица, Малко Търново, Горна Джумая (дн. Благоевград), Пазарджик и др.[60]

[58] Например *Долински, Наум*. Организацията на българското…, с. 137, 140–141, 185.

[59] *Ботев, Сава, Йосиф Ковачев*. Земеделието в България, 121–124.

[60] *Моллов, Янаки*. Земеделско-стопански райони в България. С., 1942. Авторът установява нивото на интензивност на селското стопанство по околии; също отделно по вид и размер на различните култури и на видовете домашни животни. Показател за установяване на интензивността като цяло е брутният доход от декар земеделски култури плюс животни.

ЖИВОТНОВЪДСТВО

Животновъдството е дял от селското стопанство, чието значение постоянно нараствало. Прогресът в самото земеделие се състоял до голяма степен в осигуряването на повече фуражи, позволяващи разширяване на животновъдството и развитието му в самостоятелен и важен стопански клон. Това включва преминаване към оборно (стационарно) животновъдство със специално хранене и селекциониране на продуктивни породи добитък, даващи голям добив от разните животински продукти – месо, мляко (оттук масло, сирене, кашкавал), яйца, вълна и пр. Добитъкът за угояване се диференцира от теглителния, изискващ други качества (а с преминаване към механична тяга значението му намалява). Обща тенденция е с напредъка на материалното благоденствие консумацията да се измества от хляба към животинските продукти. Млечните и месните продукти, както и яйцата, държали относително високи цени на международните пазари през този период и били първокласен износен артикул. При това цените на разните животински продукти се покачвали в сравнение с цените на зърнените и фуражните храни за добитъка, което показва предимството на животновъдното стопанство.[61] Да видим как се е развивало развъждането на добитък в България.

Като цяло се констатира относително добра снабденост на българското стопанство с добитък (на глава от населението).[62] Същевременно добитъкът, също и теглителният, бил непородист и твърде слаб поради недохранване и незадоволително гледане. Това е свързано най-общо и с господството на зърнената стопанска система, при която за храна служела главно слама от зърнените храни, която е слабо хранителна. Раздробеността на стопанствата пък водела до поддържане на излишен работен добитък, което снижавало неговата рентабилност.

Пръв по важност в българското земеделско стопанство бил едрият рогат добитък (говеда – крави, волове[63] и биволи), заемащ по брой второ място след овцете и използван едновременно като работна сила и за производство на мляко и месо. Най-приспособено за българските условия със своята голяма издръжливост и работоспособност, при невзискателност към храна и гледане се оказало местното сиво искърско говедо (макар и немно-

[61] Статистика за относителното повишаване на цените през периода 1895–1927 г. вж. у: *Ботев, Сава, Йосиф Ковачев*. Земеделието в България, 319–323.

[62] *Пиперов, Андрей*. Земеделското стопанство…, 40–65; *Долински, Наум*. Скотовъдството в България. С., БАН, 1935; *Ботев, Сава, Йосиф Ковачев*. Земеделието в България…, 336–373.

[63] Мъжките говеда се делят на телци (до една година), бичета и юнци скопени (1–3 години), съответно бикове и волове (над 3 години); женските говеда са телци (до една година), юници (1–3 години) и крави (над 3 години).

го млечно). Съвсем малък процент (1–2%) от биволите и воловете били гледани само за угояване, а иначе – изключително като теглителна сила. Проблемът за замяна на едрия рогат добитък с коне си останал нерешен.

Преди войните кравите, чийто брой през 1905 г. бил около 493 000, били използвани предимно (над 70%) за разплод и мляко; след войните – до голяма степен (над 60%) и като впрегатна сила (през 1926 г. имало 554 000 крави). Причината за тази промяна на предназначението на кравата авторите търсят в удребняването на земеделското стопанство, поради което поддържането на чифт волове станало „лукс“ и те били заменяни с крави, които консумират по-малко храна, а могат да се използват и като източник на мляко и месо. Така след войните кравата се превръща в универсално домашно животно, също и в източник на добра храна за децата и на извънредни доходи от продажбата на мляко. Обаче млечността на кравите у нас оставала ниска, което се дължало отчасти на расови качества, отчасти на лошо хранене и гледане и на използването им като впрегатна сила. Средната млечност на кравите от сивата искърска порода била 1000–1200 литра годишно (при добро гледане – до 2000 литра); в същото време рекордните западноевропейски породи (фризийска и др.) давали следно 3500 литра още в началото на XX в. и над 4500 литра след войните. Всъщност самото предназначение на кравата у нас за впрягане предопределяло неприложимостта на високопродуктивни породи. Опитите за внос и приспособяване на по-млечни говежди породи, като сименталската или монтафонската (алпийска сиво-кафява), дали отрицателни или частични резултати. В същото време в животновъдния завод „Клементина“ били направени успешни опити (през 1925 г.) за увеличаване млечността на сивото искърско говедо чрез добро хранене и гледане (до 4000 литра).[64]

Овцете били гледани за мляко, месо, вълна, кожи, като у нас млякото и млечните продукти (масло, сирене и кашкавал) станали главната икономическа цел; производството на вълна изгубило значението си, а консумацията на месо била ограничена.

Голямо било значението на козата – „крава“ за дребния земеделец у нас, понеже тя осигурявала здравословна храна за децата и болните. И козите били гледани небрежно и броят им бил голям, но млеконадоят – малък (2–3 пъти по-малък от елитната саанска порода кози).

Свиневъдството бил най-силно подцененият клон на животновъдството у нас, като за свинете не се полагали почти никакви грижи; те били хранени с отпадъците от домакинството, държани в нехигиенични кочини, пускани през деня на свобода по дворовете и улиците, оставяни да ровят

[64] *Пиперов, Андрей*. Земеделското стопанство…, 54–55.

из нечистотиите и да разпространяват заразни болести. Едва след войните се развива по-системно свиневъдство, що се отнася до порода и начин на отглеждане; но и тогава то далече изоставало от водещите чужди породи свине и давало по-малко месо. Чрез кръстоска с т. нар. германска благородна свиня била създадена порода местна подобрена свиня с относително добра угоителна способност при сравнителна непретенциозност; през 1926 г. над 10% от българските свине били от тази порода. Експертите обръщат внимание на големия потенциал на свинепроизводството поради добрата хранителна база (оползотворяване на разни хранителни отпадъци с ниски цени) и поради значителното поскъпване на свинското месо в сравнение с употребяваната за изхранване царевица, което правело свинята рентабилно и доходно животно.

Най-сетне, птицевъдството също дълго време било подценено занятие в общите стопански работи; типично било оставянето му на жените, които разполагали и със смятаните за незначителни доходи от него. За домашните птици почти не се грижели; съответно средногодишната носливост била около два пъти по-малка, отколкото при добре гледаните кокошки в напредналите страни. След войните износът на яйца станал много важно експортно перо (през 1925 г. дори излиза на второ място след тютюна).

За развитието на животновъдството може да се съди глобално и по неговия дял в общия доход от селското стопанство. Между 1924 и 1944 г. той варирал между 20,7 и 28,6%, без да отбележи изразен напредък.[65] Броят на животните оставал под влияние на реколтите и на недостига на фураж, и то въпреки нарасналия дял животински продукти в износа. Основен проблем за българското животновъдство останали лошите породи и съответно ниската продуктивност. Само непретенциозни животни издържали гледането в неподходящи условия, слабата храна, деградиращото породата вътрешнородствено размножаване и в резултат влошаването на качествата на добитъка и на продуктите от него. Специално едрият рогат добитък се отглеждал повече с работни цели (за впрягане, като теглителна сила), а получаваните продукти били странична функция. Естествено, от впрегатен добитък не може да се очаква висока продуктивност. А тъкмо в интензивното оборно (стационарно) животновъдство били резервите за износа и перспективите за развитие на българското селско стопанство.

В обобщение: през разглеждания период българското село и земеделие отбелязват известен прогрес. Той се изразил в редица направления и се проявил най-вече през 30-те години на XX в. Увеличил се делът на интензивното земеделие с оглеждане на т. нар. технически (или индустриални)

[65] *Чакалов, Асен*. Националният доход…, с. 34, 46.

култури, като тютюн, захарно цвекло, памук, лен, коноп, сусам, фъстъци, соя, също маслените култури (рапица, слънчоглед), които са все трудоемки и следователно водят до по-пълно използване на наличната работна ръка, като имат и по-високи пазарни цени. Развива се и овощарството (ябълки, сливи и др. за износ), градинарството (за износ, особено на домати) и лозарството (десертно грозде).[66] Напредък отбелязва и млечното стопанство, особено в близост с големи градски пазари, както и търговията с ред животински продукти (яйца, вълна), макар че фуражът оставал недостатъчен. Селото, особено в районите до градски пазари, било въвлечено по-плътно в орбитата на пазара. Но тези прогресивни тенденции само се набелязват и остават половинчати.

ЗЕМЕДЕЛСКИ ИЗНОС

Важно е да се проследи развитието на износа на селскостопански произведения, които съставлявали почти целия български износ. Най-напред, каква част от произведения земеделски продукт се изнасяла (респективно каква част се консумирала в страната). Според данни за периода 1903–1927 г. износът варирал силно – между 3,7 и 29,6% от произведеното, при обяснимо намаляване по време на войните (1915–1919); само през две години износът надминал 20%.[67] По-нататък – и особено важно, какъв е делът на отделните култури в износа общо от селското стопанство (растениевъдство плюс животновъдство). До войните зърнените храни били основен износен артикул с относително тегло най-малко 3/4 от общия износ (73,6% през 1911–1915 г.). Данните за времето от 1896 до 1925 г. свидетелстват за силно изразена и монотонна тенденция към намаляване на относителната стойност на износа на зърнени храни в общия износ от селското стопанство, а именно: от около 84,7% през периода 1896–1900 г. до 40,3% през 1921–1925 г., при един спад на 22,9% през 1916–1920 г. (войните и след тях). Същата тенденция продължава и по-нататък, като износът на зърнени храни решително спада до 12,6% през 1935–1939 г., когато остава на четвърто място (след тютюна, плодовете и зеленчуците и животинските продукти).

---

[66] За прогресивните тенденции в селското стопанство през 30-те години на XX в. вж. и *Logio, George*. Bulgaria. Past and Present. Manchester, Sherratt and Hughes, 1936, 194–210. Но авторът заключава, че без външни пазари за продукцията си българският народ няма да може да преодолее трудното положение.

[67] *Ботев, Сава, Йосиф Ковачев*. Земеделието в България, с. 195.

Тютюнът става експортна култура номер едно след войните, резултат от които били загубата на житницата Добруджа и придобиването на тютюнопроизводителни части от Македония (Неврокопски, Мелнишки, Петрички и Горноджумайски район) и от Родопите. За това спомогнала и войната между Гърция и Турция от 1921–1922 г., която извела временно от строя тези две големи износителки на ориенталски тютюни; след завръщането им на пазара през 1926 г. цените временно спаднали, също по време на Депресията в началото на 30-те години на XX в., но по-късно отново се повишили и стабилизирали. През 1921–1925 г. тютюнът дал 37,2% от българския износ; през 1926–1930 г. – 38,5%; през 1935–1939 г. – 38,7%, през отделни години (1929, 1935, 1938, 1939 г.) – над 40%.[68]

Интересно е положението с износа на животни и животински продукти, който като цяло нараснал: 13% през 1896–1900 г.; 16% през 1907–1911 г.; 20,6% през 1921–1925 г.; 17,5% през 1935–1939 г. Още по-важно е, че докато износът на живи животни спадал (7,5% през 1896–1900 г.; 5,6% през 1907–1911 г.; 4,7% през 1921–1925 г.; 2,8% през 1935–1939 г.), износът на продукти от животновъдството се повишавал (5,5% през 1896–1900 г.; 10,4% през 1907–1911 г.; 15,9% през 1921–1925 г.; 14,7% през 1935–1939 г.). Това свидетелства за прогресивен процес на интензификация на животновъдството.[69]

Нараства значението и на износа на плодове и зеленчуци – от нищожните 1,9% през 1907–1911 г. на 19,2% през 1935–1939 г., излизайки на второ място след тютюна.[70]

В резюме може да се констатира изместване на износа от продукти на по-екстензивно селско стопанство (зърнени храни) към продукти от по-интензивно стопанство (тютюни, животински произведения, плодове и зеленчуци).

Значението на износа за икономическото развитие се подчертава от някои теории за развитието и специално от една теория за растеж чрез основна експортна култура (създадена от канадски икономисти), т. нар. staple theory. Според нея някой масов селскостопански експортен артикул може да стане първоначален „двигател на растежа“, както било с износа на памук от САЩ, на жито от Канада и пр. За целта обаче трябва постъпления-

[68] Вж. Статистически годишник на Царство България, 1940, с. 507.

[69] *Долински, Наум*. Еволюция в износа на българските селскостопански произведения. – Списание на Българското икономическо дружество, 27, 1928–1929, № 3, 128–144, особ. 131–133. За времето от 1900 до 1911 г. вж. *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 367. За 1907–1911 и 1935–1939 г. данните са от Статистически годишник, 1940, с. 507.

[70] Статистически годишник на Царство България, 1940, с. 507. За слабостите на износа по тези артикули вж. *Дръжков, В*. Износът на вино, грозде, овощия и зеленчуци от България. – Стопанска мисъл,1, 1929, № 1, 173–176.

та да се влагат производително в икономиката; очаква се също така увеличаващият се износ да привлече чужди инвестиции. Освен това в колкото по-преработен вид се изнася селскостопанската продукция, толкова по-добре, понеже това добавя към стойността на експорта (например брашно вместо жито, продукти от млечното производство и пр.). Въз основа на тази теория икономистите на развитието И. Беренд и Г. Ранки разглеждат историческата перспективност на някои експортни стоки (дървесина, жито, стафиди, зехтин, тютюн) с оглед на международната ценова конюнктура от края на XIX и началото на XX в. и възможностите за по-нататъшната им преработка. Изводът на авторите е, че повечето от тях изисквали само минимална преработка и не допускали развитие на истинска преработвателна хранителна промишленост, освен житото, което само Унгария успяла да преобразува в голяма брашнена индустрия и експорт.[71]

Интересно е да се види как стоял от тази гледна точка въпросът с основните износни култури на България и специално с житото и тютюна. Българският експорт преди войните се състоял главно от житни култури, изнасяни предимно в непреработен вид (по-малко като брашно). По това време обаче цената на житото започнала да спада, след като в резултат на революцията в транспорта (презокеанското плаване) на европейския пазар се появяват задморски жита от Канада и САЩ (в последната третина на XIX в.). При това положение и при сравнително слабата трансформация на експорта от жито в брашно, той не успял да изиграе ролята на стимул на растежа. Всъщност, както посочва стопанският историк на Балканите Джон Лампи, българският житен излишък не бил достатъчно голям, а и търпял силната конкуренция на Букурещ и Будапеща, като последната била най-големият регионален център на производството на брашно.[72]

Все пак да видим отвътре и по-отблизо как стояли нещата с житната търговия. Един доклад на Пловдивската търговско-индустриална камара (за 1895–1896 г.) въвежда в ситуацията на производството на жито и житната търговия в България на прехода между XIX и XX в., и то тъкмо от модернизационна гледна точка.[73] Като начало се изтъква лошото положение на първия производител – земеделеца, който не може да получи прилично възнаграждение за труда си, за да мисли за подобрения или за сво-

[71] *Berend, Ivan, Georgy Ranki*. Underdevelopment in Europe in the Context of East-West Relations in the 19th Century. Budapest, Akademiai Kiado, 1980, 16–19.

[72] *Lampe, John*. The Bulgarian Economy in the Twentieth Century. London and Sydney, Croom Helm, 1986, 24–31.

[73] Доклад от бюрото на Пловдивската…, 132–153; Вж. и *Косев, Р*. Докладна записка (върху брашняната индустрия и житната търговия изобщо в България). – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 2–3, 164–185; *Димов, Жеко*. Житната търговия във Варна. – Списание на Българското икономическо дружество, 10, 1906, № 4, 278–286.

ите лични потребности. Често се налагало да се прибягва към разоряващи лихвени заеми и реколтата да се продава „на зелено“. Под натиска на потребността от пари за изплащане на заеми, данъци, за нуждите на семейството и пр. повечето земеделци не можели да дочакат времето, когато цените на житото са най-високи (напролет и в началото на лятото), а продавали главно наесен, когато те били най-ниски. Към това се добавя липсата на добри (настлани) подвозни пътища до жп станциите или до най-близкия житен пазар – пътищата били само землени и непроходими есенно време при дъждовете. В зависимост от разстоянието между селата и жп станциите по-далечните селища участвали твърде малко в житната търговия и съответно намалявали житните си посеви. Самото жито, което селяните изнасяли за продан, не било достатъчно очистено от примеси и боклуци (слама, пръст и пр.) поради примитивното отделяне от сноповете, така че се налагало допълнително прочистване; а пък ранното изнасяне на житото, докато е още сурово, го излагало на опасност от запарване и разваляне и се налагало търговецът да го пресява и проветрява с цената на оскъпяващи разноски.

Житната търговия за износ се извършвала от дребни житари и събирачи на партиди във вътрешността и от няколко едри търговски фирми в Бургас и Дедеагач (Александруполис). Най-изгодна за селянина била пряката продажба на търговеца, но понякога между него и търговеца житар заставал търговски агент или посредник (самсар), който взимал комисиона от търговеца и така оскъпявал за него сделката, като се стремял да излъже и селяните (при определяне на качеството и особено при меренето). Дребните житни търговци (житари), които били в лични отношения с производителите, често ставали техни лихвари и ги ограбвали, давайки им пари в заем под висока лихва срещу бъдещата реколта. Поради малкия си капитал и необходимостта да търсят аванс за покупките, житарите на свой ред често били зависими от едрите пристанищни експортьори. Последните не ги оставяли да се възползват от движението на цените и да изчакат благоприятен момент за продажба на закупеното жито и така ги лишавали от възможността да спечелят. Дребните житари търпели освен това конкуренцията на работещи при големите експортни фирми комисионери, които изкупували житото по-скъпо, понеже работели изцяло с чужди пари и не носели риск.

Друг проблем бил съхраняването и товаренето на житото. Депозирането в хамбари (в изчакване на по-високи цени) не било особено разпространено поради липсата на собствени хамбари, високата цена за наем на магазии, а също понеже повечето експортни къщи не работели за своя сметка. Нямало и механични средства за приемане и товарене в пристанищата.

Най-сетне, недобросъвестни търговци подбивали спечеленото реноме на изнасяното от бургаското пристанище висококачествено жито, като го примесвали с по-нискокачествено жито и с ръж, за да спечелят временно, нанасяйки удар върху по-дългосрочните интереси.

Доклад от Софийската търговско-индустриална камара, също от края на XIX в., се спира пространно върху много перспективната търговия с брашна и какво следва да бъде направено. Според предлаганата търговска стратегия износът освен към Цариград следвало да се насочи към Мала Азия, Египет и пристанищата на Средиземно море и да се направи опит за продажби на западноевропейските пазари и специално в Англия, Белгия и Холандия. За целта било необходимо проучване, какъв точно тип брашна търсят различните пазари, и да се произвеждат доброкачествени валцови брашна, като се типизират по качества в определени марки. Необходима била и организация на износната търговия – връзки с маклерски фирми в Лондон, учредяване и на собствени агентства и складове на пазарите от най-голям интерес. Това на свой ред предполага определена организация (синдикат) на българските производители, натрупване на общ фонд, а също известни жертви при първоначалното утвърждаване на пазарите; необходима била и целенасочена държавна банкова и транспортна политика, включваща в частност индустриален и търговски кредит от БНБ за производителите и търговците на брашно, премахване на износното мито върху брашното, намаляване на жп тарифите на брашната, учредяване на редовни параходни рейсове между българските пристанища и онези, за които се изнася, и пр.[74]

В иначе пълния с ирония преглед на индустриалните наченки в началото на века Кирил Попов отбелязва условията за „бляскаво съществуване“ на брашнената индустрия у нас, както и факта, че тъкмо тук частната инициатива на търговците и индустриалците се проявила особено упорито.[75] Предимствата на тази индустрия били в това, че е основана на продукт на българското земеделие и че не изисква значителна концентрация на капитали и сложна технология; мелници могат да се изградят дори на кооперативни начала. В същото време това е от типа индустрии, където допълнителната преработка повишава цената на вложения продукт. Обаче трансформацията на българския износ на жито в износ на брашна останала съвсем частична.

Евентуален кандидат на теорията за растеж чрез типична експортна култура е и тютюнът, излязъл на първо място след войните. Една експерт-

[74] Доклад от бюрото на Пловдивската…, 184–204.

[75] *Попов, Кирил*. Поглед върху икономическото…, с. 216.

на работа ни въвежда по-подробно в проблемите на тютюневото производство и търговия през 30-те години на XX в. В тютюневото стопанство били заети около 122 000 селски семейства и средният годишен добив бил около 30 000 кг, приблизително 1/4 от производството на България, Гърция и Турция, взети заедно. Манипулацията на тютюна се извършва найнапред от производителя – брането на тютюна на „ръце“, по няколко листа с един размер (имало 7 „ръце“ с различни качества). Търговската манипулация била класическа (два вида – „басма“ и „широк пастал“) и тонга, която е машинна и успяла почти да измести другите; така тютюнът се стандартизирал по качества, но много работници останали без работа. Съществувала силната конкуренция на гръцките тютюни и търговци, които се стремели да подбиват българските като по-нискокачествени, макар че те почти не им отстъпвали (а и гърците фалшифицирали много от своя по-нискокачествен тютюн като най-добър). Главен купувач на българските тютюни била Германия, също Австрия, Чехословакия, Полша и др., които оценявали българските тютюни по достойнство. Вътрешната консумация била тежко обложена с бандерол, съставляващ около 80% от продажната цена на цигарите, което носело огромен приход на държавата.[76] Тютюнът обаче също не станал чудодейната култура на развитието, и то не само поради твърде суровия (непреработен) вид, в който се изнасял (и по-ниските цени), а и поради сложните проблеми на стопанството като цяло. Самото икономическо развитие било отново прекъснато от драматични международни събития.

Значителен потенциал за развитие имало млечното стопанство – млекопроизводство и индустрии за млечни продукти, както и износът на други животински продукти. През 30-те години на XX в. се набелязват известни успехи в износа на животински продукти (яйца и пр.). Но изостаналостта на самото животновъдство не позволявала по-големи успехи, в частност недостигът на фураж при дадения начин на стопанисване на земята, слабопродуктивните породи и други разгледани вече обстоятелства.

Проблемът обаче не е само в акумулирането на капитали от износ на селскостопански стоки, но и как да се инвестират приходите в индустриално производство, което не следва автоматично от наличието на приходи от

[76] *Стоянов, Найден*. Българският тютюн. Производство, манипулация, търговия. С., 1940, особ. 11–40; *Хинков, Христо*. Кризата в нашите тютюни. – Списание на Българското икономическо дружество, 25, 1926–1927, № 9–10, 423–451; *Странски, Иван*. Тютюнопроизводството и новият законопроект за тютюна. – Списание на Българското икономическо дружество, 21, 1922, № 4–5, 191–214; *Ненов, Събчо*. Перспективите на нашето тютюнопроизводство. – Списание на Българското икономическо дружество, 27, 1928–1929, № 5, 259–265; Тютюневата култура у нас и типизирането ѝ. – Списание на Българското икономическо дружество, 27, 1928–1929, № 1–2, 63–72; *Долински, Наум*. Еволюция в износа…

износа. Едно решение на този типичен за развиващи се икономики проблем е насилственото събиране на селскостопанския излишък и масирано държавно инвестиране в индустрията (реализирано от СССР, впоследствие от други комунистически държави). Друго решение е все по-високо преработване на предназначените за експорт селскостопански стоки (включително чрез преработващи кооперации), както това било осъществено на времето от Дания (особено в преработването на мляко).[77] У нас се набелязали наченки на подобно развитие в края на 30-те години на XX в. под заплахата на новата световна война. Но иначе трябва да се отбележи завладяването на износа от чужди експортни фирми, които извличали основните търговски печалби навън.

Като цяло българското селско стопанство не успява да осъществи цялостна или дори напреднала трансформация от екстензивно към интензивно земеделие, от зърнопроизводство към индустриални и маслени култури, към развитие на животновъдство, от полунатурално стопанство към пазарно, нито да увеличи износа. Но освен другите причини трябва да се има предвид, че времето било твърде кратко за придобиване на съответни умения и смяна на нагласите.

ПРОБЛЕМИ НА НЕРАЗВИТОСТТА

През 30-те години на XX в. българското селско стопанство се изправило пред ред тежки проблеми, несправянето с които водело към задънена улица. Това били земеделската пренаселеност и намаляващият размер на стопанствата, ниската доходност и слабото опазаряване на земеделската продукция. Да ги разгледаме поотделно.

Дълго след Освобождението имало изобилие от земя в съотношение към населението. При нужда се извършвала „вътрешна колонизация“, т. е. усвояване на нови земи, най-вече общински мери и държавни имоти (сувати), изсичали се незаконно и гори. Вътрешната колонизация имала и географска насоченост – от Балкана към равнините и особено към Добруджа и Делиормана (Лудогорието), Черноморското и Дунавското крайбрежие. Усвояването на нови земи ставало предимно стихийно и било узаконявано впоследствие. Оземляването на безимотни и особено на приижащите от съседни страни български бежанци се извършило чрез аграрната реформа от 1921 г. и нейното продължение със закона от 1924 г. През 1926 г. със средства от бежанския заем се създала специална Дирекция за настанява-

[77] *Lampe, John*. The Bulgarian Economy…, 28, 70–71.

не на бежанците.[78] Но с изчерпване на свободната земя вътрешната колонизация и възможностите за разселване и снабдяване със земя достигнали предел.

В хода на естествения демографски прираст съотношението между население и обработваема площ се изменило неблагоприятно. Усилил се „натискът“ на населението върху годната за земеделие земя. Възникнал проблемът за земеделска „пренаселеност“, т. е. население, което все по-трудно можело да се изхрани от надребнената и лошо стопанисвана земя; другата страна на проблема е непълното използване на работната сила в селското стопанство. Неразвитото градско стопанство и индустрии не се оказали в състояние да погълнат ненужната на село работна ръка, която оставала на място. За същото у нас допринасяли и типът наследяване (с разделяне на земята), и патриархалната традиция.

Както посочват специалистите по проблема, „свръхнаселението“ не е прекрачване на някакво абсолютно съотношение между хора и обработваема площ, а е относително и зависи най-общо от продуктивността на стопанството. Едно и също количество земя може да изхранва твърде различен брой хора в зависимост от постигнатия прогрес в земеделието. Обаче на всяко дадено агротехническо равнище (начин на обработка на почвата, техника, агроподобрения и пр.) съществува определена граница за населението и нейното надхвърляне (ако не се придружава с прогрес на агротехниката) поражда съвсем реалния проблем за „свръхнаселение“ и неговото изхранване. Този проблем у нас започнал да се чувства през 30-те години на XX в., с нарастването на земеделското население и изчерпването на ресурсите от свободна земя, включително разработването на мерите, усвояването на пустеещи земи, изкореняването на гори и пр.

Въпросът за земеделската пренаселеност на България е третиран от редица автори, теоретично особено авторитетно от А. Тотев. Според него при дадено технологично и икономическо равнище земеделската пренаселеност се характеризира с няколко черти: висока гъстота на земеделското население по отношение на обработваната площ („земеделска гъстота“); потенциално излишна работна ръка в земеделските стопанства; нисък реален доход и ниско жизнено равнище на земеделското население. Ако вземем за показател само едно от трите, рискуваме да стигнем до погрешен извод. Все пак най-важен показател са доходите на глава от земеделското население като краен резултат от стопанската дейност и ниво на задоволеност на нуждите. С други думи, земеделската пренаселеност се явява функция на ниска производителност на земеделското стопанство; при по-раз-

[78] За вътрешната колонизация вж. *Долински, Наум*. Аграрна политика, 335–343.

вити организационни и технически форми на използване на земята от нея могат да се извлекат по-големи доходи, да се увеличи доходът на глава от населението и така да се намали земеделската пренаселеност. Земеделската пренаселеност е най-неблагоприятна, когато положението е лошо и по трите показателя.[79]

Редица данни за България от 30-те години на XX в. говорят за състояние на крайна земеделска пренаселеност. Земеделското население на квадратен километър обработвана площ у нас (през 1930–1934 г.) било 116 души; за сравнение: в Югославия – 114, Румъния – 97, Унгария – 72, Полша – 91, Италия – 90, Германия – 52, Франция – 48, Англия – 30, САЩ – 17, Канада – 11.[80] Още по-характерно: излишната земеделска работна ръка се изчислява (по методики, на които тук няма да се спирам) на много високи стойности, твърде близки при различните автори. Според Павел Егоров още през 1926 г. в българското земеделие имало 584 000 условни трудови единици излишно население (т. е. труда на толкова работоспособни мъже), което било 1/3 от наличните работни единици; А. Тотев дава за 1930–1934 г. 650 000 работоспособни мъже излишно население.[81] С други думи, намаляването на активното земеделско население с 1/3 не би се отразило на стопанските работи в дадения обем. Въз основа на анкети в стопанства с различни размери Янаки Моллов изчислява, че през 1929–1932 г. българското селско стопанство работело само с около 60% от трудовия си капацитет (40% били неизползвани).[82]

И по третия показател – доходите – българското население като цяло (не само земеделското) имало през 1934 г. едни от най-ниските доходи в Европа – под този на Унгария, Югославия и Румъния. Наистина възможни са резерви към подобно сравнение, но не и с по-развитите страни, където разликите били 3–4 и повече пъти. Особено ниско равнище на живота и малки парични доходи имало селското население.[83]

Препоръчваните от специалистите мерки за преодоляване на земеделската пренаселеност твърде логично целят покачване на производителността и доходите и намаляване на селското население. На първо място, това е интензификация на селското стопанство, особено по линия на от-

---

[79] *Тотев, Анастас*. Състоянието на земеделска пренаселеност в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 39, 1940, № 6, 353–384.

[80] Пак там, 13–20.

[81] Egoroff, Pawel. Die Arbeit in der Landwirtschaft. – In: Die Sozialökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft. Molloff, Janaki (Hrsg.). Berlin, Weidmannische Buchhandlung, 1936, 131–159, esp.151–153; *Тотев, Анастас*. Състоянието на земеделска…, с. 364.

[82] *Моллов, Янаки*. Проблеми на българското земеделие. С., 1935, с. 24.

[83] *Тотев, Анастас*. Състоянието на земеделска…, с. 20.

расли и странични занятия с интензивен труд. Също сдружаване (на кооперативни или други начала) в земеделски начинания, които не намират своя оптимум и стопанско оправдание в индивидуалното стопанство (например млекарници, винарски изби, маслобойни, мелници); същото важи за покупката и използването на по-скъп инвентар (редосеялки, вършачки, трактори). И най-вече – развитие на неземеделските отрасли (индустрия, строителство и минно дело), за да се прелее там част от потенциално излишното земеделско население, а и да се създаде по-голям вътрешен пазар за земеделски продукти. Крайно средство се явява емиграцията към страни с по-големи стопански възможности.

Тежки проблеми на българското село били ниската доходност, натуралността и слабото опазаряване на селскостопанската продукция. Нещата могат да се погледнат най-напред на ниво отделни стопанства. Редица представителни изследвания от 30-те години на XX в. показват ниската доходност на земеделските стопанства. Най-важен е чистият доход, дефиниран като разлика между брутния доход и стопанските разходи; изразен като процент към вложения капитал, той дава възможност да се сравни доходността на земеделското стопанство с тази на индустриалните, търговските и занаятчийските предприятия. Според едно изследване на доходността на 44 земеделски стопанства (недиференцирани по големина) за 1929–1930 г. 40 имали чист доход, 4 нямали, а абсолютен чист доход (т. е. оставащото, след като от чистия доход се извади падащото се на вложения капитал при обикновена кредиторна банкова лихва) имали 1/3 от стопанствата.[84]

Аналогично от 66 земеделски стопанства през 1931–1932 г. чист доход реализирали 86% (92% от стопанствата над 100 дка, 89% от стопанствата между 50–100 дка и 43% от стопанствата под 50 дка). Абсолютен чист доход реализирали 23% от проучените стопанства, главно измежду стопанствата над 100 дка, и нито едно стопанство под 50 дка. Най-голям чист доход на декар имали стопанствата над 100 дка, следвани от тези между 50–100 дка, а най-нисък – под 50 дка.[85]

И отново, от 57 земеделски стопанства през 1932–1933 г. чист доход получили 82% от стопанствата (71% от тези под 50 дка), абсолютен чист доход – 5% от проучените стопанства (нито едно под 50 дка). Чистият до-

---

[84] *Моллов, Янаки, Никола Кондов*. Доходността на 44 земеделски стопанства в България за 1929–1930 година. С., 1932, особ. 20–21, 54–55. Друго изследване на 73 земеделски стопанства през 1930–1931 г. регистрира реализиране на чист доход на 86% от стопанствата, а абсолютен чист доход – на 7%. Вж. *Моллов, Янаки, Никола Кондов*. Доходността на 73 земеделски стопанства в България за 1930–1931 година. С., 1934, с. 55.

[85] *Моллов, Янаки, Никола Кондов*. Доходността на 66 земеделски стопанства в България за 1931–1932 стопанска година. С., 1936, 156–158.

ход на декар бил най-голям при стопанствата над 100 дка, следван тези под 50 дка, а най-малък – при 50–100 дка.[86]

Жизнеспособността специално на съвсем дребните стопанства била постоянно под въпрос, а нещата ставали трудно удържими при лоши реколти, кризи и спадане на цените (като при Депресията след 1929 г.). Тогава задлъжняването нараствало и само социални мерки от страна на държавата (опрощаване и разсрочване на задълженията, несъбиране на данъци и пр.) можели да спасят стопанствата, разбира се, на съответната цена.

Съществуват и изследвания върху доходността на стопанства с различен характер – преобладаващо зърнени, преобладаващо животновъдни и с преобладаване на лозарство и зеленчуци, които сочат като най-доходни тези от втората и третата група.[87]

Селското стопанство оставало в значителна степен натурално, ориентирано към самопрехрана и самозадоволяване (също домашно изготвяне на дрехи и пр.), и само отчасти пазарно. Съответно доходите на селското население били повече в натура – консумация на продукти от собственото стопанство, по-малко в пари. Редица изследвания на репрезентативни стопанства или агрегирано за страната дават представа за степента на натуралност, респективно пазарност. В началото на 30-те години на XX в. едва около 35–40% от брутния доход от българското селско стопанство минавали през пазара (по същото време в САЩ – 70%, Германия – 81%, Швейцария – 85%, Дания – 92%).[88] Проучванията на групи стопанства (споменати преди) също дават 35–40% пазарност на брутния доход.[89]

---

[86] *Моллов, Янаки, Никола Кондов*. Доходността на 57 земеделски стопанства в България за 1932–1933 стопанска година. С., 1936, с. 100.

[87] *Моллов, Янаки, А. Попстоянов*. Характерни групи земеделски стопанства в България. Организация и доходност. С., 1938. От 109 наблюдавани стопанства през 1935–1936 г., обособени в три групи – преобладаващо зърнени, преобладаващо животновъдство, преобладаващо лозарство и зеленчуци – изводът (на 76–78) е, че най-доходни били тези от втората и третата група.

[88] *Тотев, Анастас*. Състоянието на земеделска…, с. 30. Вж. също *Egoroff, Pawel*. Die Landnutzung, p. 106. Според автора в началото на 30-те години на XX в. едва около 35% от стойността на реколтата в България стигала до пазара, а 65% отивала за покриване на собствените нужди. Също у: *Егоров, Павел*. Опит за установяване пазарността на българското земеделско стопанство. – Трудове на Статистическия институт за стопанско проучване при Софийския държавен университет, 1938, № 2–3, 133–162, особ. с. 160. През 1926 г. се опазарявали 30,6% от брутния доход от растениевъдството и 13,5% от животновъдството.

[89] *Моллов, Янаки, Никола Кондов*. Доходността на 57…, с. 84. 37% от брутния доход минавали през пазара, най-голям процент в стопанствата над 100 дка, най-малък – в тези под 50 дка. Също у: *Моллов, Янаки, Никола Кондов*. Доходността на 66…, с. 116. Между 40–65% от бруто дохода минавали през пазара, най-голям процент в стопанства над 100 дка, среден – под 50 дка, най-малък – 50–100 дка.

Слабата пазарност на селскостопанската продукция (при значителна самоконсумация) логично означава по-малък паричен доход от нея. Паричният доход от селското стопанство (растениевъдство плюс животновъдство) за периода 1924–1944 г. съставлявал средно малко над 40% от общия доход от селското стопанство. При това от 1936 г. нататък се набелязва тенденция за повишаване на паричния доход, надвишаващ през някои години 50%, което било резултат от ориентация към по-доходни култури, предназначени за пазара. Най-голям дял в паричния доход от селското стопанство заемало растениевъдството с минимум от 57% през 1932 г. и максимум от 69,2% през 1939 г. (по-нататък над 70% за 1942 и 1943 г.). Животновъдството участвало в паричния доход от селското стопанство със стойности между 21,5% (през 1938 г.) и 29,5% (през 1932 г.).[90]

Сравнително слабото опазаряване на продукцията означава по-малък паричен доход на селското население. Паричният доход на селското население варирал около 40% от общите му доходи за периода 1924–1939 г., а от 1939 г. се покачва до над 50% през следващите няколко години. За сравнение: паричният доход на градското население съставлявал около 95% от доходите му през целия период от 1924 до 1939 г. (и до 1945 г.). За периода от 1924 до 1939 г. паричният доход на глава от селското население бил 6 до 7 пъти по-малък от паричния доход на глава от градското население (по-нататък съотношението намалява до 5 пъти).[91] Ако се отчете задоволяването със собствени продукти, средногодишният доход на глава от активното селско население все пак бил с 30–40% по-нисък от средногодишния доход на работник (който на свой ред бил повече от 2 пъти по-нисък от този на служител и още повече от този на „самостоятелните“ – категория, обхващаща занаятчии, дребни търговци и др.).[92]

Погледнато от още един ъгъл, консумацията в натура за страната съставлявала средно 30% от общия национален доход (включващ и дохода от индустрия, търговия и пр.) за периода 1924–1939 г., макар тенденцията към намаляване да е безспорна: през 1924–1928 г. консумираното в натура било средно 34,6% от общия национален доход; 1929–1933 г. – 30,1%; през 1934–1938 г. – около 30%; през 1939–1943 г. – 25,4%. Намаляването на самоконсумацията означава, че земеделското население се обръщало все повече към пазара, като купувало повече стоки оттам и съответно продавало повече от своето производство.[93]

---

[90] *Чакалов, Асен*. Националният доход…, с. 59.
[91] Пак там, 118–120.
[92] Пак там, с. 127.
[93] Пак там, 129–131.

Според теорията за (успешното) развитие, между град и село, индустрия и земеделие трябва да има тесни връзки и взаимодействия. Градът се нуждае от земеделски продукти за консумация; индустрията също трябва да се развива, като преработва главно местни земеделски продукти. Изкупувайки селскостопанските продукти, градът ще въвлече селото в пазарен обмен и ще създаде покупателна сила на селското население, което на свой ред ще купува произведения от индустрията и така ще стане стимул за понататъшното ѝ развитие. Също така развиващата се индустрия изисква работна ръка и привлича селско население, чието бягство от селото към града освобождава земята за по-едро и рационално производство – т. нар. механизъм на привличане (от града) и на отблъскване (от селото) – pull and push. Нарастващото градско население на свой ред увеличава градската консумация на земеделски продукти и стимулира земеделското производство.

Размяната между града и селото у нас протичала в ограничен мащаб през разглеждания период и не довела до решителни структурни промени. Селото влизало в търговски връзки с града твърде мудно и делът на неопазаряваната продукция (за собствена консумация) оставал твърде голям; градът не привличал селяните, които се задържали в земеделието, създавайки с времето споменатия проблем на свръхнаселение. Ако е принципно вярно, че земеделието (селото) е относително по-инертно, в случая то получавало слаби сигнали и отвън – от индустрията и градското развитие изобщо. Като рекапитулира първите 30 години свободно развитие с ясно съзнание за описания механизъм, Кирил Попов изтъква следното:

> Селянинът у нас няма где да бяга, няма кому да продава, няма и защо да продава. А и капиталистът няма още сметка да купува и концентрира едра земеделска собственост или стопанство. Дребното земеделско стопанство у нас не се руши и не се подравя затуй, защото икономическият ни живот продължава да си бъде тих, муден, нетворящ фактори за рушение и трансформации. Обедняването и даже обогатяването се асимилира вътрешно в стопанството, без да изпъкне навън и даде за резултат, от една страна, пролетаризиране, а от друга – концентрация на едри стопанства. Това е общата характеристика на положението до днес.[94]

Както видяхме, положението се променя по-осезаемо по посока на напредваща комерсиализация на селското стопанство едва през 30-те години на XX в. Започнали да се формират специализирани стопанства, изнасящи

[94] *Попов, Кирил*. Поглед върху икономическото…, с. 219.

изключително на пазара определени продукти и набавящи си на свой ред по пазарен път всичко необходимо. Но собственото снабдяване и изхранване в едно все още силно натурално стопанство си оставало най-важно и само евентуалните излишъци се пласирали на пазара. Това държало нисък паричния доход на стопанина и покупателната му способност, което на свой ред свивало търсенето на индустриални и занаятчийски произведения и оказвало задържащо въздействие върху цялото стопанство.[95]

Известно динамизиращо въздействие върху селското стопанство могла да окаже държавата чрез определена стопанска политика. Обаче земеделието в България като цяло било подценено от политическото ръководство, макар и не толкова, колкото в съседните страни. Промяната на земеделието изисквала не помощни и спасителни мерки, а настойчива и дългосрочна политика, с която българската държава не се нагърбила. Усилията и ресурсите отивали главно в други области – индустрия и особено за военната област. А както сочи европейският опит, развитието на индустрия през XIX и началото на XX в. се предхождало и съпровождало от подем в клоновете на селското стопанство и ставало най-вече чрез разширяване на вътрешния пазар.[96]

В тази връзка немският историк Холм Зундхаузен говори за „пропусната аграрна революция“ в Югоизточна Европа. Той отдава това и последвалата „блокада на развитието“ отчасти на държавната политика (на грубо подценяване на земеделието), отчасти на липсата на мотивация и компетенция за модерен начин на стопанисване у самите селяни, на логиката на полунатурално стопанство според традиционния принцип на „покриване на потребностите“, като особено изостанало било земеделието на Сърбия, докато българското отбелязало известно развитие.[97]

Трудно може да се каже кое от всички обстоятелства се оказало главна спирачка за развитието на българското селско стопанство и обусловило

---

[95] Този ред разсъждения например у: *Ганев, Иван*. Аграрната реформа…, 151–152. Авторът вини за подобно положение най-вече удребняването на стопанствата и ниските цени на земеделските произведения, които не са силен стимул за производство за пазара.

[96] Вж. особено *Senghaas, Dieter*. The European Experience. A Historical Critique of Development Theory. Leamington Spa/Dover, New Hampshire, Berg Publishers, 1985.

[97] Sundhaussen, Holm. Die verpaßte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblokade in den Balkanländer vor 1945. – In: Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa. Roland Schönfeld (Hrsg.). München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 45–60. Специфичните некапиталистически принципи, според които действа полунатуралната „селска икономика“, са анализирани от *Chayanov, Aleksandar*. The Theory of Peasant Economy. Homewood, Illinois, 1966. Съществена тук е ориентацията към удовлетворяване на собствените потребности на селското семейство (определяни от традицията) и прекратяване на труда („самоексплоатацията“), когато те са осигурени; капиталистическата рентабилност не играе роля.

честите кризи в него и кое е по-второстепенно и последица от друго.[98] От една страна са фактори като твърде нееластичната структура на поземлената собственост, изходното раздробяване на земята, увеличено в хода на наследяването. Към това се добавят и независещи обстоятелства, като състоянието на външните пазари и конюнктурата на цените на земеделските продукти. Много важен фактор били комуникациите, които трябвало да доближат земеделеца до пазара – локален и външен. От друг род били зависещи в по-голяма степен от самия земеделец обстоятелства, като изпробването на нови начини за обработка на почвата и по-интензивни култури, преминаване към по-прогресивното животновъдство, изнасяне на пазара на по-голям дял от продукцията и пр., които обаче изисквали известни знания и компетентност, както и инициативност и поемане на риск. С течение на времето настъпили някои позитивни промени. Но като че ли в множеството дребни стопанства над всичко оставал да тегне въпросът за осигуряване на прехраната (основно чрез самозадоволяване), а не мисълта за повишаване на продуктивността и износ за пазара. По-силен подтик за позитивна промяна дошъл в навечерието на Втората световна война, отчасти с търсенето на селскостопански продукти от Германия, но след войната развитието поело в твърде различа насока.

КООПЕРАТИВНО ДЕЛО

Кооперативното дело се разглежда в този контекст, доколкото кооперативното сдружаване било препоръчвано като главно средство за преодоляване на проблемите на нашето дребно земеделие и за постигане на стопански прогрес. То е оправдано и от голямото значение на земеделските кредитни кооперации у нас в началото и по-късно (макар че те са само един от типовете). Най-сетне, земеделското управление силно фаворизирало кооперациите като инструмент на своята политика и тъкмо земеделски дейци превърнали кооперативизма в идеология на „третия път“, различен от капитализма и социализма.

Кооперативното сдружаване и взаимопомощ изобщо са присъщи най-вече на дребни съществувания като земеделците (и градските занаятчии).

[98] Вж. за проблемите на развитието на Балканите до Втората световна война у: *Daskalov, Roume*n. Development in the Balkan Periphery Prior to World War II: Some Reflections. – In: Südost-Forschungen, 57, 1998, 207–244. Вж. също за наченките на модернизация на Балканите (в съавторство с Холм Зундхаузен). Daskalov, Rumen, Holm Sundhaussen. Modernisierungsansätze. – In: Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch. Hatchikjan, Magarditsch und Stefan Troebst (Hrsg.). München, C. H. Beck, 105–135.

Видният теоретик на кооперативизма и радетел и деец на кооперативното движение у нас Кирил Попов определя същността и целта на кооперациите така:

> Кооперацията има за цел чрез взаимопомощ и сдружение на слабите да създаде условия, за да се проявяват те на капиталистическото стопанско поле като творчески елементи и фактор със строго определена цел: поевтиняване резултатите на стопанския труд за самите кооператори. Кооперацията е извикана като реакция на експлоатацията. […] Кооперацията има за цел чрез развитието на чувството на солидарност, на идейност, на гражданско и стопанско съзнание да постави основите на новото общество.[99]

Докато Кирил Попов разглежда кооперацията като стопански фактор все пак на полето на пазарно-капиталистическа дейност, като една допълнителна стопанска форма, други автори я противопоставят рязко на капиталистическото предприятие като организация на самодейност и самозащита на широките маси. Според Прокопи Киранов капиталистическото предприятие преследва предприемаческа печалба, а кооперацията реализира „по-висок доход на труд или икономия в консумативния бюджет на домакинствата“; акционерното дружество е безлично и анонимно и акцията е абстрактна величина, а кооперацията е „стопански колективитет“, „неразделно и органическо цяло“, „съвкупност от отношения“; членовете на капиталистическото дружество са свързани само чрез представлявания от тях капитал и чрез процента на печалбата, а членовете на кооперативното сдружаване участват в общо стопанство и съществува взаимно проникване между него и стопанствата на нейните членове. Наистина, кооперацията участва на свободния пазар като отделен стопански субект (който продава или купува стоки или предлага труд), но решаващи за нея са не тези външни отношения, а вътрешните отношения между членовете (продажба на тях, събиране на произведения от тях, кредитиране и пр.).[100]

Накратко, кооперацията тук се рисува „идеалнотипически“ като солидаристична, персоналистично-органична, трудова и в крайна сметка некапиталистическа за разлика от анонимното, преследващо печалба като самоцел, експлоатиращо чужд труд капиталистическо предприятие. Обяснимо авторът въздига в идеал тъкмо по-солидаристичния тип кооперация, каквито

---

[99] *Попов, Кирил*. Положение на кооперациите в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 9–10, 449–463, цит. на 461–462. За дейността на Кирил Попов в кооперативното дело вж. *Стоянов, Димитър*. История на кооперативното движение в България. Част 1 (1863–1910). С., 1937, 200–215.

[100] *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България. С., 1928, 8–15.

то са по идея земеделските кредитни кооперации (на Райфайзен), а не по-„индивидуалистичния“ тип (на Шулце–Делич), залегнал в основата на популярните банки.[101] Още по-далече отива друг теоретик на аграризма и кооперативизма – Михаил Геновски, който вижда в тоталното кооперииране трети път на развитието и нов „обществен строй“, а именно солидаристки, трудов, без експлоатация, нито социалистически, нито капиталистически.[102] Социалистите (широки) от своя страна са правили опити да обвържат кооперативизма по някакъв начин със социалистически цели, например като „по-низша“ и преходна форма на социализация на собствеността и средствата за производство (до „окончателното вливане на кооператизма в социализма“), но и като средство за издръжка на партийни агитатори и функционери. При това на кооперативите, подобно на синдикатите, се е предписвала роля на средство в борбата за социализъм (а не на цел сама по себе си).[103]

Преди да проследя развитието на кооперациите у нас, нека скицирам някои общи положения и международни развития. Има най-различни видове кооперации според типа дейност: кредитни, консумативни (за сдружена

[101] За разликата между идеите на Шулце–Делич за организиране на кооперативен кредит, които са в основата на популярните банки, и тези на Райфайзен, които са в основата на земеделските кредитни кооперации, вж. *Кашев, С*. Кооперативните идеи в нашите стопански и социални отношения. – Стопанска мисъл, 1, 1929–1930, № 4, 130–153, особ. 151–152. В кооперацията на Шулце–Делич преобладават индивидуалистични тенденции (също самопомощ, самоуправление, солидарна отговорност), а в тази на Райфайзен – християнско-етични и колективистични (включително сътрудничество отвън, от държавата, от обществени и частни организации). Земеделската кооперация преследва освен стопански цели, също и социални – цялостно повдигане на бита на земеделеца. За да има тя успех, са необходими тесни стопански и духовни връзки между членовете. Обратното е при градските кооперации, където има само стопански интерес.

[102] *Геновски, Михаил*. Общественост и култура. С., 1939, 148–149, 193–216. По-подробно тези възгледи са разгледани в частта за селяните.

[103] В България становището за кооперативизма като социалистическо дело се застъпва например от *Брънеков, Петър*. Кооператизъм, демократизъм и социализъм. – Ново общество, 1, 1906, № 6, 527–534; Кооператизмът в България. – Общо дело, 5, 1904–1905, № 7–8, 570–576. Против социалистическите идеи за кооперацията, вж. *Райков, Д*. Неоснователни претенции. – Демократически преглед, 4, 1906, № 8, 824–831; Кооперативното дело и широките социалисти. – Демократически преглед, 3, 1905, № 17–18, 401–404 ; *Влайков, Тодор*. Радикалнодемократическата партия и кооперативното дело. – Демократически преглед, 7, 1909, № 8, 849–856; *Гидиков, Стефан*. Кооператизъм, демократизъм, социализъм. – Демократически преглед, 4, 1906, № 9, 961–963; Кооператизмът. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 11, 246–251; № 12, 267–270; № 13–14, 317–321. Както изтъкват тези автори, кооперацията не води към социализъм, понеже не унищожава частната собственост, а само изменя начините на използването ѝ; тя наистина има социална роля като оръжие на социално слабите в икономическата борба, но в рамките на демокрацията, и от това не следва социализъм и пр. Всъщност социалистите са искали по-скоро да използват кооперацията за финансиране и евентуално за социалистическа пропаганда и възпитание на кооператорите. Впрочем същото за свои цели правят и радикалите.

покупка и доставка на едро), производителни (за преработки и продажби), спестовно-застрахователни, трудови и пр. Самите кооперации по своята идея могат да бъдат ориентирани повече към печалба или към взаимопомощ (като Райфайзеновите – по името на основателя им в Германия). Понататък, в кооперациите може да бъде застъпено повече или по-малко държавното начало, например когато им се отпускат държавни кредити или се контролира дейността им.

Интереси към кооперациите проявявали и партиите, които търсели чрез тях обществено влияние, платени служби за свои функционери (в управителни органи на кооперативните централи) и източник на партийни средства (в случая с чисто партийни кооперативи). Оттук се пораждали противоречия, като на принципа на „чистия кооперативизъм“ (политически неутрализъм) противостои партийният кооперативизъм. В Германия се стигнало до раздвоение на кооперативното движение, като потребителните кооперации се обособили в отделен съюз, свързан със социалистическата партия; оттам конфликтът се прехвърлил в Международния кооперативен съюз. След войната центробежните сили в кооперативните среди на Запад се засилили: свои кооперации създавали и разни съсловия и класи (земеделци, работничество, занаятчийство, чиновничество), а също разни религии и църкви (католици, протестанти и др.). Специално социалистите след войната се надявали да използват кооперацията като инструмент за социализация на благата и такива опити се правят в Германия и Австрия, също в революционна Русия. В земеделието опитите за социализация се натъквали на особени трудности, доколкото земеделските стопани са убедени привърженици на частната собственост и противници на социализма; централистичният социализъм пък отрича идеята за самопомощ и самоуправление на кооперациите. Затова в Русия т. нар. колективизация била наложена с кръв и глад и всъщност представлява нещо коренно различно.[104]

Пропагандата на кооперативното дело в България започва от селото, където се слага и началото му.[105] Първите инициативи били насочени към създаване на селски кредитни кооперации, за да се задоволи нуждата на българския земеделец от дребен личен кредит и да се изтръгне от ръцете

[104] За противоборството между „чистия кооперативизъм“ и използването на кооперациите (първо от социалистите) за партийни цели и класова борба в международен план вж. *Кашев, С.* Кооперативните идеи…, 143–146. За насилствената колективизация от сталински тип у нас, която няма нищо общо с доброволното кооперирane, вж. *Мигев, Владимир*. Колективизацията на българското село (1948–1958). С., Университетско издателство „Стопанство“, 1995.

[105] Вж. авторитетните работи на *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България…; *Попов, Кирил*. Моменти от създаването и развитието на кооперативното движение в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924, № 1–3, 3–24; *Стоянов, Димитър.* История на кооперативното…

на лихварите. Ранни пропагандатори на кооперативната идея били Българското земеделско дружество (основано през 1896 г.) чрез неговото списание „Орало“ и Икономическото дружество чрез неговото списание (което излиза от 1897 г.). Първата кооперация – кредитна, от Райфайзенов тип – се създава през 1890 г. в с. Мирково, Пирдопска околия, от училищния инспектор Т. Йончев, подпомогнат от Тодор Влайков (тогава учител там). Но тя останала изолирано дело. В края на века започва по-широка агитация за идеята на кооперативно сдружаване, и то главно за основаване на кредитни земеделски сдружения, т. е. взаимоспомагателни каси от Райфайзенов тип. Носители на тази пропаганда били агрономи и служители на земеделските каси, преобразувани през 1903 г. в Българската земеделска банка (БЗБ), заедно с местни хора – учители, свещеници, общински служители и др. През 1899 г. местни дейци (учители и свещеници) основали кооперации в няколко села в Русенско под покровителството на банковия контрольор на Русенската земеделска каса Илия Стефанов, които се закрепили. През 1903 г. в Русенска околия вече имало 20 сдружения, от които 19 били кредитирани от земеделската каса.[106]

Създаването на кооперации през ранния период срещало редица трудности – недоверчивостта на масата селяни към „орташки предприятия“, изискваната солидарна отговорност и задължения към цялото, гоненията на кооперативни дейци, особено местни учители, от селските чорбаджии и лихвари и пр. Една от пречките за създаването на кооперации бил търговският закон, който третирал всяко кредитно сдружение като акционерно дружество и от членовете на управителния съвет се изисквали големи парични гаранции, непосилни за дребните селяни в управителните съвети на кооперациите; през 1903 г. гаранцията била намалена.

След 1903 г. кооперативното дело става държавна политика. Българска земеделска банка станала главен инструмент за образуването на кооперации и изместила частната инициатива. Стимулът бил предоставянето чрез БЗБ на държавен кредит под формата на „колективни записи“ за солидарно отговорната кооперация, а не като личен земеделски кредит на отделни индивиди; именно този кредит, а не толкова набираните от членовете малки собствени средства, станал главен стимул за кооперирането.[107] В лице-

[106] По-подробно за ранните земеделски взаимоспомагателни сдружавания вж. *Стоянов, Димитър*. История на кооперативното…, 145–171.

[107] Това е съвсем ясно казано в окръжно на банката от 24 юли 1904 г.: „Организацията на земледелските спестовни дружества е много проста. По-добрите селяни в едно село, на брой до 20 души, основават тъй нареченото дружество или селско-заемна каса, която има за цел да им отпуща заеми, когато им потрябват. Освен членските вноски, те не внасят други суми; затова нужният капитал им се доставя от нашите клонове…“ Цитирано по *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България…, с. 58. Имало и случаи на злоупотреби. В село Телиш кооперация-

то на своите чиновници в местните клонове БЗБ се превърнала в основен агитатор и пропагандатор на кооперацията; нещо повече, самите чиновници основавали кооперации и влизали в тях. За подмяната на частната самоинициатива с държавен почин и изкуственото насаждане на кооперации могат да се приведат редица свидетелства, като следното:

> Началниците и по-малките чиновници на клоновете станаха агенти на кооперацията, която, от друга страна, се считаше комай за не по-друго от една обикновена агенция на банката. Банката бе твърде щедра в отпускането на кредити и за банковия чиновник не беше трудно да придума няколко души селяни да си основат „кооперация“.[108]

Така кооперативната инициатива изхождала от „интелигентни дейци“, в селата – най-вече учители, агрономи, свещеници, под ръководството на банковите чиновници. Селското население било още твърде невежо и с ограничен хоризонт, затворено в кръга на своята всекидневна работа, за да се самоорганизира по какъвто и да било начин. При това положение в началото не може да се говори за убедено възприемане на кооперативната идея и съзнателно сдружаване, а по-скоро за доверие на селяните в банката, даскала и попа. Въпросът е, че вместо само да стимулира кооперативното движение в началото, държавната инициатива и по-нататък подменяла частната и я опекунствала, с което деформирала същността на кооперацията. Разбира се, тъкмо това гарантирало по-голям размах на кооперативното дело. Кооперативите се създавали най-вече за да получат достъп до държавно кредитиране при изгодни условия (по-ниска лихва, търпимост към просрочване на задълженията и пр.); при това БЗБ при кредитирането отдавала предпочитание на кооперативи пред индивиди.

До 1903 г. имало едва 37 кооперации (според други сведения – 28), локализирани главно в Русенски окръг и няколко в Софийски окръг. След като БЗБ се заела енергично с кооперативното дело като своя политика, темпът на основаване на кредитни кооперации се засилил и до края на 1910 г. били образувани 721 кредитни селски кооперации (от общо 900 коопера-

---

та била основана от по-първите селяни, т. е. търговци, лихвари и пр., и няколко бедни земеделци за камуфлаж. Те изтеглили целия разрешен кредит, разпределили го помежду си и го използвали в търговските си предприятия (пак там, с. 43).

[108] *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България…, с. 68. В подобен смисъл и горчивите думи на един кооперативен деец: „Не са селяните, които ги създават. Кооперациите никнат в ръцете на чиновниците на Българска земеделска банка. Те са с чувството, че кооперациите са техни. Учители, свещеници, и те са вътре.“ – Във: *Дичев, Петко*. За българското селско стопанство и за кооперацията в 40 години. Сборник от трудове 1890–1930. Т. 1. С., 1933, с. XXI.

ции) с по 10–20 членове, съставени главно от дребни и средни земеделски стопани, но с добре представени в ръководствата учители и свещеници.[109]

Съществен въпрос е как се употребявал раздаденият от държавата чрез БЗБ на земеделските кооперации кредит, наричан в отчетите на банката „пласмент на средствата“. Според източниците (материали в БЗБ) огромната част от кредитите отивала за недвижимости (покупка на имоти и строеж на сгради) или за непроизводителни цели (изплащане на данъци, на заеми и за разни консумативни домашни нужди); много малък процент (едва 13% от кредита за 1907 г.) отивал за продуктивни цели (посеви, покупка на добитък, земеделски оръдия), каквото би трябвало да е истинското предназначение на кооперативния краткосрочен кредит. С други думи, вместо да служи за рационализиране на селското стопанство като един икономически рационален кредит, кооперативният кредит служел предимно за конвертиране на частни заеми и отърваване от лихварството, както и за консумация. При това положение кредитните кооперации преди войните не успели да окажат по-дълбоко влияние върху селското стопанство по посока рационализиране и интензифициране.

Заедно с това задлъжнялостта на кооперациите към БЗБ нараствала. Самата БЗБ имобилизирала много от средствата си чрез раздаване на кредит на кооперациите и в един момент (след 1907 г.) била принудена да намали кредитирането, което показателно имало за резултат намаляване на темпото на увеличаване на кооперациите и довело до криза в много от тях (поради грешки и липса на здрава кредитна политика у самите кооператори). Имобилизирането на кредита на банката, дължащо се на просрочване и отлагане на връщането на средствата от кооперациите, става трайна характеристика на портфейла на БЗБ, допринасяйки за неговата неподвижност и нередовност.[110]

В началото на века започват да се създават и градски кредитни сдружавания от типа на Шулцево–Деличовите популярни банки в Германия. През 1903 г. била основана първата популярна банка в София, а до края на 1910 г. имало 12 популярни банки, най-вече като форма на кредитна взаимопомощ на занаятчиите. До Първата световна война (1915 г.) били основани още 13 популярни банки.

Основават се и други видове кооперативи – потребителни, т. е. консумативни (за изгодно закупуване на стоки на едро), и застрахователни. В края на века била основана (под влияние на социалдемократите) първата

[109] *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България…, с. 65, 67, при кредитирането с. 74; *Стоянов, Димитър*. История на кооперативното…, 174; *Попов, Кирил*. Моменти от създаването…, с. 14.

[110] *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България…, 75–79.

потребителна кооперация – кооперативна фурна в Пловдив (1899 г.), последвана от потребителни кооперативни сдружения в Ямбол, Казанлък и Сливен. Виден деец в тази сфера бил социалистът К. Бозвелиев. Също под социалистическо влияние през 1903 г. била основана консумативната кооперация „Братски труд“ на чиновниците (главно от БНБ) в София. През 1904 г. била основана Учителската спестовно-застрахователна кооперация (каса) – за застраховка „Живот“ на участниците учители. През 1905 г. се създало Чиновническото кооперативно спестовно-застрахователно дружество, което се превърнало в голям застрахователен институт (за живот, пожар и злополука) с над 100 000 членове в цяла България. Така кооперативното движение надхвърлило селото и обхванало градската интелигенция, особено чиновници и учители.[111] Самата селска кредитна кооперация се развила по посока и на общи доставки и продажби (т. е. към потребителна).

На този етап кооперациите започнали да изпитват нужда от специално законодателство и покровителство на държавата, както и от обединяване в по-широки съюзи. През 1907 г. бил приет първият закон за кооперативните сдружения в България (изработен според унгарския). Също през 1907 г. в София по инициатива на местни дейци и на кооперативното отделение на БЗБ се състоял конгрес на българските земеделски кооперации, на който бил основан Главен съюз на българските земеделски кооперации. Съюзът се поставил от основателите на принципа на пълен политически неутралитет.[112] Обаче още отначало се оформили групи с различни възгледи и интереси – банкови чиновници, от една страна, кооперативни и политически дейци (най-вече радикалдемократи), от друга страна. В края на 1909 г. в България вече имало 604 кооперации, от които 559 кредитни, а към Главния съюз се числели 318 от последните.[113]

Освен по политическия неутралитет (и за състава на ръководното тяло) възникнали спорове и по кредитирането на кооперациите. Дотогава всички кооперации се кредитирали от БЗБ, която имала специален кооперативен отдел, но с умножаването на исканията за кредит това станало затруднително за нея. Лансирала се идеята за специален кредитен институт на кооперациите. Част от ръководителите идеолози на кооперацията в Главния съюз били за независима кредитна централа към съюза (макар и създадена с дър-

[111] *Попов, Кирил*. Моменти от създаването…, 6–9.

[112] По-подробно за създаването на този кооперативен съюз у: *Стоянов, Димитър*. История на кооперативното…, 254–262. Както изтъква авторът, още по време на този първи конгрес се създали два лагера: единият – на чиновниците от БЗБ, а другият – на дейци от провинцията, много от които привърженици на Радикалдемократическата партия и агрономи от Българското земеделско дружество. Така се сложило начало на борби за влияние, също между партиите. Вж. за съюза също *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България…, 254–263.

[113] Данните от *Попов, Кирил*. Моменти от създаването…, 10–11.

жавни средства), а други били за кредитен обществен институт със засилено държавно участие, който да обслужва всички кредитни кооперации (а не само обединените в Главния съюз). На пореден конгрес през септември 1909 г. в Пловдив Главният съюз се разцепил в резултат на обезсмислилите „неутралитета“ партийни борби, като част от кооперациите се отделили и образували нов Централен съюз на земеделските кооперации. Двата съюза влезли в борба, а специално Главният съюз – и с кооперативното отделение на БЗБ (което фаворизирало Централния съюз).[114]

Решението на спора за кооперативния кредитен институт дошло от държавата с основаването през 1910 г. на Българската централна кооперативна банка (БЦКБ) по инициатива на министъра на финансите Андрей Ляпчев, която да кредитира всички кооперации в България. По статута на тази банка държавата запазвала пълен контрол над кооперативното дело, доколкото всички кредитирани от нея кооперации се смятат за нейни членове, следователно под нейно пряко ръководство. Освен кредитната функция тя имала отдел за доброволно застраховане против градушка и на едрия рогат добитък – против болести. Но тя разполагала с много ограничени средства, понеже БЗБ ѝ прехвърлила своите трудносъбираеми вземания от кооперациите (по този повод се казало, че „вързали кооперациите за празна ясла“). Новата банка била атакувана веднага от Главния съюз и на свой ред влязла в конфликт с кооперативните съюзи и централи, като ги игнорирала и общувала пряко с отделните кооперативни сдружения. Възприетата от банката политика на намеса във вътрешния живот на кооперациите и неприязън към техните организации била и реакция на нездравото стопанисване и нередовности в дейността на много от тях (и търсене на гаранция за своите капитали).[115] През 1920 г. БЗНС върнал кооперациите за кредитиране отново към по-мощната БЗБ.

---

[114] За страните и обстоятелствата около разцепването вж. *Стоянов, Димитър*. История на кооперативното…, 271–283. Служителите при БЗБ смятали, че земеделските кооперации не са в състояние да ръководят собствена кредитна централа, а имало и различия по въпроса за конвертиране на старите задължения на кооперативните сдружения към банката. Но самото разцепване, макар предварително организирано, било резултат най-вече на борби между партиите за влияние в ръководството (широки социалисти и земеделци, към които се присъединили и някои банкови чиновници против радикали, демократи, прогресисти), прикривани зад лозунги за политически неутралитет на кооперативното движение. Такава е версията за разцеплението на *Влайков, Тодор*. Върху разцеплението в Съюза на земеделските кооперации. – Демократически преглед, 7, 1909, № 8, 953–978. Подобно е мнението на Петко Дичев, според когото въпросите за кооперацията били размесени с партийните борби за влияние: *Дичев, Петко*. За българското селско…, с. XXI.

[115] По-подробно за обстоятелствата около създаване на банката и за началната ѝ дейност у: *Стоянов, Димитър*. История на кооперативното…, 287–305. Банката била създадена като държавно учреждение, а не като кооперативна каса при един от двата враждуващи съюза, кое-

През 1914 г. двата враждуващи съюза се слели в Общ съюз на земледелските кооперации. Тази организация разгърнала основната си дейност след войните, като отначало се занимавала с неуспешна търговия със зърнени храни и с други неуспешни търговски инициативи, а после се ограничила в посредничество на кооперациите при доставки на земеделски инвентар; в крайна сметка съюзът натрупал голям пасив в сметката си при БЗБ.

През 1914 г. и градските кредитни кооперации – популярни банки – създали свой Съюз на популярните банки. Той бил значително по-успешен. Същинската му дейност започнала след войните, когато се занимавал с доставки за градските кооперации на продоволствени припаси, материали и занаятчийски инструменти. Главните средства за тази дейност съюзът набирал не от БЗБ (и БЦКБ), а от влоговете на членуващите в него популярни банки, които на свой ред взели големи кредити от БЗБ и БЦКБ; по този начин той успял да се превърне в кредитна централа на своите популярни банки.[116]

КООПЕРАЦИИТЕ ПРЕЗ ВОЙНИТЕ И СЛЕД ТЯХ

В развитието на кооперациите по време на войните и след тях се набелязват някои нови моменти. Държавата се обърнала към кооперациите от консумативен тип като агент в разпределението на недостигащите хранителни продукти. Създадената през Първата световна война Дирекция по прехраната дала силен подтик за образуване на нови кооперации, които били изключително консумативни и при нормираните пазарни цени реализирали големи печалби. Дадените на кооперациите привилегии при снабдяването и търговията с продукти създали трескав спекулативен дух в много от тях. В анархията на стопанските отношения частният търговски капитал също се възползвал от положението и започнал да действа под маската на кооперации. Ето как описва Кирил Попов изопачаването на същността на кооперацията по време на войните и по-късно:

> И ние днес у нас, в България, сме пред едно странно явление: антагонистите на кооперацията навлезли в нея и стремящи се да се чувству-

---

то щяло да изложи държавните капитали на опасност от разхищение при партийни и изобщо партизански борби. БЦКБ просъществувала до 1934 г., когато се сляла с БЗБ. За банката вж. също *Ганев, Венелин*. Централната кооперативна банка и нашите земеделски кооперации. – Списание на Българското икономическо дружество, 16, 1912, № 6, 341–375.

[116] *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България…, 263–266; *Попов, Кирил*. Моменти от създаването…, 11–15.

> ват в нея като у дома си! Вместо елиминиране на търговеца-посредник – основният принцип на кооперацията, – нахълтване и ширение на посредниците-търговци в кооперацията; вместо заместване на акционерния капитал и форма с кооперативен капитал и форма – другият основен принцип на кооперацията, – нахлуване и ширене на акционерния капитал в кооперацията и използуването ѝ; вместо задружност и взаимопомощ на слабите в името само на техните стопански интереси и стопанска солидарност и пълно елиминиране на политическите и партийни различия – пълно политическо боядисване на кооперациите. Вместо сдружение и съюзи на лица – сдружение и съюзи на капитали. Резултатът е явен. Той е налице. Ние днес сме пред прага на профанация, деградиране и израждане на кооперацията. Ние днес сме пред факта на псевдокооперацията.[117]

Имало в частност псевдокооперации на кръчмари и бакали, кооперации с неопределени дялове, в които влизали акционери и цели фабрики, кооперативни централи начело с председатели на управителни съвети на едри акционерни дружества (и по този начин навлизане на акционерен капитал в кооперациите), популярни банки на търговци, търсещи пласмент на своите капитали и пр.

Докато преди войните имало почти изключително селски кредитни кооперации, след войните те били около половината сред най-разнообразни други кооперации и финансово най-слаби. През 1920 г. действали 977 кредитни сдружения (от тях 75 популярни и локални банки); през 1924 г. – 1241 (от тях 110 популярни и локални банки); през 1926 г. – 1413 (от тях 155 популярни и локални банки). Общият брой на индивидуалните членове на всички тези сдружения бил над 178 000 през 1924 г. и почти 218 000 през 1926 г.[118] Градските кредитни сдружения били значително по-големи и по-добре снабдени с капитал от селските; размерът на селските бил средно по стотина души, на градските – 4–5 пъти повече. Популярните банки разполагали с известни свободни средства и дори се явявали кредитори, докато земеделските кооперации били с хронически недостиг на средства и голяма задлъжнялост към своята кредитна централа. И през този период продуктивният кредит на членовете на селските кредитни кооперации далече изоставал от непродуктивния (за данъци, заеми, домашни нужди и пр.); значителен бил и делът на заемите за покупка на земи и строеж на къщи, който би трябвало да е дългосрочен имобилиарен кредит.

---

[117] *Попов. Кирил*. Положение на кооперациите…, 452–453. В подобен смисъл за спекулативния дух и използването на кооперациите по това време вж. и *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България…, 47–54.

[118] Данните от *Киранов, Прокопи*. Кооперациите в България…, с. 83, 87, 321.

При описаното положение след войните на преден план в кооперативното движение излезли консумативните (потребителните) кооперации, занимаващи се с кооперативни доставки и общи продажби, и производителните кооперации (за доставки на материали, преработки и продажба), а личният дребен кредит (кредитната кооперация) отстъпил на задно място. Самите граници между типовете кооперации се размили, доколкото повечето се занимавали с общи доставки и продажби. През 1920 г. имало 387 действащи потребителни кооперации, през 1924 г. – 220, а през 1926 г. – 168. Трябва да се отбележи краткотрайността на много от създаваните потребителни кооперации, преследващи конкретни цели.

Значително разпространение след войните получила и производителната кооперация в общата форма за покупко-продажби, а някои били свързани с преработки. От този тип имало млекарски и сиренарски кооперации, а също лозарски (например винарската кооперация „Гъмза“ в с. Сухиндол, основана през 1912 г.), овощарски, тютюневи (например голямата тютюнева кооперация „Асенова крепост“ в Станимака, дн. Асеновград, основана през 1919 г.), пчеларски (като пчеларската кооперация „Нектар“, създадена през 1920 г.) и др. От този тип била и голямата електропроизводителна кооперация „Въча“, основана през 1919 г. и превърната през 1921 г. във воден синдикат.

Под влияние на съществуващата след войните жилищна криза възникнали и жилищни кооперации за строеж на жилища. Най-сетне, създали се и някои застрахователни кооперации и посмъртни каси; както се каза, пионер в тази област било Чиновническото спестовно-застрахователно дружество (1905 г.).

Имало отделни слаби опити за кооперативна обработка на земята в края на 30-те години на XX в. (след няколко неуспешни предходници), но като цяло тази форма се натъквала на недоверие въпреки преимуществата при използването на селскостопанска техника и пр. Разбира се, тук става дума за кооперииране при запазване на собствеността.[119]

След войните се създават и още няколко общи кооперативни съюза: Съюз на производителните кооперации (1919 г.), Съюз на лозаро-винарите (1920 г.), Съюз на занаятчийските кооперативни сдружения (1919 г.) и др.

---

[119] За наченките на това вж. силно прокомунистическата История на кооперативното движение в България. Т. 1. С., 1987; т. 2. С., 1990, особ. 75–80, 279–296. За съвременни свидетелства вж. *Заимов, Христо*. Кооперативното обработване на земите. – Известия на Министерството на вътрешните работи и народното здраве, 15, 1941, № 12–13, 11–22. Авторът описва по-подробно един опит от 1939 г. в с. Върбовка, Севлиевско.

Членовете на всички кооперации варирали между 470 000 и 570 000 души.[120]

След войните партиите решително насочили вниманието си към кооперациите.[121] Първа Социалдемократическата партия основала през 1919 г. своя кооперативна централа „Напред“ с обширни задачи. Започнала с обединяване на създадените от нея 7 консумативни кооперации, в края на 1923 г. тя вече имала под своята централа 67 кооперации с 50 000 членове; притежавала фабрика за платно, голяма мелница и разни други производства. Също през 1919 г. комунистическата партия основала голямата кооперация „Освобождение“ на строго централистични начала и със значителна дейност – продоволствени магазини и разпределителни пунктове в много населени места, закупуване и продажби на значителни суми. През 1923 г. тя брояла около 70 000 индивидуални членове. През март 1923 г. била разтурена по ЗЗД като имаща непосредствена връзка с обявената извън закона комунистическа партия.[122] Опити да създадат свои кооперативни централи предприели и Народната партия – народняците (централата „Мир“), и Демократическата партия („Солидарност“), но те имали кратък живот. Радикалите основали „Изгрев“, а земеделците – „Народен магазин“ и Земеделската съюзна кооперативна банка.

Привърженикът на политическия неутралитет в кооперациите, К. Попов, обяснява какво означава намесата на партийния принцип в кооперациите:

> То значи кооперация, в управлението на която да се настанят *наши* хора (к. а., К. П.), да използуват облагите от управлението наши *хора*, да се създават синекури за *наши* хора, да се употреби кооперацията за

[120] *Киранов, Прокопи*. Кооперацията в България…, 177–233, данни на с. 219, 324; *Попов, Кирил*. Моменти от създаването…, 15–16; За различните сфери на дейност на кооперациите също *Ралев, П*. Ръст на кооперативното движение в България. – Архив за стопанска и социална политика, 7, 1932, № 3, 280–284.

[121] За партийните домогвания към кооперациите тогава вж. и *Влайков, Тодор*. Да пазим кооперативното дело. – Демократически преглед, 13, 1920, № 7, 511–521. За партийните кооперации и *Попов, Кирил*. Моменти от създаването…, 17–18; Положение на кооперациите…, 456–458.

[122] Влиянието на БКП върху кооперативното движение е проследено подробно в написаната от комунистически позиции История на кооперативното движение…, т. 1, 189–194 (Потребителните кооперации под социалистическо влияние), 349–360, 365–369 (Градските потребителни кооперации на БКП след болшевизирането); т. 2, 13–18 (Кооперация „Освобождение“ и разтурването ѝ); 159–165 (Горският кооперативен съюз и позициите на БКП и БЗНС в него), 223–229, 375–376 (Съюз на жените кооператорки), 300, 305–310 (Позициите на БКП в Горския кооперативен съюз), 364–367 (Съюз на кооперациите в България под влияние на БКП), 371–375 (Съюз на кооперативните служители под влияние на БКП), 398–413 (Младежко кооперативно движение под влияние на БКП), 478–494 (Горските кооперации и партизаните).

> създаване на *наши* хора. Преобърнато това в цифри, това не може да не даде преди всичко по-големи производствени разноски, а след това като общ резултат, намаление на конкурентоспособността, а като краен резултат – невъзможността да устои подобна кооперация в борбата с конкуренцията. Но това не е всичко. […] партийните кооперации очакват отвън, от *партията*, особено дошла на власт, да им създава благоприятни условия. Вие разбирате вече значението на тоя бацил на разложение. Вие разбирате, че с какъвто резон може да се чака да дойде нашата партия на власт, за да даде изгоди на *нашите* кооперации, със същия резон трябва да очакваме, когато падне *нашата* партия от власт и дойде друга, *нашите* кооперации да бъдат погнати, а другите – фаворизирани.[123]

Особено внимание заслужават аспирациите на БЗНС към кооперативното движение и средствата за тяхното постигане. Основаното през 1909 г. кооперативно сдружение при БЗНС „Народен магазин“ се разраснало и играело голяма роля по време на земеделското управление. Вече на власт, БЗНС се стремял да превърне кооперацията изобщо в инструмент на стопанската си политика, като сложи под свой партиен контрол всички кооперации в селата и ги обедини в своя централна организация. Целта била цялата търговия на селото (също износът) да се извършва посредством контролирани от БЗНС кооперации, които да служат и като негова политическа опора и източник на материални средства.

В края на 1919 г. БЗНС основал Земледелческа съюзна кооперативна банка (ЗСКБ), която започнала да агитира за присъединяване към нея на всички земеделски кооперации и влязла в борба с Общия съюз на българските земеделски кооперации. За засилване на своите кооперации управляващият БЗНС прибягнал към Консорциума, т. е. създадения монопол за износ на зърнени храни, действал от 5 декември 1919 до 24 септември 1921 г. (когато бил разпуснат след намеса на Репарационната комисия). Кооперациите на БЗНС получили специални привилегии при изкупуването на зърнените храни за Консорциума, в който участвала и ЗСКБ. През 1920 г. ЗСКБ се трансформирала в синдикална централа, за да действа по-успешно за присъединяване на всички земеделски кооперации, синдикати и съюзи. Започнала със 17 индивидуални членове, през 1923 г. тя брояла 89 колективни и 4974 индивидуални членове. Свалянето на БЗНС от власт прекъснало неговите опити за овладяване на кооперативното движение.

Именно по времето на БЗНС кооперациите получили най-много привилегии: към кредитирането сега се добавили и монопол в изкупуването на житото (по закона за износа на зърнени храни), и данъчни облекчения.

[123] *Попов, Кирил*. Положение на кооперациите…, с. 457.

Дори ентусиаст на кооперативното дело като Кирил Попов вижда в създаването на подобни привилегии за кооперациите нарушаване на съжителството с частната инициатива и (като страничен ефект) подхранване на нови апетити на псевдокооперацията.[124] Освен че кооперацията станала място за отхранване на партизани, с осигуряването на така благодатна почва за дейност, там нахлул капиталистически дух. Прехвърлянето на кооперативното дело изцяло към държавата пък означава прехвърляне върху нея и на всички отговорности, рискове и последици.[125] Казано на днешен език – приватизиране на печалбите, социализиране на загубите. И наистина, земеделското управление представлява връх в изсмукването на Българската земеделска банка, към която отново били придадени кооперациите (през 1920 г.) и средствата ѝ били насочени към амбициозни инвестиционни проекти.

Изключителните привилегии, които БЗНС дал на кооперациите, били отменени след свалянето на земеделците от власт. По-нататък кооперациите имали известни, но неголеми финансови облекчения – освобождаване от данък занятие, а процентът на облагане на кооперациите по данъка върху приходите на лицата и дружествата бил почти приравнен с този на частните лица и дружества (според закона от 1925 г.).[126]

През 1934 г. БЗБ и БЦКБ били слети в единна банка – Българската земеделска кооперативна банка (БЗКБ). Същите слабости на кредитирането се повтарят – имобилизиране на средствата на банката, „пласирани“ в кооперативите (но и в държавата и общините) и трудна възвръщаемост. Дори през добрата по реколта 1936 г. само 15% от длъжниците на банката се издължили. Това създавало на банката проблеми с ликвидността и ограничавало възможностите за даване на друг кредит. Нейният избор бил между това, да предаде задълженията за съдебно събиране или да ги представи като вложен капитал; и тя се успокоява в отчета си, че „грамадната част от населението има желание за плащане, стига за това да има и най-малката възможност“. Повечето т. нар. пласменти, т. е. заеми (където заемите на кооперативните сдружения заемат доминиращи място), били всъщност несъбираеми вземания (лоши кредити), прехвърляни от година на година. Целите, за които се използвали заемите (през 1936 г.), били отново същите – не продуктивен кредит (за покупка на машини и подобрение на стопанството), а главно оборотен кредит за посрещане на дългове и потребител-

[124] *Попов, Кирил*. Моменти от създаването…, 18–20; Положение на кооперациите…, с. 460.

[125] *Кашев, С*. Кооперативните идеи…, особ. 147–152.

[126] *Киранов, Прокопи*. Кооперациите в България…, 343–344.

ни нужди (над 50%) и кредит за покупка на имот и строеж на сгради (над 21%) и за добитък (24%).[127]

В една излязла наскоро книга стопанският историк Румен Аврамов тълкува кооперативизма силно негативно от гледна точка на икономическия либерализъм и рационалност. А именно като стопанска форма на (патриархалистка) комуналност с егалитаристка и популистка идеология (на взаимопомощта", чрез която се търси спасение от (или алтернатива на) безличния капиталов пазар и стопанския индивидуализъм. Според автора в България кооперативизмът имал голям успех, понеже се опрял на дълбоки патриархалистки, солидаристки нагласи сред едно бедно и търсещо опора в стабилни общности население. Той се подкрепял силно от държавата и се превърнал направо в държавна доктрина, като не само се пропагандирал и насърчавал от нея, а бил фаворизиран (в кредитиране, търговия, данъчно облагане и пр.) пред други форми на частен капитал (например акционерен). Но главното – кооперациите се развили като институции, обединени в съюзи, изградили мощна финансова структура (около банките БЗБ и БЦКБ) и водели борба за икономическо влияние. Те генерирали преразпределителни схеми и блуждаещи финансови потоци, приучвали към меки финансови ограничения и така действали във вреда на частния капитал и на една по-здрава финансова политика. Докато другаде кооперативизмът се схващал като коректив на капитализма, у нас по-скоро се приемал като негова алтернатива. Кооперативизмът става запазена марка на българската икономическа самобитност. Същият автор изтъква сродството на кооперативизма с други комунални идеологии, като социализма и комунизма.[128]

Нещата сигурно стоят така от гледна точка на чистата икономическа рационалност, изисквана от либералната доктрина (прилагана впрочем не съвсем последователно и другаде). Но това е доста строга мярка за българските реалности – тогава и по-късно. Във всеки случай, кооперацията у нас в хода на нейното развитие означавала твърде различни неща с различен стопански и социален смисъл. Някои видове кооперации и отделни кооперативни начинания имали здрав стопански резон и ефект. Други били кооперации на военното и следвоенното „грюндерство" с неговите силно спекулативен смисъл и ефимерност. Капиталът (акционерен и пр.) тук просто мимикрирал като кооперация, за да използва разните фаворизации. Съвсем друго нещо са опитите за използване на кооперациите като ин-

[127] *Пиперов, Андрей*. Земеделското стопанство…, 98–101. Също наскоро: *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001, с. 136.

[128] *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век…, 26–30.

струмент на стопанска (и партийна) политика от управляващите. При подобно свързване с властта кооперацията лесно се превръща в инструмент на „социализиране“ на загуби и „приватизиране“ на блага и създала своите заинтересувани от източване на държавни ресурси лица.

Кооперативното сдружаване специално в земеделието имало определено значение, макар държавното кредитиране да се изразходвало главно за разни потребности или за земя и да не допринесло особено за неговото рационализиране. По този начин то само отчасти изпълнявало стопански цели, а имало повече социален смисъл, който също не е за подценяване – подпомагане на селяни, облекчаване положението на длъжници и пр. Така то изиграло важна роля за закрепването на дребното селско стопанство. Наистина кооперирането не се оказало – и трудно можело да бъде – панацеята на дребното земеделие. Но тъкмо понеже неговите възможности са принципно ограничени, няма особен смисъл да се разглежда като стопански неуспех.

ГЛАВА СЕДМА
ИНДУСТРИЯ

Следващото изложение тръгва от състоянието на индустрията непосредствено след Освобождението. Спирам се на спора „индустрия или земеделие“ и на водената от държавата политика на защита на индустрията в разните ѝ форми. Разглежда се развитието на „едрата“ (протежирана) индустрия и се отбелязват клоновете, където бил постигнат по-значителен напредък, както и неуспехите. Обсъжда се ефективността на индустриалния протекционизъм по разни показатели, включително съотношението между резултати и жертви. Най-сетне, отбелязва се появата на някои нови форми на организация със стремеж към монополизиране.

УПАДЪК НА ЗАНАЯТИТЕ И РАННА ИНДУСТРИЯ

Освобождението заварило страната с известен промишлен потенциал, най-вече развито занаятчийство и манифактура, главно текстилна (вълнена) в подбалканските градчета. В това отношение България била по-добре от Сърбия и Гърция в началото на тяхната независимост. Твърде скоро започнал и във всеки случай рязко се засилил упадъкът на занаятчийството (ако приемем с някои автори, че е започнал по-рано). Това е икономически факт, направил огромно впечатление на съвременниците, оставили ред тъжни свидетелства за замирането на цветущи преди градчета с пресъхването на техния поминък.[1]

Често даваните обяснения за упадъка на занаятите са западната фабрична конкуренция (започнала още след Кримската война), загубата на обширните османски пазари и ограничаването в тесните нови граници. По-комплексно обяснение на ситуацията дава силно ревизионистки настроеният британски стопански историк М. Палайрет.[2] В предхождащите Освобождението десетилетия българската промишленост постигнала значител-

[1] Доклад от бюрото на Пловдивската…, 98–99. Също анкетата за икономическото състояние на жителите на Карлово и Сопот, предизвикана от бунтове на отчаяни предачки срещу вноса на евтина фабрична вълнена прежда, което ги лишавало от препитание. Вж. Рапорт на комисията по изучаването на икономическото положение на населението в градовете Карлово и Сопот (от П. Наботков, председател).

[2] *Palairet, Michael*. The Balkan Economies…, 81–84, 171–202, 243–258, 271–297, 310–341, 357–370. Цитираните страници засягат специално България.

но развитие на протоиндустриална основа в симбиоза със селското стопанство, което на свой ред постигнало известна комерсиализация и монетизация. След Освобождението настъпили регресивни стопански тенденции на „сърбизация“ на българската икономика, най-вече оселячване и преминаване на селяните към самопрехрана, съпроводени с упадък на активния преди занаятчийски и търговски живот и намаляване на значението на градския сектор. Упадъкът на протоиндустриалната промишленост се дължал според този автор не толкова на вноса отвън (макар че и той имал значение) и не толкова на загубата на пазари (османският всъщност се запазва до войните, а се губят босненският, сръбският и други), колкото на стесняването на вътрешния пазар, липсата на достатъчно суровини и поскъпването на работната ръка. Стесняването на пазара на свой ред се дължало на оттеглянето на селяните в значителна степен към натурално стопанство и домашно тъкане при снабдяването им със земя и спирането на турския данъчен натиск, отчасти и на емигрирането на важните за пазара турски потребители. Суровините (и специално вълната) не само намаляли поради повишената самоконсумация, но и се влошили с упадъка на животновъдството. Друг действащ върху занаятите фактор бил недостигът на работна ръка поради преселването на много хора от старите занаятчийски центрове към равнините или на административни длъжности в София и другите големи градове, още повече че при влошените условия заплащането не можело да е високо. Специално що се отнася до финитe вълнени платове и дрехи, градските потребители, особено по-заможните, се ориентирали към внос, а родната индустрия се явявала неконкурентна в този сектор на пазара. Така вътрешният пазар на местната текстилна индустрия се отрязва откъм два края: „отгоре“ – чрез вноса, и „отдолу“ – чрез домашната „индустрия“.[3]

Трябва да се отбележи, че не всички занаяти западнали или поне не в еднаква степен, а някои успели да се съвземат; по-нататък възникнали и се развили и нови занаяти.[4] Между старите занаяти и появяващите се нови индустрии имало известна приемственост. Нови текстилни фабрики възникнали отчасти в старите протоиндустриални центрове (Габрово, Сливен), отчасти на нови места в други градове (Варна), понякога създадени от чужденци.

---

[3] Ibidem, 81–84, 186–202, 243–258, 271–297.

[4] *Георгов, Илия*. Бележки по въпроса, каква народостопанска политика трябва да следва България. – Демократически преглед, 3, 1905, № 14–15, 326–332; *Хинков, Христо*. Новото занаятчийско законодателство. – Списание на Българското икономическо дружество, 14, 1910, № 7–8, 499–515, особ. 500–501, 514; Занаятчийството и средствата за подпомагането му в България. – Демократически преглед, 8, 1910, № 9, 997–1012; № 10, 1125–1147.

Създаващата се индустрия се характеризира със следните черти. „Фабриките“ били дребни и представлявали по-скоро големи занаятчийски работилници. Само някои били снабдени с механична сила, а в останалите преобладавал ръчният труд. В някои клонове домашното производство, занаятът и модерната фабрика дълго останали да съжителстват, понякога в симбиоза. Например там, където тъкането се извършвало не с механична сила, а на дървени станове и ръчно (както в Сливен в края на XIX в. за разлика от Габрово, Карлово, Самоков и пр.), индустрията се различавала само количествено от домашното производство. В този случай фабриките дори раздавали работа на жени по домовете – да тъкат с фабрична прежда платове. Домашното производство в случая става придатък на фабричната индустрия, наподобявайки един вид разпръсната манифактура, а където няма фабрики, то съществува самостойно (в този случай само си приготвя и преждата от вълна).[5]

Трудно се създавал слой от модерни предприемачи, макар да не липсвали желаещи да опитат. Една извадка от доклад на търговско-индустриална камара от края на XIX в. разкрива проблема:

> У нас има едно особено понятие за ролята на предприемача в производството. Всеки, който има малко-много пари, смело си прикача титлата предприемач в производството, щом у него дойде една идея да построи една парна мелница, една спиртна фабрика, една предачница с тъкачница, една пивоварница и пр. Но основателно разбиране на техниката на индустрията, в която влага капиталите си, основателно познаване на условията на производството, начина на доставката на сурови материали, начина на продажбата на произведената стока, състоянието на външната конкуренция по неговата фабрикация, ролята на обращаемий капитал в производството и пр., и пр. неща – са повечето пъти неизвестни на основателите на различни фабрики. […] Много пъти последствията биват печални за предприемача.[6]

Характерните слабости на едно начинаещо и незряло индустриално производство прозират в описанието на текстилната индустрия в Габрово в навечерието на войните, където тя била най-напреднала и механизирана (докато в Сливен се работело още на дървени станове). Сред тях са: дребни предприятия поради стремежа на всеки към самостоятелност, липса на

[5] Доклад от бюрото на Пловдивската…, 81, 99–101. Преминаването от самостоятелност на тъкачите към зависимост от търговците (т. нар. разпръсната манифактура) е нагледно показано от Манолов по примера на килимарството в Чипровци: *Манолов, Ив*. Килимената индустрия в Чипровци. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 4–5, 264–274.

[6] Доклад от бюрото на Пловдивската…, 6–7.

доверие и оттук – неспособност на предприемачите да се сдружат и да обединят капиталите си (освен между близки приятели или роднини), както и да наберат чужди капитали, мислене надребно и недалновидност и повтаряне на старото и пр.[7] Един доклад на Софийската търговско-индустриална камара от 1896–1897 г. регистрира началните трудности за сдружение от всякакъв вид (кооперация, акционерни дружества), дължащи се и на липсата на доверие между дребните и разпокъсани производители:

> Между нашето население, както вече се каза, никак не е развита идеята за съдружаванията, които са дали бляскави резултати в културните страни. Отсъствието на доверие и на най-елементарна честност, от една страна, а от друга – безкрайният индивидуализъм – естествени плодове на културната и морална неразвитост на занаятчиите – пречат най-много на дружественото дело да се въдвори и да вземе по-големи размери.[8]

По-нататък: липсвало съгласие и единодействие дори между съдружниците, които често се стремели да извлекат повече облаги лично за себе си. Понякога избраните (от съдружниците и акционерите) за ръководители на дружеството си определяли прекомерно високи заплати и в трудни моменти давали пари в заем на собственото дружество с голяма лихва. Не се мислело перспективно и мащабно. Дори при наличие на значително търсене (от турски търговци) предприятието не се разширявало. Същевременно се проявявал силен стремеж към облаги от държавата, която всяка фабрика се стремяла да има като сигурен и постоянен клиент. А тъкмо в ония предприятия, които дълги години продавали главно на държавата, можели да се констатират стагнация, липса на разширяване и усъвършенстване.

Рядко се правело проучване на пазара, отсъствала гъвкавост в приспособяване към вкусовете на консуматора, а типичното поведение било пасивност и очакване клиентът да дойде сам:

> И наистина, кой директор, управляющ текстилно заведение, е загубил 20–30 дена, ако не повече, в съседните страни, с които българската текстилна индустрия има традиционни връзки още като домашна индустрия? Кой стопанин или управляющ на българска вълнена фабрика е обиколил Архипелага, бреговете на Мала Азия и др.? А първото условие за успешна експортна търговия е всестранно и точно проучване на потребностите на самите консуматори. […] Нашите индустриалци се

[7] *Цончев, Петър*. Навеяни мисли върху текстилната индустрия у нас. С., 1909, с. 4 (отпечатък от Списание на Българското икономическо дружество, 12, 1908, № 7–8, 449–462).

[8] Доклад до г-н Министъра на търговията и земеделието…, с. 63; аналогично на с. 42.

> задоволяват с това, че „лазовете“ сами, на крака им идат, и като изключим някои села и градове от Одринско и Македония, които се посещават от някои наши вълнари и гайтанджии, ние не знаем другаде да са ходили нарочно с цел за търсене пазар. […] Ние ще повторим пак, че турският пазар, кога го съвършено загубим, тогава ще се сетим да го търсим.[9]

Особено характерни били слабата вътрешна специализация на производството и предпочитанието към по-евтиния неквалифициран и непостоянен труд (експлоатиран с дълго работно време) пред постоянни работници и специалисти, които трябва да се възнаграждават по-добре, но чиято работа е по-производителна:

> Работническият персонал в българските текстилни фабрики, с изключение на Сливен, е малко постоянен, защото мнозинството е женски и детски, особено в Габрово. Индустриалците, като не съзнават този недостатък на труда – непостоянството му, – сами с действията си го поддържат. Така например често пъти се уволнява по-добрият работник или майстор, защото „станал скъп“, и го заместват с новак или по-малко опитен; местят се често пъти работниците от една машина на друга, а някои фабрични заведения си подмамват работниците и майсторите, като първите не всеки път оставят на същата работа. […] Нашите работници днес са по-слаби досежно изработеното и в количествено, и в качествено отношение от другарите си на Запад, благодарение именно на това непостоянство на труда.[10]

Липсата на специализация, неразполагането с еднородни суровини, както и хитруването за непосредствена изгода имали за резултат неравномерност на качеството и несходство на произведеното с мострите (т. е. отсъствие на стандартизация), а оттук и неакуратност при изпълнение на поръчките изобщо. Всичко това водело до загуба на доверието на клиента и в крайна сметка – до загуба на пазара.[11]

СПОРЪТ „ИНДУСТРИЯ ИЛИ ЗЕМЕДЕЛИЕ“

В твърде примитивните стопански условия след Освобождението и при слабостта на частния капитал държавата трябвало да поеме изявено модернизираща роля в икономиката. Още повече, че начело на управлението заста-

[9] *Цончев, Петър*. Навеяни мисли…, 8–9.
[10] Пак там, 10–11.
[11] Пак там, с. 12.

нали модернизационно настроени образовани елити (интелигенция). Насоките на стопанската политика станали предмет на обществен спор (продължил докъм 1903 г.), накратко и заострено казано – „индустрия или земеделие“.[12] Привържениците на активна индустриална политика – по-настъпателната страна в дебата – аргументирали в духа на индустриалния протекционизъм (за начинаещи индустрии) на Фридрих Лист; оттук идва и срещналият отворени уши национален аргумент за индустриализирането като средство за самостоятелност и независимост на държавата. Сред ярките защитници на активна индустриална политика са Георги Т. Данаилов (съосновател на Икономическото дружество), Иван Евстратиев Гешов, Лазар Паяков и Иван Бояджиев (тогава редактори на издаваното в Свищов списание „Промишленост“), В. Юрданов, Ив. Златаров, Александър Цанков и др.[13]

За подпомагане на индустрията се изказва по свои съображения и социалистическото движение в лицето на Димитър Благоев (особено радикално) и Янко Сакъзов (с известна грижа за засегнатите слоеве и против онези, които са „провъзгласили официално капитализма“). На въпроса, „индустрия или земеделие“, Димитър Благоев отговаря решително: „индустрия“. Селското стопанство според него се раздробява, отслабва и се пролетаризира. Съвременният прогрес се извършва само в индустрията, която върви към все по-голяма концентрация в едро машинно производство.[14] Причината за такъв ентусиазъм за капиталистическо развитие, разбира се, е надеждата, че така ще се създаде пролетариат, от чието име социалистите се борят за коренно преустройство на обществото.[15] От тази

[12] Представянето на спора у: *Тошев, Динко*. Принос за изучаване индустриалната политика на България от Освобождението до Балканската война. Варна, 1941, 74–87.

[13] *Гешов, Иван Евст*. Постановление на Първия български земледелческо-промишлен събор. – Във: *Иван Евст. Гешов.* Спомени и студии. С., 1928 (работата е от Пловдивското изложение през 1892 г., когато заседавал този събор), 319–339, особ. 333–337. Препоръчва се насърчение на индустрията по подобие на румънския закон, но има и много препоръки за развитие на земеделието, транспорта и пр. Също: *Данаилов, Георги*. Индустрия или земеделие. – Летописи, 2, 1901, № 5, 107–109; Какви трябва да бъдат задачите на нашата икономична политика. – Летописи, 2, 1901, № 7, 149–152; *Паяков, Лазар*. Икономически поглед върху България. – Промишленост, 1, 1888, особ. с. 4, 113, 134–137; *Бояджиев, Иван*. Няколко думи за повдигането на народната ни промишленост. – Промишленост, 1, особ. 38–42, 54–58. Вж. и *Цанков, Александър*. Нашата индустриална политика. – Списание на Българското икономическо дружество, 13, 1909, № 1, 1–26, особ. 14–18.

[14] *Благоев, Димитър*. Икономическото развитие на България. Индустрия или земеделие. Варна, 1903, 57–59, 78–79, 82–84, 92–93, 96–100, 261, 264–266, 271–275. Янко Сакъзов пише в списание „Ден“.

[15] *Благоев, Димитър*. Икономическото развитие…, с. 82, 126, 282. Както забелязва радикалът С. Гидиков, социалистите като че ли искат пролетаризирането на „средната класа“ (земеделци и занаятчии). Вж. *Гидиков, Стефан*. Демокрация и икономическо развитие. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 4, 76–79, особ. с. 79.

гледна точка дребните собственици (все едно дали земеделци или занаятчии) са обречени на разоряване и не трябва да се правят опити да им се помага, а напротив – трябва да се облекчи създаването на едра индустрия. Иронията, че Благоев задминава дори Гешов в настояването за развитие на индустрия и в пренебрежението към селото, е забелязана от видния стопанския историк Александър Гершенкрон, занимавал се специално с българския случай:

> В ентусиазма си за капиталистическо развитие и в готовността си да използва всяко оръдие на правителствената политика Гешов, просто капиталистически бизнесмен, обучен в текстилните фабрики на Ланкашър, не може да съперничи на социалиста Благоев, който е продукт на революционното движение сред руските университетски студенти и последовател на Плеханов.[16]

Възгледът за непременно пропадане на дребните собственици (занаятчии и селяни) се оспорвал от привърженици на Радикалната партия въз основа на български и чужди данни; те дори се застъпват за заздравяването им чрез една политика в полза на „средните класи“ (Mittelstandspolitik).[17] С предимството на погледа назад се вижда, че в българските условия занаятите и дребното производство в широк смисъл проявили изключителна жилавост чак края на периода. Нещо повече, тук трудно може да се постави рязка граница между индустрия и занаятчийско производство, понеже самата индустрия оставала предимно дребна и полузанаятчийска.

Другата страна в спора са привържениците на по-активна аграрна политика. Тук били хора с народнически схващания и известен „романтизъм“ (Н. Кърджиев, Петър Габе и др.), които възразявали срещу високите данъци на селяните, бюрократизирането на държавния апарат и високите заплати на държавните чиновници, а някои се изказвали и за запазване на земеделската задруга. Но най-авторитетен защитник на аграрната политика в спора е Димитър Яблански (сред основателите на Българското икономическо дружество), който се обявява изрично против всякакви жертви за местната индустрия и в подкрепа на модернизирането на земеделието и

[16] *Gerschenkron, Alexander*. Some Aspects of Industrialization in Bulgaria, 1878–1939. – In: *Alexander Gerschenkron*. Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1966, 198–234, esp. 218–219.

[17] *Георгов, Илия*. В защита на проповядваните от нас принципи. – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 5, 87–89; Бележки по въпроса…, особ. 329–331; *Недялков, Ал*. Занаятчийският въпрос и законопроектът за еснафството. – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 2, 23–27; *Гидиков, Стефан.* Демокрация и икономическо развитие; Вж. и *Хинков, Христо.* Новото занаятчийско законодателство…, особ. 500–501, 514; Занаятчийството и средствата…, особ. 1134–1135.

животновъдството. Любим негов пример е Дания, която при по-малка територия от България имала много развито и продуктивно земеделие и животновъдство и съответен селскостопански износ. Сред предлаганите мерки за подпомагане на земеделието са откриването на „образцови ферми“, които да учат селяните на по-добро редуване на посевите, торене, сеене на фуражни храни, да им доставят семена и земеделски инструменти и машини, породист добитък за развъждане и пр. Друга мярка е земеделска просвета на населението от „пътуващи учители“ и в казармата – чрез практически курс по земеделие и скотовъдство. Яблански обръща специално внимание на животновъдството и животинските продукти (сирене, масло и пр.) поради високата възнаграждаемост на този труд.[18] И други видни общественици и икономисти се застъпвали за подпомагане на земеделието, но без да се противопоставят на активната индустриална политика (например Никола Генадиев, Иван Евст. Гешов, Григор Начович). На практика препоръчваното от Яблански и дори повече било осъществено от аграрната политика на държавата (земеделски училища, образцови земеделски стопанства, кредитиране на селяните); друг въпрос е, че аграрната политика се прилагала повърхностно и недостатъчно настойчиво.

Интересно е, че против индустриалния протекционизъм се чуват гласове от самите търговско-индустриални камари. Например в един доклад (на Варненската търговско-индустриална камара) от 1897 г. се препоръчва подкрепа преди всичко на земеделието. Изброяват се в частност мерки като евтин земеделски кредит, земеделски сдружавания, практическо земеделско образование, намаляване на данъците и пр. Повдигането на благосъстоянието на земеделското население ще увеличи неговите потребителни сили и така ще създаде условия и за една (скромна) индустрия. Същият автор е скептичен по отношение на възможностите за развитие на индустрия, понеже вътрешният пазар у нас е твърде тесен, външни пазари липсват, а и страната не може да бъде конкурентоспособна при толкова поразвити страни. В резултат цикълът на развитие на индустрията скоро ще спре, дори при наличие на политическо покровителство. Освен пазари на индустрията са необходими и евтини свободни капитали, и „сръчна“ работна ръка, които у нас също тепърва трябва да се създават. Въвеждането на протекционистични мита ще съкрати вноса, ще повдигне цените и ще намали вътрешното потребление, с което ще се отрази зле върху огромната

[18] *Яблански, Димитър*. Земледелческата криза у нас…, особ. 244–249; Каква трябва да бъде икономическата политика на България – изобщо, и частно – спрямо съседните ѝ държави. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 4–5, 205–263, особ. с. 226, 232–247. Впоследствие обаче Яблански променя възгледите си и възприема това, което е отричал.

част от населението, без да може да стимулира индустрията (поради намаленото потребление); най-сетне, другите страни ще правят съответни спънки за българския износ, който е главно земеделски, и така ще повлияят зле върху основната част от населението.[19] Все предвиждания, които ще се окажат пророчески.

По подобен начин председателят на Софийската търговско-индустриална камара предупреждава в своя доклад от 1898 г., че протежираните индустрии може да не успеят да станат конкурентоспособни (на външната конкуренция), докато бъдат протежирани с мита, така че, след като спре митническата протекция: „индустриалното развитие на страната ще се окаже само един фарс, а скъпите произведения, поради вносните мита, само един данък, който е бил изкарван от кесиите на консуматорите“.[20]

Въпреки това стопанската политика за подкрепа на индустрията била (според един по-късен неин изследовател) предопределена и не зависела от изхода на спора. Това се обяснява с ред тогавашни обстоятелства. Най-общо, слабата диференциация на социалните слоеве не е обвързвала и политическите партии с представяне на жизнени интереси на техните последователи, така че стопанската политика в началото се определяла в зависимост от възгледите на политическите водачи или под натиска на малки обществени групи вън от политиката. А водачите на политическите партии били убедени в необходимостта от едра индустрия, включително като начин за създаване на възможности за земеделието. Факт е, че законите за насърчаване на индустрията са създадени от три различни партии (законът от 1895 г. – от Народната партия при кабинета на Константин Стоилов с министър на финансите Иван Евст. Гешов; законът от 1905 г. – от Либералната партия при кабинета на Рачо Петров с министър на земеделието и търговията Н. Генадиев; законът от 1909 г. – от Демократическата партия на Александър Малинов с министър на търговията и земеделието Андрей Ляпчев). Тази убеденост била споделяна и от повечето народни представители, и от политически активната интелигенция, жадна за конструктивна стопанска дейност (и произхождаща често от занаятчийски среди). Всички стояли под дълбокото впечатление на индустрията в напредналата част на Европа, която въплъщавала прогреса. Виждало се е, че промишлеността е по-продуктивна и носи повече доходи от селското стопанство. Най-сетне, във време на всеобщ патриотичен порив насърчаването на „родната промишленост“ се възприемало като въпрос на чест и патриотичен акт за укрепване

[19] Доклад върху икономическото състояние на района на Варненската…, особ. 7–8, 11–19, 87. Докладът е от Х. Николов.

[20] Доклад до г-н Министъра на търговията и земеделието…, с. 27. Аналогично у: *Пиперов, Никола*. Данъците в България. С., 1901, 108–111.

на самостойността и независимостта на страната срещу чужденците (които ни „отнемат хляба“), без да се мисли за евентуалните потърпевши.

Към това трябва да се добавят настояванията на известни заинтересувани страни, малкото вече изградени индустриалци, но и уплашени от чуждата конкуренция занаятчии; още повече че насърчаването на индустрията се представяло като подпомагане и на занаятите (без да се изтъкват противоречията между тях). Притежателите на свободни капитали, натрупани чрез търговия, строителство, държавни доставки, лихварство, големи заплати и пр., също са мислели, че могат да постигнат печалби чрез влагане в индустрия. Обратно, аграрните интереси не били ясно оформени и добре защитени, дори когато след 1900 г. в Народното събрание влезли представители на БЗНС; и Радикалната партия, която по това време се обявявала в защита на „средните слоеве“ (т. е. занаятчии, квалифицирани работници, свободни професии), не противопоставяла различна стопанска политика.[21]

Трябва да се подчертае, че веднъж възприета, индустриалната политика била следвана в различни форми през целия период до Втората световна война. Това е може би най-последователно провежданата у нас държавна стопанска политика.

ИНДУСТРИАЛЕН ПРОТЕКЦИОНИЗЪМ

Най-общо, има два типа мерки за подпомагане на индустрията – митническа политика като форма на косвено насърчение (класическият протекционизъм на Лист) и пряко насърчаване на индустрията чрез специални индустриални закони.[22] Митническата протекция чрез високи защитни мита дава възможност на дадена индустрия да работи при по-високи производствени разноски, отколкото чуждата, и така да издържа на конкуренцията. Специалните мерки пък не пречат на чуждата индустрия да проникне на вътрешния пазар, но вносните произведения срещат местни предприятия, които не плащат данъци, внасят безмитно, превозват евтино стоките си и т. н. и по този начин намаляват производствените си разноски. Това обаче

[21] *Тошев, Динко*. Принос за…, с. 74–75, 87–90, 98; Развитие на едрата индустрия в България при системата на протекционизма. Варна, Държавен университет „Кирил Славянобългарски“, 1946, 28–29, 34–36.

[22] Описание на системата на протекционизма и на законите при: *Тошев, Динко*. Принос за изучаване…, 90–139; Индустриалната политика на България след Първата световна война. Варна, 1943, 9–31; Развитие на едрата…, 36–55; *Бобчев, Константин*. Промишлена политика. С., 1932, особ. 140–194, спец. за законите 172–194. Също описание на законите у: *Тодоров, Димо*. Насърчаваната индустрия и индустриалната политика в България. С., 1933, 6–15 (отпечатък от Стопанска мисъл, 3, 1932–1933, № 4).

поставя защитената индустрия в привилегировано положение спрямо останалата местна индустрия, докато чистата митническа защита не прави разлика между местните индустрии.

Българският протекционизъм си е служил и с двата типа мерки – последователно или едновременно. Обвързаността на държавата (по Берлинския договор) със сключените от Турция търговски договори, т. нар. капитулации (предвиждащи само 8% адвалорно мито), не давала отначало възможност да се води митническа политика, въпреки че тъкмо така виждали народните представители борбата срещу разоряващия внос. Затова се тръгва по пътя на пряко насърчение чрез специални закони. Митническото косвено насърчение се засилва в периода до войните със сключването на двустранни търговски договори, но достига до крайност в междувоенния период, преминавайки за определено време в свръхпротекционизъм. Докато действала митническата защита, прякото насърчение също се запазило под различни форми.

Законите за насърчаване на местната индустрия се предхождат от няколко по-ранни опита. През 1883 г. бил приет закон за развитието на народната промишленост, съгласно който стражарите и войниците, а също разсилните трябвало да се обличат с местни вълнени платове (шаяци и аби), разширен със закона за задължително носене на местни дрехи и обуща от 14 март 1897 г., според който всички държавни служители трябвало да се обличат и обуват с произведения на местната индустрия. Идеята да се въздейства върху консуматорите в полза на местната текстилна индустрия обаче имала твърде скромни успехи. Може да се спомене и един закон за „повдигане на копринената индустрия“ (от 1891 и 1896 г.), друг – за насърчение на развъждането на овце с доброкачествена вълна (от 1891 г.), и пр.

Били приети общо няколко специални закона за насърчение на родната индустрия: закон от 1895 г. (с допълнение през 1897 г.), закон от 1905 г., закон от 1909 г., а след войните – закон от 1928 г. Споменатите закони са типологически сходни. Има още един закон за индустрията (от 1936 г.), но с различен характер. Първите четири закона определят насърчаваните видове производства и размера на насърчаваните предприятия (ценз), характера на насърчителните мерки (облаги) и срока, през който те са в сила. Цензът, който трябва да има едно предприятие, за да бъде насърчавано, е определен в разните закони според броя на работниците (20 души по закона от 1895 г., 15 – по закона от 1905 г., 10 – по законите от 1909 и от 1928 г.), според двигателната мощност (най-малко 5 конски сили по закона от 1905 г., 10 к. с. по закона от 1909 г.) или според вложения капитал (25 000 лева по закона от 1895 г., 20 000 лева в следващите три закона). Общо цензът е твърде нисък, което определя твърде дребния размер на българското „едро“ производство.

Самите облаги са от два типа: общи, за които не е необходим ценз и са по-малки, и специални, които именно са главните и изискват ценз. Типични специални облаги по нашите закони били: освобождаване за известен срок от някои данъци (данък върху занятието, данък сгради) и от гербови такси (върху договори, акции и др.); освобождаване на вносните суровини от мито; превоз на машини, суровини и произведени стоки по БДЖ с 35% отстъпка; отпускане безплатно от държавата на места за фабрични постройки вън от населените места (също за постройка на шосе или жп линия от фабриката до някой държавен път); предпочитане за държавни и общински нужди на произведенията на насърчаваните фабрики пред чуждите, ако при равно качество цената им е до 15% (според закона от 1926 г. – 5%) по-висока от чуждите произведения с платено мито; свързване на държавата с договори за доставки от такива фабрики (при гарантирана печалба на предприятието 20% над костуемата цена). Законите от 1905 и 1909 г., също този от 1928 г. дават концесии, т. е. специални облаги за произвеждане на даден продукт в определен район само на едно предприятие (но без забрана и други предприятия да произвеждат същия продукт в същия район, като ползват само общите облаги). Индустриални концесии се дават само на по-едри предприятия, които отговарят на определени условия. Законът от 1928 г. ограничил специалните облаги най-вече с премахване на безмитния внос на сурови материали, на някои данъчни облекчения и намаляване на размера на законово определената печалба при държавните доставки (от 15 на 5%).

Общите облаги (въведени за първи път в закона от 1905 г.) не изискват ценз от предприятието, което може да е близко до занаятчийско, и са в помалък размер. Такива са например безмитен внос на машини и инструменти, безмитен внос на сурови материали, когато те се внасят за преработване с цел да бъдат изнесени (за разлика от безусловния безмитен внос на суровини като специална облага), безплатно отстъпване на държавни и общински места до 5 дка за строеж на предприятие, безплатно ползване на водна сила, 35% отстъпка за превоз по железниците, право да се свърже предприятието с шосе или жп линия с БДЖ и др. Общите облаги се премахват със закона от 1928 г.; по-точно облаги се дават само на предприятия с ценз, които принадлежат към изброени от закона индустрии. Характерно е, че във всички закони до 1936 г. намесата на държавата е ограничена само до контрол на изпълнението на законите за индустрията и труда, а иначе свободата на индустриалците била пълна.

След войните политиката на покровителство на местната индустрия достига до крайностите на свръхпротекционизъм. Това се извършва най-вече чрез засилване на митническото покровителство, което става по-важно от прякото насърчаване. Подобна политика била в духа на международна-

та стопанска обстановка и в развития Запад, където относително свободната търговия от предвоенния период се заменя с ограждане срещу чуждата конкуренция, което рязко свило обема на международната търговия. Митническата (непряка) протекция у нас се засилвала постоянно и особено през 1928 и 1930 г. и след въвеждането на „контингентна търговия“, т. е. на ограничителен режим върху вноса поради недостиг на валута след 1931 г. В много случаи степента на митническата защита достигала забранителни мита в размер на 50–100–200% над стойността на стоката, което спирало всякакъв внос. С високи мита се защитавали както старите индустрии (мелничарска, вълнено-тъкаческа, кожарска, спиртоварна), така и нововъзникващи. Под митническа протекция след войните се създават някои нови индустрии, главно железолеярство и производство на някои метални изделия, на цимент, фурнири и шперплат, памучно предачество и копринено тъкачество, каучукови изделия, бои и лакове, сапун, хартия, захар и захарни изделия, месни и растителни консерви, растителни масла и др. Може да се спомене и допълнителното (подмолно) увеличаване на митническото облагане чрез събирането му не върху официалния (установяван от БНБ) разменен курс между златния и книжния лев в условията на инфлация от края на войната, а чрез различен курс, установяван от митниците изключително с цел увеличаване на митото (игрите с курса продължили и след стабилизирането на лева.).

Докато вносът на произвеждани и от местната индустрия стоки се облагал с високи мита, необходимите за насърчаваната местна индустрия сурови материали (и полуфабрикати) били облагани минимално. Въведената през 1922 г. адвалорна такса върху вноса на суровини е само 3%. През 1931 г. било прието увеличение на адвалорната такса (върху безмитния внос) на 8–25%, а през следващите години – още няколко увеличения, които фактически премахнали тази важна облага на индустрията. Приетата през 1936 г. митническа тарифа вече не допуска никаква стока без митническо облагане, а суровите материали се облагали понякога до 60% от стойността им, което обезсилвало привилегиите на протекционизма.

Крайното митническо облагане увеличава цените на вътрешния пазар, понеже на практика означава включване на (част от) стойността на митото в цените на произведените от местните индустрии продукти, доколкото техните цени се равняват по обмитения внос. Така митническата свръхпротекция довежда до намеса на силен извънпазарен фактор при определяне на цените на родните индустриални произведения (особено на новите производства) и допринася за прословутата „ножица на цените“ между тях и селскостопанските стоки, за образуването на които действал предимно пазарният фактор. Макар за „ножица на цените“ да започва да се говори едва

със стопанската криза от 1929 г., подобно несъответствие съществувало през целия период. Най-сетне, в условия на бавно увеличаване или дори намаляване на доходите на селското население митническият свръхпротекционизъм и обусловеното от него повишаване на цените имали за последица стесняване на вътрешния пазар за индустрията, на което тя реагирала с оскъпяване на стоките (вместо да намалява производствените разноски чрез разширяване на пазара).[23]

Краен пример в това отношение е скандалната захарна индустрия (за рафиниране на захар) през втората половина на 20-те и началото на 30-те години на XX в. – наистина тя се намирала в ръцете на чужди индустриалци. Под защитата на забранително високо импортно мито за вноса на захар в България били основани 5 захарни рафинерии. Заедно с високия акциз цената на захарта в страната в края на 20-те и началото на 30-те години на XX в. достигнала 10 пъти над международната. Резултатът бил огромни печалби за акционерите (дивидент в размер на 50% от инвестирания капитал през 1927 г.) и малка консумация на захар в страната (5–10 пъти помалка от развитите страни). Свръхвисоката цена била и пречка пред развитието на българска консервна индустрия (за конфитюри и консервирани плодове). Скандалът със захарта може да се обясни само с налагането на много силни чужди интереси.[24]

Твърде поучително курсът на протежиране бил изоставен не защото се виждало, че води до паразитиране на защитените индустрии, а по-скоро поради фискални съображения – при силната финансова криза хазната не можела повече да се лишава от мита в полза на индустриалците. Във всеки случай към тази мисъл навеждат приведените от един финансов специалист доводи, че се пристъпва към облагане с мито и на суровите материали, но не и към намаляване митото на вносните фабрични произведения.[25]

---

[23] *Тошев, Динко*. Индустриалната политика…, 51–74; Развитие на едрата…, 81–95. И Константин Бобчев изтъква вредата от свръхпротекционизма, а именно „свръхкапитализиране“, т. е. повече от необходимите предприятия, работещи под капацитета си, и липса на стимул за рационализиране (поради гарантирано високите цени). Вж. *Бобчев, Константин*. Външната търговска политика на България. – Във: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. Кн. 4. С., 1938, 1–50, особ. с. 31.

[24] Вж. *Иванов, Ив*. Кризата в нашата захарна индустрия. – Списание на Българското икономическо дружество, 31, 1932, № 10, 618–628. Цената на захарта у нас през 1929–1930 г. била 26–28 лева на кг, а на бучки – и 32 лева на кг (включваща и акциз от 9 лева на кг). От чужбина захар можела да се купи за 3–4 лева на кг (през 1932 г.). Също: *Logio.* Bulgaria. Past and Present, 198–200. Както посочва този автор, реализираните от захарните рафинерии високи печалби можели да отидат в държавата, ако тя просто импортирала захар от чужбина и я продавала на населението по същите цени.

[25] *Недков, Борис*. Развитието на българската финансова система. С., 1937, с. 156.

Между войните продължило и прякото насърчаване на индустрията, макар и чрез други средства. След влизането в кризата от 1929 г. се извършило постепенно премахване на системата на облагите. За сметка на това обаче още в началото на 30-те години на XX в. започнал да се практикува без специален закон принципът на „преситеността“, при което държавата отказвала да даде разрешения за откриване на нови предприятия в повечето важни отрасли под предлог, че наличният производствен капацитет не се използва достатъчно. Както изтъква един сериозен изследовател на българския протекционизъм, макар в условията на кризата наистина да имало свиване на вътрешния пазар, всъщност това представлявало силна форма на насърчаване на старите предприятия, доколкото изключвало конкуренция от нови. В същия смисъл било улесняването на картелирането на предприятия, подвеждащо рекламирано като „фузиониране“ (което иначе трябва да означава уедряване и рационализиране) и целящо всъщност запазването им от крах при слабо използване на производствения капацитет чрез поддържане на високи цени. Опитите на държавата да контролира картелирането чрез противокартелни разпореждания и закони останали неефикасни поради съпротивата на заинтересуваните среди, а и самото отношение на държавата към монополистичните тенденции не било еднозначно поради стремежа ѝ да насърчи уедряването и рационализирането; самите предприятия пък не желаели да се сливат реално, понеже се чувствали достатъчно сигурни.

РЕЗУЛТАТИ ОТ НАСЪРЧАВАНАТА ИНДУСТРИЯ

Насърчаваната индустрия обхващала всъщност по-голямата част от индустрията, без най-дребната, полузанаятчийската. От по-едрата индустрия само тютюневата не била насърчавана. При това положение данните за насърчаваната индустрия, чието развитие е следено статистически по-добре, са всъщност данни за цялата що-годе значима индустрия. Отделно остават занаятите и домашното производство.

Растежът и постиженията на насърчаваната индустрия са отразени в проведените анкети и публикации от 1909 и 1935 г.[26] През 1909 г. имало

[26] Следващите анализи у: *Тошев, Динко*. Развитие на едрата…, 107–143; *Тодоров, Димо*. Насърчаваната индустрия и индустриалната политика…, 15–34; *Атанасов, Атанас*. Българската индустрия. – Във: 100 години българска индустрия, 9–14. Според него насърчаваните предприятия през 1909 г. били 345 (не 266, както е при Тошев). Статистическият материал е в Анкета на насърчаваната от държавата индустрия през 1909 г. Общ преглед. С., 1912; Статистика на насърчаваната индустрия 1934 г. С., 1936. Данни за насърчаваната индустрия (в пребройванията и в статистическите годишници) се публикуват до 1935 г., понеже с приемането на новия закон за индустрията през 1936 г. обектът на статистическо наблюдение се променя.

общо 266 насърчавани предприятия в редица индустриални отрасли – мини и кариери, метали, керамика, химическа промишленост, храни и питиета, текстил, дървообработване, кожарство, хартия, добив на електрическа енергия. За значението на тези отрасли и на насърчаваната индустрия изобщо може да се съди по показатели като вложен капитал, мощност на механичните двигатели, заети работници и стойност на производството. Общата сума на вложения капитал през 1909 г. възлизала кръгло на 66 млн. лв., от които повече от половината в машини (останалото в постройки). Значението на отделните отрасли според големината на вложения капитал било следното: храни и питиета (главно мелничарство и захарно производство) – 40% от целия капитал, текстил – 19%, електродобив – 10%, керамика – 8%, дървообработване – 5%, и т. н. Размерът на вложения капитал средно на предприятие бил най-голям в електродобива, най-малък – в кожарската индустрия; само 12 предприятия имали над 1 млн. лв. вложен капитал. По-едрите индустриални предприятия били акционерни и вложеният в индустрията капитал изобщо принадлежал главно на дружества (събирателни, командитни, акционерни); само 1/5 от него принадлежала на еднолични фирми. Ползваните в индустрията през 1909 г. двигатели били главно парни, по-малко водни, а най-малко моторни. Ако се изключи електродобивът, средно на заведение се падали 50 к. с. механична тяга (заедно с него – 78,4 к. с.). Най-голяма мощност на двигателите на предприятие имала текстилната индустрия, ако не се брои по-мощният електродобив.

Производството в насърчаваната индустрия през 1909 г. възлязло на обща сума кръгло 78 млн. лв., от които 54,5% се падали на храни и питиета, 23,5% – на текстила, 6,1% – на кожарската индустрия, и по-малък процент – в останалите. Или производството на храни и текстил заедно давало почти 4/5 от цялата продукция.

Общият брой на работниците бил около 13 000 души (само в частните предприятия – около 11 000), средно на заведение – по 42-ма души, т. е. заведенията имали, общо взето, дребен характер. Само в няколкото държавни предприятия работели по-голям брой работници: в мините средно 675 души, в железопътните работилници – средно 262 души. Само 28 заведения имали над 100 работници; само 3 наемали повече от 500 души. Броят на работниците в някои индустрии варирал в зависимост от сезонната работа. Показателно за размера на по-едрата индустрия като цяло е, че броят на индустриалните работници в насърчаваните предприятия бил почти 5 пъти по-малък от този на работниците и чираците в занаятчийските заведения (кръгло 59 000 души според преброяването от 1905 г.).

С оглед на аргумента за развитие чрез „заместване на вноса“ много важен критерий за преценка на ефективността на протекционизма е про-

центът на употребяваните в насърчаваните индустрии местни и чужди суровини. Употребените местни суровини общо във всички индустрии през 1909 г. били много високите 73,4%, което се дължало на голямата тежест на работещата главно с местни суровини индустрия за храни и питиета (мелничарска, пивоварна, захарна, спиртоварна). Но тъкмо в индустриите, които би трябвало да се ориентират към преработка на местни продукти като текстилната и кожарската, нещата не стояли добре. Употребяваният в текстила памук се внасял изключително отвън, също ленът и конопът. Само вълнената индустрия употребявала (до войните) изключително местна сурова вълна и произвеждала груби вълнени платове, повечето от които за износ (главно за турския пазар), в съответствие с протекционистичните очаквания.

В следвоенния период условията за развитие на насърчаваната индустрия (чието статистическо отчитане спира през 1934–1935 г.) били по-благоприятни въпреки намалялата консумативна способност на населението поради нарастването му по брой и най-вече с по-голямата пазарност на селското стопанство. Кредитирането на индустрията до Депресията било твърде обилно, макар при високи лихвени проценти поради навлезлия в страната чужд капитал, а след масовото му изтегляне разчитало главно на български банки (и особено банка „Български кредит“) и на възможности за самокредитиране.

Броят на насърчаваните предприятия през 1935 г. нараснал почти четворно в сравнение с 1909 г. – на около 1000 предприятия. В същото време броят на работниците се увеличил около 3 пъти (1934–1935 г. – около 36 000 души, 1936 г. – около 40 000 души).[27] Като част от цялото активно население на страната обаче индустриалните работници били малко повече от 1% (при 0,7% през 1909 г.). Средният брой работници на (насърчавано) заведение спаднал от 50 на 32-ма души в сравнение с 1909 г. По-голяма била концентрацията на работници в хартиената и текстилната индустрия. Използваната механична двигателна сила била около 9 пъти по-голяма от 1909 г. и отделно от това се ползвала допълнителна мощност (елект-

[27] *Тошев, Динко*. Развитие на едрата…, 143–167. За насърчаваната индустрия през следвоенния период също: *Чолаков, Станчо*. Обществено-стопанска характеристика на българската индустрия. Варна, 1936, 16–17. Работници в насърчаваната индустрия (без мините и кариерите) през 1933 г. имало 37 620 плюс 3840 души висш персонал; през 1934 г. работниците в индустрията изобщо (насърчавана плюс ненасърчавана) били 64 650 (от тях 42 430 мъже и 22 220 жени). От тях най-много работели в текстила (17 400), следват каменовъглените мини (9700), металната индустрия (4450), тютюневата промишленост (4440), индустрията за храни и питиета (4430). Вж. също *Атанасов, Атанас*. Българската индустрия…, с. 12. За 1934–1935 г. той дава около 45 000 работници в насърчаваната индустрия, а общо в индустрията при пълна работа според сезона – 85 000 работници.

рическа енергия, закупена от електрическите централи). Значително нараснала и средната мощност на отделно заведение, увеличена от 50 на 90 к. с. (без електродобива с неговите по-големи мощности).

Както и преди войните, индустрията за храни и питиета (мелничарство, захар, растителни масла и др.) и текстилната промишленост преобладавали. През 1934 г. заедно те обхващали 42% от броя на всички насърчавани предприятия, 2/3 от всички работници и почти половината от мощността на механичните двигатели. По брой работници и мощност на двигателите на отделно заведение, т. е. по степен на концентрация, първо място заемала хартиената индустрия (концентрирана в 4 големи предприятия). Електродобивът бил на първо място по мощност на двигателите, което е естествено. По вид насърчаваните предприятия били преобладаващо акционерни; едноличните фирми намалили двойно броя си в сравнение с 1909 г. и още повече дела си в инвестирания капитал.

Предимно местни суровини преработвали същите индустрии, които и преди войните – храни и питиета, мини и кариери и пр.

Използването на вносни суровини, които можели да бъдат произведени в страната, преобладавало в текстила и кожарството, в металургичното, химическото и хартиеното производство. Участието на вносните материали в общата стойност на употребените от индустрията материали се увеличило от около 26% през 1909 г. на 40% през 1934 г. (горивото обаче било преобладаващо местно – въглища). Следователно вносът на чужди суровини продължавал да играе решаваща роля.

Специално значение сред местните материали за индустриална преработка имали аграрните, понеже главно оттам се очаквало заместване на вноса и интензифициране на селското стопанство. В сравнение с предвоенния период се констатира общо намаляване на процента на употребяваните в насърчаваната индустрия местни селскостопански суровини, макар количеството им да било удвоено през 1935 г. в сравнение с 1909 г. (а заедно с ненасърчаваното производство на тютюн то станало 3 пъти и половина повече). С други думи, участието на насърчаваната индустрия в селскостопанските преработки оставало слабо. Проблемът е, че местните суровини не били достатъчно качествени и типизирани за индустриална преработка поради изостаналото земеделие и се предпочитал лекият път на вноса.[28]

След войните производството на вълна за износ претърпяло крах, понеже страните вносителки си създали местно производство, а и носенето

[28] На това обръща внимание и *Gerschenkron, Alexander*. Some Aspects of Industrialization…, p. 215. По този начин преработвателните индустрии не могат да се основат на върху собствените селско стопанство и суровинна база, за да дадат тласък в тяхното развитие; на свой ред селското стопанство не може да осигури пазар за индустриалните изделия.

на груби вълнени платове отстъпило място на по-фини, към които българското производство се приспособило по-късно. Тогава обаче то загубило връзка с местното животновъдство, което не отглеждало породисти овце, даващи мека вълна (за по-фини платове). След войните вълнената индустрия разчитала в голяма степен на вносни суровини за производството на фини платове, без да може да си възвърне позициите на външния пазар. Развитието в кожарската индустрия, която до войните също изнасяла полуобработени кожи, било доста сходно с това във вълнената. Докато през 1909 г. 40% от употребените суровини били с местен произход, впоследствие се внасяли все повече кожи от чужбина за фини изделия, и то при загуба на външните пазари (а се изнасяли все повече сурови кожи). Следователно и тук се губела изискваната от протекционизма връзка между кожарската промишленост и местното животновъдство, което доставяло нещавени кожи за цървули и предпочитало да изнася сурови кожи (имащи по-добра цена на чуждия пазар). Индустриалците кожари напразно апелирали за по-рационално клане на добитъка (за да не се повреждат кожите) и за развитие на местна консервна индустрия у нас вместо износ на жив добитък (за да остават кожите в страната).

През 30-те години на XX в. се набелязва известен напредък в заместването на вноса с родни суровини, дължащ се не толкова на вътрешен подтик, колкото на крайните ограничения на вноса поради слабите постъпления на валута по време на кризата. Напредък в преработката на местни култури в едрата индустрия имало по-конкретно при пшеницата (18% от наличното количество през 1909 г., около 38% през 1931–1934 г.); слънчогледово семе (45–50% през 1931–1934 г.), сусам и др. Голям напредък имало и в заместването на вноса на памук с местна суровина; нараснала и засятата с памук площ.[29] Постиженията в преработката на местни животински продукти били по-малки – малко повече при вълната, пашкулите, кожите от едър добитък, почти нула при млякото и месото.[30] Но трябва да се

[29] *Попов, Д.* Значението на памучната индустрия за българското народно стопанство. – Във: 100 години българска индустрия, 1834–1937. С., 1937, 69–71. Авторът отчита голям успех на памучната индустрия с местни суровини: ако през 1934 г. вносът на памук бил 3 млн. кг, през 1936 г. той паднал под 2 млн. кг (и цялата българска памучна продукция от почти 3 млн. кг била изкупена от местната предачна индустрия); местните платове се купували охотно.

[30] В проблемите на преработката на вълната през 30-те години на XX в. ни въвежда: *Стайнов, Генчо*. Проблемата на вълната. – Във: 100 години българска индустрия, 63–65. Българската индустрия употребявала два пъти повече вносна вълна, отколкото местна; местната била груба поради породата на овцете и с ограничено индустриално приложение; много вълна се консумирала и прахосвала при грубата преработка в тежко облекло в домашни условия (вместо леко и удобно фабрично производство); от общо 12,5 млн. кг добив на вълна годишно 10–11 млн. кг се задържали от селяните, за да предат и тъкат ръчно, и само 1,5–2 млн. кг се изнасяли на пазара и се продавали на индустрията.

има предвид, че ненасърчаваната (дребна и занаятчийска) индустрия и домашните занаяти преработвали няколко пъти повече местни селскостопански суровини от насърчаваната индустрия.[31]

Други критерии при преценката за ролята на протекционизма са качеството и цените на произвежданите стоки, също дали насърчаваната индустрия трансформира структурата на вносната и износната търговия, ролята ѝ за урбанизацията и др. И тук, както в преработката на местни суровини, резултатите от „насърчението“ били твърде скромни.[32] Вносът на фабрикати въпреки високите митнически тарифи останал много висок (около две трети от стойността на целия внос в междувоенното време). Участието на насърчаваната индустрия в износа било съвсем слабо (от порядъка на 3–5% през Депресията, малко повече в други години) и дори намаляло процентно в сравнение с предвоенния период (поради загубата на близкоизточните пазари). Износът бил затруднен поради високите производствени разноски, което правело българската индустрия неконкурентна. Цените на вътрешния пазар оставали високи в сравнение с другите страни, като някои индустриални стоки били 2–3 пъти по-скъпи.[33] Тази разлика в цените на вътрешния и външния пазар дава представа за загубите на консуматорите при поддържането на местната индустрия и показва, че индустриалците нямали нужда от рационализации, за да имат печалби. Работническите надници намалели силно по време на кризата (с безработицата) и всъщност не били много по-големи от тези на земеделските наемни работници; обаче цените на индустриалните произведения не спаднали с намаляването на работническите надници, както би било нормално да се очаква. Най-сетне, едрата индустрия не успяла да се превърне в значим фактор за урбанизирането на страната (чрез привличане на селско население). Изобщо цялата индустрия (не само едрата) през 1934 г. ангажирала едва 1/6 от градското население – 223 000 души от 1 302 000 градски жители според пре-

[31] *Тошев, Динко*. Развитие на едрата…, 168–182; Индустриалната политика…, 170–177.

[32] *Тошев, Динко*. Развитие на едрата…, 182–199.

[33] *Чолаков, Станчо*. Обществено-стопанска характеристика…, 38–52. Авторът прави сравнение на цените на някои български и чужди стоки. Той отхвърля тезата (на Оскар Андерсон), че „ножицата на цените“ била всъщност резултат от увеличено косвено облагане на фабрикатите с адвалорни такси, валутни премии и пр. и че без това паралелизмът на цените би се запазил. Той смята, че има „реална ножица на цените“ (тъй като цените на труда и на суровините са спаднали по-силно от цените на готовите произведения) и че във високите индустриални цени има елемент на социална несправедливост, доколкото печалбите са за сметка на останалите производствени браншове и на консуматорите изобщо. Като други причини за високите цени се сочат по-големите разходи на предприятията поради вносните суровини, големи възнаграждения на висшия персонал, данъчните и други тежести и пр., както и липсата на концентрация и рационализация и оттук по-големите разноски на производството и недостатъчното натоварване на мощностите.

брояването от 1934 г. Наблюдаваният през предвоенните години известен трансформационен процес в земеделието (увеличаване на износа на плодове, зеленчуци и индустриални растения) се дължал не толкова на насърчаваната индустрия, колкото на търговската политика на износа за Германия, особено след 1936 г.

Интересно е съотношението между насърчаваната и ненасърчаваната индустрия. Цялостното преброяване на индустриалните заведения през 1934 г. установило, че насърчаваната индустрия съставлява 1,3% от всички „индустриални" предприятия и ангажира 29% от индустриалните работници в страната и над половината от мощността на механичните двигатели. Огромната част от ненасърчаваната индустрия била всъщност едно модернизирано занаятчийство с по-малко от един наемен работник и по-малко от 2 конски сили механична енергия. Само някои ненасърчавани производства имали по-едри индустриални предприятия, а именно за обработка на тютюн и минното производство. В същото време ненасърчаваната индустрия, колкото и дребна да била, давала до 1930 г. повече от половината от целия доход от индустрията и едва след това спаднала под половината; след кризата обаче значението на дохода от ненасърчаваната индустрия нараснало отново. Специално митническата протекция ползвала и ненасърчаваната индустрия, която в това отношение също се оказва насърчавана.[34]

Въпросът, докога продължило насърчаването на индустрията у нас, е спорен. Както се каза, митническото насърчение чрез безмитен внос (на суровини) било постепенно преустановено от 1931 до 1936 г. Според икономиста Константин Бобчев (ревностен защитник на протекционизма) отпадането на тази главна облага, а и на ред други облаги по закона от 1928 г. обезсилило насърчението, макар че митническата защита от вноса на индустриални произведения оставала висока (по чисто финансови съображения и поради недостига на валута).[35] Според стопанския историк Динко Тошев обаче политиката на пряко (не косвеното митническо) насърчаване била продължена с нови методи от приетия през 1936 г. нов закон за индустрията. Да се спрем по-подробно на този закон, който предвижда съществена намеса на държавата по модела на „дирижираното стопанство" в Централна Европа.

[34] *Тошев, Динко*. Развитие на едрата…, 165–166.

[35] *Бобчев, Константин*. Промишлена политика, 190–194; Външната търговска политика…, 7–9, 31.

ЗАКОНЪТ ОТ 1936 Г. И РЕКАПИТУЛАЦИЯ НА ПРОТЕКЦИОНИЗМА

Законът от 1936 г. освен „насърчаване“ целял и регламентация на индустриалните предприятия и тяхната рационализация. В този смисъл се забранявало откриването на нови заведения без предварително разрешение на министъра на търговията, промишлеността и труда, а издаването на подобно разрешение ставало от индустриална комисия, като се вземали предвид редица условия. На практика законът, каквото и да било намерението на законодателя, бил сведен именно до понятието за „преситеност“ на даден бранш (сега узаконено). По този начин се въвеждал елемент на монополизъм, като се изключвала вътрешната конкуренция в бранша и на „преситената“ индустрия се осигурявала стабилна печалба (което всъщност затруднявало нейното модернизиране и рационализиране). Че нещата били приети тъкмо така от индустриалците, говорят многобройни молби за обявяване на преситеност на почти всеки бранш. Въпреки че само 6 индустриални бранша били обявени за преситени, винаги съществувала възможност с влошаване на положението в даден бранш той да се обяви за преситен (по настояване и по инициатива на индустриалците).

Със закона (в специален раздел) се визирала и рационализация, но процедурата била крайно бюрократизирана. Изисквал се план, изготвен от група индустриалци от съответния клон, който се представял на министъра на търговията, промишлеността и труда; в случай че го одобри, той го препращал към Индустриалния съвет за преценка (по разни критерии); при благоприятен изход Съюзът на индустриалците организирал допитване до всички индустриалци от дадения бранш, чието преобладаващо съгласие било необходимо. Освен бюрократизма е характерно, че рационализацията се поставяла в крайна сметка в зависимост от желанието на самите индустриалци – твърде показателно нямало нито един опит за започване на процедура за рационализация.[36]

Според силно критичния към закона икономист Динко Тошев, не е ясно дали имало действително „насищане“ на дадена индустрия, понеже при по-ниски цени пласментът вероятно би се увеличил, а и при по-свободен пазар капиталът не би се задържал в дадена индустрия до нейното „наси-

[36] *Тошев, Динко*. Развитие на едрата…, 55–65; Индустриалната политика…, 7–9, 25–26, 31–43, 136–143 (за антикартелни мерки и тяхното неприлагане). За закона, но в положителен смисъл, вж. и *Бобчев, Константин*. Законът за индустрията. С., 1936 (отпечатък от Списание на Българското икономическо дружество, 35, 1936, № 8). Според автора законът давал ред „улеснения“ за индустрията, но еднакви за всички; той смята, че намесата на държавата нямало да ограничи конкуренцията.

щане“, понеже това би му било неизгодно. Във връзка с това авторът прави интересното наблюдение, че с влошаване на условията за индустрията веднъж инвестираните там средства упражняват натиск върху стопанската политика на държавата за усилване на протекцията. Печалбата се реализира чрез поддържане на много по-високи от международните вътрешни цени и не се дължи на засилване на производителността на труда, а на условията на един несвободен пазар. Високите мита насърчавали създаването и на нови индустрии, за които нямало условия или стопанско оправдание. Така държавната политика не постигала това, което целяла, а именно жизнеспособна индустрия; получавало се нещо съвсем друго: множество дребни предприятия, които вместо да се конкурират, слеят и рационализират, предпочитали формата на пазарни картели и обременявали консуматорите с високи цени и нискокачествени стоки. Оттук и основателността на обвинението, че индустриалната политика на държавата създавала „паразитна индустрия“.[37]

Един опит за изчисляване на доходността на насърчаваната индустрия (т. е. печалбата към капитала) дава средно 11% за 1933 г. и 17,4% през 1930 г., като най-високо рентирана била химическата индустрия. Но самият автор смята действителната рентабилност за по-голяма (16,6% за 1933 г.), понеже много собственици на капитали в акционерните дружества били едновременно висши чиновници там и получавали и големи заплати (които сами си определяли); по-нататък, много предприятия декларирали пред Главна дирекция на статистиката по-големи инвестирани капитали и така занижавали рентабилността; най-сетне, много предприятия криели точните си разходи и част от печалбите.[38]

Протекционизмът разгръща определена вътрешна динамика, преплитаща индустрия и държава в ущърб на икономическата рационалност. При силно протекционистки и интервенционистки режим (според често цитиран тук икономист) не само държавата се намесва значително, но и индустрията се нуждае постоянно от държавата и от нейните стопански мерки и решения. Така е, понеже при наличието на свободен пазар неизбежните противоречията между браншове и предприятия се решават в съревнование, а при изграждане на индустрия под защита на държавата и при отслабване на пазарната конкуренция споровете се решават „в канцеларииите на съответното министерство“. Затова заинтересуваните среди, от една страна, протестирали срещу прекалената намеса на държавата в работите им, а от друга страна, търсели при всяка спънка и спор между предприятия съдействието на държавата, предоставяйки ѝ ролята на арбитър (с оказване

[37] *Тошев, Динко*. Индустриалната политика…, 177–189.

[38] *Чолаков, Станчо*. Обществено-стопанска характеристика…, 29–31.

на натиск върху бюрократичния апарат от страна на заинтересованите). Резултатът е, че:

> Така с течение на времето крайният индустриален протекционизъм е изложен на опасността да се изроди в една постоянно меняща се политика на даване на предимства на един или друг индустриален отрасъл в зависимост от политическото влияние, което могат да имат отделни индустриални среди върху държавното ръководство.[39]

Самият протекционизъм между войните изменя своя характер и докато в началото се аргументирал (както у Фридрих Лист) като временна мярка и за „възпитателен период“, сега става средство за монополизиране на вътрешния пазар. „Младите“ индустрии никога не се смятат за достатъчно „възрастни“ и укрепнали, а и като укрепнат, използват влиянието си най-вече за да принудят държавното ръководство да засили тяхната защита. Нещо повече, „колкото по-силна става индустрията, толкова по-здраво се вплита тя в държавата, става център на стопанската ѝ политика“. Индустрията става „зависима“ от държавата в смисъл, че политически фактори, например държавни служители, се занимават с уреждане на сделки по вноса на суровини, обявяват „преситеност“ на някои браншове, съдействат за изграждане на картели, задължават индустриалните предприятия да образуват съглашения в името на общите им интереси и пр.[40] Но „зависимост от държавата“ не означава слабост на индустриалните интереси и фактори, а просто, че те действат чрез държавата за постигане на своите цели.

Държавната подкрепа за индустрията неизбежно засягала интереси на други клонове от националното стопанство поради преразпределението в нейна полза.[41] Противоречията се засилвали от недостатъчното развитие на местната индустрия, която не можела да се свърже по-дълбоко с другите отрасли и слоеве и да ги заинтересува, а именно с търговците, с някои клонове на земеделието и с работническата класа. Напротив, тя предлагала на търговците (ангросисти) стоки на по-високи цени и по-лоши кредитни условия във вътрешната търговия и затруднявала и оскъпявала вноса; на консуматорите доставяла стоки с по-ниско качество на по-високи цени, а на работниците давала сравнително ниски надници, като независимо от всичко това имала по-голяма подкрепа от държавата.

---

[39] *Тошев, Динко*. Индустриалната политика…, 144–148, цит. на с. 148.

[40] Пак там, 166–170, цит. на с. 167.

[41] Пак там, 190–196. Печатният орган на Българския търговски съюз през 1931–1934 г. съдържа многобройни публикации срещу привилегиите на индустрията и резултатите от тях, на които „Индустриален преглед“, орган на Съюза на българските индустриалци, се опитвал да отговори.

Съвсем естествено през този период на засилен индустриален протекционизъм потърпевшите клонове и професионални слоеве протестирали и започнали остри борби срещу привилегироването на индустрията. Земеделските стопани били недоволни от т. нар. ножица на цените, т. е. от факта, че трябвало да продават произведенията си по цени на международния пазар, а да купуват стоките на местната индустрия по завишени цени, създавани от монополни условия. Търговците били недоволни от снижаването на търговската печалба поради високите цени (които освен това свивали пазара), а и много индустриални предприятия започнали да заобикалят ангросистите и да продават стоките си директно на търговците на дребно (детайлисти) по цени наедро. Занаятчиите, които и без това били затруднени от промишления начин на производство, били поставени в още по-неравностойно положение от привилегиите за едрите индустриални предприятия (главно безмитен внос на суровини, намалени данъци, по-евтин превоз и др.). Индустриалните работници не видели никакво подобрение в работната си заплата през целия период и тя дори спаднала по време на Депресията и години след нея.

Едрите търговци въз основа на своето високо обществено положение имали най-добра възможност да водят борба против „паразитната индустрия“. Протестите се усилили по време на кризата и след нея с широкото разтваряне на ножицата на цените между селскостопански и индустриални произведения, многобройните банкрути в търговията, обедняването на населението и свиването на потреблението – всичко това при формиране на картели и монополи на работещата под капацитета си индустрия. Основателността на протестите срещу привилегиите на индустрията и дискредитирането поради това на индустрията изобщо се признава дори от някои индустриални дейци (макар че инициативите за разни „облаги“ идвали тъкмо от индустриалните среди, а държавата действала по техен подтик и натиск). Икономист като Бобчев, който бил за насърчение на индустрията с всички средства – административен протекционизъм чрез даване на „облаги“ и митнически протекционизъм, – също признава през 1931 г. прекалеността на митническия протекционизъм.[42] След всичко казано се изправяме пред въпроса: икономически рационална ли е била политиката на протекция на индустрията? Резултатите оправдават ли жертвите? В отговор могат да се приведат мненията и изчисленията на стопански специалисти.

Според предизвикателното мнение на известния икономически историк Александър Гершенкрон (визиращ обаче периода до войните) подкрепата

[42] *Бобчев, Константин*. Покровителство и насърчение на индустрията в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 28, 1930–1931, № 7–8, 346–357; Външната търговска политика…, с. 31.

на индустрията в България просто не била достатъчна, за да даде резултати. В частност селяните не били достатъчно силно притиснати (в сравнение явно с руския модел на индустриализация). Това той обяснява с щадящата селяните политика на правителствата (а радикалният популизъм на Стамболийски бил само връх в това отношение) и с етоса на равенство и недоверието към чуждия капитал.[43] Към недостатъчното насърчение от правителствата този автор добавя и ред други причини за неуспеха на индустриализацията („растеж без структурна промяна“), а именно: селско стопанство, което е толкова назадничаво, че не може да снабди индустрията с подходящи по качество суровини (например кожи, вълна, памук) и не търси от индустрията потребителни стоки, селскостопански машини, торове; оскъдица на капитали и недостатъчен интерес на чуждия капитал към инвестиции в български индустрии; пропуснатата възможност да се използва строежът на железниците за лансиране на някои индустриални дейности; съсредоточаването върху външната и военната политика, за което отивали повечето средства.[44]

Според критичния Динко Тошев индустриалният протекционизъм все пак бил правилният път и за българското развитие, оправдан и като израз на политически национализъм, т. е. на стремежа за самостоятелност и устойчивост, тогава господстващ в цяла Европа. Но начинът на прилагане на тази стопанска политика и система бил погрешен поради грешки най-вече на държавното ръководство, дължащи се и на цялата заобикаляща среда. Погрешно било, в частност, безразборното подпомагане на почти всички индустрии, вместо съсредоточаването върху онези, за които имало най-подходящи условия.[45] Това намалявало облагите за насърчаваните предприятия и увеличавало тежестите на прекия (административен) и непрекия (митнически) протекционизъм върху останалите отрасли; същевременно влаганите в индустрията местни капитали се раздробявали поради възможността за създаване на най-различни нови производства. Също така погрешен бил митническият свръхпротекционизъм. Като елиминирал пазарната конкуренция, той премахвал стимула за рационализация на индустриално-

[43] *Gerschenkron, Alexander*. Some Aspects of Industrialization…, p. 229, 234.

[44] Ibidem, 224–234. Унгарските стопански историци Ив. Беренд и Г. Ранки изобщо отричат в България да е имало предусловия за индустриализация и смятат външните стимули за слаби и противоречиви, вътрешните фактори – за неадекватни, при което държавната интервенция функционирала във вакуум. Вж. *Berend, Ivan, Gyorgy Ranki*. The European Periphery and Industrialization, 1780–1914. Cambridge, Cambridge University Press, 71–72.

[45] Станчо Чолаков също вини за положението „непланомерното и сляпо държавно покровителство“ и препоръчва намаляване на митата на фабрикати, които се произвеждат в страната, до нормалните производствени разноски и умерена печалба и пр. Вж. *Чолаков, Станчо*. Обществено-стопанска характеристика…, с. 52, 54–70.

то производство, т. е. концентрация в малко на брой по-едри предприятия с по-добра организация и по-пълно използване на производствения капацитет, а оттук и поевтиняване на индустриалната продукция. За високите цени допринасяло както високото вносно мито, така и високите акцизи върху стоките от първа необходимост като принцип на данъчната политика, която в това отношение също пречела на правилното развитие. Най-сетне, индустриалната политика не била ориентирана в достатъчна степен към насърчаване на преработката на местни земеделски суровини (мляко, вълна, пашкули, кожи, месо, зеленчуци, плодове, маслодайни семена, памук и др.), които се изнасяли в суров вид или били примитивно и нерационално преработвани в самите домакинства. Оттук индустрията не успяла да ангажира селското стопанство и да предизвика структурни промени в икономиката. Погрешно било и избягването на по-тесни международни търговски връзки (чрез несключване на търговски договори) с развити индустриално страни от страх да не се навреди на интересите на местната индустрия, тъй като те можели да интензифицират селското стопанство, докато местната индустрия можела да разчита на протекция под други форми.[46]

Стопанският историк на Балканите Джон Лампи също изтъква проблематичния икономически резултат от насърчението, особено засилено след войните: липсата на корелация между високи митнически тарифи и нива на растеж на съответната индустрия, стимулирането на вноса на освободени от високите тарифи артикули, злоупотреби с освобождавания от мито внос (например внос на полуготови стоки, които после направо се продават), тежестта на вноса върху платежния баланс, както и на високите цени на фабричните стоки върху останалата част от стопанството и пр. Като главен успех се споменава замяната на вносните с местни памучни прежди.[47] Количествен опит да изчисли печалбите и загубите от протекционистичната политика (и да ги сравни) прави Любен Беров, чиито изчисления дават силно негативен резултат.[48]

Най-общо, не бива да се преувеличава степента на индустриално развитие на България до Втората световна война. Няколко цифри дават представа за развитието на българската индустрия като цяло и на едрата в частност, действайки твърде отрезвяващо. През целия период на капиталисти-

[46] *Тошев, Динко*. Индустриалната политика…, 197–211.

[47] *Lampe, John*. The Bulgarian Economy…, 38–42, 71–74, 98–99.

[48] *Беров, Любен*. Протекционизмът на Балканите преди Втората световна война. – Във: Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век. Ред. Любен Беров. С., 1989, 27–114, особ. 90–96. Авторът изчислява съотношението между печалбите от защитената индустрия към разноските за балканските общества от протекционизма като вариращо между 1 към 1,8 и 1 към 3,2 (според държавата и периода), т. е. един при всички случаи силно негативен баланс.

ческо развитие участието на индустрията изобщо в националния доход било твърде ниско. Делът на индустрията (тогава предимно занаяти) в националния доход през 1892 г. бил 4,5%, а през 1911 г. – 12,1%.[49] След войните участието на индустрията в националния доход нараства количествено, но пада като процент: 5,5% през 1924 г. (само насърчаваната 1,6%); 7,2% през 1934 г. (само насърчаваната 4,2%); 6,2% през 1935 г. (само насърчаваната 3,2%); 8,6% през 1939 г. (тогава няма насърчавана).[50] Едва от 1932 г. индустрията изпреварила занаятите по дял в националния доход.

КАРТЕЛИ И ФИНАНСОВИ ГРУПИ

Индустрията може да се разглежда и от гледна точка на отношенията между предприятията – картели, форми на сливане и уедряване, отношения между предприятия и банки и т. н. Картелите са споразумения относно цените между запазващи самостоятелността си фирми. По-високи форми на обединение са сливанията (фузиониране, инкорпориране), затварящи цикъла на производството концерни и тръстове, холдинги. Друго явление са т. нар. финансови групи – тясно свързани с банки предприятия с известен контрол на банките над тях.[51]

Най-характерно у нас е картелирането, т. е. сключването на споразумения между предприятия с оглед поддържането на високи цени, но без вътрешно обединение и при запазване на самостойността. Разполагаме с добро описание на едно подобно ранно картелно обединение от началото на XX в., но не индустриално, а за закупуване и експорт на яйца (т. нар. яйчарски картел). Експортьорите, почти изцяло чужденци и действащи на своя сметка или за някоя чужда фирма, взаимно се договаряли за определени цени и съвместно да разоряват (с разполагаеми за целта резерви) всяка външна конкуренция. Те имали свой банкер в София и кредит там, а дяловете си разпределяли според капиталовото участие. Самото изкупуване на яйцата ставало посредством комисионери – бедни хора без свои средства и в пълна зависимост от експортьорите. Изкупуването от производите-

[49] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 459. Според автора това е съвсем груб опит за определяне на размерите на националния доход.

[50] *Тошев, Динко*. Развитие на едрата…, 197–199; *Чакалов, Асен*. Националният доход…, с. 116. Делът на индустрията като цяло (не само насърчаваната) в националния доход бил през 1924 г. – 5,5% (занаяти 7,2%, търговия 7,6%); 1929 г. – 5,4% (занаяти 6,8%, търговия 7,6%); 1935 г. – 6,2% (занаяти 6,3%, търговия 6,8%); 1939 г. – 8,6% (занаяти 5,9%, търговия 10%).

[51] В марксическата литература тези явления минават под рубриката „монополистически стадий“ на капитализма. *Натан, Жак, Любен Беров*. Монополистическият капитализъм в България. С., Наука и изкуство, 1958, особ. 133–268. Тази част е писана от Любен Беров.

лите ставало на по-ниски цени, от което се реализирали печалбите; при това имало места за депозит, за да се изчака сезонът с благоприятни цени за яйцата. Експортьорите действали с всякакви средства за разоряване на конкуренцията, например като получавали информация чрез подкупени служители в телеграфо-пощенските станции, кой и къде се готви да изнася яйца, и веднага давали оферта с по-изгодни условия на купувача, или като уреждали чрез жп служители задръжки и спънки за вагоните на конкуренцията до проваляне на сделката. Всичко това не само пречело на други да търгуват с яйца, но и намалявало износа на яйца.[52]

В годините около и след войните възникнали около дузина картели. Помощни ценови картели (до Депресията) били сдружението на износителите на тютюн, захарният картел, синдикатът на сливенските текстилни фабрики, рафинериите за растителни масла, пивоварните и др.[53] За мощния захарен картел, където имало и силни външни интереси, вече стана дума. Опитът на държавата през 1924 г. (при правителството на Александър Цанков) да го принуди да снижи цените чрез организиране на кооперация на цвеклопроизводителите или чрез намаляване на вносните мита на захарта останал без успех. Картелът предпочел да работи под капацитета на фабриките и да има „свръхпроизводство“ при високи цени и малка консумация на захар, вместо да понижи цените и да увеличи местната консумация.[54]

На българския индустриалец по принцип оставала чужда мисълта за печалби по пътя на поевтиняване на продукцията и по-големи продажби (с разширяване на пазара), а вместо това се гонели високи цени при „монополно“ стеснен пазар. Стесняването на пазара не стимулирало развитието на по-голямо производство, нито на по-голямо потребление, каквото би имало на по-ниско ценово равнище. „Монополистическите“ обединения в България обаче били твърде нетрайни поради вътрешната борба между множество дребни предприятия в даден бранш. Относителното тегло на картелираните предприятия и браншове в производството на по-едрата индустрия не било особено голямо – през различните години между 1/3 и 1/5 (заедно с тютюна), а след 1931 г. – и много по-малко. Законът за индустрията от 1936 г. допускал нормиране на цените от министъра (в случай на картели) и разтурянето на вредни картели.

---

[52] *Челебиев, Георги*. Яйчарската търговия в България. Севлиево, 1905, особ. 8–26.

[53] Константин Бобчев изброява десетина картела в края на 20-те и началото на 30-те години на XX в.: на захарните фабрики, на пивоварните, на фабриките за глюкоза, за въглероден двуокис, рафинирането на растителни масла, фабриките за тел и гвоздеи и др. Вж. *Бобчев, Константин*. Промишлена политика, 277–278.

[54] *Стоянов, Веселин, Веселин Тепавичаров*. Политическата алтернатива. Юни 1923 – 4 януари 1926 г. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, 395–421; *Иванов, Ив*. Кризата в нашата захарна…

У нас липсвали по-висши (вертикални) организационни форми, като тръстове, концерни, холдинги и др., които водят до концентрация и рационализиране на производството (а не само до ценово картелиране). Наистина те изискват много по-развито и мащабно производство и пазар.

Между войните се оформили и няколко финансови групировки на предприятия около чужди и български банки. Срещу кредитиране от банката предприятията включвали нейни представители в директорските си съвети и позволявали надзор и контрол на своята дейност; контролът в повечето случаи бил твърде слаб. Такива групировки се създали около големи чужди банки, като Балканска банка, Генерална банка, Франко-белгийска банка, Итало-българска търговска банка, Кредитна банка, Франко-българска банка за международна търговия, Пражка кредитна банка. Най-едър финансов център с български капитал се създал около Българска търговска банка и дружество „България“ на Губиделников и Иван Буров, а подобни центрове имало и около Българска банка, банка „Гирдап“ и др.[55]

Най-сетне, могат да се споменат и личните съюзи (и т. нар. в марксическата литература персонална уния) на бизнеса (също чуждия) с държавата и политиката. Има се предвид, че видни и влиятелни политически дейци – лидери на партии, бивши министри, депутати, висши стопански чиновници – биват привличани в управителните съвети на банки и застрахователни дружества, както и на големи предприятия, несъмнено защото близостта с държавната власт давала изгоди на бизнеса, разбира се, на съответна цена.[56] Имало и случаи, когато хора на бизнеса, например банкери, поемали политически постове (Атанас Буров). „Прескачането“ от политиката в управлението на фирми и банки и обратното се явява твърде характерно и у нас, както и другаде.

Когато се разглеждат посочените „монополистични“ явления, не бива да се преувеличава тяхното значение, както е типично за марксическата стопанска литература. В нея по един изцяло догматичен и механичен начин периодът след войните се обявява за „монополистически стадий“ на капитализма (а някои обявяват неговото господство и по време на самите вой-

---

[55] Вж. за подобни финансови групировки непосредствено след войните също *Йорданов, Димитър*. Войните и новите акционерни дружества. С., Хемус, 1919, 11–12 (специално около банка „Гирдап“, Българска търговска банка, Българска генерална банка, Балканска банка, банка „България“ и др.).

[56] Любен Беров изброява двадесетина такива случая. Вж. *Натан, Жак, Любен Беров*. Монополистическият капитализъм…, 265–266. За „лична уния“ и имена на лица вж. също: *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България, 1878–1944. С., 1962, 87–88.

ни).[57] Впрочем, това не пречи на по-трезви анализи в погрешната обща рамка. Проблемът за капитализма у нас ще бъде третиран на друго място. Що се отнася до монополите, в най-добрия случай става дума за няколко по-едри предприятия в даден бранш, евентуално частични картели. Като се имат предвид пропорциите изобщо и тесният пазар, те представляват по-скоро явления на неразвитостта, улесняваща подобно „монополизиране“. И най-вече, те не идват след период на разцвет на свободен (laissez faire) капитализъм в разни сфери, нито се превръщат в някаква обща рамка (или стадий) на развитието. А са продукти на стремежа за ограждане от конкуренция и в този смисъл „монополизиране“ сред море от самостоятелни дребни производители (селяни, занаятчии).

[57] *Цонев, Стефан*. Към въпроса за началото на монополистическия капитализъм в България. – Трудове на Висшия институт за народно стопанство „Д. Благоев“ – Варна. Т. 37, № 1. Варна, 1965, 3–57. В предговора се прави преглед на дискусиите от 50-те и 60-те години на XX в., чиято цел е да периодизират новата българска история и развитието на капиталистическата формация (от свободна конкуренция към монополистически и държавномонополистически стадий). Самият автор вижда наченки на монополистически капитализъм още в началото на XX в. и смята, че той станал „господстващ“ още по време на войните, особено в индустрията, външната търговия, кредита и застрахователното дело (за разлика от други автори като Жак Натан и Любен Беров, които отлагат господството му за след войните). В същия смисъл: *Цонев, Стефан, Асен Калинков*. Икономическата политика на българската държава след Освобождението от османско робство до 1918 г. – Във: Икономическата политика на българската държава (861–1981). Ред. Лалю Радулов. Варна, Георги Бакалов, 1981, 115–154, особ. 133–135. Тук се твърди, че още през 1911 г. индустриални монополистически обединения господствали в над 60% от цялото индустриално производство, а през 1912 г. монополът проникнал в износната търговия и банковото дело; по време на войните прерастването на свободния в монополистически капитализъм се засилило, също и във вътрешната търговия, и дори се създали предпоставки монополистическият капитализъм да прерасне в държавномонополистически. Всъщност далече отиващите държавна регулация и контрол по време на войните се тълкуват тук (неправилно) като „държавномонополистически капитализъм“; също явления като по същество държавната банка „Български кредит“, създадена през 1934 г.

ГЛАВА ОСМА
ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ. КРЕДИТ И ВАЛУТА. СТОПАНСКИ КОНЮНКТУРИ

Този дял започва с разглеждане на външната търговия и търговската политика. След това се спирам на кредита и банките и на валутната политика. По-нататък се третират българският капитализъм – като цяло и по сфери на проявление – и напредващата етатизация на стопанството. Разделът завършва с кратък преглед на икономическото развитието по стопански конюнктури, синтезирайки земеделие, индустрия, търговия и кредит. Заключителните разсъждения имат за предмет ограниченията и шансовете на българското развитие.

ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ И ТЪРГОВСКА ПОЛИТИКА

Външната търговия по главните артикули беше частично засегната при селското стопанство (даващо основната част от износа) и при индустрията (във връзка с протекцията от индустриален внос). Тук структурата на вноса и износа ще се разгледа в рамките на търговската политика и валутните ограничения. Търговската политика се изразява най-общо в регулиране на износа или вноса чрез различно по тежест митническо облагане, сключване на търговски договори за рамките на търговията с дадена страна, най-сетне – възможно е пряко определяне на контингентите на износа и вноса. Тя е тясно свързана с митническата и валутната политика и в крайна сметка – с нуждата от равновесие в платежния баланс. Търговската политика може да изхожда от различни мотиви и да преследва различни цели – фискални, валутни, стопански, политически и др. Те могат да са в противоречие помежду си, например: интересите на местната индустрия от протекция не съвпадат с тези на земеделците или на самите търговци; прекаленият протекционизъм съкращава обема на вноса и така наврежда на фискалния интерес (от митнически постъпления) и пр.

Българските стопански интереси диктували най-общо търговска политика на ограничаване на вноса на някои индустриални произведения от развитите западни страни (в защита на родната индустрия), като същевременно се създава възможност за износ на земеделски произведения там. Това са трудносъчетаеми неща, понеже преследването на протекционистка политика се натъква на противодействие – ако индустриалният внос от да-

дена страна се обложи високо, тя ще отвърне с високо облагане на българския селскостопански износ. Още повече, че българската външнотърговска политика се водела по правило при слабост на държавата, политически усложнения и пр. Така подкрепата на едни интереси изисквала жертване на други. С произвеждащи сходни артикули земеделски държави страната имала малък стимул да търгува (освен с индустриален износ), също както и те.

В нашия случай търговската политика спрямо развитите европейски страни наред с чисто фискалния интерес от митнически постъпления имала подчертана връзка с индустриалния протекционизъм, който надделял в държавната стопанска политика изобщо.[1] Последният изисквал да се поставят под митническа защита индустриални отрасли, които страната се стреми да развива, и да се избягва сключването на дългосрочни договори с индустриални страни, за да се запази автономия при определяне на митата. Обратно, спрямо аграрните балкански държави и особено спрямо Турция, където българската индустрия имала в началото завоювани пазари, стремежът бил да се запазят и разширят съществуващите връзки, като срокът на договорите трябвало да бъде възможно по-дълъг. Митническата политика се разглежда при данъците и тук ще се каже минималното; повече внимание ще бъде обърнато на търговските договори и намесата на валутния фактор.

В българската търговска политика до войните могат да се различат няколко периода: от Освобождението до 1896–1897 г., когато се сключват първите търговски спогодби със западни държави. Главното тогава било да се извоюва съгласието на някоя от подписалите Берлинския договор страни за двустранно изменение на неизгодните за България търговски условия, наследени от т. нар. капитулации (търговски договори на Турция с Великите сили). В двустранните договори било прокарано увеличаване на митата на някои произвеждани в страната индустриални продукти с известен процент над адвалорните 8% (залегнали в капитулациите). Държавата можела да води самостоятелна търговска политика с неподписали Берлинския договор страни, а подобна свобода си извоювала и спрямо Турция.

Приемането на специфичната митническата тарифа от 1904 г. покачва чувствително и вече с явно протекционистка тенденция (но и с фискални съображения) митата и бележи началото на нов период, който траял до войните. Един след друг били сключени и влезли в сила нови търговски договори с почти всички европейски държави. Митническият протекционизъм преди войните обаче бил умерен в сравнение с установения след войните.

[1] За търговската политика *Тошев, Динко*. Принос за…, 136–139 и по-нататък за конкретните търговски договори; Индустриалната политика…, 75–85; Развитие на едрата…, 69–80; 81–96 (специално за митата).

Външната търговия от 1886 до 1911 г. през повечето години завършвала с негативно салдо и като цяло показва негативен баланс (от средно 2,5 млн. лева годишно). Огромната част от износа се състояла от зърнени храни (4/5 през 1911 г.), а вносът – предимно от фабрични произведения (3/4 през 1911 г.).[2] Съвсем малко били изнасяните готови индустриални произведения, най-вече на текстилната и кожарската индустрия (вълнен шаяк, дебели вълнени платове, гайтани, мешини и кожи за обувки и др.), а също на розоварната, която била полузанаятчийска. Индустриалният износ продължил само в първите десетилетия след Освобождението, и то главно за Турция, Австро-Унгария и Румъния. След войните износът на индустриални стоки западнал.[3]

След войните България придобива свобода да определя автономно вносните мита и постоянно ги покачвала – най-напред с новата митническа тарифа от 1922 г., после чрез поредица изменения в нея, засилвайки до крайност митническия протекционизъм. Във външнотърговската политика след войните се открояват два периода. През първия, който продължил до 1933 г., не били търсени редовни търговски връзки с външния свят и не бил сключен нито един важен тарифен търговски договор, освен с Турция, която като аграрна страна не засягала интересите на местната индустрия. Каквито и да били мотивите за несключване на търговски договори, това засилило системата на протекционизма, като същевременно накърнявало интересите на по-перспективния селскостопански износ. Следващият търговски период се характеризира със сключване на тарифни търговски договори: най-напред с Германия през 1932 г., по-късно с Чехословакия, Италия и Югославия, към които била насочена основната част от външната търговия на България.

Проблемите на търговската политика по това време са разгледани в една работа на Константин Бобчев, известен като защитник на силния индустриален протекционизъм. Но дори той се обявява против схващането да не се сключват търговски договори с развитите индустриални държави, като изтъква, че интересите на страната (за положителен търговски баланс и набавяне по този начин на валута) изискват по-редовни търговски договори, които носят и други изгоди, като гаранции против промени в митата и в условията за транзит, еднакво третиране с нашите конкуренти на чуждия пазар, намаляване на аграрния протекционизъм на развитите държави и пр. Същият автор разкрива пълната незаинтересованост към външната търговия от страна на отговорните министерства и липсата на специални търговски агенции за разлика от положението в повечето европейски дър-

[2] *Попов, Кирил*. Стопанска България, 364–365, 367.

[3] *Тошев, Динко*. Развитие на едрата…, 31–32.

жави. Оттук и недостатъчната информираност на българските търговци и производители за чуждите пазари, оставянето на търговията главно в ръцете на чужденци и загубите от това, липсата на реклама на българските стоки в чужбина и пр.[4]

Българската външна търговия дала пасивен баланс през 1919–1929 г. – време на разрешена обмяна на валута и значителен приток на чужд капитал (специално след 1924 г.), финансиращ особено охотно търговията с краткосрочни кредити. При силния протекционистки режим събраните мита възлезли на 19,3% от общата стойност на обложения с мито внос през 1923–1924 г. и се колебаели около същата стойност до 1930 г. Структурата на вноса показва най-голямо значение на текстила (с известна тенденция за намаляване поради заместване на вноса), после на металите и металните изделия. Най-голяма роля в износа имали стоки от групата преработени полевъдни произведения (28–53% от износа, главно тютюн); следват непреработени полевъдни произведения (предимно зърнени храни, грозде, пресни плодове и зеленчуци); на трето място идват непреработени животновъдни продукти (главно яйца), докато преработените животновъдни продукти (заклани птици, сирене) и неселскостопанският износ заемали нищожно място. Заслужава да се отбележи бързото нарастване износа на грозде и птици.[5]

Като цяло може да се отбележи слабата международна търговска обвързаност на България, съответстваща на натуралния „автархичен“ характер на българското земеделско стопанство и на стопанството изобщо. Така през 1930 г. (преди да започнат ограниченията в търговията) България изнесла само около 13% от стойността на консумираните в страната стоки и внесла също само 13% от стойността на произведените в нея стоки. Но зависимостта от вноса все пак била голяма, понеже се отнася за важни стоки.[6] „Автархията“ нараснала през 30-те години на XX в., които за цяла Европа са време на съкращаване обема на външната търговия и затваряне.

Недостигът на валута принудил БНБ да въведе от октомври 1931 г. валутен монопол и системата на контингенти във вноса и износа.[7] Контингентите на вноса (определени в размер на половината от стойността му

[4] *Бобчев, Константин*. Нови задачи на българската търговска политика. С., 1929 (отпечатък от Списание на Българското икономическо дружество, 27, № 8, 2–16).

[5] *Стефанов, Иван*. Външната търговия на България между войните. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1938, № 2–3, 1–117, особ. с. 20, 23 (търговски баланс), 30–31 (структура на вноса), 35 (митническото бреме), 35–37 (структура на износа).

[6] *Бобчев, Константин*. Външната търговска…, с. 29.

[7] Българска народна банка. Сборник документи. Състав. Румен Аврамов, Христо Яновски. Т. 4. С., Главно управление на архивите при Министерския съвет и БНБ, 2004, 397–581.

през 1931 г.) се налагали поради катастрофалното спадане на цените на селскостопанския износ и свиването му наполовина, което заплашвало с изчерпване на валутните резерви, ако вносът съответно не бъде намален. Впоследствие БНБ забранила отпускането на валута за внос на „луксозни предмети“, а от 1933 г. въвела и системата на частните компенсации, с която се допускал внос над редовния контингент, но само срещу износ на определени стоки. С цел насърчаване на износа и набавяне на валута, на износителите на дадени стоки се давала премия (в размер 35% над официалния валутен курс), ако продадат на банката получените от тях при износа чужди валути. Фактически това означава двоен валутен курс (официален и по-висок за насърчение на износа) и на практика – скрита девалвация на лева със същия процент.[8] И още – премирането (дотирането) на износа водело до изкривяване на цените на вътрешния пазар.

Контролът на външната търговия от БНБ станал пълен с поредица от наредби от август 1934 г. нататък, с които се създавали листи на вносни и износни стоки. В тези листи настъпвали редица промени и прегрупирания, чийто конкретен смисъл понякога трудно може да се разбере, но по обща идея държавата изкупувала определен процент от валутата, получена при износа на стоки, който бил толкова по-голям (до 50%), колкото по-лесен бил износът на дадената стока. Отпускането на валута за внос пък се градирало според необходимостта от вносната стока – колкото е по-голяма, толкова по-голям процент от необходимата валута получавал вносителят. При подобна система на ограничения на валутата местната индустрия на практика получила нова протекция, защото вносът като цяло бил намален наполовина, а определеният като второстепенен внос от „луксозни“ индустриални произведения бил спрян, което дало възможност за заместването им с местни ерзаци. На това се дължало възникването в страната на каучукова индустрия, парфюмерия, производство на грамофонни плочи и пр. За надделяването на интересите на индустриалците може да се съди и по факта, че вносът на суровини, полуфабрикати и горива нараствал непрекъснато от 1921 до 1936 г. в общата стойност на вноса (от 38,5 до 63,8%), докато през същия период вносът на готови произведения намалял почти двойно – от 59,6 до 34,4%. Това означава увеличаваща се зависимост на българската индустрия от вноса на чужди суровини и полуфабрикати.[9]

В режима на ограничителни мерки за вноса чрез контингентиране и валутен контрол, както и на изтегляне на частното външно кредитиране по време на Депресията, през 1930–1937 г. вносът намалял и търговският ба-

[8] Вж. и *Екимов, Иван*. Валутната ни политика. – Списание на Българското икономическо дружество, 33, 1934, № 5, 275–290.

[9] *Тошев, Динко*. Индустриалната политика…, 85–104, данните от с. 90.

ланс показал значителен излишък. Митническото облагане отначало продължавало да нараства (25,8% от стойността на обложения с мито внос през 1932 г.; 28,6% през 1934 г.), след което спаднало до около 20% през 1935–1937 г., главно в резултат от освободени от мито държавни доставки.

Трябва да се отбележи непрекъснато нарастващото значение на Германия във външната търговия на България през 30-те години водещо до все по-едностранчива ориентация към нея. Така износът за Германия достигнал 36% от стойността на общия износ през 1933 г., 48% – през 1935 г., 43% – през 1937 г. В същото време се съкратил българският износ за други направления, особено за страните от Дунавския басейн, за Франция и Италия. Вносът от Германия бил още по-голям – 21% от общата стойност на вноса през 1925–1929 г., 28% през 1930–1934 г. и 56% през 1935–1937 г.[10]

Ориентацията предимно към Германия се улеснявала от сключването на клирингови спогодби (първата през 1932 г.), означаващи, че реализираните от износа за нея суми могат да се използват за внос само от нея. Целта тук била да се ограничи вносът от други страни, който трябвало да се заплаща с валута. На практика с времето превишаването на износа от България за Германия довело до натрупване на български авоари там и упражнявало натиск за внос на германски фабрикати (за да се използват тези авоари). Това повишавало икономическата зависимост от Германия и покачвало цените на доставяните от нея стоки над международните (също поради изкуствено поддържания висок курс на марката у нас). Клирингите били сключени и с някои други държави.[11]

КРЕДИТ И ДЪРЖАВНИ КРЕДИТНИ ИНСТИТУЦИИ

Централен и определящ факт на финансово-кредитната система у нас е господстващото положение и през определени периоди пълното преобладаване на държавните банки и кредит.[12] Институционална основа на дър-

[10] *Стефанов, Иван*. Външната търговия…, с. 35 (митническото бреме), с. 60 (таблица за вноса), с. 67 (таблица за износа).

[11] *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…, 100–103, 114.

[12] За финансово-кредитната система вж. *Бочев, Стоян*. Нови насоки на кредитната система в България. – Във: *Стоян Бочев.* Капитализмът в България. Състав. Румен Аврамов. С., Фондация Българска наука и култура, 1998, 121–137, особ. 122–123, 135–137 (препечатано от Списание на Българското икономическо дружество, 26, 1927, № 1–2, 11–27); Българска промишлена банка. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 203–209, особ. 203–204 (препечатано от Списание на Българското икономическо дружество, 25, 1926, № 4, 183–189). Вж. също увода на *Аврамов, Румен*. Неосъществеият консервативен манифест в България. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 13–90.

жавния кредит били Българската народна банка (БНБ), Българската земеделска банка (БЗБ) и производната от тях Българска централна кооперативна банка (БЦКБ). БНБ е създадена през 1879 г. с внесени от държавата около 9 млн. лева. БЗБ е учредена през 1903 г. на базата на няколкократно реформираните земеделски каси, създадени през 1863 г. от Мидхат паша със специални данъци върху населението. Финансово слабата БЦКБ била основана през 1910 г. за финансиране на кооперациите. Капиталът в държавните кредитни учреждения се набирал от различни източници – данъци, влогове, чужди заеми, парична емисия и пр. Именно държавните банки държали основната част от всички капитали в България, докато частните били относително слаби, особено до войните и най-вече чисто българските. По-силни били банките и акционерните сдружения с чужд капитал (навлязъл едва след 1906 г.), но неговият дял бил различен през разни периоди, когато навлизал или излизал от страната. Във връзка с това икономистът Румен Аврамов говори за „чисто държавен контур“ на движение на капиталовите потоци в българската кредитна система, обхващащ повечето кредитни източници в икономиката.[13]

Подобна нехарактерна дори за съседните балкански държави етатизация на кредита давала възможност на държавата, респективно на управляващите политически сили, да се намесват в кредита и да го управляват по стопански ирелевантен (и често ирационален) начин за политически, партийни, социални и други цели. Тези намеси били от различен вид. Например капиталовите ресурси на БНБ често се изземвали безлихвено и дори безвъзмездно от държавата за нейните финансови нужди, вместо да кредитират частното стопанство. Така по време на кризата от 1897–1901 г. БНБ нямала ресурси поради имобилизация на средствата, дадени на държавата и на общини, на земеделските каси и пр. Банката била принудена да спре всякакви заеми, отказвайки подкрепа на производството и търговията тъкмо когато те най-много се нуждаели от нея. Тогава това траяло кратко време и изоставянето на стопанството не било пълно. Същото се повторило по време на войните и след тях (1914–1924), когато държавата превърнала БНБ в своя каса и тя загубила положението си на пръв кредитен институт.

Специално по време на войните (1915–1922) държавата си създавала и „безвъзмезден“ кредит чрез банкнотна емисия (печатане на пари). Това водело до инфлация и обезценяване на паричните знаци, понеже за потребяваните стоки и услуги държавата плаща с банкноти, които поради своето изобилие скоро се обезценяват. Като подяжда стойността на паричните знаци, инфлационната банкнотна емисия представлява несправедлив да-

[13] *Аврамов, Румен*. Неосъществеият консервативен…, с. 34; *Бочев, Стоян*. Нови насоки…, с.131, 134.

нък, който стопява и обезсърчава спестовността и прехвърля част от тежестта върху разните сектори на икономиката, чийто капитал обезценява. Преди да бъде спряна през 1924 г., инфлацията достигнала 27 пъти. Банкнотното обращение било ограничено (със закон от 30 юни 1922 г.) само под натиска на държавите победителки, заинтересувани от стабилен лев заради изплащането на репарациите.

Чрез политически решения държавен кредит бил насочван за подкрепа на съмнителни и стопански нерентабилни начинания и на отделни професии и занятия, без оглед на стопанските резултати от дейността им (т. е. доходност и сигурност). Подобно схващане на кредита подхранвало убеждението, че държавният кредит трябва да е „евтин“ и че държавата го дължи на всеки, който има нужда от него; също под предлог за някакви социални, държавни или народностопански цели или уж за „производителни цели“. Противно на стопанския резон рискът на кредитираната дейност се измества от кредитирания към кредитора („диктат на длъжника“), което парализира спестовността, като омаловажава и частната инициатива. „Евтиният” или „безвъзмезден“ кредит, даван за несигурни и нестабилни дейности, се превръщал на практика в залог на политически борби между партии, професии и класи, организации, съюзи, синдикати и пр., насърчавайки своеобразен стопански корпоративизъм. Стигнало се дотам, всеки стопански клон (и професия) да иска своя банка, която да го кредитира с държавни пари, и подобно на БЗБ и БЦКБ, да има българска промишлена банка, занаятчийска кооперативна банка, търговска кооперативна банка и пр., действащи като разпределителни бюра на „евтин“ държавен кредит.

Споменатите средства за произвеждане на „евтин“ кредит конкурират нелоялно истинския кредит, който не може да се раздава произволно и без оглед на стопанските резултати, има своята цена (лихвения процент), а рискът трябва да се носи от кредитирания (гаранция за добро използване на кредита). В този план са критичните думи на видния тогавашен икономист и стопански деец Стоян Бочев:

> Чрез досегашната кредитна система рискът от кредитираната стопанска функция се понася и от кредитора, често дори само от кредитора, а това парализира спестовността, омаловажава частната енергия и обезличава частната инициатива. Вместо да се търсят средства чрез систематично възпитаване на спестовността и вместо да се дадат на тая спестовност всички желани гаранции и безпечност, чрез нашата кредитна система ние вземаме от безвъзмездни източници, раздаваме без достатъчни гаранции и създаваме убеждение, че кредитът, взет от или под гаранция на държавата, е едно благодеяние, а не една обусловена заслуга, достойно преценена, констатирана и призната от най-заинтере-

сувания – спестовника, чийто капитал е носител на създадено, а не консумирано от него благо.[14]

Подобна кредитна политика късогледо жертва дългосрочните интереси за моментната нужда, понеже подкопаването на стабилността на валутата и условията на кредита води към стопанска криза и понякога до крах. Едно стопански здраво отношение към кредита (поне според консервативното схващане) изисква той да се основава на производството и спестовността. Само тогава има гаранция, че кредитът ще се даде за действителна и сигурна стопанска дейност и че ще се оползотвори и възнагради, а също че раздадените кредити и пуснатите в обращение парични знаци (платежни средства) ще са в границите на необходимото и няма да доведат до обезценяване на парите.

Главни инструменти на държавната кредитна политика били БНБ и БЗБ. Така до 1914 г. БНБ осигурявала около 40% (според Чакалов дори 50%) от кредита за реалния сектор в страната, особено за търговията и индустрията. При слабостта на частния капитал това имало голямо значение. Обаче в нейната кредитна, емисионна, камбиална и валутна политика се проявявали редица слабости и грешки. В определени, и то съдбовни периоди БНБ била обречена на пасивност поради обсебване на средствата ѝ от държавата. Дългът на държавата към банката по правило бил „изчистван“ чрез пореден външен заем (като този от 1902 г. и стабилизационния заем от 1928 г.), превръщайки вътрешния дълг във външен. Характерно е, че през определен период (след 1903 г.) банката не искала да си служи по-широко със спестовни влогове и ги отблъсквала, за да не плаща лихви по тях, а предпочитала безлихвените ресурси на банкнотите. Освен това тя дълго време поддържала някои отживели или неподходящи за емисионен институт форми на пряко кредитиране, а не оценила достатъчно значението на по-сигурното косвено кредитиране чрез сконтова политика и рееконт на частните банки (което въздейства върху тях и може да ги накара да разширят или свият кредитирането).[15]

---

[14] *Бочев, Стоян*. Нови насоки…, с. 136.

[15] *Бочев, Стоян*. Българската народна банка като емисионен, камбиален и кредитен институт. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 139–202 (препечатано от Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923–1924, № 8–9, 431–458; също като отделен отпечатък: С., Ал. Паскалев, 1924). Сконтът (фр. escompte) е операция, чрез която една банка дава на носителя на ценни (най-вече търговски) книжа тяхната стойност преди падежа им, като си удържа определен процент (сконто); на свой ред банката може да мобилизира тези ценни книжа като ги рееконтира при друга банка. Това открива възможността централната банка да води кредитна (сконтова) политика, като определя удържания при есконта процент – вдигането му кара банките да затягат разпределяния от тях кредит, а свалянето му отпуска кредита и увеличава паричните средства на разположение на икономиката. На времето това се е смятало за важен финансов инструмент.

През Първата световна война били приети редица политически ангажименти към съюзниците, които имали финансови последици. Така БНБ притежавала авоари в Германия, които загубила с обезценяването на марката. БНБ открила сметки в лева в банки на съюзниците, за да могат те да купуват и изнасят от България. Нуждите на войната довели до масово печатане на пари и издаване на непокрити съкровищни бонове, което отприщило инфлацията.

За да се спре развихрилата се през и след войните инфлация и особено под натиск отвън през 1922 г. бил приет закон за ограничаване на паричното обращение, последван от промени в закона за БНБ през 1924 и 1926 г., целящи да направят банката по-малко зависима от държавата. Българските финанси тогава преминали изцяло под контрола на съюзническата комисия за изплащане на репарациите. Българските политици се съпротивлявали всячески срещу подобна политика на автономност на БНБ (която би ги лишила от източник на средства) и още повече на предлаганото от външните сили превръщане на банката в частна. Така автономията била прокарана само частично. След реорганизация през 1928 г. БНБ се превърнала в емисионен институт и „банка на банките“, т. е. спряла пряката кредитна дейност (функцията на търговска банка) и започнала да следи предимно за здравината на банковата система (приемайки лимити за рефинансиране на търговските банки) и за кредита изобщо, като осигурявала паричната емисия и стабилността и конвертируемостта на лева (чрез ликвидност на собствените си активи). В същото време тя започнала да кредитира индустрията и търговията косвено – чрез сконтови операции, рееконт и кредитиране на частни банки.[16]

Що се отнася до валутната (камбиална) политика, до войните съществували свободна размяна на лева (номинално равен на франка) и стремеж за преминаване към златен стандарт (отдал се от 1906–1907 г.); съответно главната грижа тогава била премахването на ажиото, т. е. осигуряване при размяната на номинален курс на лева (а не под номинала). Със започване на войните конвертируемостта на банкнотите в злато била „временно“ прекратена, което се оказало край на просъществувалия кратко време класически златен стандарт у нас. В международен план след войните се установил златнодевизен стандарт, при което само някои валути били свързани със златото (а останалите държави трупали резерви в тези валути). Депресията сложила край на тази система, напусната от Великобритания през 1931 г. След Депресията се установила преходна система, докато се въведе през 1944 г. брентънуудската система на златнодоларов стандарт и плава-

[16] *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001, 63–65, 120–144.

щи валутни курсове. България не успяла да осъществи (освен за кратко) свободна конвертируемост на лева, което би застрашило слабите резерви на БНБ (при негативното търговско салдо).

По-конкретно камбиалната дейност на БНБ след войните преминала през няколко фази и режими, свободен валутен режим през 1920–1923 г. и камбиален монопол от края на 1923 г. По време на свободния камбиален режим банката (чрез централата на девизите) пропуснала възможности за изкупуване на чужда валута, водела политика на ниски и съвсем произволни валутни курсове, застанала на принципа на репресията за спиране на валутната „спекула“, предизвикана всъщност от отдалечаването на нейните курсове от реалностите, пречела на така необходимия износ (изкупувайки получените чужди девизи по ниски курсове). БНБ се заблуждавала, че може само с валутна политика и независимо от реалните стопански условия да усили слабия лев. Така след изтощаване на банката, която изпуснала от свои ръце камбиалния пазар, логично се стигнало до камбиален монопол. След пълното монополизиране на търговията с валута и удачното въвеждане на равновесен курс според най-ниските пазарни курсове (т. е. при максимална девалвация на лева) доверието към лева се възстановило и започва период на монетарна стабилност. От края на 1928 г. датира един опит за възстановяване на частична конвертируемост на лева към златото, пометен от Депресията. През октомври 1931 г. банката се върнала към тотален валутен монопол и възможно най-рестриктивен валутен режим, включително контингентиране на вноса. БНБ на практика се превърнала във ведомство за разрешение за износ на девизи; при това имало множество противоречащи си разпоредби и безсистемни разрешения и изключения. Появили се и паралелни курсове, въведени за да се стимулират износителите с по-висок валутен курс.[17]

Предназначението на създадената отчасти с държавен кредит Българската земеделска банка (БЗБ) било да кредитира селското стопанство. Това ставало не пряко за отделни лица, а чрез мрежата на кооперациите; същото се отнася и за основаната по-късно БЦКБ. Кооперативното дело се превърнало в държавна политика, която го насърчавала чрез кредитиране (40% от средствата на кооперациите през 1925 г.) и данъчни облекчения. Според цитирания силно критичен стопански историк БЗБ и БЦКБ наподобявали холдинги, стъпили на „свои“ кредитни кооперации, кооперативни съюзи и популярни банки. „Шапката“ ги рефинансирала периодично, като се борела за влияние и по-широк кооперативен периметър, особено за по-привлекателните кооперации. Самата БЗБ била инфилтрирана от ко-

[17] Вж. и *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век…, 65–69.

оперативното движение и между банката и неговите съюзи се водела постоянна борба (което обяснява и създаването на БЦКБ). Земеделският кредит бил в значителна степен политизиран, а кооперациите с присъщите им „меки бюджетни ограничения“ и трупаните от тях несъбираеми дългове (лоши кредити) могат да се тълкуват като още един опит да се заобиколят неприемливите капиталистически закони.[18]

Също Румен Аврамов схематизира „българския модел на развитие“, що се отнася до кредита, така: натрупване на вътрешен дълг на държавата към БНБ, който впоследствие се трансформира във външен дълг; рекапитализиране на банката (и други декапитализирани банки) чрез външните заеми и започване на нов цикъл; когато външното финансиране спре – освобождаване на инфлацията (през войните); ако пък чуждото финансиране наложи условия и контрол (както след войните) – навлизане в депресивна спирала при опити на държавата да заобиколи условията.[19]

ЧАСТНИ БАНКИ И ЧУЖДИ КАПИТАЛИ

Частният кредит у нас бил много по-слабо развит от държавния и контролирания от държавата, и то през целия разглеждан период.[20] Частните търговски банки били слаби, особено в началото и най-вече тези с предимно български капитал. Това били местни акционерни банки с ограничен капитал и периметър на дейност, даващи заем с висок лихвен процент. Всъщност частните банки се създавали главно с цел решаване на финансовите проблеми на техните създатели и клиенти акционери и предоставяли предимно вътрешни кредити; те били типично клиентелистки.[21] По-добре снабдени с капитал били трите чужди банки, основани през 1905–1906 г. с чужд капитал като „български“, с централи в София и клонове в други градове – Българска генерална банка (с френски капитали), Кредитна банка (с немски капитали) и Балканска банка (с австрийски капитали). Те действали, като плащали известна лихва по влоговете на матерните си банки, с които били открити, а давали капитала със значително по-висока лихва в България, подбиваща още по-скъпия кредит на местните банки. Частните банки като цяло избягвали прякото инвестиране в разни обекти, а пласира-

[18] *Аврамов, Румен*. Неосъществеият консервативен…, с. 22, 31, 34, 122.

[19] *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век…, 130–131.

[20] За частните кредит и банки вж. *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…, 44–94;. *Lampe, John*. The Bulgarian Economy…, 31–35, 60–68, 91–93. Според Лампи през 1929 г. чуждите банки имали 40% от частния банков капитал в страната (60–68).

[21] *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век…, с. 32.

ли средствата си главно в общински заеми, държавни монополи (тютюнев, кибритен) и заеми за целите на външната търговия. Дългосрочният кредит бил много ограничен до войните, но и краткосрочният през повечето време не бил достатъчен; при това надценяният лев затруднявал износа, а улеснявал вноса.

До войните чуждият капитал участвал главно във външната търговия, особено в изкупуването на износа на зърнени храни, яйца, кожи, розово масло и др. чрез кредитиране на нуждаещите се от средства български търговци наедро, както и в кредитиране на вноса на промишлени стоки (срещу банкови гаранции, залог на стоки и др.). Това бил все високолихвен краткосрочен кредит, от който се извличали големи печалби. Преди войните почти отсъствали дългосрочни чужди инвестиции, освен по инициатива на отделни частни капиталисти в някои клонове на промишлеността (пивоварство, спиртоварство, производство на цигари и пр.). До 1912 г. имало 16 предприятия с чужд капитал, което все пак представлявало 30% от вложения в едрата промишленост капитал.

След войните настъпва засилване на частните банки (български, чужди, смесени) и разширяване на частния кредит. След оттеглянето на БНБ като кредитна институция те вземали главно участие в кредитирането на икономиката. (Впоследствие БНБ се насочила към косвено кредитиране на банките с български капитал срещу сконто и залог.) Били основани нови банки и станали редица прегрупирания на банковия капитал. Образували се няколко нови големи български банки, особено Българска търговска банка, Българска банка, Банка за международно развитие, Банка за народен кредит, някои с привлечен чужд капитал. В края на 1929 г. тези четири големи български банки държали около 22% от влоговете на частните акционерни банки. Друга голяма българска банка била „Гирдап“, която фалирала през 1925 г. Известно развитие получил ипотечният (дългосрочен) кредит, раздаван в навечерието на войните от БНБ, БЗБ и Френско-българската ипотекарна банка. През 1928 г. била основана специална Българска ипотекарна банка, но поради прекалено високите лихви нейната дейност била съвсем слаба.[22]

Наред с българските се създали и 5 нови банки с чужд капитал: Италианска търговска банка, Франко-белгийска банка (сляла се по-късно с Балканска банка и с Генерална банка и преименувана във Франко-българска банка); Дойчебанк (филиал на голямата немска банка, сляла се впоследствие с Кредитна банка и преименувана в Германо-българска кредитна

[22] *Бочев, Стоян*. Ипотечният кредит. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 210–217 (препечатано от Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1924, № 8–9, 405–413).

банка); Пражка банка (филиал на същата банка в Прага); Унгарско-българска банка (която впоследствие се влива в Българска генерална банка). Извън влоговете на своите централи тези български креации на западни банки се стремели да привлекат и български спестявания и вложения. Петте чужди банки държали към края на 1929 г. 55% от капиталите на частните акционерни банки (според Лампи – 40% от частния банков капитал в страната). По-изгодно получаваният кредит от майчините им институции снижавал техните разноски и им давал възможност да отпускат на клиентите си кредит с 2% по-ниска лихва от българските банки. Чуждите банки се специализирали в кредитирането на различни дейности и особено на вносната и износната търговия с разни стоки, в кредитиране или изкупуване на акции на чужди и български предприятия (наченки на финансов капитал), също в покупка и продажба на валута и пр. Чуждият капитал имал и известно дългосрочно участие, а именно – капиталово участие в образуването на акционерни дружества в разни клонове на стопанството, дългосрочни ипотечни заеми и пр. Силното разширяване на кредита през 1926–1929 г. се дължало най-вече на политиката на чуждите банки, които отпускали лесно кредити за внос на промишлени стоки, както и на свободното отпускане на валута за внос на стоки от страна на БНБ до края на 1931 г.

Кредитната експанзия продължила до Депресията (1929–1933), когато повечето чужд капитал събрал вземанията си и напускал страната. Само Кредитна банка впоследствие отново разширила дейността си във връзка с немската икономическа експанзия. Значителен брой български частни банки, особено по-малките, фалирали или били пред фалит. Двайсет и три частни български банки в тежко състояние били консолидирани след силна обезценка на активите им в образуваната през 1934 г. банка „Български кредит“ – главно с държавно участие. Другата мащабна консолидационна операция било обединението през 1934 г. на БЗБ и БЦКБ в Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ). Частните търговски банки не успели да се възстановят след Депресията, като делът на активите им спаднал двойно – от 39% през 1931 г. на 21% през 1939 г. Останали да съществуват само няколко такива банки, като Българска търговска банка (действала от 1922–1934 г. с френски капитал), която представлявала и голям финансов център с групирани около нея промишлени, търговски, кредитни и застрахователни предприятия. Така държавните банки и кредит отново установили пълно финансово надмощие. БНБ въвела и пряк административен контрол над вноса и износа в резултат от преминаването на международната търговия към двустранни клирингови споразумения, а също контрол над чуждата валута.[23]

[23] *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…, 55–68.

Към 1938 г. обществените кредитни институции държали 60% от влоговете, а „Български кредит“ разполагала с около 1/3 от пласментите в частния сектор. Военната икономика довършила одържавяването на банковата система: през 1945 г. 80% от пласментите на всички частни банки били на (практически държавната) „Български кредит“, а обществените кредитни институции (БЗКБ и Пощенската спестовна каса) държали 60% от влоговете.[24] Така национализацията на кредита била почти завършена преди социализма.

Размерът на чуждия капитал у нас варирал през отделните години, като специално краткосрочният търговски кредит приижда и се оттеглял сезонно и зависел от количеството на износа и вноса. Чуждият капитал увеличил участието си в кредитирането на вноса след Първата световна война повече от 3 пъти в сравнение с 1912 г., а в кредитирането на износа – повече от 2 пъти. След войните бързо нараснал и броят на едрите предприятия в акционерна форма (в промишлеността, кредита, търговията), където той играел значителна роля. Но дългосрочните инвестиции на чуждия капитал в разни форми били 2–3 пъти по-малки от краткосрочното му участие както до 1912, така и до 1929 г.[25]

Чуждият капитал проявявал особена активност в търговията.[26] Той държал вноса на петрол, вноса наедро на машини, метали, електрически продукти, автомобили и др., износа на зърнени храни, яйца, тютюн, кожи, грозде, плодов пулп, зеленчуци и др. Докато преди войните чуждите фирми търсели посредничеството на български фирми, след войните те организирали свои мрежи от закупчици по селата за пряко изкупуване на по-ниски цени. Това се отнася особено за изкупуването на тютюна, организирано най-напред от няколко едри фирми с чужди капитали и някои български фирми, а след 1929 г. изключително от германския концерн за производство на цигари РЕЕМТСМА, също изкупуването на яйца и пр. В застрахователното дело действали 13 клона на чужди застрахователни дружества, а отделно от това някои от „местните“ били смесени. Акционерните дружества с чужд и български капитал широко практикували „персоналната уния“, като привличали в управителните си съвети и като юрисконсулти политици, бивши министри, народни представители, бивши директори на държавни учреждения (особено на банките, на БДЖ) и други влиятелни лица, възнаграждавани по разни начини, а в замяна очаквали защита на интересите на дружествата, уреждане на държавни доставки и пр.

---

[24] Данните у: *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век…, с. 123.

[25] *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…, с. 55.

[26] Пак там, 80–88.

В промишлеността до 1912 г. имало 16 предприятия с чужд капитал, или 30% от вложения в едрата промишленост капитал; през 1921 г. имало 30 предприятия с чужд капитал, които съставлявали около 36% от капитала и над 1/3 от стойността на едрото производство; през 1929 г. – 39 предприятия с 31,4% от общо вложения в едрата промишленост капитал и около 30% от стойността на производството; през 1935 г. – 49 предприятия с 1/3 от капитала и от стойността на промишленото производство. Някои чужди предприятия реализирали прекомерни печалби, например през 1923–1924 г. Българо-чешкото дружество за захарна индустрия раздало 38% дивиденти, а от 1924–1930 г. всяка година – по 50% дивиденти.

След 1935 г. част от най-едрите чужди промишлени предприятия (захарните фабрики, електрическото осветление в София и др.) били изкупени от българския капитал. След 1936 г. се образували някои нови предприятия с чужд капитал, чийто дял съставлявал 30–32% от промишления капитал и производство. Предприятията с чужд капитал имали монополно или силно положение в производството на захар (до 1936 г.), на цимент (монопол на „Гранатоид“ с участие на чужди капитали), на електроенергия (4 чужди предприятия с монополно значение давали 60% от енергията); с чужд капитал били единствената фабрика за кибрит, 2 от 5-те фабрики за хартия, 11 едри предприятия в текстила (1/4 от текстилното производство), тютюневият картел (държащ 2/3 от производството на цигари), повечето пивоварни, най-голямото мелничарско предприятие и др.[27]

Според един опит за изчисляване на печалбите на чуждия капитал у нас (на Асен Чакалов) специално банките с чужд капитал имали 13–16% чиста печалба (7–10% раздавани като дивидент) за времето от 1925–1930 г., когато бил апогеят на дейността им; българските банки имали дори по-големи печалби – от 11–20% (10–13% дивидент). След 1930 г. в банките с чужд капитал се наблюдава намаление на печалбите и раздаден дивидент от 5–6%, което отначало се дължало на загубите от стопанската криза, а впоследствие – на натрупването на резерви, влагани в машини, съоръжения, сгради и стоки, при невъзможност печалбите да се изнесат поради забраната за отпускане на валута за лихви, дивиденти и др. след 1931 г.[28]

Въпросът за чуждия капитал у нас може да се постави по-общо. При слабостта на собствени капитали той бил необходимост. Ползата, но и

[27] Пак там, 73–79.

[28] Пак там, 88–103, 113–118 (данните на с. 114, 118). Според автора краткосрочното участие на чуждия капитал (т. е. главно за кредитиране на търговията) през 1924–1929 г. възлязло на износ на 5% от годишния национален доход. Равносметката от участието на чуждия дългосрочен капитал от 1897 до 1940 г., което било значително по-малко, той изчислява на изнесен около един и половина пъти повече от внесения капитал.

опасностите от него са разкрити добре от видния стопански деец и икономист Стоян Бочев. Ползата е в доставянето на така липсващия за развитието фактор (капитал) и на предприемачески умения, както и в развитието на нови индустрии и стопански дейности:

> Спасението на новите страни е в тяхното приспособяване към похватите, методите на действие на чуждия капитал и предприемчивост, към състезанието с тях. Изкуството е да ги допуснеш в своята страна, но да работят в сътрудничество с местния капитал и предприемчивост, да са под влиянието и контрола на местната власт; да се проявяват тъй, че резултатите на тяхното творчество поне да се споделят с местното население, най-сетне да се инкорпорират в националния стопански живот тъй, че да не е възможно откъсването им: да послужат за поука и насърчение и да се обезличат в избликналата местна предприемчивост и местен капитал. Иначе казано, чуждият капитал да се туземизира, да придобие признаците, качествата и да поема задълженията и тежестите на местния.[29]

От друга страна, чуждата предприемчивост по правило притежава поевтин капитал, опитност и продуктивност и с конкуренцията си унищожава местната. Значителна част от чистия доход от чуждите инвестиции се изнася от страната. В предел чуждият капитал може да постави страната в икономическа зависимост, като обсеби ресурсите и превърне местното население в своя работна сила.

Преди войните чуждият капитал у нас проявявал тенденция да се асимилира, като търсел съдействието на българския капитал и предприемчивост. При това могат да се разграничат различни похвати на проникване на отделните страни: белгийското – като чисто индустриално и търговско (не политическо); френското било тясно свързано с държавни заеми и се облягало на политическо влияние (но френски капитали били използвани за индустриално и търговско проникване и от централноевропейски фирми); немското проникване пък носело белезите на колониално (германските предприятия имали немско ръководство и персонал, ръководели се от интересите на майчината фирма, всички печалби се изнасяли там и пр.). След войните, в обстановка на политическа нестабилност, стопанска криза, валутна несигурност и финансова немощ на местните кредитни институции, чуждият капитал възприел германските колониални методи на проникване. Той не се асимилирал, а се стремял да завземе готови индустрии (мелничарската, тютюневата и др.), изместващи българската инициатива. При то-

[29] *Бочев, Стоян*. Чуждите капитали в България. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, с. 235.

ва търсел големи печалби в краткосрочни пласменти (главно в търговията), без големи имобилизации и с готовност винаги да се изнесе, а при дългосрочни инвестиции търсел сигурност срещу рисковете и привилегии в концесията (за различни производства).[30]

В по-общ смисъл чуждият капитал представлява важен и силно конфликтен момент в срещата на модернизираща се България с много по-напредналия Западен свят. Далече по-развитият чужд капитализъм идвал в потискащи за местните стопански дейци форми, което пораждало стопанска ксенофобия. Разликите в стопанския манталитет и разминаванията в практиките понякога стигали до сблъсък. Самият западен капитализъм бил в агресивна фаза на империалистическа експанзия и не се интересувал от развитието на местните икономики (в националистични на свой ред общества). Особено тежка и непродуктивна била формата на държавните заеми (разгледана специално по-нататък). Така „опитомяването“ на чуждите капитали и тяхното интегриране в българското стопанство не се осъществява. Дори идващите по частен път капитали предпочитали краткосрочни и гарантирани форми (поради рисковете), като избирали благоприятния за тях момент. Периодът на най-голям начален растеж през първото десетилетие на XX в. бил отчасти „растеж на кредит“, финансиран от чужди заеми, които при това се изразходвали главно непроизводително. Стопанството (и предимно земеделието) тогава се развивало достатъчно бързо, за да обслужва външния дълг, докато войните сложили край на илюзията за стабилен и самоподдържащ се растеж.[31]

БЪЛГАРСКИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

Разгледаните дотук търговия и кредит, както и индустрията са главните области на проява на по-едри капиталистически предприятия. Тук е мястото да се постави въпросът за българския капитализъм и специално за капитализма от модерен тип (а не например за лихварството). Има разни дефиниции на модерния капитализъм, някои от които акцентират върху едрото машинизирано фабрично производство с наемен труд (Маркс), други – върху принципа на рационална печалба за разлика от традиционното покриване на потребностите (Вернер Зомбарт), трети – върху ориентацията към

[30] Пак там, 231–242 (препечатано от Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 4–5, 23–35); България и чуждите капитали. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 243–254 (препечатано от Списание на Българкото икономическо дружество, 26, 1928, № 9, 505–515).

[31] *Аврамов, Румен*. Неосъществеият консервативен…, 60–65.

печалба чрез методична дейност и пресмятане на капитала (Макс Вебер).[32] Трябва специално да се подчертае, че капитализмът не е простото натрупване на пари, каквото е съществувало винаги, а начинът на тяхната употреба, организацията на производството и размяната.

В много от марксическите работи за българската икономика нещата са поставени твърде заблуждаващо. Не се различава достатъчно ясно изискващият известен мащаб капитализъм от съвсем дребното (занаятчийско или аграрно) производство с основно собствен труд. Капитализмът се разбира като цялостна система („строй“) и се пита кога той става господстващ у нас. Приема се, че това става след Освобождението, на което се приписва ролята на „буржоазна революция“, и оттук нататък се проследяват разни „стадии“ на капиталистическо развитие, в частност „свободен“ капитализъм (т. е. със свободна конкуренция) до войните, следван от „монополистически“ стадий и наченки на „държавен капитализъм“ между войните.[33]

В развитието специално на индустрията икономическият историк Жак Натан различава малко по-предпазливо три епохи – занаятчийство и манифактура в цехови ограничения от края на XVIII в. до Освобождението; строй на самостоятелни дребни стокопроизводители и манифактура до 90-те години на XIX в., когато се извършил процес на „начално натрупване“ на капитала като основа и необходима предпоставка за развитие на същински капитализъм; оттогава и особено след 1900 г. – развитие на едра фабрична индустрия и модерен капитализъм.[34]

[32] *Sombart, Werner*. Der moderne Kapitalismus. Bd. 1–2. Berlin, Duncker & Humblot, 1969, esp. Bd. 1, Erster Halbband, p. 14, 23, 319–320. Зомбарт различава два основни стопански принципа – на традиционно задоволяване на потребностите (Bedarfsdeckung) и на рационално преследване на печалба (Erwerbsprinzip) в пари. Капитализма той дефинира като система на стопанска организация, при която си взаимодействат собственици на средства за производство и работници без собственост; той стои под знака на преследване на печалба и увеличаване на парите, а рационалността се състои в планомерност, целевост и пресмятане. Вж. и Weber, Max Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. – In: Max Weber Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Bd. 1. Tübingen, 1921, 1–236, bes. 5–11; Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, 1980, p. 45, 48, 72–73, 78, 94–95. По-подробно за концепцията на Вебер за капитализма вж. *Даскалов, Румен*. Въведение в социологията на Макс Вебер. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, 249–263.

[33] Монополистическият капитализъм у нас явно съзрява в твърде ускорени темпове, ако се съди по обявяването почти веднага на неговото „загниване“ (понеже на вратата вече тропа социалистическата революция).

[34] *Натан, Жак*. По въпроса за периодизацията на нашата история. – Исторически преглед, 6, 1950, № 2, 210–216. Според автора до Освобождението имало само наченки (или контури) на капитализъм, главно търговски, и зачатъци на манифактура; след Освобождението започнал период на „първоначално натрупване“ на капитал; по-силно развитие на капитализъм има от началото на XX в. до войните; след войните започва монополистическият стадий от развитието на капитализма. Също: *Натан, Жак*. Икономическа история на България. След Освобождението. С., 1938, специално 24–64, 77–83, 132–133, за стадиите 77–78.

От чуждите автори немският балканист Холм Зундхаусен обръща специално внимание на преувеличенията на капиталистическото развитие в стоящата под знака на марксизма литература за балканските държави. Той изхожда от понятието за капитализъм на класически автор като Вернер Зомбарт, за да покаже слабото съответствие с балканската стопанска действителност. В най-добрия случай може да се говори за „раннокапиталистическа“ междинна фаза, която се характеризира с едновременно съществуване на капиталистически и стари некапиталистически стопански системи. На селското мнозинство, а и на част от слабата буржоазия бил чужд „духът на капитализма“, а явления като разпространението на парите или пролетаризирането на селяни не са нещо специфично капиталистическо. В селското стопанство още далече не се били наложили важни капиталистически принципи, като ориентация към пазара, принципа на печалба, употребата на парите като капитал и изобщо икономическия рационализъм, а господствало традиционното „задоволяване на потребностите“.[35]

Изобщо най-плодотворно (както е у Зомбарт и Вебер) е стопанството да се разглежда като състоящо се от разнородни и съжителстващи стопански уредби, от които капитализмът е само една. Въпросът тогава е в какви сфери на стопанството прониква той и с какви темпове, а също в какви организационни форми. Именно така третира капитализма у нас видният икономист и стопански деец Стоян Бочев.[36] Според него капиталът у нас се проявил като капитализъм най-ясно в кредита, под формата на акционерен капитал и влогове, т. е. като безличен капитализъм, макар че между акционерите и вложителите имало малцина същински капиталисти (т. е. хора, живеещи от дохода на своя капитал). Българският капитализъм се проявил през 1902–1912 г. и в търговията (външната), където заемал все по-голямо място в износа и отчасти във вноса, докато войните и последвалата финансова криза не го разстроили и не стопили повечето капитали и търговията попаднала главно в чужди ръце. В индустрията, която в началото била нещо като разширено занаятчийство, капитализмът правел отчаяни усилия да се наложи, но срещал огромни пречки – все по-голямото техническо усъвършенстване на чуждата индустрия и ограничения домашен пазар. В земеделието правел слаби и колебливи опити.

---

[35] *Sundhaussen, Holm*. Die verpaßte Agrarrevolution…, 45–46. За „раннокапиталистическа епоха“ (в Европа XV–XVIII в.), когато наред с капитализма има и други, по-ранни стопански системи, вж. *Sombart, Werner*. Der moderne Kapitalismus. Bd. 2, Erster Halbband, 3–4. Според автора дори когато през една историческа епоха господства дадена стопанска система, редом с нея стоят и се борят и други системи.

[36] *Бочев, Стоян*. Капитализмът в България. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 98–105 (препечатано от Списание на Българското икономическо дружество, 30, 1931, № 2, 93–105); *Аврамов, Румен*. Неосъществеият консервативен…, с. 64.

Като цяло българският капитализъм бил дребен и често придружен от труда на собственика. Той срещал силни обективни пречки, като: крайно дребната собственост, която не давала простор за дейност, особено в области като земеделието, скотовъдството и строителството; също тесния вътрешен пазар и ограничената консумативна способност на населението; техническото и финансовото безсилие за състезаване с чуждата техника и индустриално производство (и съответно за износ); честите стопански и финансови кризи и лошите условия на кредита изобщо. При това положение натрупването на капитали у нас изглежда по-скоро като резултат на случайни фактори, отколкото на планомерен труд и предприемчивост.

Както изтъква Бочев, капитализмът изобщо не бил „симпатичен“ на българите и срещал силен обществен отпор. Той обяснява това отчасти с егалитаристките нагласи, а именно че „всички сме равни и равни трябва да си останем, та дори в нищетата и мизерията“, и не понеже някой се е отказал от създадените от капитализма блага, но за да може „друг да ги няма“. Но също с факта, че капитализмът у нас е трябвало да натрупва капитали само от вътрешни източници, като лихварство, държавни доставки и строителство, вътрешна търговия, износ на зърнени храни, защитената индустрия, банкерството и пр., т. е. чрез преливане на средства от едни в други ръце, често дори в една и съща местност или град (а не можел да набира средства от външни източници, в частност чрез търговия). Това пораждало болезнени усещания и естествена враждебност в дребнособственическото обкръжение, така че капитализмът у нас не се смятал за източник за общо благосъстояние, нито се ползвал с обществена и държавна подкрепа за разлика от страните, където първоначално се развил.

Най-сетне, капиталистически предприятия от по-голям мащаб у нас най-често се създавали от чужди капитали и инициативи, което пък засягало националното чувство и будело ревност по отношение на независимостта, обръщайки ги и против капитализма. В по-общ план, враждебността се пораждала от културно-цивилизационни разлики в стопанските условия и в манталитета при срещата на една сравнително изостанала страна с по-развити и силни държави. Още повече, че стопански по-напредналите се възползвали всячески от своите преимущества, включително с колониални методи, а усилията на изостаналия за адаптация са мъчителни и предполагат рушене на стария икономически живот и на традиционния стопански манталитет, което превръща капитализма от икономически в социален и културен проблем. Така ако преходът от натурално земеделско-скотовъдно стопанство към парично дребнозанаятчийско стопанство с ограничена търговия се удал на българите (през Възраждането), преходът към съвременно капиталистическо кредитно стопанство с едро машинизирано индус-

триално производство и международна размяна бил болезнен и мъчителен, частичен и незавършен:

> Всичките наши стопански и финансови кризи от Освобождението досега се разразяват по знака на стълкновение с чужбина. Европейската култура ни обхваща от всяка страна, ние искаме от нея плодовете ѝ, но не искаме, не можем да възприемем нейната стопанска структура, която е капиталистическа. Целият наш народен бит се надига против индустриализирането на всичките ни производства, защото това е капитализъм, това е производство машинизирано, което, преди да си създаде източници, разстройва това, чрез което ние си живеехме, стопански несмущавани в затворената Турска империя. Тук се примесват и немалко расови – славянски психологически черти, тясно свързани с понятията за неизбежна и насъщна дребна собственост.[37]

Към негативните черти на капитализма в българските условия спадали и тясната симбиоза с политиката, осигуряването на икономически изгоди чрез политическата власт, маскирането на частни и групови (кланови) икономически интереси с привидно обществени и политически резони и цели, прокарването на икономически сделки зад паравана на държавния авторитет. Казано обобщено от днешна перспектива:

> Образът, който частният капитал е излъчвал в новата българска история, трудно подлежи на идеализиране. […] Симбиозата с политиката, честите и повсеместни скандали, клановите борби, опитите да се завземат позиции със силови средства са неотменна част от обществения ни живот, където не е преставала да се води икономическа гражданска война.[38]

Враждебността към капитализма у нас се проявявала в ред неща, като: тежкото облагане на големите доходи и наследства; възприемането на кооперативната стопанска форма (съгласуваща стопанските усилия на икономически слабите) като алтернатива на капитализма, при което ѝ се възлагат несвойствени функции; също тенденцията държавата и общините да поемат все по-големи стопански функции. Показателно е и отношението към акци-

[37] *Бочев, Стоян*. България и чуждите…, с. 252, аналогично на с. 253: „Така един малък народ с битови черти на дребната собственост и производство, с ограничени източници и с голяма жажда към частната собственост, под ударите на идещия капитализъм – с неговото едро, машинно производство, с неговите световни пазари и кредитна фаза на стопанисване – още се тресе в колебание между европейската цивилизация, създадена от индустриализираното производство, от една страна, и колективистическите и етатични теории, които под една или друга форма му обещават благоденствие."

[38] *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век…, с. 38.

онерното дело – предпочитана форма на обединение на капиталите в по-едро капиталистическо предприятие, при слабостта на едноличните капитали и предприятия. Ще се спра по-подробно на този въпрос, в който характерно се оглеждат и чертите на българският капитализъм, и отношението към него.

АКЦИОНЕРНО ДЕЛО

Акционерното дело у нас води началото си от времето преди Освобождението, когато възникнали няколко акционерни дружества.[39] Общо от 1879 до 1912 г. били основани 274 акционерни дружества, от които за тези 33 години били закрити 76. В края на 1912 г. съществували 198 акционерни дружества с около 125 млн. лева внесен капитал и имобилизации в индустрия, търговски стоки, банкерство.

Акционерното дружество е особено удобно и подходящо за едра стопанска дейност – за кредитно дело (банки и кредитни дружества), едро производство, търговия и транспорт. У нас акционерната форма започнала в областта на кредита и застраховките, разпростряла се към търговията и индустрията в навечерието на войните и след тях, най-сетне навлязла и в минното дело, скотовъдството и горското стопанство.

По време на войните изобилието от банкноти без покритие предизвикало усилено учредяване на акционерни дружества – истинска грюндерска трѐска с химерични цели и обекти. В своята работа за акционерните дружества един автор съвременник свидетелства за появата на редица недобросъвестни дружества („пирамиди“):

> Ето вече основата за онази трѐска, която бе обхванала жадните за бързо забогатяване към основаването на нови дружества, жертва на които ще станат не самите инициатори, а онзи далечен кръг от подписчици и държатели на акции, като чиновници, учители, домакини и пр., които имаха лековерието да пласират малките си спестявания или да ангажират кредита си при нашите държавни банки в акции на новите дружества, подмамени от успехите за бързо забогатяване на разните спекуланти.[40]

---

[39] *Бочев, Стоян*. Акционерното дело в България. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 257–422, особ. 335–401 (препечатано от *Бочев, Стоян*. Акционерното дело в България. С., 1925). Бочев е бил секретар на създадената през 1914 г. Софийска фондова борса; директор на застрахователното дружество „България“; в управлението на Българска търговска банка.

[40] *Йорданов, Димитър*. Войните и новите акционерни…, с. 5. Авторът регистрира и описва 155 акционерни дружества, основани от 1913 до 1918 г. – най-много промишлени, после търговски и финансово-кредитни.

Спекулативната обстановка на обилие от банкноти, без намерение или възможности за пласмент в реална дейност, е несигурна основа на акционерното дело. Естествено последвало линеене и гаснене на повечето дружества, въвлечени и във вътрешни борби в управителните съвети (членове на които използвали добрите сделки за своя паралелна частна дейност) или между групи акционери. Кредитните дружества първи започнали да загиват с обезценяването на българския лев, но то засегнало отчасти и търговските дружества, по-малко индустриалните. През 1921–1923 г. ликвидирали общо 159 акционерни дружества; от 198 съществували преди войните (и значи гарантирано солидни) дружества в условията на обезценена валута ликвидирали 69, т. е. една трета.[41] Хората престанали да влагат пари в неносещите дивиденти акции и изтеглили влоговете си от дружествата.

Впоследствие акционерното дело отново се разширило и постепенно проникнало във всички области на стопанството. Отвъд кредитното и застрахователното дело то навлязло в индустрията, търговията и най-накрая – в транспорта. По преглед за 1929–1936 г. най-много акционерни дружества по брой и капитал имало в индустрията (61% от внесения през този период акционерен капитал), следвани от кредитните акционерни дружества (27% от внесения капитал), а на трето място идвали търговските дружества (13% от внесения капитал). В същото време печалбите и рентабилността (печалби в процент към вложения капитал) като цяло и по типове акционерни дружества не свидетелстват за особено добри резултати.[42]

Политиката на държавата спрямо акционерното дело и въплътения в него капитализъм била общо хладна, както се вижда от по-високото данъчно облагане на акционерните дружества от останалите видове стопански дружества (еднолични, събирателни, командитни) и особено от привилегированите кооперативи; при това се облагала не само печалбата на капитала (дивиденти и резерви), а много по-голяма сума. При средно развити дружества облагането (заедно с връхнините) взимало двойно повече, отколкото взимал капиталът чрез дивидента и резервите. При това положение, вместо да е сигурна и рентабилна ценна книга, даваща доход според текущия лихвен процент, както и важна форма на кредит на паричния пазар, акцията престанала да бъде доходна книга и средство за пласмент и не се търсела от спестителите.

---

[41] *Бочев, Стоян*. Акционерното дело в България, 361, 364–365.

[42] *Хараламбев, Иван*. Развой на акционерното дело в България (1929–1936). – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. С., 1937, № 1, 15–74.

Впрочем не бива да се идеализират и самите акционерни дружества. Твърде често те били декапитализирани от собствените им създатели и от главни акционери по разнообразни начини: вземане на по-изгодните сделки за своя паралелна стопанска дейност, безплатно ползване на активи на дружеството (вътрешни кредити), делене на клиентите на „наши“ и „ваши“, големи заплати за членове на управителния съвет, надуване на дивидента, за да се покачат акциите и главните акционери да се освободят от своето участие с печалба, превръщане на губещи частни предприятия в акционерни като форма на продажба с голяма печалба и пр.[43] И тук намерил израз определен стопански манталитет, дал основание за народопсихологически изводи за прословутите български „индивидуализъм“ и неспособност за неперсонална организация, работеща според формални правила.

НАМЕСА НА ДЪРЖАВАТА И ЕТАТИЗЪМ

Българското стопанство започва своето развитие под знака на стопанския либерализъм (laissez faire, laissez passer) и ненамеса на държавата в стопанските отношения. Когато тя се намесвала, то било непряко, например със създаването на земеделски кредит, който да помогне на селяните да се измъкнат от ръцете на лихварите (а не чрез принуда върху лихварите). Може наистина да се приведе аргументът, че в някои случаи държавата прави нещо с това, че не прави нищо. Така решаването на въпроса за собствеността се отлагало достатъчно дълго след Освобождението, докато се извърши т. нар. аграрен преврат, при който земите преминали (по законни и незаконни пътища) от турски в български ръце. Едва тогава, след разни временни мерки, държавата застанала със закони и съдебен апарат зад собствеността, утвърждавайки промяната. Впрочем българската държава скоро тръгнала по пътя на активната стопанска политика и интервенционизма по външен пример и понеже ръководните политически елити били модернизационно настроени. Започнало се с разгледаната политика на насърчаване на индустрията.

Държавната намеса се разширила особено и обяснимо по време на войните (и после отново през Втората световна война), когато стопанството

[43] *Бочев, Стоян*. Акционерното дело н България…, 367–368. За разни злоупотреби в акционерното дело края на XIX в. вж. *Цонев, Ив*. Контролът над нашите акционерни и спестовни дружества. – Списание на Българското икономическо дружество, 3, 1898, № 5, 185–201; *Караджов, Ст*. Спестовните дружества в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 1, 1896, № 3, 153–169; *Ляпчев, Андрей*. Дружествата от правно и икономическо гледище. – Списание на Българското икономическо дружество, 3, 1898, № 3–4, 102–136.

станало не просто регулирано, а и ръководено.[44] Мерките (общи за всички воюващи държави) били: забрана на износа на определени продукти (особено храни); установяване на контрол върху вътрешната търговия (особено с храни, но тя останала в ръцете на частни търговци); нормиране на цените на хранителните продукти и други предмети от първа необходимост (и борба срещу спекулата); създаване на специална служба за изкупуване и разпределение на храни и други ресурси (държавен монопол на прехраната); въвеждане на купонна система; милитализиране на някои индустриални предприятия (т. е. осигуряване на суровини и работна ръка и изкупуване на продукцията и пр.); помощ за селското стопанство (войници, военнопленници, бежанци) и др.[45] Установеният по време на войните държавен контрол върху икономиката се разглежда от някои марксически автори като „държавен капитализъм“ (стоящ в известна и силно отричана близост с държавния социализъм).[46]

Стопанският контрол на държавата през Първата световна война се осъществявал посредством специални органи с увеличаващи се правомощия по контрола и продоволствието. Най-напред това бил Комитетът за обществена предвидливост (създаден със закона за обществена предвидливост от 7 март 1915 г.), наследен от Комитета за стопански грижи и обществена предвидливост (СГОП, създаден със закона за стопански грижи и обществена предвидливост от 26 август 1916 г.), впоследствие преобразуван в Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост, вече под ве-

---

[44] Вж. за това понятие *Бобчев, Константин*. Стопанството и стопанската политика на България под знака на войната. – Списание на Българското икономическо дружество, 39, 1940, № 10, 621–658, особ. бел. на с. 658. Тук става дума за Втората световна война.

[45] Макар че Втората световна война не се разглежда, могат да се споменат някои аналогични стопанскополитически мероприятия от това време: законът за гражданската мобилизация от 4 май 1940 г., според който на стопанска мобилизация – за да се осигури работна ръка и производство – подлежат всички български поданици, учреждения и предприятия; законът за осигуряване на снабдяването и регулиране на цените от 7 май 1940 г., който възлага снабдяването на централен орган при Министерството на търговията, промишлеността и труда и на местни комисарства по снабдяването, регулира цени, възнаграждения за труда и печалби; учредяване на Дирекция на външната търговия и пр. Вж. *Бобчев, Константин*. Стопанството и стопанската политика… .

[46] Долавяйки близостта, един марксически автор полага специални усилия да посочи разликите, които той вижда в запазването на частната собственост, преследването на печалба (и експлоатация на труда) и липсата на плановост при „държавния капитализъм“ за разлика от социализма (пак държавен). Вж. *Дерменджиев, Иван*. Намеса на държавата в стопанството през периода на Първата световна война (1914–1917). – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. Т. 47 (1954–1955). Част 1. С., 1955, 337–403, особ. 390–392. Приликата всъщност е в далече отиващите регулация и възможности за намеса в частния сектор, доближаващи военното стопанство до социалистическата „командна икономика“.

домството на Военното министерство (с изменения в закона от 6 април 1917 г.). Органи на тези централни организации били градските и селските общински съвети и военните реквизиционни комисии. Обаче тяхната дейност по изкупуване и разпределяне на продуктите, осигуряване на прехраната на населението и армията и борба със спекулата не била ефективна. На това пречели ред неща, като заобикалянето на нормираните цени от търговци, мелничари и спекуланти, липсата на твърда подкрепа за агенцията от правителството и щаба на армията, съществувалите дълго време двойственост и съперничество между гражданска и военна организация на продоволствието. Дейността на СГОП била особено компрометирана от съюзническите покупателни централи, които изкупували незаконно и изнасяли голямо количество храни; самата немска армия си набавяла продукти чрез закупуване или реквизиция (отправяни за Германия по владените от немците жп линии). Така се стигнало до недостиг на хранителни продукти и остра продоволствена криза, при което ограбването на страната (и на присъединените земи по разни начини), особено от Германия, се изчислява на огромна сума. С ново изменение в закона от 11 април 1918 г. СГОП бил превърнат в спомагателен орган на стопанските министерства, с което се признавал неуспехът на неговата дейност.[47]

Военновременният опит довел до промяна в схващането за ролята на държавата по посока на интервенционизъм и етатизъм, аргументирани с колективните интереси. По думите на Кирил Попов:

> Преживяната война, между другите резултати и последствия, оформи значението на демократическите маси и работнически слоеве в управлението. Като резултат от това принципът на колективността в смисъл на защита и протекция интересите на широките маси прониква като политика и централно задължение на държавата и се установява под една или друга форма навред в управлението. […] Като практически израз на тая политика се явява постепенното и засилено намесване на държавата и обществените организации в стопанската дейност на страната. Етатизиране, национализиране, държавни и обществени монополи, партиципация на държавата и обществени групировки и институти в частното стопанство, държавен и обществен контрол и регламентация

[47] За военновременното стопанство (освен твърде догматичния Иван Дерменджиев) вж. *Кацаркова, Вера*. Опити за държавно регулиране на икономиката на България през Първата световна война (1915–1918 г.). – Военноисторически сборник, 37, 1968, № 6, 56–73. От авторите – съвременници на събитията, вж. *Янулов, Илия*. Социална политика на България през време на войната от 1915–1918 г. – Списание на Българската академия на науките и изкуството. Кн. 62. С., 1941, 41–262, особ. 51–55.

на частностопанската дейност – това са практическите форми на тая политика.[48]

След войните държавата се заема все повече със стопански и стопанско регулативни и контролни функции, поема ролята на социален арбитър между труда и капитала и в други социални отношения. Силно интервенционистки били управленията на земеделците, на Сговора при Александър Цанков (с известно отслабване на държавната намеса при Ляпчев) и на Народния блок. Държавната намеса в стопанския живот и особено в социалните отношения достига нови нива под знака на авторитарните управления след преврата от 19 май 1934 г., с присъщите на тях централизация и частичен корпоративизъм; още по-етатистка била идеологията. Държавата въвежда в частност силна митническа протекция, валутен монопол, контингентиране на външната търговия; създават се държавни монополи и консорциуми. Тя интервенирала и в социалните отношения, особено между труда и капитала, между длъжници и кредитори и пр.; стремяла се да окаже идеологическо въздействие дори в културната сфера.

Наред с регулативната роля държавата била и стопански субект в прекия смисъл. Тя била не само главен и на практика единствен голям работодател (в администрация, армия, училище, комуникации), но и собственик на големи капитали, на редица предприятия (железници, пристанища, пощи, телеграфи, телефони, мини, гори и пр.) и на стопански монополи. Особено определяща била ролята ѝ в кредита и банковото дело. Изобщо ролята на държавата в българското стопанство и общество била огромна и без да има целенасочен етатизъм (и отвъд него). Тя се дължала вече на силното преобладаване на държавните институции и финансово стопанство сред едно дребнособственическо общество с полунатурална икономика, при отсъствие на икономически силна и самостойна буржоазия. През държавата (чрез нейния бюджет) през 20-те и 30-те години на XX в. се преливала голяма част (до 1/3) от паричния доход на населението под формата на данъци или на извършвани от държавни предприятия платени услуги (особено в транспорта, съобщенията и др.).[49] Това е в хармония с активисткото схва-

[48] *Попов, Кирил*. Положение на кооперациите…, 450–451; *Данаилов, Георги*. Стопанските задачи на днешната държава. – Демократически преглед, 17, 1924, № 8, 687–709. Видният икономист и деец на Сговора Георги Т. Данаилов отхвърля свободния и неограничен либерализъм, от една страна, и пълното господство на държавата, от друга страна; той се обявява за стопански и социални регулативни функции на държавата, но против прекомерни мерки и функции (наричани „социализация“ и „етатизация“).

[49] *Чакалов, Асен*. Националният доход…, 141–142. Делът на държавните и общинските (значи обществените) финанси в общата сума на националния доход за времето от 1924 до 1939 г. се движел между 25–30% от паричния национален доход и 20–25% от целия национа-

щане на политическите елити за държавата като демиург на развитието, творящ „от нищо“.[50] Подобна изявена роля на държавата е характерна и за другите страни на Балканите, и за Източна Европа като цяло.[51]

Във връзка с това заслужава да припомним концепцията на Гершенкрон, според която колкото по-изостанала е страната, толкова по-голяма е ролята на държавата в индустриализацията и развитието изобщо, която тогава замества ролята на инвестиционните (търговските) банки и на самите предприятия.[52] Друг въпрос е доколко успешно държавата може да играе подобна икономическа роля; „държава на развитието“ (поне в неолибералната литература) се е превърнало в синоним на „държава на разхищението“.

Идеите, че българската държава изпълнявала икономически творческа роля и че защитавала колективния интерес, се разобличават като мистификации в една наскоро излязла студия върху българската стопанска история. В действителност държавата само замества и се опитва да върши работата на липсващия частен капитал; тя може да бъде само посредник и преразпределител на националната и външната спестовност като крайни източници на капитал. Тя обаче завоалира тези свои единствено възможни и легитимни роли и се стреми да изглежда в общественото съзнание като творец. Всъщност държавата е разточителна и с много пробойни, през които изтичат ресурсите на националната икономика; в своеобразен обществен договор тя приучва стопанските агенти и обществото към „меки“ (финансови, бюджетни) ограничения, т. е. без наказания за стопански неуспехи. Най-сетне, под благовидния предлог и илюзията за обществени и държавни цели държавата облагодетелства определени лица и кръгове: „идеологията за най-добра защита на обществения интерес от държавата неиз-

лен доход. През 1942 г. той достига 40,6% от паричния и 30,6% от целия национален доход. Така голяма част от дохода на населението се преливала през държавата – било чрез данъчното облагане, било чрез държавните предприятия и услуги (в транспорта и съобщенията и др.).

[50] За държава демиург у: Sundhaussen, Holm. Institutionen und institutioneller Wandel in den Balkanländern aus historischer Perspektive. – In: Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa. Südosteuropa Jahrbuch, 25. Band. München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1994, 35–54, bes. 40–41.

[51] *Spulber, Nicolas*. The Role of the State in Economic Growth in Eastern Europe since 1860. – In: The State and Economic Growth. New York, Aitken, Hugh (ed.). 1959, 255–286.

[52] В най-напредналите страни (Англия) самите фабрики разполагали с достатъчно капитал; при средно изостанали страни (средноевропейските Германия, Австрия, Италия) снабдяването на индустрията с капитал се извършвало от търговските банки; при изоставащи страни (Русия) държавата се явявала заместител на липсващи предпоставки. Вж. *Gerschenkron, Alexander.* Economic Backwardness in Historical Perspective. – In: *Alexander Gerschenkron*. Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1966, 5–30; The Approach to European Industrialization: A Postscript. – In: *Alexander Gerschenkron*. Economic Backwardness in Historical Perspective, 353–364.

менно се изражда в държавно обслужване на груповия интерес“.[53] Оттук и забелязаният от някои автори парадокс на неразвитостта в „периферията“, а именно, че докато бедността и стагнацията изглежда да изискват повече етатизъм като средство за наваксване, този етатизъм (доколкото отклонява ресурсите за непродуктивни цели – военни цели, самообогатяване) на свой ред резултира в повече бедност и изостаналост.[54]

СТОПАНСКИ КОНЮНКТУРИ – ИНТЕГРАЛНО

Стопанското развитие на България може да се подразделя на периоди, които се отличават по определени характеристики и показатели. Това не са вътрешни ритми, цикли или „дълги вълни“, понеже българската икономика е твърде малка и зависима от международни икономически и други фактори. Става дума по-скоро за наслагването на външни стопански цикли („дълги вълни“) върху фактори на националното стопанство, резултиращо в специфични вътрешни ситуации („конюнктури“) със свои ограничения, императиви и пр.[55] Мощно обуславящи българската икономика външни обстоятелства били например наличието на експортни пазари за някои стоки и техните международни цени, навлизането или изтеглянето на чуждия капитал, задълженията по изплащане на външни заеми, въздействието на войните върху стопанството и пр. Специално трябва да се отбележи силното влияние от реколтите – признак за аграрна изостаналост. По-нататък ще се спрем на обособените с голямо съгласие сред икономистите периоди на развитие в най-общи щрихи, което всъщност синтезира казаното поотделно за развитието на земеделието, индустрията, търговията, финансите и кредита.

Марксическата стопанска история различава следните периоди: от Освобождението до края на века (начално натрупване на капитал); до войните (растеж на капитализма); войните, следвоенната криза (1919–1924); временна и частична стабилизация на капитализма (1924–1929); отражение на Голямата депресия от 1929–1933 г. (у нас с известно забавяне –

[53] *Аврамов, Румен*. Неосъщественият консерватизъм…, 24–42, цит. на с. 46, аналогично на с. 30.

[54] *Janos, Andrew*. The Politics of Backwardness in Continental Europe, 1780–1945. – World Politics, 41, 1989, No 3, 325–358, esp. p. 327.

[55] *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век…, 49–80. Както посочва този автор, „златното десетилетие“ от началото на XX в. е във време на фибрилен растеж на европейската икономика; дългата възходяща Кондратиева вълнà понася българската икономика през втората половина на 20-те години на XX в. Голямата депресия и последвалата низходяща Кондратиева вълнà засягат силно и България.

1930–1934 г.); нарастващо обвързване с Германия (1935–1939). Характерно тук е непризнаването на стопанския подем от втората половина на 30-те години на XX в., понеже се извършва в сянката на националсоциалистка Германия, а и социализмът трябва да предложи изход от задънена улица. От чуждите автори Джон Лампи различава период на начален растеж (1978–1918), войните, възстановяване през 20-те години на XX в., изолация през 30-те години на XX в.[56] Ето едно „синтетично“ описание на отделните периоди.[57]

Началният период (до войните) налага напълно селското дребно земеделие, засилено от разпределянето на турските земи. Появяват се наченки на индустриално развитие. Преобладаващо значение в кредита имат държавните банки (БНБ и БЗБ); местните частни банки са съвсем слаби, навлизат и някои чужди банки. Съществува свободна обменяемост на лева и постепенно (но късно) се постига златен стандарт. През този етап се правят държавните заеми за строеж на железници и пристанища и най-вече за въоръжение, чието изплащане поглъща все по-голяма част от бюджета. Тежестта на данъчната система постепенно се измества от преки (тежащи особено върху селото) към косвени данъци. Външната търговия се развива под знака на износа на жито (чиито международни цени се повишават след 1900 г.). Води се дебатът „индустрия – земеделие“ и протекционистският индустриален курс взима връх в стопанската политика. Държавата насърчава развитието на земеделски кооперативи.

Един по-детайлен поглед към времето преди войните различава следните отрязъци със собствени стопански характеристики: от Освобождението до 1888 г., 1889–1896 г., кризата от 1897–1901 г., стопанския подем през 1902–1912 г.[58] Времето от Освобождението до 1888 г. се характеризира с неориентирано и примитивно производство, упадък на занаятчийството (със загубата на пазари и западния внос, също масовото обръщане към чиновнически служби), изкупуване на турска земя, съответно намаляване на паричните запаси поради изнасянето им от емигриращите турци, засилен западен внос и отрицателно салдо, платежи в чужбина, най-сетне – лихварство. В политическо отношение това е смутно време на борби около укрепването на младата държава. Годините от 1889 до 1896 г. донасят сравнител-

[56] *Lampe, John*. The Bulgarian Economy…, 19–48.

[57] *Бочев, Стоян*. Акционерното дело в България, 306–311, 332–333; *Lampe, John*. The Bulgarian Economy…

[58] *Бочев*, *Стоян*. Акционерното дело в България, 306–311, 332–333. Според М. Палайрет започналият след Освобождението упадък е спрян едва около началото на XX в., когато започва развитие, достигнало едва в навечерието на войните нивото (по национален доход на глава, селскостопанска производителност) от 70-те години на XIX в. Вж. *Palairet, Michael*. The Balkan Economies…, p. 187, 201–202, 323–326, 339–341, 366–367.

но спокойствие и стопанско развитие с начало на реорганизация и разширение под знака на плодородни години и засилен износ. Започват да се строят много държавни обекти, проявява се българската предприемчивост в строителството, индустрията и търговията, слага се началото и на застрахователното дело. Следва острата стопанска и финансова криза от 1897–1901 г. Това са неплодородни години на природни бедствия (от които едно аграрно стопанство е силно зависимо), на обедняване и протести на земеделското население, намаляване на износа и отново дефицитен търговски баланс, високо ажио (т. е. разлика между номиналния и фактическия курс на парите).

Периодът 1902–1912 г. се характеризира със стабилен стопански подем и напредък на всички отрасли, особено през седемте „тлъсти години“ (1901–1907). Увеличава се орната земя и започва по-интензивно производство; развива се износът и търговският баланс завършва положително; явява се внос на чужди капитали по частен път и се поставя началото на ред индустриални предприятия от чужденци; българските търговци и индустриалци намират кредити в чужбина; започва да се формира търговски, индустриален и банкерски предприемачески елит. Индустрията се ориентира особено към мелничарството и текстила; занаятчийството се окопитва и се приспособява изключително за нуждите на вътрешния пазар (а не за износ, както преди). Голяма част от вносно-износната търговия бива измъкната от ръцете на чуждите фирми. Засилва се кредитното дело, а дошлите чуждестранни банки се инкорпорират в българския стопански живот; проявява се спестовността и започва да се създава резерв от свободни капитали, вложени в държавни и частни кредитни институции. През този период се сключват държавни заеми и се извършва превъоръжаването.

Стопанският историк Александър Гершенкрон, изследвал специално българския случай на индустриално развитие до войните, твърде скептично характеризира тази епоха като „растеж без структурна промяна“, т. е. без нарастване на продуктивността, а просто на прилаганото количество труд и капитал.[59]

Стопанският възход е прекъснат от военната епоха (1912–1919) и следвоенната криза. Балканските войни не засегнали дълбоко стопанството и през 1914 г. дори имало признаци на стопанско съвземане и стабилизиране; крахът идва с продължителната и изтощителна Световна война (1915–1918). Както навсякъде, войните засилват държавната намеса в икономиката. Тя се изразявала в контрол върху износа, продоволствени доставки, ограничаващи свободната търговия, милитаризиране на някои пред-

[59] *Gerschenkron, Alexander*. Some Aspects of Industrialization…, особ. 198–213.

европейски банки и капитал при относително намаляване на финансирането от държавните банки (голяма част от чийто сток бил зает от държавата). Преобладавал краткосрочен кредит за внос-износ при висок лихвен процент, а директните инвестиции са по-малко. Под знака на засилен и краен протекционизъм се наблюдава индустриален растеж, но без структурни промени; главен дял продължават да дават текстилът и хранителната промишленост. Делът на модерната индустрия в националния доход нараства. Индустриалните предприятия обаче остават с малък размер. Значителен напредък отбелязват индустриални фирми с акционерен капитал. Макар заетостта в модерния индустриален сектор да се покачва, занаятите продължавали да ангажират повече лица. Високата протекция за индустрията водела до прекалено високи цени на фабричните стоки, а също до големи злоупотреби с освобождения или облекчен от данъчни мита внос.

След войните се появяват и картели (особено ефективни били захарният и тютюневият), повечето краткотрайни, но липсват по-високи форми на организация, като сливания, концерни, тръстове. Възникват и някои групирания на предприятия около банки, т. нар. финансов капитализъм. Седем европейски и три български банки създали мрежи от индустриални и търговски предприятия, които поддържали главно чрез краткосрочен кредит по текуща сметка. Специално европейските банки били свързани със захарните рафинерии и други хранителни индустрии, инвестирали пряко във въгледобив и добив на мед, но пренебрегвали текстила и металургията.

Световната депресия (1929–1933) довежда до рязък спад на цените на селскостопанския износ и постъпленията от експорта падат наполовина до 1933 г. в сравнение с 1929 г.[61] Тридесетте години на XX в. се характеризират с нарастване на държавната намеса, засилващ се етатизъм. Държавата създала в помощ на селските стопани агенция за изкупуване на зърнени храни „Хранизнос“ (1930 г.), която изкупувала на цени над международните и после изнасяла на загуба или продавала на мелниците в страната по повишени цени, прехвърляйки загубите върху градския консуматор. Монополът бил разширен и върху други култури: захарно цвекло (разпуснатият през 1932 г. частен захарен монопол бил заменен фактически от държавен), памук, лен, тютюн. Последица от държавния контрол върху изкупуване на селскостопанската продукция било ограничаването на частната търговия.

Спадането на износа и падането на цените по време на кризата предизвикват недостиг на валута и налагат съответно ограничение на вноса и контрол на централната държавна банка върху чуждите девизи. При срива на

[61] *Lampe, John*. The Bulgarian Economy…,78–104.

приятия и пр. Към 1917 г. над 40% от индустриалния труд и 60% от производството били поставени под държавен контрол. Силно се влошава продоволственото положение в резултат и на износа на храни от съюзниците.

Непосредствено следвоенният период е белязан от стопанска разруха и мизерия, свръхинфлация (която през 1924 г. достига 27 пъти) и дух на спекулация. България е обременена с огромни репарации. Българските финанси (и стопанство изобщо) са поставени изцяло под външна зависимост, провеждана чрез Комисията по репарациите, с контрол над БНБ (подобен на валутен борд). Финансовата политика е силно рестриктивна, насочена в съответствие с икономическата ортодоксия на времето към балансиран бюджет и поддържане на стабилен лев с твърд курс по отношение на западните валути; резултатът е дефлация и липса на кредит.[60] Типични за този период са големите бюджетни дефицити, дължащи се отчасти на изплащането на дълга и репарациите, отчасти на разрасналата се бюрокрация и неплащането на данъци. Сключват се два нови държавни заема: т. нар. бежански през 1926 г. и стабилизационен през 1928 г. Поради загубата на Добруджа експортът на жито намалява. На предно място излиза експортът на тютюн с придобиването на част от Македония и временното елиминиране на Гърция и Турция от тютюневите пазари. Започва поземлена реформа главно за оземляване на бежанците, която разпределя неголям процент от земята и засилва преобладаването на дребните селски собственици. Прави се несполучлив опит за установяване на зърнен консорциум в полза на селските стопани.

След 1924 г. отново се набелязва възходяща тенденция на развитие, продължила до световната криза, която у нас се почувствала по-осезателно през 1930 г., но и траяла до по-късно. След войната навлизат западно-

[60] *Lampe, John.* The Bulgarian Economy…, 60–65, 91–93. Според тезата на автора ангажиментът за стабилизиране и висок курс на българския лев заради изплащането на репарациите довел до дефлация, надценяване на лева и ограничаване на кредита (когато той бил крайно необходим за следвоенното възстановяване), също до обезсърчаване на износа, без това да има за компенсация достъп до външни капиталови пазари (само два външни заема). Впоследствие дошла рецесията. *Lampe, John.* The Bulgarian Economy…, 60–65. Но както забелязва същият автор, ако бил позволен неограничен кредит за покриване на бюджетните дефицити, то и в България щяла да настъпи катастрофална инфлация, като тази в Германия – вж. *Lampe, John.* Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness. – In: The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Berkeley–Los Angeles–Oxford, Chirot, Daniel (ed.). University of California Press, 1989, 177–209, esp. 200–201; Belated Balkan Modernization and the Consequences of Communist Power, 1918–1948. – In: Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa. München, Südosteuropa-Gesellschaft, Roland Schoenfeld (Hrsg.). 1989, 21–44, esp. 24–25. Същият възглед за погрешна монетарна политика на някои балкански правителства и особено на България към „стабилизация“ на валутата и балансирани бюджети, значи дефлационна политика, и то при силна необходимост от кредит за възстановяване, у: *Spulber, Nicolas*. The Role of the State…, p. 274, 277.

международната търговия и засилен протекционизъм с тенденции към автархия във всички държави, като единствен изход за България се очертали клиринговите споразумения с Германия, т. е. двустранна търговия по еквивалент, без действителна размяна на валута. БНБ акумулира нови правомощия, свързани с контрола върху вноса и износа чрез квоти, системата на премии, администрирането на клиринговата система и пр. Трудностите да се изнася печалбата във валута предизвикват масово изтегляне на чуждия капитал в хода на кризата, като част от чуждата собственост била изкупена от български банки (например захарните рафинерии – от БЗБ). Кризата поставила повечето български банки в положение на фалит и те били консолидирани чрез сливане, обезценяване на активите им и вливане на държавен кредит в образуваната от държавата през 1934 г. банка „Български кредит“. Това отново извежда на преден план държавните банки.

След 1935 г. си пробива път възходяща тенденция на развитие (прекъсната от Втората световна война). Като икономически прогресивни могат да се посочат началото на комасацията на земята, вносът на парни селскостопански машини и особено тенденцията за увеличаване на индустриални и интензивни култури при намаляване на зърнената ориентация и в частност – култивацията на по-качествен памук (заместващ вноса), на слънчоглед и тютюн, също – зеленчуците и лозарството, развитието на млечното производство и пр. Съответно се променя структурата на износа, в който наред с тютюна голямо място заемат плодовете (особено десертното грозде) и зеленчуците (също консерви), а от животинските продукти – най-вече яйца и птици. Все по-голяма част от селскостопанската продукция се изнасяла на пазара.

В обстановка на свърхпротекционизъм се набелязва и известен индустриален растеж, отново без концентрация. Най-голям бил напредъкът в преработката на селскостопански продукти и в хартиения бранш. Поради ограничаването на вноса (с валутните ограничения) българската индустрия била подтикната към замяната му с домашни произведения, което се удало най-добре с памучната прежда; възникнали и съвсем нови браншове. Въпреки напредъка, до Втората световна война модерната индустрия давала съвсем скромен дял от националния доход (8,6% през 1939 г.).[62] Изобщо растежът след 1934 г. идвал от множество нови дребни предприятия, свързани главно с аграрен експорт. Съществувала и географска концентрация на индустриалното производство в София, главно във връзка с нарастването на населението на града и оттам – с повишеното търсене. Държавният

[62] *Чакалов, Асен*. Националният доход…, с. 116.

контрол в индустрията през 30-те години на XX в. бил сравнително малък (за разлика от селското стопанство, външната търговия и финансите), но перспективата за държавна регулация се усещала. Засилва се стопанската дейност на самата държава във всички области.

Тридесетте години на XX в. в международен план са време на икономическа изолация и автархични тенденции. Липсата на международни пазари вкарала България в немската орбита посредством споменатия механизъм на двустранна клирингова търговия, с който се избягва необходимостта от чужда валута. Това става по-скоро по икономическа принуда, при затварянето на другите западни пазари за българската селскостопанска продукция. Спорно е доколко клирингът е спомогнал за някои позитивни тенденции от втората половина на 30-те години на XX в. Според едно мнение подобрите постижения на българското селско стопанство тогава не могат да се обяснят с немския експортен пазар и изобщо един многостранен пазар би имал много по-добър ефект. Но такива възможности липсвали.[63]

Могат да се приведат някои данни за националния доход (на глава от населението) като комплексен и най-важен показател за развитието. Кирил Попов дава 335 златни лева национален доход на глава от населението за 1892 г.; 378 златни лева за 1911 г., с уговорката, че това е „колкото за идея“ поради много трудното пресмятане на националния доход. За сравнение: през 1911 г. Германия имала 685 златни лева национален доход на глава, Франция (1908 г.) – 634 златни лева, Англия (1908–1910) – 1006 златни лева.[64] Представената от Кирил Попов (и широко приемана) все пак възходяща линия на българското развитие се оспори напоследък от британския икономист М. Палайрет, според когото Освобождението било последвано от стопански регрес и нивото от 70-те години на XIX в. било доближено едва в навечерието на войните. Авторът коригира цифрите на Кирил Попов с оглед на посочената от самия него инфлация от над 40% за периода между 1892 и 1911 г. и получава по този начин реално намаляване на средния доход на човек с 20,9% (според него имало още 10% намаляване от Освобождението до 1892 г.).[65]

---

[63] *Lampe, John*. The Bulgarian Economy…, 89–91.

[64] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 460. На Румен Аврамов тези цифри за изоставане само 2,7 пъти от Англия и 1,8 пъти от Германия и Франция изглеждат силно завишени. Вж. *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век…, 86–87. Всъщност още на времето е имало подобни съмнения – вж. *Pasvolsky, Leo*. Bulgaria's Economic Position. Washington, 1930, p. 24.

[65] *Palairet, Michael*. The Balkan Economies…, p. 323, 339–341. За инфлацията вж. *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 467. При база 100 на цените на 98 стоки през 1891–1900 г. индексът на пазарните цени през 1911 г. бил 143; в същото време индексът на надниците – 130. Обаче заплатите останали същите.

За междувоенния период разполагаме с изчисленията на Асен Чакалов. Националният доход на глава от населението (при постоянна покупна цена на лева) нараснал почти двойно от 1924 до 1939 г. (56,7 към 100), когато достигнал връх, след което отново започнал да спада през военните години. В сравнителен план България (през 1926 г.) се намирала след Румъния, Гърция, Югославия и изоставала около два пъти от Унгария, 3 пъти от Германия и Франция, 6 пъти от Англия и 7 пъти от САЩ. Депресията снижила равнищата на балканските държави по доход на глава от населението и в общи линии уеднаквила България, Югославия и Румъния.[66]

Може да се постави въпросът, дали е имало и евентуално кога най-благоприятно време за осъществяване на ускорена индустриализация, която да доведе до осезаем индустриален тласък, дори ако не вярваме в драматичен „индустриален скок", към устойчив растеж (в понятията на У. Ростоу).[67] Според един влиятелен автор построяването на железниците в края на XIX и началото на XX в. можело да се използва за създаване на някои нови индустрии, а тогава имало и свободни външни капитали. Обаче българските правителства и монархът били увлечени във войнствен национализъм и възпроизвеждане на полуострова на играта на голяма дипломация.[68]

Впрочем това си остава много спорен въпрос. И то толкова повече, колкото повече разглеждаме индустрията в контекста на крайно неразвития тогава домашен пазар за нейни произведения, както и в по-дългосрочна перспектива. Като отбелязва внушителното нарастване на фабричната индустрия в България през първото десетилетие на XX в., друг стопански историк на Балканите изтъква, че перспективите пред нея не били големи, дори да не беше войната. Съществували редица ограничения, като: малкият вътрешен пазар, на който тя търпяла силната конкуренция на чуждия внос (да не говорим за трудността да продава на външни пазари); по-ната-

---

[66] *Чакалов, Асен*. Националният доход…, с. 117, сравнението на с. 143, 146. Постоянната покупна цена на лева на база индекса на цените надребно през 1939 г. Според Лео Пазволски доходът на глава от населението едва през 1927–1928 г. достигнал (в златно изражение) предвоенното равнище от 1911 г., а именно 60 щатски долара на глава на година (без данъците – 48), при екзистенц-минимум около 51 долара – вж. *Pasvolsky, Leo*. Bulgaria's Economic…, 266–268.

[67] Индустриализацията (и модернизацията изобщо) не е някакво героично еднократно усилие, което гарантира по-нататъшно развитие, а по-скоро можем да си я представим (с Алберт Хиршман) като „небалансирано" развитие на части, с възможност да се „запъне" (get stuck) на някоя точка. Няма осигурена „веднъж завинаги" индустриализация и точка, от която нататък развитието да стане автоматично и необратимо, а има само относителни и временни успехи по разни вектори на развитие. Още повече това важи за малки страни и пазари. Вж. *Hirschman, Albert*. The Rhetoric of Reaction – Two Years Later. – In: *Albert Hirschman*. Propensity for Self-Subversion. Cambridge, Massachusets, 1995, 51–56.

[68] *Gerschenkron, Alexander*. Some Aspects of Industrialization…, 230–233.

тък – малкото инвестиции от страна на български и чужди банки; най-сетне – фактът, че малко индустриални фирми се уедрявали чрез сливане и почти нямало търсене на акции от публиката.[69]

Селското стопанство заслужава специално и голямо внимание в проблематиката на развитието, още повече че европейският опит сочи напредъка в този сектор като решаваща предпоставка за успешна индустриализация и развитие изобщо. Немският историк Холм Зундхаусен изтъква „пропуснатата аграрна революция“ като (едно) обяснение на блокадата на икономическото развитие на Балканите като цяло. Той отдава това отчасти на държавната политика на грубо подценяване на земеделието за сметка на други сфери, отчасти на липсата на мотивация и компетентност за модерен начин на стопанисване при самите селяни, оттук – на една по-гъвкава реакция на външни стимули.[70]

Мотивациите и уменията (традиционно казано – манталитетът) или т. нар. човешки фактор отвеждат пряко към значението на фактора време. Изоставането на България и на Балканите изобщо в това отношение се корени в предходно изоставане.[71] С други думи, стигаме до липсата на достатъчно време за адаптация и придобиване на модерни компетенции и умения (т. нар. човешки капитал) в процес на учене в най-широкия смисъл, също практическо. От тази гледна точка може да се спекулира дали именно резултатите от образованието, проявяващи се с известно закъснение във времето, не били в основата на някои успехи на българското селско стопанство през 30-те години на XX в., още повече че при по-ниско образователно равнище подобни наченки и процеси на трансформация не се наблюдавали в съседните Румъния и Сърбия.[72] Но не мисля, че трябва да търсим най-дълбоко обуславящ неразвитостта „последен“ фактор.

Подценяването на земеделието от държавното ръководство пък отвежда към политиката на милитаризация и последвалото прахосване на ресурсите във войните. Всъщност за ръководните сили у нас икономическото развитие на страната никога не било приоритет по начина, по който било решаването на националния въпрос. С поглед към последния било и изтощаването на ресурсите, и задлъжняването към чужбина. Можем да поставим този приоритет под въпрос със задна дата (от гледна точка на развитието), но това означава да не държим сметка за тогавашните реалности и

---

[69] *Lampe, John.* The Bulgarian Economy…, 35–38.

[70] *Sundhaussen, Holm*. Die Verpasste Agrarrevolution…, 45–60.

[71] *Lampe, John*. Imperial Borderlands or Capitalist Periphery…, p. 178, 200–201.

[72] *Sundhaussen, Holm*. Alphabetisierung und Wirtschaftswachstum in den Balkanländern in historisch-komparativer Perspektive. – In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Wiesbaden, Norbert Reiter (Hrsg.). 1994, 21–36, особ. 28–30.

начин на мислене, а също за близкото националистично и по-далечното империалистическо обкръжение.[73]

Без да изпадаме в типичната за историците илюзия за свръхдетерминираност на фактически станалото, все пак трябва да мислим развитието реалистично, с оглед на възможностите през даден период и в дадената международна (икономическа и политическа) ситуация. Като изхождаме от принципната ограниченост на потенциала и възможностите на малка и слаба България, коректният въпрос е дали е било направено възможното – и тук също има поле за спорове. Но като цяло изглежда, че у нас политическият резон систематично е побеждавал икономическата рационалност и е пропилявал малкото шансове за по-голям напредък.

[73] Подобна мисъл у: *Грънчаров, Стойчо*. България 1878–1918. Историческа съдба и национална памет. – Минало, 1, 1994, № 2, 77–86.

ГЛАВА ДЕВЕТА
ОБЩЕСТВЕНИ ФИНАНСИ: БЮДЖЕТ, ЗАЕМИ, ДАНЪЦИ

В държавните и другите обществени финанси се оглежда цялата същност на държавното управление. Как се е съставял държавният бюджет? Какви са били бюджетните разходи на отделните ведомства? Как се е развила българската данъчна система? Голяма ли е била данъчната тежест и най-вече върху кого е падала? Какви заеми са вземани, за какви цели и на каква цена? Тези въпроси на управлението имат огромна социална релевантност. Те говорят за същността на държавата като преразпределителен механизъм и като инструмент за провеждане на определена политика в разни области, при съответни приоритети. Също така се получава представа за управляващите политически елити и за това, кого най-вече е облагодетелствало държавното управление и кого най-много е ощетявало.

РАЗХОДЕН БЮДЖЕТ НА ДЪРЖАВАТА

Обществените финанси включват държавните финанси, тези на местните самоуправителни тела (главно общините) и разни специални фондове под управление и контрол на държавата. Бюджетът на българската държава нараствал постоянно, което показва, че тя поемала все повече обществени функции и задачи – икономически, социални, политически и културни, за изпълнението на които централизирала и изразходвала все повече ресурси. Държавните разходи през 1887 г. (след Съединението) възлизали на 48,2 млн. лева; през 1900 г. – на 109,8 млн. лева; през 1911 г. – 202,9 млн. лева; през 1931–1932 г. – 291,4 млн. лева (предвоенен паритет); през 1933–1934 г. – 248,3 млн. лева; през 1939 г. – на 376,6 млн. лева.[1]

Общините като публичноправни тела също имат свои бюджети. През 1887 г. те възлизали на 14 млн. лева; през 1900 г. – на 26,3 млн. лева; през 1931–1932 г. – на 70,1 млн. лева (предвоенен паритет); през 1933–1934 г. – на 64 млн. лева (предвоенен паритет). Но въпреки абсолютното нарастване на общинските бюджети, процентът на техните разходи в общата сума на

[1] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 435; *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 28. Цифрата за 1939 г. съм изчислил от Статистически годишник на Царство България (1940, с. 641) чрез разделяне на общия разходен бюджет (включително по железниците) на 27 (колкото пъти е инфлацията). Сверил съм по същия начин и цифрите за 1931–1932 г. и 1933–1934 г., съответно 290 млн. и 245 млн. (т. е. почти колкото при Недков).

публичните разходи спадал, а именно: 22,5% през 1887 г.; 19% през 1900 г., 24,9% през 1911 г.; 15,9% през 1931–1932 г. и 16,7% през 1933–1934 г.[2] Непряко това свидетелства за отслабване на самоуправлението. Моменти от финансовата централизация са: прехвърлянето на учителските заплати от общините към държавата в края на XIX в.; събирането на общинската пътна тегоба заедно с държавните данъци от 1900 г. нататък; прехвърлянето на общинските средни училища към държавата през 1932–1933 г.

Да започнем с общия бюджет на държавата. Той се състои от приходна и разходна част.[3] Когато разходите надхвърлят реалните приходи, възниква дефицит, който трябва да се попълни отдругаде. Търновската конституция (чл. 126) предвижда възможност за извънреден кредит, т. е. невключен в гласувания бюджет, до 1 млн. лева В действителност бюджетът на българската държава скоро се превърнал в двоен – редовен и извънреден, като извънредните („свръхсметни“) кредити за разни специални нужди се набавяли със заеми – вътрешни и външни. Приходите се формират от данъчните постъпления (разгледани отделно по-нататък), постъпления от държавни предприятия и от заеми. Разходите са разделени по ресори (министерства) и предназначени за различни цели. Те са израз на политиката на страната в различни направления и отразяват нейните приоритети.

Първите български бюджети били балансирани и понякога дори приключвали с излишъци; както се изразява Иречек, частната българска инициатива и спестовността били пренесени и в държавното стопанство.[4] Това били малки бюджети, свидетелстващи за относително скромна роля на държавата в живота на обществото. Много скоро обаче се тръгнало по пътя на големите разходи, които при неразвитостта на стопанството и неговия силно натурален характер можели да бъдат покрити само със заеми – вътрешни и външни. Във връзка с това един автор говори за „идилично-патриархален“ период на простота и уравновесеност и във финансите (до 1886 г.), последван от „културтрегерски етап“ на поемане на все повече функции от държавата и изоставяне на предпазливостта, увлечения и грандомания в държавното стопанство.[5]

Бюджетът на страната до войните е предмет на много критични анализи на авторитетни автори съвременници (финансисти, статистици, стопан-

[2] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 28.

[3] Финансовата година за определени периоди съвпадала с календарната, а за други била от 1 април до 31 март следващата година.

[4] *Иречек, Константин*. Княжество България, с. 317. Началниците на учрежденията дори се мъчели да изразходват колкото могат по-малко.

[5] Вж. *Боев, Бончо*. Един нов държавен заем. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 9–10, 529–574, особ. 538–542.

ски дейци), които разкриват безразборното и безконтролно харчене на пари, превръщащо бюджета във фикция. Управляващите прибягвали към разнообразни средства, за да замъглят и прикрият пред обществеността действителния размер на бюджетните разходи. Манипулации с бюджета, целящи отвличане на вниманието от същинското състояние на нещата, се извършвали на всички етапи – като се започне с вотирането през изпълнението до сключването (т. е. закриването) на бюджета.

Всъщност още при съставянето на проектобюджета с цел оправдаване на по-високи бюджетни разходи се предвиждали нереалистично високи приходи от данъците.[6] Това е възможно, понеже в момента на приемане на бюджета става дума все още за проектирани приходи, които се събират впоследствие. От подобен род била и практиката на включване на недоборите от минали години в приходната част на бюджета (или приспадането им от разходната част) с идеята, че ще се съберат и ще донесат приход (което не ставало).[7]

Самото гласуване на бюджета се извършвало от народните представители машинално, като изпълнение на формалност. Както изтъква в спомените си финансовият министър (от началото на XX в.) Иван Салабашев, Народното събрание и специално правителственото мнозинство били изключително послушни и податливи и гласували всичко, предложено от правителството, понеже знаели, че ако събранието бъде разтурено, няма да бъдат преизбрани; това на свой ред насърчавало министрите в тяхната безотговорност.[8] В разрез с разпорежданията на специалния закон за отчетността на бюджета той се представял от правителството в последния момент – малко преди закриване на заседанието – и народните представители го вотирали, без да са го прочели добре.[9]

Друг трик било внасянето на проектобюджета поотделно за всяко министерство, за да не може да се получи общ поглед, така че докато един се гласувал, друг още не бил внесен. Опряно на характерното „правителствено

[6] *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 1, 45–56, особ. с. 48; Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 6, 1902, № 1, 46–61, особ. 50–51; *Попов, Кирил*. Стопанска България, 435–436.

[7] *Данаилов, Георги*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 2, 124–130, 126.

[8] *Салабашев, Иван*. Спомени. С., БАН, 1943, 146–147. Цит.: „Народното събрание чисти и оформява делата на правителството и го освобождава от отговорност. Понякога то се обръща на перална на нечисти работи, като гласува позорни сделки на правителството. […] Сключваха се чудовищни заеми с позорни условия. Правеха се грамадни поръчки на безсрамно високи цени.“ Също с. 143.

[9] *Попов, Кирил*. Бюджетът за 1907 година. – Списание на Българското икономическо дружество, 10, 1906, № 10, 693–728, особ. с. 704; *Боев, Бончо*. Времето за приготвяне на бюджета. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1902, № 5, 305–323.

мнозинство“, правителството не предполагало сериозно обсъждане от парламента. Така наречените генерални дебати по бюджета, т. е. изложение на финансовото положение на страната, се изродили в нещо съвсем различно:

> … чрез тях правителството пее дитирамби на своето управление като такова, което лее рога на изобилието върху народа и приковава на позорния стълб предшествениците си като разрушители на народното благосъстояние; опозицията пък от своя страна се домогва да разсейва аргументацията на правителството и често да защитава свой минал управленчески пасив или актив. […] И знае правителството, че каквото и да се каже, бюджетът пак ще мине, и знае опозицията, че каквото и да се възразява, бюджетът пак ще се гласува.[10]

В рамките на редовния бюджет на отделните ведомства съществували различни начини за предвиждане на големи кредити, като военният бюджет се отличавал с особена неискреност поради неговата очевидна раздутост и неприемливост. Големи кредити били прокарвани например чрез нарушаване на бюджетния принцип за специализация на разходите по пера, и то както в смисъл на групиране на разходи в едри пера, така и чрез раздвояване на едно и също перо. Така военният бюджет, който през 1907 г. бил равен по сума на 2/3 от този на всички останали министерства, съдържал само 43 параграфа (докато бюджетът на Министерството на обществените сгради съдържал 125 параграфа, на просветата – 102, на търговията и земеделието – 92, на вътрешните работи – 61, на финансите – 54, на външните работи – 33, на правосъдието – 27). Така не можело да се види колко струват на държавата отделните институции и услуги в армията.[11] Освен едрите параграфи имало и такива, които групирали разнородни по предназначение суми, като следния, изваден от военния бюджет от 1907 г.:

> § 20. Поддържане готварски съдове, купуване и поддържане музикантските инструменти, канцеларски разходи, откупуване бани, правене и поддържане такива в частите, пране дрехите и постелни и трапезарийни беля (във Военното училище), разни дребни домашни разходи по пазене имуществото в складовете, поправяне рафтове и пирамиди, белосване, дезинфекция, поддържане чистота в помещенията и други разходи, за които няма предвиден особен кредит – 310 000 лева.[12]

---

[10] *Попов, Кирил*. Бюджетът за 1907 година, с. 706.

[11] Пак там, 722–724.

[12] Пак там, с. 723. От същия бюджет е следният пример, този път за раздвояване (и дублиране) на едно и също перо с очевидна цел: „§ 27. Пътни, дневни, лагерни и столови пари. […] § 33. Разходи по произвеждане разни снимки и поддържане картографическия институт (ку-

Главното средство за нарушаване на бюджета обаче били т. нар. извънсметни (извънбюджетни) кредити, т. е. такива, които не фигурирали в приетия балансиран бюджет, а се гласували допълнително от Народното събрание по искане на министрите.[13] Това на практика представлявало един втори, таен бюджет, който бил истински и реален. Ето какво пише по този повод Кирил Попов:

> Преди всичко, бюджет в истинския смисъл на думата мъчно може да се приеме, че съществува в България при практиката със свръхсметните кредити. Ограничението и определението на кредитите в бюджета е цяла безсмислица, щом правителството може свободно да ги увеличава със свръхсметни кредити отсетне. В туй отношение ние по-скоро приличаме на безбюджетна ориенталска монархия, където властта безразборно и произволно бърка в хазната и харчи за каквото си ще.[14]

Отделен въпрос е предназначението на извънсметните кредити. Наред с кредитите за въоръжение и строителство това били кредити и за обикновени бюджетни разноски, дължащи се както на съзнателно укриване на истинските нужди на държавата, така и на „необуздана властелинска дързост да се шари и бърка в хазната безотговорно“.[15] Обичаен начин за надвишаване на предвидените в бюджета разходи било въвличането на държавата в нови строежи и дела, започвани скромно и протакани от година на година с искания за все нови кредити.[16] За ангажирането на държавния бюджет от министрите свидетелства един служител в Сметната палата:

> Министрите в България, събрани на съвет или поотделно, са всесилни; тях не ги стеснява никакъв закон, за тях няма граници при изхарчване на народните средства. Те могат да вземат най-чудновати решения и да ги турят в изпълнение със заеми и задължения […] Само министерст-

---

пуване материали, инструменти и за поддържането им).“ В същото време: „§ 41. За попълване картата на България (разходи по пътни и дневни пари на офицери и чиновници за командировките им по топографически работи и за други веществени разходи по снимките“ (с. 724).

[13] *Данаилов, Георги*. Нашата финансова политика. – Списание на Българското икономическо дружество, 1, 1896, № 5, 313–338; № 6, 377–406; № 7, 465–491. Авторът отбелязва, че никъде в бюджета не се вписват заемите, които влизат в държавната хазна, а всяка година се вписват суми за тяхното погасяване (с. 320). Вж. също *Пиперов, Никола*. Безредието в държавните финанси. – Списание на Българското икономическо дружество, 24, 1910, № 5, 315–349, особ. 318–323.

[14] *Попов, Кирил*. Бюджетът за 1907 година, с. 707.

[15] Пак там, с. 708.

[16] *Пиперов, Н*икола. Върховната сметна палата като сътрудница на законодателното тяло в контрола на бюджета. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 5–6, 327–352, особ. 339–340.

> вата на външните и военните дела са похарчили милиони за всевъзможни пътешествия и командировки. Има дипломатически представители, има военни, които считат за редовно, за морално да допълнят заплатите си посредством командировки, възлизащи на десетки хиляди лева само за една година. До командировките стоят разни големи и малки предприятия, които се захващат без средства и разрешен кредит, за да се даде работа и печалба на партизани и свои хора.[17]

Извънсметните кредити по правило се подлагали на гласуване, след като разходите вече били направени от министрите и тъй или иначе трябвало да бъдат платени независимо от резултата на гласуването. За гласуването се избирал подходящ момент:

> Всички нередовни работи и съмнителни плащания, по които палатата [Сметната палата] вече се е произнесла или е било очевидно, че тя ще подигне въпрос и ще откаже визирането на заповедта, се събират грижливо и се чака сгоднят момент да се прокарат в някой голям свръхсметен кредит с много глави, параграфи и страници, който кредит толкова по-малко се прочита и преглежда от представителите, колкото е по-дълъг, сложен и забъркан. Под наименование стари дългове, „батаци“, както ги нарича познат у нас финансов министър, минават всички беззаконни разходи и през събранието, и през палатата. През събранието минават, защото никой не знае тяхното произхождение и начина, по който са направени, а от палатата се приемат, защото тя предполага, че на събранието са били известни всички нередовности, когато е обсъждало свръхсметния кредит, по който разходите са били вече направени.[18]

При съмнение, че исканият кредит все пак няма да мине, той бивал удобно отложен до падането на правителството, за да бъде уреден от следващото, което първо вдигало партизански шум, а после харчело, и то без предварително разрешен кредит, като своите предшественици.[19]

Краен момент в бюджета е „сключването на бюджетното упражнение“, т. е. неговото закриване, за което имало срок до 20 месеца. Тук се правел поредният трик, а именно разсрочване на оформянето на разходите, така че те да паднат в тежест на следващите години. Така предстоящ бюджет предварително се товарел със свръхсметни кредити и се предрешавали разходи по бюджети за 2–3 години напред. Както изтъква Кирил Попов, подобно нарушение на принципа за срока на бюджета компрометира и са-

---

[17] *Пиперов, Никола*. Безредието в държавните…, 332–333; в подобен смисъл 324–325.
[18] *Пиперов, Никола*. Върховната сметна палата…, с. 341, също с. 315.
[19] Пак там, 340–341.

мото народовластие като възможност за периодичен контрол над властващите.[20]

Изпълнението на бюджета трябвало да бъде контролирано от специална, предвидена в конституцията инстанция – Сметната палата. Финансите се разстройвали чрез обезсилване, заобикаляне и пряко пренебрегване от страна на изпълнителната власт на тази контролна инстанция. Напразно било препоръчвано възстановяване на контрола и съответно търсене на гражданска и углавна отговорност на министрите по примера на Белгийската сметна палата (по чийто образец била устроена българската). Както драстично забелязва служител в Сметната палата:

> При едно управление без отговорност и при парламент, предан на изпълнителната власт, нищо не може да спре безредието и всички контролни системи ще стоят като труфило, да скриват раните и разкапания труп на държавата.[21]

В резултат от системното превишаване на приходите от разходите дефицитът става трайна черта на българския държавен бюджет, характеризираща както отделните бюджети, така и целите периоди. За времето до войните (1879–1911) дефицитът на държавния бюджет възлязъл на 713 млн. лева (2 млрд. 818 млн. лева приходи, 3 млрд. 531 млн. лева разходи). С други думи, той съставлява около 1/4 от приходите. За същия период градските и селските общини и областните управления направили общо редовни разходи за 886 млн. лева, които превишили техните постъпления (720 млн.) със 166 млн. лева.[22]

Бюджетните дефицити се покривали от единствения възможен източник – заеми (вътрешни и външни). По-нататък ще се спрем на тях, а тук – само на една специфична форма и практика, произтичаща от харченето на непредвидени в бюджета средства – т. нар. летящи дългове на държавата, т. е. дългове с кратък падеж.[23] По принцип летящият дълг е краткосрочен аванс за поддържане на държавните функции, когато държавната хазна е в

---

[20] Вж. *Попов, Кирил*. Бюджетът за 1907 година, с. 710. И по-рано се регистрира практиката на т. нар. слети години, при която сключването на бюджета се прави на втората година от даден бюджет. Вж. *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 6, 1902, № 1, с. 52.

[21] За правомощията на Сметната палата според различните закони и разпоредби до войните и за реалното положението на нещата вж. *Пиперов, Никола*. Върховната сметна палата…, цит на с. 351.

[22] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 423.

[23] *Тодоров, Петър*. Летящите дългове на държавата. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 1, 13–33; *Пиперов, Никола*. Върховната сметна палата…, с. 336, 351.

затруднено положение, понеже следващите приходи още не са постъпили, а трябва да се извършат плащания. Но българският летящ дълг бил продукт на постоянно затруднение на финансите и се сключвал от хазната при невъзможност да посрещне всички държавни разходи чрез приходите на бюджета. За разлика от консолидираните дългове той е високолихвен и понеже не бил разчистван своевременно, водел до особено големи разходи за хазната:

> Летящите дългове на държавата, които се създават редовно от министрите, са причинили големи разходи на държавата за лихви до уреждането и изплащането им. […] Като се вникне човек в разходите, които са направени извън бюджета и изплащани със средства от кредитните учреждения в страната, с възмущение констатирва невероятни работи. Изплащат се лихви и за подаръците, които министрите в голямата си щедрост са направили, и за бакшишите, които един дипломатически представител дал на разсилните при Високата порта на Нова година, и за богатите командировки на високи чиновници, и за ред още разходи, непредвидени в бюджета, с които никой не е имал право да ангажирва държавата. Тук има разходи от съмнителна полза и произхождение, за които държавата е платила лихви, почти два пъти по-големи от самия дълг. Министрите от всички партийни течения са еднакво щедри, когато има да правят благодеяния за държавна сметка.[24]

Летящите дългове били покривани или чрез съкровищни бонове като форма на вътрешен заем (за тях ще стане дума специално), или представлявали непосрещнати навреме ангажименти на хазната. Особено скъпа форма на летящ дълг били авансите (или краткосрочните заеми) от външни кредитори. Като посягала към такива заеми при крайно затруднение, хазната се принуждавала да приема изключително неизгодни и направо унизителни условия и гаранции извън високия лихвен процент. Най-често тя не се оказвала в състояние да устои на поетите ангажименти по тези аванси и тогава неустойката към външния кредитор нанасяла големи загуби. Както изтъква един виден тогавашен икономист по повод тази практика: „Летящият дълг, набиран от аванси, подобно на летящия дълг по съкровищни бонове, след като е бил използван най-лихварски от държавните кредитори, е ликвидиран единствено чрез скъп, дългосрочен заем“.[25]

---

[24] *Пиперов, Никола*. Безредието в държавните…, с. 335.

[25] *Тодоров, Петър*. Летящите дългове…, с. 24. Също Бончо Боев изтъква, че чрез системата на авансите чуждестранните банки печелят от България 8–10 и дори до 15% и товарят българското финансово стопанство с милиони левове, без да му дадат почти нищо срещу този дълг Вж. *Боев, Бончо*. Един нов държавен заем, с . 547.

В резултат на неумело и безотговорно боравене с държавните финанси се стига до първата сериозна финансова криза на държавата в края на XIX в. (1897–1901). Като се възползвали от бедственото положение на държавата, външните банки кредиторки давали аванси срещу сключен заем, но въпреки това изисквали връщането на авансите (и големи гаранции срещу тях), за да държат в постоянна зависимост хазната и да бъде тя отстъпчива. Положението е описано красноречиво от наблюдатели съвременници:

> Трудно може да се представи положението на фиска през 1897–1901. Логичен и положителен резултат от дългогодишна непредвидливост и от разточителност в миналото, държавата се лиши от всякаква финансова политика. Или по-точно изразено, това беше една особена финансова политика, която имаше за решаещ мотив необходимостта, за принцип и средство предоставения случай, за хоризонт – най-пряката нужда – тази на днешния или утрешния ден. Държавата преживяваше ужасното положение на онова частно стопанство, което, задушено от дългове, прави отчаяни усилия за превъзмогването им, понеже не се е спряло още до единствения изход от в този случай – фалита.[26]

И друг автор:

> Оттук нататък банките престават вече да се церемонят с нас: като на едно зле възпитано, неблагоразумно дете, те ни дават сегиз-тогиз по една плесница, като ни отнемат една по една играчките, с които ний не умеем да се владаме: земат ни железници, прибират направо приходите от бандерола, най-после – искат да се намесят и в законодателните административни атрибути на държавата ни със земането монопола на тютюна.[27]

Положението било подобрено на висока цена едва през 1902 г. – чрез сключване на заем от 105 млн. лева По-нататък до войните летящият дълг не изчезнал, а постоянно съществувал в значителни размери, като израз на принципна финансова непредвидливост и безстопанственост. Но влиянието му не се усещало толкова поради стопанския просперитет на тези години, който позволявал по-лесно да се сключват дългосрочни външни заеми.

Критичните коментатори на финансите си давали добре сметка, че „техническите“ и правните нарушения в бюджета имат дълбоки социални и политически причини – в подмолно извършваното въоръжение, в стре-

[26] *Тодоров, Петър*. Летящите дългове…, с. 20.

[27] *Боев, Бончо*. Един нов държавен заем, 549–550.

межа на ръководните политици да обогатяват себе си и своите (партии, ведомства, доставчици и пр.), докато са на власт, и пр. Именно това в крайна сметка превръщало бюджета във фикция, законодателния орган – в проста фасада, а критиката на опозиционните партии – в демагогия (понеже на власт вършели същото). То обезсилвало и всякакъв контрол и добрите намерения на отделни хора за поставяне на ред в нещата:

> Безредието царува еднакво при всички правителства, от каквито политически течения те и да произлизат. Днешният враг на свръхсметните кредити, на заемите, на турянето държавните средства в услуга на партията е утрешен най-голям техен партизанин, щом може да разполага с държавните средства. […] Причината на безредието и своеволното управление трябва да се търси не в противоречивите и непълни закони на бюджета, но в силния и неудържим поток за използване държавните средства, който поток завлича и народни събрания, и правителства и който може да се коригира и възпре само с една по-висока култура и обществена нравственост, а не със закони и строги запрещения, каквито никога не са липсвали в нашата държава.[28]

РАЗХОДЕН БЮДЖЕТ НА НЯКОИ ВЕДОМСТВА

Бюджетът концентрира ресурси на обществото в ръцете на държавата, които биват изразходвани от управляващите по определен начин, провеждайки определена финансова политика в различни области на обществения живот. Да видим какви са били приоритетно осигуряваните от българските бюджети дейности.

Първо място в бюджетните разходи до войните безспорно и трайно заемат армията и въоръженията. Това се дължи на ориентацията от самото начало към решаване на националните обединителни задачи, което можело да стане само по пътя на войната. При малките като цяло начални бюджети делът на военния бюджет бил много голям (40,6% през 1879 г.; 33,2% през 1887 г.), но и при по-големи като цяло бюджети той заема първото място (21,6% през 1900 г. и 21,7% през 1911 г.).[29] На анализите и критиките на военния бюджет се спрях специално на друго място. Тук е важно са-

[28] *Пиперов, Никола*. Безредието в държавните…, с. 329. В подобен смисъл Бончо Боев сравнява партиите на власт с акционерно дружество, което участва с дялове в предприятието – разходване на държавния бюджет. Вж. *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 10, 699–719, особ. с. 718.

[29] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 432. Тук и цифри за бюджета за жп линии и пристанища.

мо да се изтъкне, че военните успявали да налагат лесно своите претенции за кредити, явно поради приоритета на армията в съзнанието на политическите елити и народните представители. Бюджетните принципи на икономия и отчетност преставали да важат и Народното събрание винаги отстъпвало пред военното ведомство. Тъкмо военният бюджет бил най-двойствен (с голяма извънредна част) и постоянно фалшифициран, за да изглежда по-малък, отколкото бил в действителност. За него отивала и главната част от чуждите заеми.

При липсата на големи частни капитали у нас държавата се нагърбила с изграждането на комуникациите, спомагайки за модернизирането на страната. Значителни средства били изразходвани за построяване на жп линии и пристанища. Част от средствата на бюджета отивала за уреждане и на други комуникации, като пощи, телеграф и телефон. Но мотивирани с железопътно строителство средства от заеми често били отклонявани към други цели – военни доставки, покриване на бюджетни дефицити и пр. Независимо от цената на жп линиите и пристанищата, цената на самите заеми била крайно висока (както ще видим по-нататък). Набавянето на почти всички материали от чужбина се сочи като пропускане на благоприятен момент за развиване на някои свързани с железниците промишлености.

Военните и строителните разходи довели до бързо нарастване на държавните дългове, чието обслужване ставало все по-голямо бюджетно перо. През периода 1886–1895 г. то погълнало 11,5% от бюджета; през 1896–1905 г. – 24%; през 1906–1911 г. – 24,8%.[30] Има значителна нерационалност в товаренето на бюджета с изплащане на самонарастващи заеми, вместо разни нужди да се финансират пряко от данъчните приходи (заемите всъщност са данъци, взети предварително от населението). Ангажирането на държавните финанси в изплащане на обременяващи заеми било и основно средство за извличане на печалби от чуждия капитал и за поставяне на страната във финансова зависимост.

На трето място в разходния бюджет идва образованието, чийто дял нараства от нищожните 3,2% през 1887 г. на 7,2% през 1909 г. до 11,2% през 1911 г.[31] Това се дължи на големия брой учители, чиито заплати били прехвърлени от общините към държавата. В сравнение с положението в Сърбия и Румъния, България създала по-добра образователна система и постигнала по-висок процент на грамотност.

---

[30] *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…, 37–38. За периода 1888–1912 г. външната търговия имала дефицит от 54,8 млн. златни лева, покрит от постъпленията на външните държавни заеми.

[31] *Попов, Кирил*. Стопанска България, 432–433.

Общественото здраве се задържа на нищожните 2,3% през 1887 и през 1911 г. с малки колебания. Разходите под рубриката „търговия и селско стопанство“ се колебаят между скромните 2,9% през 1887 г. и 4,8% през 1911 г.[32] С оглед на стопанското развитие тъкмо селското стопанство било особено перспективно и неговото бюджетно пренебрегване е израз на политическа недалновидност. От друга страна, кредитирането на земеделието се извършвало чрез държавни средства от БЗБ.

Понякога се изтъква сравнително по-доброто състояние на българските ресурси и финанси в сравнение със Сърбия, Гърция, Румъния до войните. Гърция и Сърбия били принудени да обявят държавен фалит и да приемат чужд контрол по-рано, отколкото България. Но не бива да се забравя, че те придобили независимост доста по-рано и затова управляващите там изтощили ресурсите по-рано. У нас се тръгва по същия път на разпиляване на ресурси чрез въоръжаване, строителство, просто разхищаване и като резултат – заеми, залагане на държавни приходи и увеличаване на данъчното бреме над населението, а чрез косвените данъци – увеличаване на цените и поскъпване на живота.[33]

ОБЩЕСТВЕНИТЕ ФИНАНСИ СЛЕД ВОЙНИТЕ

Войните и техните последици погълнали ресурси, създадени с труда и усилията на няколко поколения. В сравнение с положението след тях проблемите на предвоенна България изглеждат направо незначителни.[34] Както със задна дата изтъква един автор:

> Близо едно десетилетие се живееше с големи политически фантасмагории и вместо създаването на сигурни държавни приходи чрез стабилно, подобрено производство, изчисляваше се квадратурата на бъдеща България; вместо финансов план и финансова политика – сключваха се ежегодно външни заеми на най-тежки условия. Годината на погрома ни показа, че с илюзии не може вечно да се живее.[35]

[32] Пак там, с. 432; *Тодоров, Петър*. Бюджетни очерки. (Медицинският ни бюджет). – Демократически преглед, 4, 1906, № 8, 797–823; 6, 1908, № 8, 856–874; № 10, 1055–1074.

[33] *Попов, Кирил*. Поглед върху икономическото…, с. 231; Върху поскъпването на живота. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 9, 709–742, особ. 719–720; *Стоянов, Петко*. Борбата със скъпотията. – Списание на Българското икономическо дружество, 16, 1912, № 1, 20–36.

[34] *Данев, Стоян*. Някога и сега. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 1–3, 1–5.

[35] *Тодоров, Петър*. Върху държавните ни финанси. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 4–5, 1–22, цит. на с. 1.

Има редица текущи опити за рекапитулация на финансовото положение след войната. Привеждането на моментни данни има малък смисъл, доколкото цифрите са при развиваща се инфлация, но констатациите са сходни: висока инфлация и обезценяване на лева (27 пъти до стабилизацията през 1924 г.), поскъпване на живота, ширене на спекула с пари и стоки, бедствено положение, най-тежко при хората на твърда заплата, престъпност и пр. Инфлацията била отприщена от възприетата в кризата политика на печатане на пари за попълване на бюджетния дефицит; тя се усилвала и от негативните очаквания.[36] Към разрухата се добавяла финансовата тежест на Ньойския договор, изход от която не се виждал. Доходите и жизненото равнище дълго време не могли да достигнат нивото от 1911 г. Иначе сдържаният Кирил Попов описва състоянието с директно телесна метафорика на страданието:

> И в тази посока на плащане България с тягостното чувство на поваления страдалец късаше живи части от своето стопанско и финансово тяло и плащаше за умилостивление, плащаше всички претенции и желания даже вън от договора на непосредствените изпълнители на договора, плащаше, като нарушаваше своите основни закони, плащаше, като противозаконно обиждаше и терзаеше своите граждани българи, плащаше, като отнимаше от залъка на дечицата на 80 000 чиновнически семейства, 111 700 инвалидни, 20 000 пенсионерни, които държеше в глад и мизерия, плащаше, като изтощи окончателно цялото свое държавно стопанство, плащаше като гълташе горчивите сълзи на унижението и обидата…[37]

---

[36] *Попов, Кирил*. Стопанска България и финансовите и икономически клаузи на проектодоговора за мир с България. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919, № 3–5, 129–175; *Попов, Алекси*. Вътрешен преглед. (Бюджетни бележки). – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 1–2, 91–101; *Бурилков, Желю*. Дългове и репарации. – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924–1925, № 9, 353–363; *Цанков, Александър*. България през войната и след нея. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 1–3, 36–55; *Ляпчев, Андрей*. Войната и финансите. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 1–2, 1–14; *Янулов, Илия*. Стопанското и социално положение на България и договора за мир. – Архив за стопанска и социална политика, 5, 1929, № 3, 205–223; *Ганев, Сп*. Движение на цените в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 8–10, 307–324; *Михайлов, Ненчо*. Поскъпването на живота в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 1–2, 115–116; *Калинов, Д*. Вътрешен преглед. (Паричната криза у нас). – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 8–10, 362–369.

[37] *Попов, Кирил*. Финансовите тежести на България по изпълнението на Ньойския договор. С., 1925, с. 4 (отпечатък от Списание на Българското икономическо дружество, 26, 1925, № 6–7, 2–23).

Разходите на бюджета по държавните дългове, за които била учредена Главна дирекция на държавните дългове, се движели ежегодно между 25 и 30% за периода 1928/29–1935 г. (около 30% през 1929–1933 г.) и едва през 1936 г. намалели до 22,65%.[38] Обслужването на дълга заело първо място в бюджета и пораждало огромен дефицит. След прекратяване на началната инфлационна практика на банкнотна емисия дефицитът се покривал главно от вътрешни източници (вътрешни заеми към БНБ и др.) и отчасти чрез външни държавни заеми. При бедственото положение и под чуждия финансов контрол се правели отчаяни усилия за увеличаване на приходите и намаляване на разходите на управлението по разни начини. Приходите били увеличавани по фискален път чрез вдигане на митата и другите непреки данъци. Същевременно трябвало да се икономисва откъм разходната част на бюджета. Тук се практикувало печалното съкращаване на заплати на държавни и общински чиновници. Заплатите на държавните чиновници (във всички министерства) ангажирали между 35–44% от редовните разходи на държавния бюджет за периода 1928/29–1936 г. (около 35% за периода 1929–1932 г.). Удръжки в определен процент от заплатите (и от пенсиите) се правели многократно от 1931 до 1936 г. включително, като икономиите от тях се движели между 6–8% от разхода за заплати. Наред с това се прибягвало до забавяне на заплатите. Сред преврата от 1934 г. бил намален и броят на чиновниците с около 4000 души, но през 1935 и 1936 г. той отново се увеличил. Малкият като цяло размер на заплатите на мнозинството държавни служители не позволявал големи намаления, а предприетите не дали значителна икономия. За сметка на това мярката причинила на чиновниците големи лишения и несигурност, а също икономически контрапродуктивно свиване на консумацията.[39]

На второ място в разходните бюджети по ведомства (след обслужването на репарациите и дълга) остава Министерството на войната, и то въпреки наложените по Ньойския договор съкращения на армията (но тя става платена): 19,44% от бюджета през 1924–1925 г.; между 12,74 и 16,67% за периода 1928/29–1936 г.[40] Може да се види ирония в тази размяна на местата между дългове и армия в класацията на разходите, където следствието излиза пред причината. Военните разходи отново рязко нарастват от 1936 г. и съставлявали 29% през 1939 г.[41]

---

[38] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 42.

[39] Пак там, 34–35.

[40] Пак там, с. 33, 42. Разходният бюджет на железниците и пристанищата е даден на второ място, но те имат и приходен бюджет, който обикновено надвишава разходите (с. 37, 40).

[41] Статистически годишник на Царство България 1940, 640–641.

На трето място по разходен бюджет (както преди войните) се нареждало Министерството на просвещението по споменатата причина на изплащане на учителските заплати и на началните учители от държавата (не от общините) с вариране между 11,36 и 13,81% за периода от 1924–1925 г. до 1936 г.; 9,7% през 1939 г.[42]

През междувоенния период се констатира известна тенденция за финансова децентрализация (често привидна), в частност чрез отделяне на някои държавни предприятия на автономен бюджет и създаване на фондове със специално предназначение. В самостоятелно предприятие били отделени държавните каменовъглени мини (през 1924 г.), създадени били Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни (1930 г.), Погасителна каса по закона за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита (1934 г.), Държавната лотария (1936 г.). На теория (не и на практика) държавните банки също били самостоятелни предприятия от самото начало.

Имало и фондове със специално предназначение, като например „Постройка на нови железници и пристанища“ (1925 г.), „Постройка на съдебни сгради“ (1926 г.), „Изплащане на заплатите на учителите в общинските средни училища“ (1933 г.), „Пътища“ (1934 г.), „Обществено подпомагане“ (1934 г.) и др. Те били създавани от разни държавни ведомства за осигуряване на източници на средства, като се заобиколи Финансовото министерство, а учредяването им водело до прикрито повишаване на данъчното бреме с разните фондови връхнини и такси, откъдето били набирани средствата. Доколкото тези полуавтономни фондове били под управление и контрол на държавни ведомства, може да се говори за преплитане на българското публично финансово стопанство и за изкуствено отклоняване на средства от бюджета. През 1928–1929 и през 1936 г. се извършило сливане на някои фондове с бюджета на държавата, но финансовото преплитане останало голямо. Разходите на отделните фондове под управление и контрол на държавата достигали през 30-те години на XX в. 17–18% от общите публични разходи.[43]

Нарастването на дълговете на градските общински бюджети продължило и след войните: 574 млн. лева през 1929 г.; 1 млрд. лева през 1931–1932 г.; 1 млрд. 638 млн. лева през 1935 г.[44] Основните средства на общините се набирали от т. нар. връхнини (процент над държавните данъци), а по-малка част – от общински данъци и такси (берии). За подобряване на

---

[42] *Недков, Борис*. Развитие на българската…, с. 33, 42. За 1939 г., изчислено по Статистически годишник на Царство България, 32, 1940, 640–641.

[43] За автономните държавни предприятия и фондовете със специално предназначение у: *Недков, Борис*. Развитието на българската…, 28–30.

[44] Пак там, с. 232.

финансовото положение на общините някои автори предлагали разширяване на общинското самоуправление и реформи на данъците по посока на самостойни общински данъци (а не върхнини над държавните данъци). Но направеният от земеделския режим опит да се премахнат върхнините и да се заменят със самостойни общински данъци не оправдал надеждите и старото положение било върнато.[45]

ВЪНШНИ ЗАЕМИ, ДЪЛГОВЕ

Харченето над възможностите и съответно дефицитите в бюджета и хазната (изразяваща финансова приемственост за разлика от ежегодния бюджет) били покривани със заеми – вътрешни и външни. В историята на българската държава след Освобождението дълговете и тяхното обслужване заемат особено голямо, ако не определящо място. Без тях трудно бихме могли да разберем ограниченията и принудите върху действията на правителствата. Особено обвързващи били външните дългове, чиито условия България трябвало стриктно да съблюдава под страх от строги санкции (както ще видим, положението с вътрешните дългове било различно). Тук се съдържат много примери за недалновидност и безотговорност на български управляващи политици, на които съответства безцеремонността на западните кредитори.

Един опит за класифициране на външните дългове на България ги подразделя в няколко категории, както и стоящите под техния знак „дългови периоди“: 1. Дългове, свързани със създаването на българската държава (от 1878–1886, 1908 г.); 2. Дългове за железопътно строителство (периода 1888–1900 г.); 3. За реорганизиране на армията (1901–1909); 4. За финансиране на войните (1910–1921); 5. Военни контрибуции (след 1919 г.); 6. За възстановяване на стопанството (1923–1928); 7. За покриване на бюджетни дефицити и за въоръжения (30-те години на XX в.). В крайна сметка почти всички български заеми и дългове са свързани с войни. Те или се явяват техни последствия, или са направени в подготовка на войни.[46]

Най-безпроблемни се явяват свързаните със създаването на държавата дългове. Те възлизали общо на 146 млн. златни лева, от които до края на

[45] *Константинов, Н*. Преките данъци на кръстопът. – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924–1925, № 4–6, 119–140, особ. 135–136.

[46] *Чолаков, Станчо*. Политическите дългове на България в системата на заемната ѝ политика. Варна, 1938, 30–31, 44–46 (Отпечатък от Годишника на Висшето търговско училище. Варна, 1936–1937); Финансова политика. Т. 2. Дълговете на България. Варна, 1939, 27–28.

1936 г. били изплатени кръгло 146 млн. лева (110 млн. погашения и 36 млн. лихви).[47]

Преди войните били сключени редица външни заеми с цел строителство (на жп линии и пристанища) и въоръжения, първият през 1888 г., по-нататък през 1889 г., 1892 г., 1899/1900 г., 1902 г., 1904 г., 1907 г., 1909 г. (два заема). Тук не е необходимо да се спираме подробно на отделните заеми, всеки със своя собствена интрига по сключването и перипетии по изплащането, евентуалното консолидиране и изплащане със или без редуциране. Ще изтъкнем само някои общи и типични черти на заемите и заемната политика.[48]

Преди войните България намирала кредитори най-вече в лицето на френски банки (и особено Банк дьо Пари е де Пеи Ба – Bank de Paris et des Pays-Bas, съкратено „Париба“), а в навечерието на войните и немският капитал вече се борел за влияние на изток и на Балканите в частност. Всички банки кредиторки, макар и частни, били в тясна връзка с ръководещи държавници, както и с индустрията и деловите среди на съответната държава. Първите заеми били по-изгодни за България, а по-нататък се сключват при все по-неблагоприятни условия – толкова по-лоши, колкото по-отчаяно било положението на държавата. Френската система за отпускане на заеми довела на практика до контрол върху българските финанси чрез Комитета за защита на носителите на титри от българските заеми.

Типични средства за извличане на печалби от западните банки и финансовия капитал били високите лихвени проценти (50–100% по-високи от лихвата на вътрешните заеми в съответната страна); имало и разлика между номинален и цесионен курс, така че фактически се получавали само 80–85% от номиналната сума (но лихвите се плащали върху цялата сума).[49] По-нататък – оптиране на заема на части (на днешен език – траншове), което давало възможност на кредитора да държи длъжника в шах и евентуално да му отпуска краткосрочни аванси при още по-лоши условия (фактически като нов заем). Към това се добавя вземането на лихвите от самото начало върху цялата, а не само върху отпуснатата до момента сума (т. нар. жуисанси – изобретение на френския банков капитал); в някои случаи изплащането на първия транш от заема се обвързвало с изплащане

[47] *Чолаков, Станчо*. Политическите дългове…, 31–39.

[48] Освен цитирания по-горе Станчо Чолаков за дълговете до войните и условията на сключването им вж. обобщено: *Попов, Кирил*. Стопанска България, 438–441. Подробно у: *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…; *Стоянов, Н*. Репарации и междусъюзни дългове. С., 1933. От историците особено: *Тодорова, Цветана*. Дипломатическа история на външните заеми на България, 1888–1912. С., Наука и изкуство, 1971.

[49] Това се дължи на факта, че емитиращата заема банка пуска (флотира) облигациите по него за публиката, която обикновено ги изкупува под номинала или не изцяло.

в брой на цялата полагаща се лихва от заема със средствата от самия първи транш (така заемът служи за изплащане на собствената лихва). По-нататък, задържане на част дори от оптиран заем в банки на заемодателя, с която те междувременно си служели; вземане на неоптирани части от предишен заем в залог за нов заем (т. нар. двойно оптиране); задържане на суми от нови заеми за изплащане на стари заеми от емитиращите ги банки.

Трябва да се спомене и обвързването на заема със странични условия, най-вече доставки, и то на по-високи цени от свързани с банката промишлени фирми в страната (френската оръжейна фирма „Шнайдер“, немската „Круп“). Особено обременяваща била практиката на вземане в залог (ипотекиране) като гаранция за изплащането на заема на важни държавни приходи и дори обекти, като железници, пристанища (или постъпленията от тях); митнически постъпления; доходни данъци, като този върху тютюна; облигации от вътрешни заеми и ценни държавни книжа и пр. Не само че условията на заемите били изключително тежки, което дава основания да се говори за „лихварски“ капитал, но и получаваните по тях в наличност суми по една или друга причина били често малка част от номиналната сума: споменатата разлика между номинален и цесионен курс, отпускане на порции, задържане на част от заема за изплащане на стари заеми и пр. По този начин малка част от капитала влизала реално в страната.[50]

За да се види колко точно е получил кредиторът от даден заем, трябва да се вземе предвид по-нататъшното развитие на заема, евентуално неговото конвертиране (заедно с други стари заеми) при нови условия и крайното му изплащане и ликвидиране. Техниката на извличане на повече пари срещу даден заем се състои тъкмо в неговото разтегляне във времето и трансформиране под нови условия.

Добре сключените заеми в българската заемна политика са единици: един от първите заеми (от 1888 г.) и заемът с Русия от 1909 г. За сметка на това сключените при тежки условия заеми са множество. Само един пример, и то твърде типичен, е заемът от 1892 г. (при Стамболов) за 142 млн. лева с австрийската Лендербанк, която била свързана с френски капитали.

---

[50] Всички тези механизми са добре описани от *Тодорова, Цветана*. Дипломатическа история… Асен Чакалов посочва и такива „дребнави“ източници на печалби за банките (освен споменатите горе), като: натоварване на заемателя с разноските по отпечатване на облигациите, гербови и други такси, по организацията на пласмента на облигациите (публична подписка) и пр.; задържане от емисионната банка на част от облигациите с цел да ги продаде по-късно, след покачване над емисионния им курс, и изобщо за да спекулира на борсата с курса им (както става след Първата световна война след възстановяване на службата по изплащане на купоните); комисиона, уговаряна от банките за уреждане на службата по заемите; предсрочно събиране на 6-месечните анюитети и задържани като „допълнителна гаранция“ суми. Вж. *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…, 19–26.

Той бил гарантиран с ипотека върху предвидената за строеж с получените от самия заем средства централна жп линия между София и Търново и с ипотека върху строящите се Варненско и Бургаско пристанище заедно с бъдещите им приходи. Заемът трябвало да се реализира на няколко части, първата само за 12,5 млн. лева, от които българското правителство получило ефективно 10 млн. лева (цесионен курс 83,5%). Останалите траншове трябвало да бъдат реализирани през следващите 5 години, което зависело от добрата воля на Лендербанк. В същото време българското правителство се задължавало да плаща от самото начало погашенията и лихвата (от 6%) върху цялата сума на заема, и то два месеца преди падежа. В действителност дори първата 10-милионна емисия не била получена веднага и изцяло, а била реализирана чак през пролетта на 1893 г., като малко след нея излязъл първият падеж на заема, по който били платени 5 млн. лева, т. е. половината. С останалите 5 млн. лева били заплатени покупки на жп материали от Германия и Австро-Унгария. След втория транш България се задължавала да остави сумата най-малко една година в касите на Лендербанк, която предоставяла в залог свои ценни книжа, оставени отново в нейните каси (така че тя можела да разполага с тях, т. е. при настъпване на падежа да получава лихвите по тях). Банката плащала 4% лихва на България за задържаната в нейните каси сума от заема, а през това време българската хазна плащала 6% лихва, и то върху общата номинална стойност на заема. Впоследствие, вместо да произведе нови траншове от заема от 1892 г., Лендербанк приложила практиката на отпускане на аванси на правителството, които били по същество нови краткосрочни, но с висока лихва заеми, увеличаващи държавния дълг. Не е ясно точно колко капитал е бил внесен в България по този заем под формата на стоки – оръжие и жп материали (според една изследователка на проблема ефективно не повече от 81 млн. лева), срещу които заемодателят трябвало да получи 330 млн. лева при пълното изплащане с лихвите.[51]

По пътя на все нови заеми се стига до установяване на чужд контрол върху българските държавни финанси – официално със заема от 1902 г., но фактически подготвено от предходната заемна политика. Това става чрез предаване на доходния акциз върху тютюна (т. е. продажбата на бандеролите) на делегата на френската банка „Париба“ у нас Жорж Буске, бивш френски митнически служител с високи протекции, който получил големи правомощия по финансовия контрол и придобил огромна реална власт да се разпорежда с българските финансови въпроси. Въпреки че бил само деле-

[51] *Тодорова, Цветана*. Дипломатическа история…, 140–146. Авторката подлага на критика лансираната от предходните автори (Н. Стоянов, Ст. Чолаков, А. Чакалов) цифра от около 100 млн. лева.

гат на носителите на титри (ценни книжа) по българските заеми (от 1902, 1905 и 1907 г.), той бил изпратен по дипломатически път от френското Външно министерство и фактически бил третиран като делегат на Франция, а неговата мисия се поставяла извън българската юрисдикция и се ползвала на практика с капитулационни права (т. е. всеки възникнал спор се решавал с дипломатическа интервенция). Правителството трябвало да купува от него авансово в злато нужните бандероли за тютюна; при това той задържал много по-големи суми от необходимите за падежа на заема, върху които не се начитала лихва (а правителството плащало върху тях лихва на БНБ, от която били взети пари в заем до реализирането на бандерола).

Суверенитетът на България в областта на държавните финанси бил силно накърнен; дори за банкнотното обращение и сеченето на пари правителството трябвало да се допитва до делегата. Буске получавал заплата 7 пъти по-голяма от български министър и 2,5 пъти от тази на френския пълномощен министър в София, както и други средства за разни разноски, услужливо отпуснати му от сключвали заемите български министри. Както свидетелства в спомените си Иван Салабашев, министър на финансите по това време, Буске заемал високо привилегировано положение в София и всички се страхували от него и му се кланяли, а много високопоставени и светски лица се чувствали поласкани да бъдат поканени на даваните от него приеми. Към българските държавни служители и министри той се държал арогантно и се налагал дори по въпроси извън неговата компетентност. Цялата му мисия се усещала като унизителна за българското национално достойнство.[52] Но това е скромна прелюдия към чуждия финансов контрол след войните.

Една „моментна снимка“ на положението с държавните дългове към края на 1911 г. ни дава Кирил Попов. Те възлизали кръгло на 753 млн. лева (номинални) и 641 млн. лева нетно (т. е. действително дадени). Заедно с дълговете на общините се получават около 846 млн. лева номинално, а реално – около 720 млн. лева.[53] Към края на 1911 г. по българските държавни дългове били изплатени кръгло 564 млн. лева (за лихви и за амортизиране на главници) и при все това, в резултат от прилаганите от кредитора схеми, оставали за плащане още кръгло 604 млн. лева (от първоначални заеми за кръгло 735 млн. лева).[54] Задлъжнялостта на глава от населението

[52] *Салабашев, Иван*. Спомени, 207–218; *Тодорова, Цветана*. Дипломатическа история…, с. 272, 283–285, 316–319.

[53] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 424.

[54] Пак там, с. 441 Разликата между цитираната тук цифра на номинала на заемите – кръгло 735 млн. лева, и цитираната по-рано цифра – кръгло 753 млн. лева, се държи на факта, че последната опция на заема от 1892 г. била реализирана само частично. Дълговете на общините в края на 1911 г. били 92 млн. лева, само на София – 52 млн. лева (с. 443).

в България към края на 1911 г. била 149 лева. По този показател тя се намирала в по-добро положение от останалите балкански страни (Сърбия Гърция, Румъния, Турция), което явно се дължало и на по-краткия държавен живот в сравнение с тях към тази дата.[55]

За предвоенните външни заеми на България (от заема от 1888 г. до този от 1912 г.) и тяхното развитие и употреба разполагаме с авторитетното проучване на историчката Цветана Тодорова. Тя ги изчислява на 782,5 млн. златни лева номинални (без тези на банки и общини), а като чисто произведение, т. е. реално – на 663 млн. лева. Срещу тях съгласно договорите до края на заемния срок трябвало да бъдат изплатени 1 млрд. 804 млн. лева (според погасителните таблици в заемните договори). На практика била изплатена по-малка стойност поради предсрочно изплащане на някои дългове и конвертиране на други. От този дълг до 1912 г. били изплатени (за лихви и главници) общо 486 млн. златни лева. Оставало да се изплатят още 601 млн. лева по главниците плюс кръгло 784 млн. лева лихви (до окончателното изплащане според заемните договори), или общо кръгло 1 млрд. 385 млн. златни лева.[56] От заемите били употребени производително, главно за строеж на жп линии и пристанища, едва около 175 млн. лева, което прави около 26% (22% от номинала). Повечето капиталовложения в железници и пристанища били направени всъщност от редовните данъчни постъпления (327 млн. златни лева). При това вложеният в железниците капитал също не се рентирал през този период поради слабия трафик (чистият доход на железниците до 1912 г. бил само 50 млн. лева).[57] Главната част от заемите отишла за военни доставки, попълване на хроничния бюджетен дефицит и за лихви и погасяване на стари заеми.

По такъв начин икономическият ефект от държавните заеми бил много малък, докато те със своята тежест върху бюджета имали силно отрицателно въздействие. В страната реално не влизали капитали освен по авансите на заемите, но и те били употребявани главно за изплащане на външния дълг. С основната сума се създавали авоари в чужбина и се правели покуп-

---

[55] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 444.

[56] *Тодорова, Цветана*. Дипломатическа история…, 466–470. Както се вижда, има известно разминаване, но неголямо, с цифрите на Кирил Попов малко по-напред. Цифрите за дълга до 1912 г. са по-малки у Асен Чакалов, а именно 653 млн. лева, а чисто 556 млн. лева – вж. *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…, 109–110.

[57] *Тодорова, Цветана*. Дипломатическа история…, 466–470, също 320–323, 460–465, цифрите за употребата на заемите на с. 321, 461. Както изтъква авторката, някои автори съвременници приемат погрешно изключително производствената употреба на тези заеми, мотивирани все с нуждите на жп строителството. Но други са силно критични към употребата им, особено Кирил Попов, също Иван Салабашев и Станчо Чолаков. Вж. и Статистически годишник на Българското царство, 1, 1909. С., 1910, с. 391.

ки оттам. Доколкото облигациите (титрите) по заемите се пласирали в чужбина, там отивали лихвите по тях, което източвало национален доход.

Тежестта на дълга проличава не толкова от абсолютните цифри (или на глава), а от съотношението му към бюджета. Българският държавен дълг през 1912 г. (от 601 млн. лева) бил почти 4 пъти по-голям от бюджета; за сравнение: държавният дълг на Германия към 1913 г. се равнявал на около 4/5 от тогавашния бюджет; при това немският държавен дълг бил вътрешен и лихвите оставали в страната.[58] Погасяването на заемите е в тясна връзка с платежния баланс на страната, понеже изисква излишъци във външната търговия, което на свой ред затруднява националното стопанство, в българския случай особено при спадане на международните цени на земеделските произведения.

Одисеята с предвоенните заеми продължава и след войните, като през 1926 г. било постигнато споразумение за известна реваоризация. След редица още плащания и конверсии през 1926 г. Комитетът за защита на френските носители на облигации от българските заеми се договорил с българското правителство за погасяване на дълга до 1951 г. Към този момент (т. е. 1926 г.) заемът от 1892 г. бил изплатен повече от два пъти по номинала; този от 1902 г. – също в двоен размер, но със значителна, все още висяща сума за изплащане; този от 1904 г. бил изплатен в почти двоен размер на номинала и също със значителна висяща сума за изплащане; заемът от 1907 г. – изплатен наполовина на номинала, с перспектива за покриване на номинала още 1,5 пъти; този от 1909 г. – изплатен повече от 1,5 пъти по номинала, с перспектива номиналът да бъде покрит още веднъж. Общо към тази дата по всички споменати заеми били изплатени 1 млрд. 181 млн. лева (златни). По време на Депресията изплащането на дълга ставало със силно редуцирани вноски. Фактически дълговете били окончателно уредени през 1948 г. Така цената на българския външен дълг била крайно висока и се носела от няколко поколения българи.[59]

Следващата група заеми са от времето на войните – 1912–1918 г. Специално трябва да се спомене скандалният български заем с немската банка „Дисконто Гезелшафт“ от 1914 г. – 500 млн. лева заем (включващ конверсия на заемите с френски капитал), който бил сключен с условие за присъединяване на България към Централните сили във войната, но останал нереализиран. Ако е бил реализиран, той е щял да доведе до пълен контрол на държавните финанси на страната, при което на „Дисконто Гезелшафт“ се преотстъпвали вече заложените приходи заедно с още други приходи плюс концесия за построяване на жп линия до Бяло море (Порто Ла-

[58] *Тодорова, Цветана*. Дипломатическа история…, 467–468.

[59] Пак там, с. 473.

гос), безвъзмездна концесия за експлоатация на мините в Перник и Бобов дол от немския капитал; полученото срещу заема пък – след конверсията на старите заеми – би било нищожно малко и в пълна зависимост от сроковете на кредитора.[60]

Военновременните външни заеми възлизат (според Станчо Чолаков) на 1 млрд. 283 млн. златни лева главно към съюзниците Германия и Австро-Унгария, от които реално получени – кръгло 1 млрд. 136 млн. златни лева. Срещу тези заеми (към края на 1937 г.) били изплатени 233 млн. лева и оставало да се дължат още само 7,3 млн. към „Дисконто Гезелшафт“. По-голямата част от военните дългове след войната били включени в репарационните задължения и съответно анулирани, а именно дългове към Германия и Австро-Унгария за 711 млн. златни лева. Но в същото време били анулирани български вземания за доставки на храни за Германия на сума 2 млрд. 230 млн. златни лева, което прави загуба главно към Германия на сума 1 млрд. 519 млн. златни лева. В случая загубите за България идват от неплатените български доставки на храни и от други материални загуби, откъдето се появяват и вариациите в изчисленията на различните автори.[61]

България излиза от войните като победена страна, върху която страните победителки наложили огромни репарации. По силата на Ньойския договор последните възлизат на 2 млрд. 250 млн. златни франка, платими за 37 години при 5% лихва. Репарациите били гарантирани с първа привилегия върху всички приходи в България.[62] Тази сума тогава се изчислява на 22,5% от общото национално богатство на предвоенна България. Това била непосилна тежест при разбита от войната икономика, галопираща инфлация и отрицателен търговски баланс.

Историята на репарациите по-нататък включва мъчителни договаряния между българските правителства и Международната комисия (и отделните

---

[60] По-подробно за този заем у: *Чолаков, Станчо*. Финансова политика…, т. 2, 36–39; Политическите дългове…, 84–98; *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…, 11–12. Този заем предизвиква силна опозиция в парламента, но въпреки това е прокаран от парламентарното мнозинство.

[61] *Чолаков, Станчо*. Политическите дългове…, с. 30, 104–106; Финансова политика…, т. 2, 43–45, 57–58. Авторът достига до цифрата 5 млрд. 318 млн. златни лева загуби от войните, в която наред със споменатите 1 млрд. 519 млн. загуба от Германия фигурират бойни и небойни материали за 3 млрд. 528 млн. златни лева.

[62] По въпроса за репарациите вж. *Стоянов, Никола*. Репарации и междусъюзни дългове, 4–35; *Чолаков, Станчо*. Политическите дългове…, 118; Финансовата политика…, т. 2, 46–57; *Леонидов, Атанас*. Репарационната политика на второто сговористко правителство и грабителските домогвания на международния империализъм (1926–1931 г.). – Исторически преглед, 22, 1966, № 2, 10–35; *Иванов, Мартин*. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход, 1929–1934. С., „Златю Бояджиев“, 2001.

получаващи репарациите страни), както и адаптации към реалното положение, завършили в крайна сметка с отмяна на дълга в хода на разразилата се световна криза. Пред явната невъзможност да се изплащат огромните вноски и очертаващия се финансов банкрут, Репарационната комисия в споразумение с правителството на Земеделския съюз (от 21 март 1923 г.) разделила дълга на две части: „част А“ на стойност 550 млн. златни франка с 5% лихва, която трябвало да се погаси за 60 години (при постепенно нарастващи по определена схема годишни вноски – анюитети, започващи от 5 млн. франка годишно) и „част Б“ от 1 млрд. 700 млн. златни франка, чието изплащане се отсрочвало безлихвено за 30 години. Като гаранция за изплащането на репарационните вноски Репарационната комисия поставила под контрол митническите приходи на българската държава. В действителност изплащането на вноските (от по 5 млн. златни франка) се извършвало от 1924 до 1930 г., една вноска била отложена поради земетресението в Южна България през 1928 г.).

Следваща важна стъпка представлява Хагската спогодба (от 20 януари 1930 г.), която премахнала транш Б от репарационния дълг. България трябвало да продължи да плаща репарации по част А още 36 години при средни анюитети 11 млн. златни франка и 5,5% лихва (общата сума възлизала на 415 млн. златни франка). Тогава репарациите придобиват и нов облик, като губят своя политически и безусловен характер (на задължения на победени към победители) и се комерсиализират в обикновен търговски дълг. Същевременно българските репарации били ориентирани главно към съседни страни и особено към Гърция, което пораждало много спорове между двете страни.

Започналата през 1929 г. световна икономическа криза и сривът на финансово-кредитната система спомогнали за окончателното уреждане на проблема, след като се видяло, че репарациите задълбочават световната финансова и търговска криза. По предложение на американския президент Хувър държавите кредиторки се съгласили на облекчения по репарациите (включително българските, въпреки съпротивата на Гърция) и в частност на мораториум върху дълга в течение на една година (от 1 юли 1931 до 30 април 1932 г.). Това станало възможно, понеже американското правителство, което на свой ред било кредитор на държавите победителки, отсрочило плащането на техния дълг към САЩ. Управляващото тогава у нас правителство на Народния блок веднага приело мораториума, а след него плащанията на победените страни фактически не били възобновени.

Разходите на българската държава по конвенцията за Солунското примирие (29 септември 1918 г.) и Ньойския мирен договор до края на 1932 г. (значи до ликвидацията им) са изчислени от тогавашния директор на дър-

жавните дългове на кръгло 268 млн. златни лева, от които разходи в материали на стойност кръгло 133 млн. и разходи в пари кръгло 135 млн. лева (включващи изплатени суми по репарационния дълг, издръжката на Междусъюзническата комисия, разни обезщетения, реституции и пр.). Към това трябва да се добавят изоставените и предадени на победителите бойни материали на стойност кръгло 475 млн. златни франка.[63]

След войните били сключени два заема – 7% заем за настаняване на бежанците от 1926 г. с номинал 83 млн. златни лева (72,8 млн. ефективни) и 7,5% стабилизационен заем през 1928 г. в размер на 138 млн. лева (ефективни 124,7 млн.); или общо 221 млн. по номинал, 197,5 млн. реално. Двата заема се сключили под покровителството на Обществото на народите и имали някои от особеностите на френските заеми от първото десетилетие на XIX в. Делегатът по тези заеми имал дори по-широки правомощия от тези на делегата на предвоенните френски заеми. От друга страна, кредиторите проявили нов подход към длъжника под доминацията на англосаксонската финансова доктрина, а именно изисквания за уравновесен бюджет и златен еталон, стриктен контрол върху изразходването на заемите и начина на употреба чрез контрол върху българските финансови институции (нещо като валутен борд от Финансовия комитет на Обществото на народите) и реформа на БНБ.[64] Последната става само емисионна банка и банка на банките и се поставя под контрола на представител на Обществото на народите (следящ за валутната политика и бюджетите).

Равносметката на външните дългове на България към средата на 1942 г. (според Асен Чакалов) е следната. Предвоенните държавни заеми възлизали на брутна сума кръгло 653 млн. златни франка (или златни лева), от които чисти постъпления след приспадане на разноските кръгло 556 млн. златни франка. По тях до 30 юни 1942 г. били изплатени 812 млн. франка и оставали дължими 337 млн. франка. Следвоенните държавни заеми имали брутен размер кръгло 223 млн. златни франка, от които чисто постъпили 198 млн. франка. Към 1 юни 1942 г. били изплатени 135 млн. франка и оставали дължими 126 млн. франка. Отделно от това били гарантираните от държавата заеми (на банки и големи общини), направени преди войните, които били кръгло 136 млн. златни франка брутно, 115 млн. нетно, а изплатени до края на 1941 г. – кръгло 158 млн. и остатък за изплащане кръгло 17 млн. златни франка. Или общо по държавни и гарантирани от държавата заеми били получени номинално 1 млрд. 11 млн. златни франка, а чисто

[63] *Стоянов, Никола*. Репарации и междусъюзни дългове, 33–34.

[64] *Аврамов, Румен*. Неосъществеият консервативен…, 62–63. Авторът сравнява този подход с френската безцеремонност и немските прагматизъм и ефективност в икономическото проникване. Също *Бочев, Стоян*. България и чуждите капитали, особ. с. 249.

постъпление – от кръгло 870 млн. златни франка. До началото на 1942 г. били изплатени кръгло 1 млрд. 105 млн. златни франка, дължим остатък 480 млн. златни франка.[65] (Както се каза, дълговете били уредени през 1948 г.)

Логичното заключение от историята на външните дългове е, че те имали малък процент продуктивна употреба за железници, пристанища и пътища (на свой ред оскъпявани от разноските по заемите) и следователно слабо спомогнали за развитието. Същевременно вредното въздействие на външното задлъжняване може да се търси в няколко насоки: чрез него от страната изтичал значително по-голям капитал от влезлия със заемите; изплащането на заемите силно тежало върху бюджета (ангажирайки до 1/4 от националния доход) за сметка на всички останали ресори и дейности. Като отнема чрез утежнени данъци покупателната способност на населението, обслужването на дълговете намалява спестяванията и консумацията; оттук се свиват и възможностите за нормално капиталообразуване, инвестиране и развитие. Най-сетне, при невъзможност да се постигне достатъчен външнотърговски излишък за обслужване на заемите, възниквала необходимост от нови заеми за посрещане на плащанията по старите. Финансовото разстройство ставало хронично. Твърде естествено чуждият капитал преследвал единствено собствени изгоди и печалби, също при програмата за „заздравяване“ на страната със заемите и финансовия контрол под егидата на Обществото на народите. Могат да се приведат горчивите думи на изследвача на българските дългове Станчо Чолаков (с известна резерва към втората част):

> Ако човек рече да изрази цялата ни заемна политика само с няколко думи, би могъл да каже, че политическите дългове са изсмукали и изсушили почти всички сокове на нашето благоденствие. Без тях ние бихме били една цветуща страна, особено като се имат предвид пословичните качества на нашия народ, именно неговото трудолюбие, неговата подвижност, неговата бърза приспособимост към условията, неговата пестеливост и пр.[66]

Известен нюанс в преценката на ползата от дълговете за растежа внесе напоследък Румен Аврамов. Пряка връзка може да се установи единствено за началото на XX в., докато останалите заеми само поддържали ико-

[65] *Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност…, 107–113, данните на 109–110. Има известно разминаване с цифрите на Цветана Тодорова за предвоенните заеми (782, 5 млн., чисто 663 млн. лева), също с Кирил Попов (753 млн. лева, чисто 641 млн. лева).

[66] *Чолаков, Станчо*. Финансовата политика…, т. 2, цит. на с. 126; Политическите дългове…, 149–151.

номиката, санирали изстисканата от държавата банкова система и запълвали платежния баланс. Но българската икономика всъщност рядко била свръхзадлъжняла и авторът вижда главния проблем на външния дълг поскоро в невъзможността да се преработи продуктивно и да даде начало на стабилен растеж.[67] Това твърдение обаче само перифразира главното – употребата на заемите най-вече за военни (и други непродуктивни) цели, което било въпрос на политически, не на стопански приоритети.

ВЪТРЕШНИ ЗАЕМИ И ОБОБЩЕНИЕ

Бюджетният дефицит се е попълвал и с вътрешни заеми, особено към БНБ и Земеделската банка, или под формата на емитиране на държавни облигации и други ценни книжа за пласмент сред обществеността. Своеобразни форми на принудителен заем са и забавянията при изплащане на заплати и пенсии и на задължения към доставчици. С изоставянето на златния стандарт през и след Първата световна война се практикувало и печатане на пари за покриване на бюджетния дефицит, което обезценявало лева и предизвиквало инфлация, прехвърляйки по този начин разноските върху цялото население. Инфлацията засяга особено твърдите възнаграждения (заплати, пенсии) и спестяванията, но разстройва и целия стопански живот. При нужда държавата слагала ръка и върху разни фондове.

Спрямо вътрешните кредитори, за разлика от външните, хазната била в силова позиция и можела да упражнява произвол, като отлага плащанията, и то без неустойка. Безразборният начин на действие в кризисни моменти е описан така:

> Подобно на търговска фирма, която от страх пред грозящ фалит използва всички средства, за да отсрочи или отстрани кризиса, и нашата държава в трудни времена е туряла ръка върху всичко, що ѝ попадне: окръжни и общински приходи, средства на търговските камари или други учреждения, градобитни и подобни премии и субсидии, доходи на чуждестранни пощенски и жп администрации, заплати на държавни служащи, вътрешни пощенски записи, други оборотни суми от най-разнообразно естество и т. н.[68]

Специално държавните банки – БНБ и Земеделската банка, т. е. двата централни института на националния кредит – действали под диктовка на

[67] *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век…, 78–79.
[68] *Тодоров, Петър*. Летящите дългове…, с. 25.

управляващите политици и отпускали исканите заеми, докато самите те оставали без средства. Ангажирането на капиталите на банките разстройвало кредита и паричния пазар в страната; после се вдигал шум, че банковите капитали са изчерпани, докато се стигнело до поредния заем.[69]

Допълнителни средства държавата си набавяла и чрез т. нар. съкровищни бонове или облигации, т. е. издавани от хазната ценни лихвоносни книжа. Те се емитират по правило в определено количество за кратък срок и при твърда лихва. По принцип ценните книжа са търсени и при стабилни финанси те могат да се пласират при много добри условия за хазната и по номинал. В страни със солидни финанси те били главен начин за временен, извънбюджетен доход. Но ако погасяването на съкровищните бонове не се извършва постепенно и нормално, те започват да се обезценяват, сконтират се с голям процент, а понякога сконтирането им изобщо се отказва; накрая се ликвидират при позорни за хазната условия. През началните десетилетия съкровищните бонове у нас се използвали рядко и винаги неблагоприятно. Следната критика се отнася за времето преди войните:

> Ако другаде могъщият, щаден кредит на една хазна е допринасял немалко, даже за отблъскване на чуждестранни нашествия, у нас съкровищните бонове бяха модус за въдворяване на чуждестранно опекунство. В една от своите класически речи Л. Сей твърди, че съкровищният бон си остава всякога превъзходно средство за улеснение на хазната за едно късо време. Очевидно е заблуждението на този извънредно тънък ум. От 25 години насам облигациите на нашата хазна са имали като че ли главно едно назначение: да съобщят предварително и на външния свят нейния евентуален фалимент.[70]

Сред начините на опорочаване на този вид кредит били емитиране на съкровищните бонове „на тъмно“, без сумите и целите да са известни на друг, освен на финансовата администрация; тяхното ликвидиране също се извършвало в тъмнина и безконтролно. При разколебано доверие в кредитоспособността на държавата курсът на боновете (държавни облигации) падал и те се приемали неохотно от предприемачите (понеже чуждите банкови институции отказвали да ги сконтират) и изобщо бивали декласирани до един вид книжни пари с насилствен курс.

---

[69] Пак там, 25–26; *Данаилов, Георги*. Вътрешен преглед (Отчетът на Българска народна банка за 1907 г.). – Списание на Българското икономическо дружество, 12, 1908, № 4, 237–252; *Ляпчев, Андрей*. Заемът, бюджетът и Народната банка със Земледелческите каси. – Списание на Българското икономическо дружество, 6, 1902, № 6, 373–390, особ. с. 373, 385.

[70] Разяснения за съкровищните бонове у *Тодоров, Петър*. Летящите дългове…, цит. на с. 22.

Вътрешните дългове нараснали особено през войните, и то под няколко форми. Първо, задлъжняване на държавата към БНБ и БЗБ, което от кръгло 150 млн. лева през 1915 г. се покачва на общо над 1 млрд. лева през 1918 г. Второ, финансиране чрез споменатата злоупотреба със съкровищни бонове (на обща стойност 6 млрд. 600 млн. лева). Почти не се използвало финансиране чрез вътрешни заеми от населението (което и едва ли би се включило в подобна инициатива доброволно).[71]

По-нататък нови вътрешни дългове се сключват под разни форми (държавни облигации, заеми към БНБ и БЗБ) през 30-те години на XX в., отначало за попълване на бюджетни дефицити и погасяване на летящи дългове, а после особено за ново въоръжаване (след 1936 г.). В условията на икономически подем през втората половина на 30-те години на XX в. те били редовно погасявани и съответно се ползвали с по-голямо доверие от страна на населението.[72]

Накрая би могъл да се постави въпросът, защо се тръгва по пътя на огромните разходи и задлъжняване на държавата. Мислилите върху проблема съвременни автори са изтъквали незрелостта, дилетантството и безотговорността на новоизпечените политически елити, като са опирали в последна сметка до гражданската незрелост на обществото и липсата на обществен контрол, оставящи управляващите да действат в обществен вакуум. Думите на Кирил Попов (от 1907 г.) са валидни и за по-късно време:

> Печална е картината на нашето бюджетно стопанство. Печална е тя и като израз на проникване и стабилизиране в управлението на конституционните принципи; печална е тя и като израз на немодерността и неуредеността на държавното ни управление; печална е тя и като израз на обществения и политическия морал и възмъжалост на народа ни.
>
> Нашето управление не отражава в себе си държавни мъже, то отражава дилетанти, а често и нещо по-малко. Това е факт, факт горчив, факт печален, но факт […][73]

Финансовата безотговорност обаче трябва да се разглежда в националистичния и милитаристичен социалнопсихологически контекст, който оправдавал, по-точно освобождавал от необходимост за оправдание вся-

[71] *Чолаков, Станчо*. Политическите дългове…, 56–58, 101–103; Финансовата политика…, т. 2, 40–43. Цифрите явно са в инфлационни левове.

[72] Например заеми в съкровищни бонове (държавни облигации) за 884 млн. златни лева били наполовина погасени към края на 1937 г.; заеми от БНБ и БЗБ и от разни обществено-държавни фондове за 583 млн. лева били изцяло погасени към края на 1937 г. и пр. Вж. *Чолаков, Станчо*. Финансовата политика…, т. 2, 95–99.

[73] *Попов, Кирил*. Бюджетът за 1907 година, цит. съответно на с. 701, 727.

какви разходи за военни цели, раздувайки по този начин най-непроизводителните и разсипнически пера на бюджета.[74]

Най-сетне трябва да се изтъкне и базисното противоречие между стопански неразвито общество, задоволяващо нуждите си все още в голяма степен натурално, и държавно парично стопанство в бърза експанзия; последното оказвало прекомерен натиск върху данъкоплатците и пропилявало слабите финансови ресурси.[75] Ако цитираме един теоретик на развитието, на Изток имаме работа с обърнат ред – държавата идва преди икономиката, чиновниците – преди предприемачите.[76] В условията на оскъдица и неразвитост последиците от големите разходи стават несъразмерно по-тежки и блокират пътя на стопанското (и социалното) развитие.

Държавните разходи се посрещат от приходи, идващи основно от данъци (и някои други финансови източници). Самите заеми, които попълват бюджетни дефицити, могат да се разглеждат като отложени данъци (падащи върху следващи години и следващи поколения). С това стигаме до данъчната проблематика.

ДАНЪЧНАТА СИСТЕМА И НЕЙНАТА ЕВОЛЮЦИЯ

Данъците могат да се класифицират по различни начини: най-общо – като преки и непреки, и диференцирано по обект – данъци върху дохода, върху прихода и имуществото, върху движението на имуществата, върху производството и консумацията. Те могат да се обединят в две големи групи – данъци върху прихода, дохода и имуществото, които са все преки, и данъци върху консумацията (основно мита, акцизи и държавни монополи), които са непреки. Някои данъци са държавни, а други – в полза на самоуправителните тела, главно общините. Има натурални и парични данъци, също данъци повинности.

Българската държава наследява данъчната система на Османската империя, реформирана в средата на XIX в. Руските власти намерили за целе-

[74] Това е съвсем ясно заявено в критиките на военния бюджет, например от *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 4, 280– 293.

[75] От съвременниците Бончо Боев отбелязва противоречието между все още преобладаващо натурално стопанство с малка пазарна консумация и бързото развитие на обществено стопанство, основано на паричен обмен. *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 10, с. 716.

[76] *Janos, Andrew*. Modernization and Decay in Historical Perspective: The Case of Romania. – In: Social Change in Romania, 1860–1940. Kenneth Jowitt (ed.). Berkeley, University of California, 1978, 72–116, esp. 113–114; The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945. Princeton, New Jersey, 1982, 313–314, 322.

съобразно да се продължи събирането на заварените данъци с малки промени, например без събирания от християните военен данък. Преките данъци давали основната част от редовните държавни приходи през началния период, а именно: 68,9% през 1879 г.; 69,3% през 1887 г.; 63,1% през 1892 г.; 47% през 1900 г. Главен данък сред тях бил десятъкът, събиран в натура, постъпленията от който дали 45,2% от всички преки данъци: през 1879 г.; 56,8% през 1887 г.; 63,4% през 1892 г. Други преки данъци били данъкът върху сградите, данъкът върху овцете и козите (турският беглик) и върху свинете (турският серчим), данък занятие и данъците връхнини (т. е. процент над даден данък в полза на общините), училищен налог и пътен налог. Тази система просъществувала докъм 1894–1895 г.[77]

Интересно е да се отбележи едно разминаване във времето: когато у нас главни били преките данъци, на Запад преобладавали непреките, а когато у нас господствали непреките, напредналите страни се обръщали все повече към модерно пряко подоходно облагане. Първоначалното преобладаване на преките данъци така привидно доближава България до най-напредналите на времето страни, но само привидно, понеже става дума за качествено различни мотиви. Както изтъква през 1887 г. началникът на Отделението на преките данъци, това не било белег на прогреса на българската финансова система, нито на прилагане на „последната дума на идеалистите“ в данъчната наука (за пряко подоходно облагане), а резултат от наследяването на турската система, господството на аграрна икономика (с видима и директно обложима собственост) и неразвитостта на индустрии и търговия, следователно белег на изостаналост.[78]

През 1894 г. били реформирани три преки данъка – данъкът върху сградите, данък занятие и натуралният десятък, който бил заменен с паричен поземлен данък. Реформирало се и косвеното облагане, чието значение за фиска започнало бързо и трайно да нараства. Към обложените дотогава с акциз стоки (вино, ракия, спирт, тютюн и сол) се добавили редица други (захар, петрол, чай, кафе, кибрит и пр.), които били обложени и с общински налог (октроа). По същото време се постига и увеличение на вносните (адвалорни) мита от 8%, както те са определени в наследените от Османската империя търговски споразумения, на 10 % до 14%. В резултат участието на косвените данъци в редовните държавни приходи нараснало от 15,9% през 1879 г. и 16,9% през 1887 г., на 27,8% през 1900 г. и 33,8% през 1905 г.[79]

[77] Вж. най-вече *Недков, Борис*. Развитието на българската…, 63–83, 239–242, данните на с. 63, 64 (таблица). Цифрите за преките и косвените данъци до войните са същите като при *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 426.

[78] *Боев, Бончо*. Доклад за състоянието на преките данъци. С., 1887, с. 6.

[79] Цифрите у: *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 64 (таблица), 65; *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 426.

Засилването на косвеното облагане се дължало на трудността да се постигне увеличение на поземления данък при ниския паричен доход и натуралността на селското стопанство. Освен това косвените данъци са далече по-удобни за фиска, доколкото се добавят към цените на потребителните стоки (като мита и акцизи) и връзката между тях и държавната данъчна политика се замъглява. Твърде цинично от гледна точка на данъкоплатците (с оглед на интересите на хазната) един служител на данъчното ведомство обяснява „големите практическо-финансови преимущества на косвените данъци“ така:

> Косвените данъци се плащат неусетно, без неприятното съприкосновение с финансовите органи; те се плащат във време и по един начин, който е най-удобен за данъкоплатеца – в момента на неговите разходи за покупки; това обаче не се отнася за митата, които търговецът заплаща предварително […] Косвените данъци се напълно оправдават в случаите, когато те засягат предмети от по-широко употребление и служещи повече за удоволствие или за удовлетворение човешкото тщеславие. […] Облагането на вредните възбудителни средства, като спиртните питиета, тютюна, има и тая добра страна, че тук данъкът расте пропорционално с консумацията и служи един вид като глоба за злоупотреблението с тия консумативни средства.[80]

Картинно изразено, непрякото облагане за разлика от прякото позволява „да се оскубе гъската, без да кряка“, т. е. народът да се натовари с данъци, без да усеща кога ги плаща.[81] Най-сетне, при слабата данъчна култура предпочитанието към непреките данъци се обуславяло и от трудността да се измерят доходите от повечето занятия и дейности, а оттук и преките данъци. Разбира се, непреките данъци са социално несправедливи, доколкото падат с еднаква сила върху всички, особено когато са върху стоки за масова консумация, каквато била действителността, а не върху луксозни артикули, каквито били обичайните оправдания на властите; те тежат дори повече върху живеещите в натурална икономика на самозадоволяване.[82]

[80] *Бурилков, Желью*. Данъчната тежест и народното стопанство. – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923–1924, № 7, 312–338, цит на с. 327.

[81] *Пиперов, Никола*. Данъците в България, с. 36; *Хаджийски, Иван*. Бит и душевност на еснафа и дребния ни собственик след освобождението. – Във: *Иван Хаджийски.* Неизвестно от него, неизвестно за него. С., Издателство на ОФ, 1989, 168–269, особ. с. 202, 246.

[82] У нас непреките данъци (акцизи) се отнасяли тъкмо до стоки за масова консумация: сол, кибрит, газ, петрол, алкохол, тютюн и пр. Нещо повече, доходите от „монополите“ върху тези продукти били залагани пред европейските банки като гаранции за заеми. Вж. *Данаилов, Георги*. Вътрешен преглед. Финансовата политика и финансовата система на народно-либералния режим. – Списание на Българското икономическо дружество, 11, 1907, № 8–9, 568–585, особ. 581–583. Както изтъква на по-късен етап П. Стоянов, тези данъци „продължават и

Косвените данъци продължили да нарастват и още преди войните надминали по постъпления преките. През 1911 г. те давали вече 42,1% от редовните приходи на бюджета. В същото време преките данъци продължили да намаляват и през 1911 г. давали само 20,9% от общите държавни приходи (останалите приходи били от съобщения, държавни имоти и др.). От преките данъци нараснало значението на данъка занятие, който през 1900 г. давал 9,2% от постъпленията от преките данъци, а през 1911 г. – 16,6% от същите, в резултат както от въвеждането на прогресивно данъчно облагане през 1908 г., така и на стопанското развитие на страната. През довоенния период нараснали и постъпленията в бюджета от държавните железници и пощи, тръгвайки от 1,4% от общите държавни приходи през 1879 г., 10,7% през 1900 г. и достигайки 17,5% от редовните приходи през 1911 г.[83]

Военният и следвоенният период с обезценяването на лева довеждат до още по-голямо намаляване дела на преките данъци в общата сума на редовните държавни приходи поради определяне на облога не ежегодно, а веднъж на няколко години – те спадат от 20,9% през 1911 г. на 13,7% през 1921–1922 г. Обезценяването на лева се отразило по-малко на косвеното облагане поради периодичното пренагласяне към обезценката, така че то нараства от 42,1% през 1911 г. на 47% през 1921–1922 г. Оттук нататък за годините до 1936 г. преките данъци варират в порядъка 11–16% през разните години, а косвените – между 38–47% (държавата имала и други постъпления – от собствени предприятия и пр.).[84]

Развитието след войните изобщо се характеризира с все по-голямо облагане на консумацията с косвени данъци. Това ставало както чрез увеличаване на адвалорните мита, така и чрез увеличаване на акцизите (и облагане с акциз на много нови обекти). След войните значението за хазната на поземления данък намаляло още повече вследствие намаляването на доходите на земеделските стопани. Били реформирани данъците върху приходите (данък занятие, допълнителен данък върху общия доход и данък върху дружествата), за да се увеличат постъпленията от тях и значението им за хазната. Тук главни моменти са въвеждането през 1933 г. на патентно облагане (т. е. с твърда сума) на данъкоплатци с под 40 000 лева годишен приход; изграждане на данъка занятие и данъка върху дружествата (през 1936 г.) върху патентно облагане за данъкоплатци с годишен приход под 160 000 лева и облагане върху оборота на такива с по-голям приход; обла-

досега да атакуват неизбежните потребности на народните маси и да стоят на високо ниво“ – вж. *Стоянов, Петко*. Бюджетът на държавата. – Стопанска мисъл, 4, 1933–1934, № 3, 3–22, особ. с. 21.

[83] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 64 (таблицата); *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 426.

[84] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 64 (таблицата).

гане на доходите от експортната търговия с яйца и на търговията със суров тютюн. Тези реформи дали резултат за хазната.

Друго специфично развитие след войните (и особено през 1928–1936 г.) било създаването на разни фондове със специално предназначение към различните министерства чрез процентни връхнини върху разни данъци и допълнителни такси. Това било резултат от стремежа на отделните ведомства да си осигурят средства извън бюджетните кредити, избягвайки Финансовото министерство. През 1929 и 1936 г. под влияние на финансовите министри в стремежа им да покрият дефицити във фиска и за единство на финансовата система се извършило сливане на някои от нароилите се специални фондове с държавния бюджет (и преминаване на събираните за тях данъци към него).

От местните данъци, т. е. събирани в полза на местни самоуправителни тела, най-голямо значение имат общинските. Това са главно преки данъци – върху доход, приход, имущество (сгради, земя, овце, кози, занятие) и прехвърляне на имущества, по-малко върху консумация. До войните поголямата част от тях представлявали връхнини над някои държавни данъци, т. е. известен процент над тях.[85] След войните бил направен опит (от земеделския режим) да се премахнат връхнините, т. е. събирането на общинските данъци да се повери на самите общини, но той излязъл несполучлив и върхнините били въведени отново.[86] Трябва да се споменат и честите промени в разпределението на определени данъци между държавата и общините, така че те минавали ту в държавно, ту в общинско разпореждане. Например след войните поземленият данък и данъкът върху сградите били отстъпени от държавата на общините, а после отново върнати на държавата.[87] Като цяло трябва да се отбележи твърде незначителното участие на приходите на общините в националния доход, а именно между 1–3% (за 1928–1933 г.), което косвено свидетелства за нищожните възможности на местното самоуправление.

---

[85] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 422. През 1879 г. съотношението на държавните към общинските данъци било 24,5 млн. лева към 3 млн. лева; през 1900 г. – 60,9 млн. лева към 10,3 млн. лева; през 1911 г. – 125,2 млн. лева към 25 млн. лева. Подробно за източниците на постъпления на общините преди войните вж. *Стоянов, Петко*. Общинските финанси. – Списание на Българското икономическо дружество, 11, 1907, № 2–3, 81–148; *Васильов, Тома*. Бюджетите на градските общини за 1911. – Списание на Българското икономическо дружество, 16, 1912, № 1, 7–19, особ. 12–16.

[86] *Константинов, Н*. Преките данъци на кръстопът, 135–136.

[87] *Константинов, Н*. Вътрешен преглед (Преглед на преките данъци от 1919 до 1923 година). – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923–1924, № 6–7, 350–362, особ. 353–354; Новите данъчни законопроекти. – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924–1925, № 7–8, 237–260.

Съществуват ред технически въпроси по организацията на данъчните служби, определянето на данъците и тяхното събиране от данъчната администрация и във връзка с това – недоборите, евентуално „екзекуцията“ (т. е. разпродаване на собствеността на неизправния данъкоплатец). Тази иначе интересна материя тук може да бъде само набелязана.[88] Специално трябва да се обърне внимание върху опитите за преминаване към по-модерно данъчно законодателство и практика, а именно за въвеждане на някаква форма на прогресивно-подоходно облагане. Прогресивният принцип на облагане на доходите се експериментирал отначало върху подходящи данъци и специално данъка върху занятията.[89] Особено трудно се оказва подоходното облагане на земеделието поради трудността да се изчисли доходът на земеделеца (при отсъствие и на кадастър на земята).[90] Пред подоходното облагане дори на занаятчии и търговци се явявали огромни трудности и най-вече трудността да се изчислят всичките доходи на дадено лице, като се имат предвид лошото водене на сметките и трудният контрол върху декларираните приходи. Така въпреки че социално мислещите данъчни специалисти и експерти били принципно за (прогресивно) подоходно облагане още преди войните, практическите трудности карали същите хора да бъдат силно критични относно опитите за въвеждането му (например проектът за частичен, невключващ земеделците подоходен данък от 1911 г.).[91]

[88] Вж. например *Тодоров, Петър*. Бюджетни очерки. I. Недоборът и закъснелият данък. – Списание на Българското икономическо дружество, 9, 1905, № 4–5, 216–265. Таблица с големината на недоборите от 1879 до 1910 у: *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 436. Причините за недоборите били няколко, между тях неплатежоспособността за данъкоплатеца (за земеделското население при лоша реколта), но и съставянето на нереалистични приходни бюджети, за да се уголеми разходният бюджет. За слабостите на данъчния апарат и финансовия контрол вж. *Константинов, Н*. Вътрешен преглед (Преките данъци). – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 3–5, 247–255; *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 1, 45–56.

[89] *Николов, Г*. Сумирането на доходите при облагането по „закона за данъка върху занятията“. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 9, 632–640.

[90] Вж. още *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 8–9, 625–641, особ. 636–641. По този повод и: Другарски срещи (по повод законопроекта за частичния подоходен данък). – Списание на Българското икономическо дружество, 16, 1912, № 4–5, 336–339.

[91] Още през 1907 г. Христо Хинков ратува за въвеждането на подоходен данък. Вж. *Хинков, Хр*исто. Прогресивно-подоходният данък и въвеждането му в България. – Демократически преглед, 5, 1907, № 9, 900–910; Нашата система по облагане на занятията. – Списание на Българското икономическо дружество, 9, 1905, № 6, 353–400. Вж. критиката на законопроекта за частичен подоходен данък у: *Хинков. Христо*. Законопроектът за данъка върху доходите. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 9, 743–770; *Гешов, Иван Евст*. Законопроектът за данъка върху приходите. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 10, 825–869.

Трудностите, пред които се изправял всеки опит дори за приблизително определяне на чистата печалба от занятията, са графично описани (през 1905 г.):

> Болшинството от нашите данъкоплатци по своя умствен уровен и развитие стоят на много ниска степен, болшинството от тях са полуграмотни, а понякога и съвършено неграмотни. Да се изчисли правилно и непосредствено чистата печалба от занятието на всекиго от тях решително е невъзможно, особено ако се вземе под внимание, че голямата част от тези лица се занимава и добива доходите си не само от търговията и промишлеността, но и от други имущества, или посредством друг род труд. […] Но и да допуснем широкото право на органите да се ползват от всички търговски книги, в повечето случаи това едва ли би било възможно, тъй като не гледайки на изискванията на закона, болшинството от нашите малки търговци и занаятчии или съвсем не водят, или, ако водят записванията на всекидневните си продажби, това става в тъй наречените „бакалски тефтери“, по които едва ли е възможно да се определи чистата печалба.[92]

През 1921 г. правителството на Стамболийски направило радикален опит за реформиране на българската данъчна система според най-напредналия чужд опит чрез въвеждане на прогресивно-подоходно облагане. За целта данъкът занятие и поземленият данък били отменени и заменени с общ прогресивно-подоходен данък. Резултатите за фиска обаче се оказали крайно неблагоприятни поради липсата на условия за ефикасно данъчно облагане на доходите и затрудненията на данъчната администрация да се справи с нарасналата работа.[93] Към техническите трудности за провеждане на подоходния данък земеделският опит добавя и следното съображение:

> Кратката история на приложението на данъка върху общия доход, покрай многото му недостатъци, разкри и друга една голяма опасност: данъкът върху дохода лесно може да послужи в ръцете на политикани ка-

[92] *Хинков, Христо*. Нашата система по облагане…, 361–362, в същия смисъл на с. 367. След сравнително разглеждане на подоходната, разпределителната и патентната система на облагане Хинков препоръчва патентната като най-подходяща за тогавашните български условия, въпреки че данъкът се определя само според външни признаци, свързани с размера на предприятието, а не с капитала и още по-малко – с печалбата му.

[93] Вж. критиката на този опит у: *Константинов, Н*. Преките данъци на кръстопът, 123–138. Изтъква се трудността да се открие и изчисли доходът на данъкоплатеца, масовото укриването на доходи и пр., в резултат на което данъкът не дал почти никакви постъпления през първата 1920–1921 финансова година. Вж. също *Калинов, Д*. Данъкът върху доходите и реформата на преките данъци. – Списание на Българското икономическо дружество, 24, 1925–1926, № 6–7, 247–255.

> то силно оръжие за разорение на политически противници и за облагодетелстване на свои партизани. […] За добросъвестния данъкоплатец най-голямо огорчение ще бъде да вижда други лица с по-големи доходи, обложени по-леко от него. […] Всички други съвършенства и преимущества на данъка върху общия доход се губят напразно, щом липсват гаранциите и условията за едно ефикасно и справедливо приложение на закона.[94]

През 1925 г. общият прогресивно-подоходен данък бил отменен и били върнати старите поземлен данък и данък занятие. Впоследствие подоходният принцип се въвеждал постепенно и частично.

Характерна особеност на българската данъчна система, особено в кризисни периоди, се явяват несъбраните за съответната година преки данъци (данъчни недобори), както и натрупани задължения за минали години. Така например през кризисната 1930 г. дължимите на държавата недобори били двойно по-големи от годишните постъпления от съответните данъци. Причини за недоборите били малките доходи на данъкоплатците (особено при поземления данък) или закъсненията на данъчната администрация при определяне на данъка (особено при данък занятие). Невъзможността да се съберат изцяло данъците принудила държавата да прави от 1931 г. нататък редица облекчения и опрощавания на длъжниците. Най-напред това станало чрез закона за закупуване и износ на зърнени храни от 1930 г., според който държавата плащала част от изкупените от производителите храни в данъчни бонове (служещи за плащане на данъци). Редица закони (от 1931, 1932, 1934 и 1935 г.) намалявали или опрощавали закъснели данъци и глоби за посочени минали години.

Безспорен интерес представлява въпросът за тежестта на данъците. Известна представа за това дава частта от националния доход, която поглъщали държавните данъци. Това е различно за разните периоди. През 1911 г. били събрани 150,2 млн. лева от данъци, което при общ национален доход тогава от 1,5 млрд. лева прави данъчна тежест в размер на 10% от него.[95] Общият размер на всички облагания (държавни и общински) за периода 1924–1939 г. вземал средно над 16% от паричния доход на населението (варирайки между 14–19%), което съставлявало средно над 11% от националния доход.[96]

Може да се разгледа развитието на данъчния товар на глава от населението. Данъчната тежест нараснала, както следва (цифрите са приведени

[94] *Бурилков, Жельо*. Данъчната тежест…, с. 332.

[95] Пак там, с. 312. Същият автор дава и цифрата 14% (на с. 320), като се включат данъците за общините, за железници, пощи и телефони.

[96] *Чакалов, Асен*. Националният доход…, 141–142.

за сравнимост към предвоенния паритет): 12,80 лева през 1879 г.; 17,68 лева през 1900 г.; 31,46 лева през 1911 г.; 31,39 лева през 1924–1925 г.; 31,67 лева през 1928–1929 г. и 31,51 лева през 1929–1930 г. По-нататък товарът на данъците започва да намалява поради неплатежоспособност по време на стопанската криза: 25,80 лева през 1930–1931 г.; 21,50 лева през 1933–1934 г.; 21,24 лева през 1935 г. Следва ново увеличение със стопанския подем – 23,88 лева през 1936 г.[97]

Голяма или малка е подобна данъчна тежест? Абсолютно точен отговор на подобен въпрос няма. Най-общо казано, по-малък процент върху по-нисък доход може да тежи повече, отколкото по-голям процент върху по-висок доход. Също така общо може да се каже, че при спадане на доходите (в момент на криза) данъците се усещат като по-тежки. Симптом за прекомерна тежест на данъците е натрупването на несъбрани данъци (недобори), което ставало главно в кризисни години. Достигането на предел в данъкоплатните възможности на населението се вижда и по това, че повишаването на облагането невинаги носело на хазната реални постъпления. Такива моменти у нас настъпват между войните с данъците като цяло и с отделни данъци.

Според авторитетния познавач на данъчната материя Борис Недков данъците у нас били трудно поносими за мнозинството от населението и данъчното бреме се усещало по-силно поради ниските средни доходи, граничещи с екзистенц-минимума, а също поради относително голямата част на натуралния доход. Като взема гледната точка на хазната, авторът описва ситуацията по следния (недипломатичен за данъкоплатеца) начин. При твърде ниските доходи на огромната част от населението било невъзможно да се постигне увеличаване на приходите посредством облагане на по-големите доходи (които били малко на брой)[98] и затова данъчната система трябвало да се изгради върху облагане на широките маси с малки доходи. Това обусловило преобладаващото значение на данъците върху консумацията (мита, акцизи и други косвени данъци) и запазването на някои натурални лични повинности (заместени по избор с платими в пари данъци, но

[97] Данните у: *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 65. Малко по-различни са данните у Кирил Попов (до 1911 г.), а именно: 14 лева през 1879 г.; 16,74 лева през 1887 г.; 22,58 лева през 1900 г.; 34,38 лева през 1911 г. *Попов, Кирил*. Стопанска България, 422–423.

[98] Броят на обложените с допълнителен данък върху общия доход (отнасящ се за по-големи доходи – над 80 000 лева годишно) лица през 1933–1934 финансова година бил само 7125, а през 1935 г. – 5521 души, а получените от това постъпления възлизали на 2–3% от общата сума на националния доход. Възможни са случаи на укриване на доходи, но дори ако те се отчетат, картината едва ли ще се промени съществено. Вж. *Недков, Борис.* Развитието на българската…, с. 69.

не и военната повинност). Но както признава този автор, при ниски доходи на населението ефектът за хазната от твърде тежкото данъчно облагане намалява (доколкото води до намаляване на консумацията, резки промени в цените и пр.). Само общото развитие на стопанството и повишаването на доходите може да даде възможност за значително повишаване на приходите от данъците.

ГЛАВНИТЕ ПРЕКИ ДАНЪЦИ

След това по-общо третиране на данъците да разгледаме по-детайлно най-важните отделни данъци и групи данъци, най-напред групата преки данъци върху прихода, дохода и имуществото. Някои от тях, като данъка занятие, допълнителния данък върху общия доход и данъка върху дружествата, засягат изключително неземеделските занимания. Други са свързани предимно със селското стопанство, а именно поземленият данък, данъкът върху овцете и козите. Други засягат и двата рода занятия, като данъка върху сградите и данъка върху наследствата.

Да започнем с данъка занятие.[99] Той произхождал от турския данък темету-ат-вергиси и бил събиран до 1885 г. в 3% размер върху прихода от всяка рента и всяко носещо печалба занятие. През 1885 г. бил преобразуван в класен данък „патент“, при което данъкоплатците се разделят на 5 категории (всяка категория на разряди) и се облагали с твърда сума за всеки разряд. През 1894 г. данъкът бил реформиран отново под името „данък върху занятията“ при подобрения в техниката на облагането, като за някои категории се въвело процентно облагане на приходите, а за други – и прогресивно облагане. През 1905 г. било въведено облагане при източника за някои приходи, например на заплатите на държавни и общински чиновници. През 1908 г. чрез промяна в таблиците на облагане било въведено на практика прогресивно облагане на разни категории и групи данъкоплатци; индустриални предприятия, попадащи под закона за насърчение на местната индустрия от 1909 г., се освобождавали от данък занятие. Този данък изобщо се развивал към шедулярен (т. е. по определена таблица) прогресивен подоходен данък. Постепенното развитие обаче било прекъснато със закона за бюджета на държавата от 1921–1922 г., който го отменя заедно с поземления данък и данъците връхнини (училищния налог и пътния данък) и въвежда на тяхно място данък върху общия доход. Лошите резултати за

[99] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, 84–105, резюме на английски език 243–248.

фиска довели до възстановяване на данъка занятие и поземления данък, а данъкът върху общия доход останал като допълнителен данък за облагане на по-големите доходи.

На данък занятие (според закон от 1925 г.) подлежали приходите на всички физически лица и повечето видове дружества, а той не се отнасял за земеделците, животновъдите, пенсионерите, авторите и преводачите на книги и за някои малки годишни доходи. Облагането се извършвало на базата на предшестващата година, като от доходите се приспадал един необлагаем минимум. Това ставало на базата на подадена от данъкоплатеца декларация за доходите. Размерът на облагането бил 4% за приходи от служебни занятия, 8% за занаятчии и лица със свободни професии, 9% за приходи от търговски занятия, 10% за приходи от индустриални занятия и от имоти и капитал. През 1933 г. се правят някои промени в режима на облагане, най-съществената от които е въвеждането на патентно облагане (т. е. с твърда сума) за приходи до 40 000 лева годишно. За целта данъкоплатците се разделят на 4 групи (търговци, индустриалци, занаятчии, свободни професии), всяка с по 10 разряда според големината на прихода, като патентите се актуализирали през 2 години. Приходите над 40 000 лева, както и приходите от имоти и капитали се облагали по стария начин, т. е. с ежегодна оценка и в процент от дохода.

Данъкът бил реформиран на съвсем нови основи през 1936 г. Той се слива с данъка върху дружествата и се построява на два принципа: облагане според предполагаемия чист годишен приход (като оценката се извършва от данъчни органи на основата на външни признаци) и облагане на брутните приходи от заплати, лихви, премии, наеми и пр. чрез събиране при източника. Облагането според предполагаемия чист доход е патентно за доход до 160 000 лева, а над този доход – облагане на оборота. За облагането с патент данъкоплатците се разпределят на 6 групи според занятието, а групите са подразделени на разряди според предполагаемия чист годишен доход и патентът е фиксиран за всеки разряд. Известна сума от заплати, наеми и възнаграждения се спада като необлагаема. Патентният данък се определял въз основа на подадена от данъкоплатеца декларация за приходите и се актуализирал през 2 години. Облагането върху оборота (т. е. с предполагаем годишен доход над 160 000 лева) пък се извършвало чрез разпределяне на данъкоплатците в няколко основни групи, а именно: търговци и кооперативни сдружения, индустриалци, кредитни институти и застрахователни предприятия, като за всяка група се вземал процент от оборота. Обложените с данък върху оборота били длъжни да вписват продажбите си в специален дневник (под контрола на данъчните власти), въз основа на който се изчислявал данъкът.

На облагане с данък занятие подлежали (от 1928 до 1937 г.) около 3/4 от доходите от неземеделски занятия и около 1/3 от националния доход. Дедуцираният при заплата данък занятие (т. е. главно от държавни чиновници) давал 24 до 39% от общите постъпления на данъка занятие през периода 1932–1936 г. Понеже предварителното облагане на доходите при източника дава възможност за редовно събиране на данъка, то започнало да се практикува разширено не само при заплатите, а от 1936 г. и за търговски и индустриални предприятия (като предварително събиране без изчакване да се установи действителният приход). Събираемостта на данъка тогава станала между 80 и 90%, а постъпленията от този данък нараснали с около 58% (за 1936 г. в сравнение с 1935 г.), което показва не само стопанското подобрение, а и колко широки възможности имало преди за укриване на доходи специално от предприятията. През 1932–1933 г. данъкът занятие възлизал средно на 3,5% от доходите на плащащите го данъкоплатци; през 1933–1934 г. спада на 2,2%, а през 1934–1935 – на 1,8%, като във всички случаи процентът е по-нисък за по-дребните годишни доходи.

Практиката на облагане с данък на чиновническите заплати, при което държавата просто прехвърля пари от единия джоб в другия, била подлагана често на критика.[100] В крайна сметка през 1934 г. се стига до премахване на удръжките от заплатите на държавните чиновници и на общинските служители за данък занятие, като този данък се внася от учрежденията, а заплатите се дават нетно (т. е. редуцирани със съответния процент).

Вече бе споменат неуспешният опит на Стамболийски да въведе общ прогресивно-подоходен данък (през 1921 г.) вместо данъка занятие и поземления данък. През 1925 г. тези данъци били възстановени, а данъкът върху общия доход бил трансформиран в допълнителен данък върху общия доход, на който подлежали само големи доходи на физически лица (над 100 000 лева годишно на семейство, през 1933 г. намалено до 80 000 лева на семейство). И в този си вид данъкът давал незначителни резултати за фиска поради малкия брой облагаеми лица (между 5000 и 7000 данъкоплатци) при ниските доходи на мнозинството.[101]

Специален данък върху дружествата – акционерни, командитни с акции и кооперативни – се въвежда през 1920 г. (дотогава те били облагани с данък занятие). Те се разпределяли на три групи: 1. Дружества, занимаващи се с банкерство, търговия и застраховки; 2. С индустрия, мини, земеделско и животновъдно производство; 3. Кооперативни. Първите две групи се облагали прогресивно върху чистата печалба, от 10 до 25% (20% за инду-

[100] Напр. *Хинков, Христо*. Нашата система по облагане…, 380–383.

[101] *Стоянов, Петко*. Бюджетът на държавата, 19–20; *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 69.

стрията) съобразно с рентабилността. Кооперативните сдружения, ползващи се със специална подкрепа, се облагали етажно-прогресивно върху чистата печалба с 6% (за първите 25 000 лева) до 16% (за частта от печалбата над 100 000 лева), а се освобождавали от данък при печалба до 10 000 лева. Данъкът се събирал със 100% върхнини, разпределяни между окръзи, общини и индустриални камари, т. е. той бил фактически двойно по-голям.

С разгледаните дотук данъци се облагат изключително неземеделските занятия. Интересно е какъв е техният дял в данъчните приходи на държавата само от преките данъци. За периода 1928–1936 г. приходите от данъка занятие варирали между 36,7 и 58,7%; приходите от данъка върху дружествата се движели между 3,6 и 10,1%; приходите от допълнителния данък върху общия доход били между 2,3 и 5%.[102]

Засягащи изключително селските стопани данъци са поземленият данък и данъкът върху козите и овцете.[103] Поземленият данък е главният пряк данък върху доходите от земеделското стопанство. Под османска власт земята била обложена с натурален десятък – юшур, който се давал на откуп и се събирал от откупчици. При временното руско управление и след него се правят няколко опита за преминаване от десятъка в натура към изплащане в пари – като поземлен данък. Обаче при предимно натуралния характер на земеделското стопанство постъпленията от поземления (паричния) данък били незадоволителни за фиска, което тласкало към връщане на натуралния десятък. Още повече, че в първите години след Освобождението именно десятъкът бил с най-съществено значение за фиска и давал 45–50% от общата сума на преките данъци и 30–35% от редовните държавни приходи. Поредното възстановяване на натуралния десятък през 1900–1901 г. предизвикало бурни протести и бунтове на селското население на някои места (Дуранкулак). В резултат през 1901 г. десятъкът бил заменен окончателно с поземлен данък. Този данък се определял като цяла сума в държавния бюджет за срок от 5 години, след което се разхвърлял от комисии върху околиите и общините и там – върху отделните домакинства (репартиционна система). Проблемът при този данък било устано-

[102] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 76.

[103] Пак там, 119–127, резюме на английски език 252–255. *Димитров, Ст*. Десятъка в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 6, 367–402; *Тодоров, Петър*. Поземленият данък. – Демократически преглед, 10, 1911, № 5, 573–583; *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 3, 185–194. За начина на събиране на десятъка и допускания при това произвол вж. картинното описание на *Боев, Бончо*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 2–3, 178–188; № 4, 255–266, особ. 262–265. Вж. също *Ляпчев, Андрей*. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 6, 403–409.

вяването на средния доход от разните категории земи и култури. През 1910 г. били въведени някои подобрения в установяване на доходността от земите и културите с оглед на по-справедливо разпределяне на данъка. При обезценяване на лева след войните били направени няколко увеличения в размера на облагането за компенсиране. Този данък се събирал със 100% върхнини в полза на общините и други самоуправителни тела, т. е. двойно.

Намаляването на доходите на земеделското население през 30-те години на XX в. накарало държавата да прокара ред облекчения в този данък. Поземленият данък бил сведен до незначителност поради освобождаването от данък на определен минимум земя (с което броят на данъкоплатците намалял значително), няколкократното опрощаване на недоборите, както и изплащането на данъка чрез данъчни бонове, издадени срещу продадени на държавата зърнени храни при режима на държавен монопол върху зърнените храни.

Поземленият данък представлява голям интерес от социална гледна точка, понеже засягал 75–80% от населението, а именно селяните. Показателна е неговата еволюция с течение на времето. От главен данък, даващ около 1/2 от приходите от преки данъци и около 1/3 от редовните приходи на държавата в началото, той намалява непрекъснато по значение. Според изчисленията на Кирил Попов, при база 100 за 1879–1883 г. и след известен период на рязко покачване до 154 през 1889–1892 г. (когато се събирал в натура), относителното тегло на поземления данък спаднало до 86 през 1900 г., 50 през 1905 г. и 28 през 1911 г.[104] Тази тенденция продължила и след войните, докато на практика той загубил значение в кризата от началото на 30-те години на XX в. Като дял в групата само на преките данъци поземленият данък съставлявал между 44,2 и 56,8% през 1879–1905 г.; 41,6% през 1911 г.; между 10–15% след войните и едва 5–7% през 1932–1934 г.[105] В общата сума на данъците, от които главни са непреките, този данък бил съвсем незначителен.

Друг пряк данък върху селското население е този върху овцете и козите (турският беглик). Той се състои в определена сума за всяка овца и коза за годината и се запазил непроменен през целия период. В началния период на преобладаване на преки данъци и натурално земеделие данъкът бил втори по значение за селското население след десятъка (15–20% от преките данъци), но особено след войните реалният му размер намалял поради обезценяването на лева, спрямо което увеличенията на данъка закъснявали, а и поради намаление на самия данък с 25% през 1935 г. И той най-напред бил държавен, после бил отстъпен на общините, после отново ста-

[104] *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 428.

[105] Данни у: *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 66.

нал държавен. Първоначално имало подобен данък и за свинете (турския серчим), но през 1895 г. бил отменен, а свиневъдите се облагали с данък занятие за доходи от отглеждане на свине.[106]

Друг пряк данък е данъкът върху сградите, произлизащ от турския емляк (данък върху недвижими имоти – земи и сгради) и иджар (върху наема на давани под наем сгради) и запазен при временното руско управление. Понеже емлякът се отнасял не само за покрита собственост, то земята била обложена и с десятък, и с емляк, а една и съща давана под наем сграда – и с емляк, и с иджар. Това увеличавало бремето на тези данъци. През 1895 г. емлякът и иджарът били премахнати и на тяхно място се въвел данък върху сградите за покрити недвижими имоти в размер от 4 на 1000 до 6 на 1000 от стойността на сградите. От данък сгради по закона от 1909 г. са освободени фабричните постройки на насърчаваните предприятия. И този данък сменя на няколко пъти адресата си между държавата и общините. Общо взето, той бил лек и съответно носел на хазната малки приходи.[107]

Има и данъци за прехвърлянето на собственост, главният от които бил данъкът върху наследството, въведен през 1891 г. Той е модифициран през 1905 г., като изчисляването му ставало за всеки от наследниците поотделно в зависимост от степента на родство. През 1920 г. този данък се превръща в прогресивен, като започва от 1% за наследствени дялове до 2000 лева по пряка родствена линия и стига до 70% за наследства над 10 млн. лева за далечни роднини; облагането се изменя през 1930 г. Като цяло имало значително заобикаляне на този данък за по-големи наследства по разни начини, например използване на формулата за акционерни дружества, прехвърляне на части от имота на други лица и пр.[108]

Някои данъци заместват лични задължения, като например военния данък (за преценените като негодни за военна служба) и пътния данък. С премахването на задължителната военна служба с Ньойския договор военният данък обхванал всички младежи, без доброволците за гранична служба. Земеделското правителство въвело трудовата повинност като един вид натурален данък. Данъкът за освобождаване от трудова повинност (въведен през 1924 г.) представлява един вид откуп от нея. Имало и пътен налог, нас-

[106] Пак там, с. 66.

[107] Пак там, 127–154, 255–263 (резюме на английски). За един ранен период на този данък и у: *Хинков, Христо*. Бележки по закона за данъка върху сградите. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 10, 687–693.

[108] *Константинов, Н*. Големината на наследствата и облаганията им с данък. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 10, 701–707; Облагане на наследствата ни. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 3–5; Големината на нашите наследства и облагането им с данък. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 8–10, 292–306.

леден от Османската империя като натурално задължение за направа и поддръжка на пътищата, който обаче можел да бъде заменен по желание със заплащане. След войните се прави опит за прокарване на извънреден данък върху печалбите от войната, но без успех.[109]

Най-сетне, някои налози били от категорията на обществените тегоби. Такива били например: плащането на фонда „Обществено подпомагане“ (учреден през 1934 г.) на изработения през един ден в годината приход; плащания във формата на процентни удръжки от заплатата на служителите в частните и държавните учреждения за подкрепа на безработни с гимназиално и висше образование и др.

Може да се постави въпросът за данъчния товар, който носело българското село, респективно градът. Противно на битуващите в марксическата историография мнения еволюцията на основните земеделски данъци показва все по-слабо облагане на селяните още преди войните и особено след тях, докато на практика облагането почти спира (чрез описаните недобори и опрощения) през световната стопанска криза. През 1895 г. данъчното бреме върху селското население (на глава) било все още по-голямо, специално що се отнася до преките данъци (косвените падали по-тежко върху прибягващото повече до пазара градско население).[110] По-нататък обаче положението се променило. Според един опит за изчисляване на данъчния товар през 1931 г. върху обхващащите 80% от населението земеделски занимания падали едва 30,1–45,4% от данъчната тежест; върху останалите 20% падали 54,6–69,9% от данъците. Облагането на градските жители (неземеделските занятия) отнемало 17,9–34,4% от общия доход на тази група, а данъчната тежест при земеделските занимания съставлявала 7,1–15,9% от общия доход на тази група. От друга страна, понеже доходът на глава от земеделското население тогава бил около 3 пъти по-малък, то и много полекото облагане се усещало също толкова тежко. Тенденцията през 1931–1934 г. била към по-нататъшно покачване на данъчния товар върху градското в сравнение със селското население.[111]

---

[109] Това бил еднократен данък, въведен със закон от 1919 г. и затънал в бюрократични и други спънки. Вж. *Константинов, Н*. Преките данъци на кръстопът, с. 138.

[110] *Данаилов, Георги*. Нашата финансова политика, 377–406, особ. 400–401.

[111] Вж. за 1931 г. *Спасичев, Стефан, Анастас Тотев*. Предварителни резултати от опита за установяване разпределението на данъчната тежест върху отделните стопански групи в България. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. Кн. 1. С., 1935, 42–51, особ. с. 47, 50. Също (за 1931–1934 г.) *Спасичев, Стефан, В. Параскова*. Предварителни резултати от опита за установяване разпределението на данъчната тежест върху отделните стопански групи в България. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. Кн. 2–3. С., 1935, 96–111, особ. 109–110. Според изчислението (само на държавните данъци) данъч-

С други думи, селското население било по-слабо обложено и абсолютно, и относително от градското: абсолютно на глава от населението около 4 пъти по-слабо през 1930–1931 г., 5 пъти през 1934 г. Облагането падало най-тежко върху градското население, което имало по-високи и изцяло парични доходи и така било по-данъчноспособно. При разликата в големината на доходите и при още по-малкия паричен доход на селяните това реално придобива смисъл на прогресивно-подоходно облагане. Без да се оспорва историографският рефрен за „тежкото положение“ на българското село, то се дължало на множество други причини, а не на данъчно облагане. Изобщо държавата възприела едно щадящо отношение към селяните, за да предотврати разоряването на много земеделски стопанства.

НЕПРЕКИ ДАНЪЦИ

Данъци върху консумацията, или непреки данъци, са митата (вносни и износни) и данъците върху производството и продажбата на стоки (акцизи), както и държавните монополи. Да започнем с митата и митническата политика.[112] Берлинският договор оставил в сила за Княжеството сключените от Османската империя търговски договори с разни европейски страни (т. нар. капитулации), според които митото на внасяните от тях стоки било най-много 8% от стойността (адвалорно) и те се освобождавали от акциз и други вътрешни налози. Едва след изтичането на тези договори през 1890 г. станало възможно сключването на нови търговски договори и вдигане на митото. Според сключените през 1894 г. с редица страни спогодби митото било покачено на 10,5%; новите търговски договори през 1897 г. признали (взаимно) клаузата на най-голямо облагодетелстване на редица страни и митата на внасяните стоки станали 8–10% за суровите материали (но през 1895 г. суровините за местната индустрия били освободени от мито) и 14% (и до 18%) за някои готови стоки, произвеждани в страната.

ният товар на земеделското население тогава леко спаднал до 31,7–39%, а на неземеделското се покачил до 61–68,3%; градските общински данъци също били по-високи. Данъците през 1934 г. отнели 16–26% от общия доход на неземеделските занятия и 7–12% от общия доход на земеделските. Резултатите от тези изследвания са дадени в резюме в табличен вид у: *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 77. Така през 1930–1931 г. от неземеделец постъпили 1602–1802 лева данъци, а от земеделец – 367–432 лева; през 1934 г. – съответно 1391–1556 лева и 234–288 лева данъци.

[112] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, 155–162, 263–266 (резюме на английски език). Вж. и *Бобчев, Константин*. Външната търговска политика…; Промишлена политика, особ. 151–161.

Това е началото на развитото впоследствие много по-силно покровителство на местната индустрия.

През 1905–1922 г. се набелязва втори период на данъчната политика на България. Въвежда се (декември 1904 г.) специфична митническа тарифа с високи (покровителствени) мита за някои стоки с оглед на интересите на местната индустрия и на нейна база се сключват търговските договори. С обезценяването на лева в края на войните на министъра на финансите било дадено право да определя курса, по който се събирали определените мита, т. е. да създава изкуствен митнически курс, който да компенсира (в аванс) обезценяването.

През 1922 г. (със закона за митниците от април 1922 г.) започва нов период на митническата политика, при който настъпило чувствително увеличение на митата и допълване на специфичните мита. Сега протекционизмът от умерен става силен и достига 50–80–100–150% мито на отделни стоки. Определяният периодически от министъра на финансите „митнически коефициент“ (курс, по който митото в злато ще се превръща в мито в банкноти, за да компенсира инфлацията), се превръща на практика в инструмент за увеличаване или намаляване на митото. Системата за периодично определяне на курса се запазила и след стабилизирането на лева, което означава създаване покрай вече фиксирания лев на един условен фискален лев с променлива стойност, различен за разните стоки, като инструмент на чисто фискалната политика. При това според закона за защита на местната индустрия значителна част от вноса (над 1/3) оставал освободен от мито (облагал се само с 3% адвалорно мито).

През 1926–1931 г. вносните мита претърпели голямо повишение и станали прекалени (например захарта – 122% мито, тоалетният сапун – 154%, кожените изделия – 154% и пр.). През 1931–1936 г. се извършило няколкократно увеличение на т. нар. адвалорна такса върху безмитно внасяните стоки за насърчаваните предприятия, докато облекченията за тях били премахнати напълно. Това отговаряло на интересите на фиска от повече постъпления и означавало край на митническите облаги на индустрията. Същевременно обаче започнало допускане на безмитен внос на стоки за нуждите на държавата и на обществени организации. С ревизията на митническата тарифа от 1936 г. се извършило известно общо понижение на митническата бариера. Нараснал безмитният внос за държавни нужди, особено за въоръжения.

За степента на митническото облагане на вноса може да се съди от съотношението на стойността на събраните мита към стойността на целия внос. Тежестта на облагането на вноса нараства от 16,5% от стойността му през 1929 г. на 28,6% през 1934 г., след което спада (поради безмитен внос

на държавни доставки) на 20,8% през 1935 г. и 24% през 1936 г.[113] Облагането се повишавало допълнително от общинския налог, въведен през 1905 г. в размер на 20% върху вносното мито и съществувал през цялото време. Ако се вземе предвид и този налог, през 1921 г. събраните мита възлезли на 18,4% от стойността на вноса; след влизането в сила на специалната тарифа от 1922 г. те варирали между 30–40% (40–50% през 1931–1934 г.) от стойността на вноса. При това трябва да се има предвид, че около 40% от вноса (през 1928–1935 г.) бил на практика безмитен, така че обмитяването на всичко останало било много по-високо.[114] Повишаването на тежестта на облагането обаче не успява да компенсира намалението на постъпленията от вносни мита поради намалелия внос. Едва от 1935 и 1936 г. започва ново повишение в постъпленията в резултат на увеличен внос. Страничен ефект от облагането на индустриалните произведения с високи вносни мита през цялото време било задържането на по-високи цени за тях и по този начин разтваряне на „ножицата“ с цените на земеделските продукти.

Още от създаването на държавата съществували и износни мита. До войните те били в нисък размер и засягали най-вече живия добитък, за да се ограничи неговият износ. В условията на оскъдица на стоки от първа необходимост по време на войните и непосредствено след тях износът на някои стоки бил забранен, а износните мита на други били увеличени. Износни мита имали и някои много печеливши износни артикули, като тютюн, яйца и др. След 1921 г. тенденцията била към постепенно намаляване на митата, а някои били напълно премахнати, особено при спадане на международната цена на съответната стока.

В обобщение може да се каже, че българската митническа и външнотърговска политика се колебаела между насърчение на индустрията и чисто фискални съображения за високи митнически постъпления, а за известно време на преден план излязъл валутният фактор (недостигът на валута). Индустриалната протекция означава отказ от мита за внос на редица необходими на родната промишленост артикули и високи мита за останалите, особено за индустриални произведения, чийто внос трябвало да се замести с родно производство. При умерен протекционизъм фискалните и индустриалните интереси могат донякъде да се съчетават, макар че държавата губи от безмитния внос. Друг въпрос е, че интересите на консуматорите в страната страдали от високите цени (повдигани от митото), а интересите на

[113] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, 159–161. Цифрите не включват общинския налог.

[114] *Бобчев, Константин*. Външната търговска политика…, с. 13; *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 161.

износителите на селскостопански стоки се увреждали от „ножицата на цените“ между индустриални и земеделски стоки, както и поради въздържането от редовни търговски договори, за да се държат високи „автономни“ мита.

С покачване на митата вносът намалява по количество, а оттук – и митническите постъпления; крайно високите мита (свръхпротекционизъм), реално погледнато, са забранителни. Колкото по-радикално се води политиката на протекционизъм, толкова повече тя влиза в конфликт с фискализма. По мнението на един специалист фискалният фактор се съчетавал с протекционизма до 1926 г., когато бил все още умерен. През 1926–1931 г. повишението на митата в защита на индустрията не само превишило фискалния оптимум, но станало ирационално и от стопанско гледище, доколкото създало „свръхкапитализиране“ и „свръхинвестиране“ (т. е. откриване на нови предприятия благодарение само на свръхзащитата) и „свръхпроизводство“ (но под капацитета), като пречело на рационализацията. Валутният фактор пък станал доминиращ след 1931 г., когато липсата на валута поради негативен търговски и платежен баланс наложила ограничаване на вноса (чрез контингентиране) и монопол на БНБ върху валутата.[115]

Нека сега се спрем на акцизите и държавните монополи като източници на постъпления в бюджета. Главните акцизи били тези върху тютюна и тютюневите изделия, виното и ракията, спирта, бирата, захарта, солта, кафето, петрола и петролните деривати, ориза и др.[116] Съществуващият под османска власт монопол върху тютюна бил заменен при временното руско управление със система от данъци върху тютюна и тютюневите изделия, а именно: акциз върху суровия тютюн (мюририе), данъци върху изделията от тютюн и патенти за производство на тютюневи изделия и търговия със суров тютюн. Тютюневите фабрики били поставени под контрола на акцизните власти и задължени да купуват бандерол (според качеството на тютюна) за фиксирана минимална стойност годишно, а освен това им се събирал патентен данък. От акцизи и данъци били освободени предназначените за износ сурови тютюни и тютюневи изделия. Този режим се запазил до 1923 г. Увеличената консумация на тютюн довела до увеличаване на постъпленията от данъците върху него и той се превърнал във важен източник на държавни постъпления.

С присъединяването на тютюнопроизводителни територии и временното оттегляне на Гърция и Турция от пазара на ориенталски тютюни (след

[115] За влияещите на външнотърговската политика фактори вж. *Бобчев, Константин*. Външната търговска политика…, 25–32.

[116] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, 164–212, 267–290 (резюме на английски език).

Гръцко-турската война през 1920–1922 г.) отглеждането на тютюн у нас взело големи размери и тютюнът се превърнал в най-важен експортен артикул. Облагането на тютюна с данъци и бандероли се покачвало на няколко пъти. През 1934 г. бил установен държавен монопол върху изделията от тютюн с цел да се повишат доходите на фиска, но той не функционирал добре поради недостатъчния инвентар (сгради и машини) и ограничил дейностите си до покупка на малки количества суров тютюн, а през 1935 г. бил премахнат. По време на кризата от 1929–1933 г. съществувала и голяма контрабанда с тютюневи изделия, главно нискокачествени и консумирани от селското население, която била стимулирана и от ниските цени на суровия тютюн в сравнение с цените на готовите продукти. С подобряване на икономическата ситуация през 1935 и 1936 г. консумацията на тютюн и доходите от него започнали да се покачват. За това допринесли и взетите мерки за ограничаване на контрабандата, които довели до увеличаване на консумацията на тютюневи изделия с бандерол.

При данъците върху виното и ракията възникнали специфични проблеми. Не било възможно те да се вдигат значително поради дребния характер на производството от множество лозари, които се явявали едновременно и дребни производители на вино и ракия и имали право да произвеждат известно безакцизно количество за домашна консумация. При липсата на стандартизирани и трайни вина за експорт липсвали и едри производители и износители, които да бъдат контролирани. При това положение повишаването на данъците би насърчило трудно контролируема дребна контрабанда. И наистина, въведеният през 1934 г. режим на държавен монопол върху спирта и сливовата ракия бил премахнат още през 1935 г. поради незадоволителните му резултати.

Най-тежко обложен продукт била захарта. Акциз върху нея бил наложен през 1895 г. и до войните той се движел между 30–33% от цената надребно на захарта. През този период 25–30% от консумацията на захар в страната се покривала от местното производство, а останалото се внасяло силно обмитено. По време на войните и след тях местната захарна индустрия се развила значително в резултат на насърчаването ѝ със закона от 1909 г. и поради навлизането на европейски капитали, заинтересувани от този високо защитен местен пазар. Захарните фабрики принадлежали предимно на чуждия капитал и развили система на предварително контрактуване на покупката на захарно цвекло от производителите по фиксирани цени. Консумацията на захар в страната била силно ограничена, главно до богатото градско население. След войните тя почти изцяло се покривала от местната захарна индустрия, а вносът спаднал до 7–9% през 1923–1924 г. и още повече след поставянето на направо забранителни мита със специ-

ален закон през 1925 г. През 30-те години на XX в. акцизът върху захарта се покачвал на няколко пъти (през 1936 г. съставлявал около 60% от нейната цена надребно). Самите цени били крайно високи при забранителните мита върху вноса и високия акциз – 13 пъти над международните през 1933 г. Много ниската консумация на захар в България (3 пъти по-малка от Гърция и Югославия) се дължала на високата цена и високото облагане, но и на възможността за замяна на захарта с различни плодове и домашно изготвените от тях сладка, петмези и пр. Монополизмът със захарта означавал огромни печалби за захарните фабрики и съответни загуби за държавата от отказа да импортира захар и от свитата консумация; подобно ирационално поведение може да се обясни само със силата на интересите, стоящи зад фабриките.[117]

Друг пример за високо обложен продукт са петролът и петролните деривати (бензин, газ и др.). Акцизът бил въведен през 1894 г., но значението на петрола се повишило особено след войните. През 1928–1929 г. митническото облагане (заедно с разни мита и акцизи) на петрола, използван главно за осветление, достигнало 46% от неговата цена наедро и 44% от цената му надребно. По същото време бензинът за автомобилите се облагал с 38% над средната цена наедро. През 1935 г. облагането на бензина достигнало 61% от средната цена наедро, като същевременно било повишено облагането на газьола, за да се предотврати преминаването на автомобилите към това гориво. Прекомерното митническо облагане през 30-те години на XX в. и падането на международните цени на суровия петрол направили изгодно създаването на местни рафинерии, каквито били изградени през 1933–1934 г. Държавата обаче увеличила вносните мита на суровия петрол, което принудило местните рафинерии да ограничат своята дейност и да я прекратят напълно в края на 1936 г. Това е класически пример, как митническата политика може да влияе върху развитието, респективно за спирането, на местно производство.

Наред с акцизите през определени периоди съществували и преки държавни монополи, в частност върху някои зърнени храни, кибрита, картоиграчеството, цигарената хартия, хинина, спирта (100-градусов) и сливовата ракия, гербовия налог и пр. Най-напред земеделският режим направил неуспешен опит да установи монопол върху търговията със зърнени храни (закрит поради външна намеса). През 1930 г. се създал подобен монопол под формата на Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни. На дирекцията било възложено да изкупува пшеница, ръж, царевица, ечемик, овес и просо по определени цени, по-високи от международните, с цел да

[117] *Logio, George*. Bulgaria. Past and Present, 198–201.

се подпомогнат селските производители по време на кризата. Всъщност по-високите цени имали отчасти характер на опрощаване на данъци, понеже част от закупените зърнени храни се изплащала не в пари, а в данъчни бонове (служещи за изплащане на данъци); от 1932 г. плащането ставало само в пари. Най-напред дирекцията имала монопол само върху износа на зърнени храни, а вътрешната търговия с тях оставала свободна. През 1934 г. монополът на дирекцията върху търговията със зърнени храни станал пълен. Също тогава ѝ било възложено да изкупува и продава слънчогледово семе (но не монополно), а от 1935 г. – и оризова арпа и коноп; от 1936 г. – и памук (монополно).

Финансовите резултати от дейността на дирекцията се изразяват в загуби. Те били покрити отчасти със споменатите данъчни бонове, отчасти с облагане на брашната и хляба. През 1932 г. бил въведен данък върху тях, прехвърляйки по този начин загубите върху консуматорите. Подобни агенции изобщо действат като своеобразни преразпределителни механизми, като пренасочват върху други загубите от подпомагането и от собственото функциониране. Интересно е да се отбележи, че държавната намеса в търговията със земеделски произведения се извършвала и чрез Българската земеделска банка, на която от 1932 г. нататък било възложено изкупуването на пашкули, оризова арпа, розов цвят, коноп, памук и дори известно количество тютюни. Финансовият резултат от тази дейност бил имобилизиране на средства на банката в закупените и нереализирани стоки, особено розово масло, пашкули и тютюн, съхранявани в нейните складове.[118]

Историята на монопола върху спирта и сливовата ракия е показателна за проблемите пред подобни начинания. Този монопол бил въведен през 1934 г. с цел да повиши приходите на хазната чрез облагане на спирта и сливовата ракия не чрез нови данъци, а чрез ограничаване на контрабандното производство и консумацията на плодови ракии. Този монопол трябвало да фиксира количеството и качеството на алкохола, който се произвежда през годината, както и цената на продажбата наедро. Всички дестилационни апарати трябвало да се поставят под контрол, а неотговарящите на определени условия – да се затворят. Ракиите трябвало да се изкупуват от управлението на монопола и да се редестилират (преварят) на спирт, с изключение на сливовата, която срещу определена такса можела да остане у производителите и да се продава пряко на консуматорите. Изкупените ракии се заплащали на производителите по предварително фиксирани от монопола (според градусите) цени. Търговията наедро със спирт и сливова ракия трябвало да се извършва от монопола, като определените моно-

[118] *Недков, Борис*. Развитието на българската…, с. 29, 46–48.

полни цени на сливовата ракия били с 85–95% по-високи от средните пазарни цени преди монопола, а на спирта – с 24–31% по-високи, обаче на производителите се заплащало по старите цени. С цел да се повиши консумацията на спирт се предвиждало задължително смесване на леките горива с определен процент спирт. В резултат на своята дейност монополът може би намалил (временно) контрабандата, но натрупал огромни количества спирт, тъй като стимулирал производството на плодови ракии по сигурни цени и с осигурен пласмент, без да може на свой ред да пласира продукцията си. Когато бил закрит през 1935 г., той трябвало да разпродава запасите си на голяма загуба – текущата международна цена на спирта, произвеждан фабрично от меласа и зърнени храни, била 6 лева на литър, а вътрешната цена на монопола била 60 лева на литър (костуемата за него цена била 32 лева на литър).

Най-сетне, приходи за държавата се реализирали и от държавни предприятия, които били най-различни – мини, банки, Държавната лотария, железници и пристанища, пощите и телеграфите. Приходите от съобщенията започнали да нарастват от 1900 г., когато дали 10,7% от общите държавни приходи, и достигнали максимално 20,9% през 1928–1929 г., след което рязко спаднали на 6–9% през следващите години. Приходите от други предприятия, имоти и пр. започнали да нарастват чувствително също от 1900 г., когато били 16,6%, след войните съставлявали 24–25%, а през 30-те години на XX в. спаднали на 12–19%.[119] Нарастването на приходите (и разходите) по държавните предприятия свидетелства за нараснало пряко участие на държавата в самата икономика като една от формите на етатизъм.

[119] Пак там, с. 64. От дадения у Борис Недков приходен бюджет (с. 37) може да се изчисли, че общо от държавни предприятия и услуги дошли около 24% от редовните приходи на бюджета на държавата през 1928–1929 г.; 30% през 1931–1932 г.; 30% през 1936 г. Но железниците и други държавни предприятия фигурират и с голям разходен бюджет (с. 40), главно за ново строителство, който също трябва да се вземе предвид. Това прави трудно изчислението на рентабилността на държавните предприятия. За брутния приход и експлоатационните разходи от железниците (без разходите за нови железници) от 1924 г. нататък вж. и *Чакалов, Асен*. Националният доход и разход…, с. 82.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В края може да се постави най-общо въпросът за отношенията между, казано обобщено, политическата и икономическата сфера. Отхвърляйки някакво фундаментално обуславяне на едната сфера над другата (каквото в историческия материализъм се приписва на икономиката), могат да се набележат някои вървящи в едната или в другата посока взаимовръзки и взаимодействия, характерни за българския случай през разглежданата епоха.

Политическата сфера в най-широк смисъл – на държавата и нейната политика – у нас изглежда силно обуславяща развитието, включително стопанското, и изобщо значително отделена и „волунтаристична“. Така е особено в първите десетилетия на независимото държавно съществуване до войните. „Волунтаризмът“ на политиката идва от факта, че политическите елити, поне отначало, били доста отделени от икономическите интереси, тъй като още липсвали формирани икономически елити (съответно на слабото икономическо развитие), които да налагат своите интереси върху политиката. Затова и марксическата икономическа интерепретация на тази епоха се сблъсква с непреодолими трудности. Войните представляват триумф на политическия резон над икономическата рационалност. И след войните политиката, най-напред под формата на външнополитическа зависимост, оказва силно въздействие върху българската икономика.

Икономическата сфера на свой ред оказва твърде силно подмолно въздействие върху политическата. Не толкова в обуславяне на конкретни политически действия, макар да има и такива случаи (например, когато правителство пада във връзка с чужд заем или финансова криза), колкото чрез задаването на обща „структурна“ рамка за възможното политическо действие. Като цяло може да се отбележи несъответствието между относително развита държава (и право и политическа система) и слабо развито, полунатурално стопанство. Слабо развитата икономика трудно можела да поддържа раздут държавен апарат и голяма армия, както и да финансира амбициозните външнополитически цели и проекти. Така се тръгва по пътя на външното задлъжняване, довело до чужд контол над държавните финанси и по този начин – до ограничаване и на политическия суверенитет.

След неуспеха във войните и пропиляването на огромни материални ресурси икономиката придобива особено важно обуславящо въздействие. Това става в обстановка на ограничен суверенитет и външнополитическа зависимост, насочена към изплащане на заемите и репарациите. Стопан-

ската следвоенна криза и оскъдицата на икономически ресурси (заедно с други фактори) обуславят изостряне на социалния конфликт, доколкото елитите не разполагали с материални ресурси за кооптиране на недоволните. Друг момент на силно въздействие на икономическите условия върху политическия и социалния живот е голямата депресия през 1929–1933 г. Тя със сигурност спомогнала за изхабяване на политическия кредит на партийното управление и породила авторитарни настроения за силна власт. Изобщо може да се разсъждава върху връзките между икономическите затруднения и следвоенния авторитаризъм; наистина, тези връзки не са преки, а транслирани през социалния конфликт.

Икономическата сфера се структурира по-видимо след войните и икономическите интереси тогава започват да оказват по-силно въздействие върху политическото действие. Може да се постави въпросът: чии икономически интереси (извън обслужването на самите управляващи) надделяли в икономическата политика на държавата? Това били най-вече индустриалните интереси, подкрепени от държавата още преди тяхното формиране и поддържани и впоследствие. В същото време земеделските и търговските интереси не срещали достатъчна държавна подкрепа. От друга страна, интересите и на дребните земеделци се взимат под внимание от държавата, но повече в социален смисъл, чрез заздравяващи мерки (земеделски кредит, разсрочване на дългове, намаляване на данъчното бреме и пр.). Интересите на работниците, въпреки работническото законодателство, били игнорирани.

Самата връзка между политика и икономика става все по-тясна с течение на времето, като държавата поема някои преки стопанско регулационни и направляващи функции. Развитието в това отношение е от стопански либерализъм (слаба намеса на държавата в икономиката) към стопански интервенционизъм и етатизъм. Войните са естествен връх в държавното дирижиране на икономиката, но тенденцията продължава и в междувоенния период. Трябва да се отбележи и това, че у нас по принцип държавата преобладавала силно над икономиката в общество от дребни собственици от града и селото, дори преди генезиса на етатизма. Тя господствала в кредита, комуникациите, имала някои собствени предприятия (мини и други) и била най-големият работодател. В този смисъл „етатизмът“ у нас е изначален.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

100 години българска индустрия, 1834–1937. С., 1937.

60 години български пощи, телеграфи и телефони, 1879–1939. С., 1939.

60 години българско правосъдие, 1878–1941. Юбилеен сборник. С., 1941.

Абрашев, Петър. Реформите и устройството на съдилищата. – Юридически преглед, 24, 1923, № 4–5, 150–160.

Аврамов, Владимир. Доклад до министъра на правосъдието. С., 1923.

Аврамов, Владимир. Затворното дело в България. – Във: 60 години българско правосъдие, 1878–1941. Юбилеен сборник. С., 1939, 495–550.

Аврамов, Владимир. По затворното дело в България. Два доклада до министъра на правосъдието. С., 1924.

Аврамов, Румен. Неосъществеият консервативен манифект в България. – Във: *Бочев, Стоян*. Капитализмът в България. Съст. Румен Аврамов, 13–90.

Аврамов, Румен. Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001.

Адвокатите, миситлъкът и професионалната етика. – Юридически преглед, 17, 1909, № 8, 542–544.

Алексиев, Д. Криза в парламента и парламентаризма. – Демократически преглед, 17, 1924, № 6, 461–476.

Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, 1888–1939. С., 1940.

Ангелов, А. Всеобщо гласоподаване и пропорционално представителство. – Юридически преглед, 18, 1910, № 10, 660–673.

Андреев, Михаил. Българското обичайно право. С., Наука и изкуство, 1979.

Андреев, Михаил. История на българската буржоазна държава и право (от освобождението от османско иго 1878 г. до Великата октомврийска социалистическа революция). С., Наука и изкуство, 1980.

Анкета за насърчаваната от държавата индустрия през 1909 г. Общ преглед. С., 1912.

Армията и партиите. – Народна отбрана, № 1703, 15 юни 1934.

Армията и управлението. – Народна отбрана, № 1712, 17 авг. 1934.

Арнаудов, Михаил. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през първото му полустолетие, 1888–1938. С., 1939.

Атанасов, Ат. Българската индустрия. – Във: 100 години българска индустрия, 1834–1937. С., 1937, 9–14.

Бакърджиев, Д. Въвеждането на плодосмена като предпоставка за подобрение на храненето у нас. – Списание на Българското икономическо дружество, 42, 1943, № 9–10, 602–618.

Баламезов, Стефан. Министерската отговорност в България. Увод. Анкети и обвинения. Процеси. Видове и случаи на блам. – Годишник на Държавното висше училище за финансови и административни науки, 1, 1941, 1–106.

Баламезов, Стефан. Министрите – тяхната роля и тяхната власт в парламентарната монархия. С., 1914.

Баламезов, Стефан. Нашата парламентарна практика. С., 1932.

Баламезов, Стефан. Основни системи на местно самоуправление. – Общинска автономия, 8, 1934, № 5, 273–290.

Баламезов, Стефан. Очерк на местното самоуправление. – Демократически преглед, 3, 1905, № 17–18, 388–397.

Балкански, Миленко. Военна етика (войската и нейният нравствен елемент). С., 1908.

Бедността на чиновниците ни. – Родолюбец, 1, № 22, 23, 3 окт. 1889, 170–171.

Беров, Любен. Икономическото развитие на България през вековете. С., Профиздат, 1974.

Беров, Любен. Протекционизмът на Балканите преди Втората световна война. – Във: Беров, Любен (ред.). Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век. С., 1989, 27–114.

Благоев, Димитър. Икономическото развитие на България. Индустрия или земеделие? Варна, 1903.

Благоев, Димитър. Принос към историята на социализма у нас. – Във: *Димитър Благоев*. Избрани исторически произведения. Т. 1. Съст. Мария Велева. С., Наука и изкуство, 1985 (първо издание от 1906 г.), 181–556.

Благоев, Димитър. Против ревизионизма (сб.). С., Партиздат, 1973.

Бъсков, Илия. Из възпоминанията ми за първите наши службаши в първите дни след Освобождението. – Българска сбирка, 6, 1899, № 4, 160–169.

Бобчев, Стефан. Българската челядна задруга. С., 1907. (Отпечатък от Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 22–23, 1906–1907.)

Бобчев, Стефан. Възкръсване на адвокатската професия. – Юридически преглед, 25, 1924, № 2, 57–60.

Бобчев, Стефан. Източна Румелия. Исторически поглед, устройство, законодателство и правосъдие. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 19 (1923–1924), 1924, 1–124.

Бобчев, Стефан. Положението на жената според старото българско и румънско право. – Юридически преглед, 32, 1931, № 4–5, 180–190.

Бобчев, Стефан. Първите стъпки на Върховния административен съд. – Юридически преглед, 22, 1915, № 3, 129–132.

Бобчев, Стефан. Сбирка от правни обичаи у българите. – Наука, 3, 1883–1884, № 2, 175–184; № 3–4, 353–363; № 5–6, 488–502.

Боев, Бончо. Доклад за състоянието на преките данъци. С., 1887.

Боев, Бончо. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 2–3, 178–188.

Боев, Бончо. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 4, 255–266.

Боев, Бончо. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 8–9, 625–641.

Боев, Бончо. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 10, 699–719.

Боев, Бончо. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 1, 45–56.

Боев, Бончо. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 6, 1902, № 1, 46–61.

Боев, Бончо. Времето за приготвяне на бюджета. – Списание на Българското икономическо дружество, 6, 1902, 305–323.

Боев, Бончо. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 3, 185–194.

Боев, Бончо. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 4, 280–293.

Боев, Бончо. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 10, 708–717.

Боев, Бончо. Един нов държавен заем. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 9–10, 529–574.

Боев, Бончо. Нашата армия и нейното място в държавното стопанство. – Списание на Българското икономическо дружество, 6, 1902, № 8, 503–518.

Божинов, Асен. Новата държава и безпартийният парламент. С., 1935.

Ботев, Сава, Йосиф Ковачев. Земеделието в България. С., 1930.

Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. С., Фондация „Българска наука и култура“, 1999.

Бочев, Стоян. Акционерното дело в България. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 257–422 (1. изд. С., 1925).

Бочев, Стоян. България и чуждите капитали. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 243–254 (от Списание на Българското икономическо дружество, 26, 1927–1928, № 9, 505–515).

Бочев, Стоян. Българска промишлена банка. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 203–209 (от Списание на Българското икономическо дружество, 25, 1926, № 4, 183–189).

Бочев, Стоян. Българската народна банка като емисионен, камбиален и кредитен институт. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 139–202 (от Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923–1924, № 8–9, 431– 458).

Бочев, Стоян. Ипотечният кредит. – Във: Стоян Бочев. Капитализмът в България, 210–217 (от Списание на Българското икономическо дружество, 26, 1927–1928, № 7, 390–393).

Бочев, Стоян. Капитализмът в България. Съст. Румен Аврамов. С., Фондация „Българска наука и култура“, 1998.

Бочев, Стоян. Капитализмът в България. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 98–105 (от Списание на Българското икономическо дружество, 30, 1931, № 2, 93–105).

Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система в България. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 121–137 (от Списание на Българското икономическо дружество, 26, 1927, № 1–2, 11–27).

Бочев, Стоян. Чуждите капитали в България. – Във: *Стоян Бочев*. Капитализмът в България, 231–242 (от Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 4–5, 23–33).

Бояджиев, Иван. Няколко думи за повдигането на народната ни промишленост. – Промишленост, 1, 1888.

Бръзицов, Христо. Някога в София. С., Български писател, 1970.

Брънеков, Иван. Институтът на прошенописците трябва да се унищожи. – Юридически преглед, 17, 1909, № 1, 24–29.

Брънеков, Иван. Унищожение института за съдебните заседатели. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 7, 331–339.

Брънеков, Н. Реформиране на българския избирателен закон. – Юридически преглед, 9, 1901, № 4, 217–226.

Брънеков, Петър. Кооперативизмът в България. – Общо дело, 5, 1904–1905, № 7–8, 570–576.

Брънеков, Петър. Кооперативизъм, демократизъм и социализъм. – Ново общество, 1, 1906, № 7, 619–624.

Бурилков, Жельо. Данъчната тежест и народното стопанство. – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923–1924 , № 7, 312–338.

Бурилков, Жельо. Дългове и репарации. – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924–1925, № 9, 353–363.

Българската армия 1877–1944. Библиография. Т. 2, 1918–1944. Ч. 1. С., Св. Георги Победоносец, 1993.

Българската армия при възшествието на Негово Царско Височество Княза на българския престол и днес, двадесетгодишнината от царуването му. С., Издание на Щаба на армията, 1907.

Българската армия, 1877–1919. Авторски колектив: Васил Василев, Георги Вълков, Иван Драев, Михаил Ралев, Петър Петров, Петър Стоилов, Стилиян Нойков. С., Военно издателство, 1988.

Българска народна банка. Сборник документи. Т. 4, 1930–1947 г. Съст. Румен Аврамов, Христо Яневски. С., Главно управление на архивите при Министерския съвет, Българска народна банка, 2004.

Българската възрожденска интелигенция. Съст. Николай Генчев и Красимира Даскалова. С., Д-р Петър Берон, 1988.

Български конституции и конституционни проекти. Съст. Веселин Методиев и Лъчезар Стоянов. С., Д-р Петър Берон, 1990.

Вазов, Георги. За военната гимнастика в училищата и в обществото. С., 1884.

Вазов, Георги. Нашата армия и нейния бюджет. С., 1902.

Василев, Васил. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., БАН, 1991.

Васильов, Тома. Бележки върху вътрешното състояние на България през 1888 г. – Периодическо списание, 1889, № 28–31, 571–585.

Васильов, Тома. Бюджетите на градските общини за 1911. – Списание на Българското икономическо дружество, 16, 1912, № 1, 7–19.

Васильов, Тома. Дълговете на окръжията и общините в България. С., 1897.

Васильов, Тома. Моят дневник. С., Академично издателство „Марин Дринов“, 1994.

Васильов, Тома. Първата съдебна власт в новоосвободена България. – Юридически преглед, 30, 1929, № 1, 29–32.

Васильов, Тома. Спомени за лица и събития през XIX–XX век. С., 1934.

Вацов, Л. За противоконституционните ни закони от имуществен характер. – Юридически преглед, 25, 1924, № 3, 130–134.

Вацов, Л. За ускоряване на нашето правосъдие. – Юридически преглед, 28, 1927, № 3, 126–127.

Велев, Александър. Главни реформи на земеделското правителство. С., 1977.

Велев, Александър. Политические партии в Болгарии и Балканские войны (1912–1913). – Etudes historiques, 4. Sofia, 1968, 439–455.

Велчев, С. Нашите затвори. – Български лекар, 7, 1912, № 6, 253–260.

Владикин, Любомир. Борба за нов ред. С., 1943.

Владикин, Любомир. История на Търновската конституция. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1936.

Влайков, Тодор. Бележки върху външната ни политика. – Демократически преглед, 12, 1915, № 1, 70–88.

Влайков, Тодор. Бележки върху парламентаризма у нас. – Демократически преглед, 3, 1905, № 3–4, 53–61.

Влайков, Тодор. Българският земеделски народен съюз. – Демократически преглед, 6, 1908, № 7, 705–723; № 8, 981–1001 (препечатано във: *Тодор Влайков*. Съчинения. Т. 5. С., 1921, 349–376).

Влайков, Тодор. Върху въпроса за обществената дейност на учителя. – Демократически преглед, 4, 1906, № 2, 214–220.

Влайков, Тодор. Върху личния режим у нас. Общи бележки. – Демократически преглед, 8, 1910, № 10, 1174–1187.

Влайков, Тодор. Върху морала в партиите и политическия живот у нас. – Във: *Тодор Влайков*. Съчинения. Т. 5. С., 1921, 434–468.

Влайков, Тодор. Върху разцеплението в Съюза на земеделските кооперации. – Демократически преглед, 7, 1909, № 8, 953–978.

Влайков, Тодор. Да пазим кооперативното дело. – Демократически преглед, 13, 1920, № 7, 511–521.

Влайков, Тодор. За нашите партии. – Демократически преглед, 8, 1910, № 4, 293–307.

Влайков, Тодор. Защо не станах социалист? – Във: *Тодор Влайков*. Съчинения. Т. 5. С., 1921, 419–433.

Влайков, Тодор. Идеалът на социалистите и идеалът на радикалната демокрация. – Демократически преглед, 13, 1920, № 3, 218–227 (препечатано във: *Тодор Влайков.* Съчинения. Т. 5. С., 1921, 408–433).

Влайков, Тодор. Конгресът на Социалдемократическата партия. – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 1, 15–17.

Влайков, Тодор. Криза в партията на демократите и образуване на новата Радикалнодемократическа партия. – Във: *Влайков, Тодор.* Съчинения. Т. 5. С., 1921, 377–400.

Влайков, Тодор. Нашите партии. – Във: *Влайков, Тодор*. Съчинения. Т. 5. С., 1930, 322–338 (първо публикуване през 1921 г.).

Влайков, Тодор. Парламентаризмът, личният режим и старите демократи. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 11, 262–264.

Влайков, Тодор. Партизанство. – Демократически преглед, 17, 1924, № 3, 181–196.

Влайков, Тодор. Политическото развитие на България. – Демократически преглед, 4, 1906, № 5, 512–536; № 6–7, 650–669; № 9, 964–982.

Влайков, Тодор. Пролетарии ли са държавните чиновници? – Демократически преглед, 9, 1911, № 3, 389–409.

Влайков, Тодор. Радикалнодемократическата партия и кооперативното дело. – Демократически преглед, 7, 1909, № 8, 849–856.

Влайков, Тодор. Разцеплението на Социалдемократическата партия. – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 15–16, 313–316.

Влайков, Тодор. Случайни бележки (по повод статията на Григор Василев в „Ново общество“). – Демократически преглед, 4, 1906, № 5, 568–579.

Влайков, Тодор. Случайни бележки. Върху развитието на личния режим у нас. – Демократически преглед, 8, 1910, № 6, 718–741; № 7, 839–856; № 8, 978–995; № 9, 1103–1120; № 10, 1174–1197.

Влайков, Тодор. Случайни бележки. Около чиновническия въпрос. – Демократически преглед, 7, 1909, № 5, 597–610.

Влайков, Тодор. Социализмът и социалистическите партии у нас. – Във: *Тодор Влайков*. Съчинения. Т. 5. С., 1930, 339–348 (първо публикуване през 1921 г.).

Влайков, Тодор. Социалистите и въпросът за националното ни обединение. – Демократически преглед, 12, 1915, № 3, 185–197.

Влайков, Тодор. Съчинения. Т. 5. Политически живот у нас. С., 1930.

Влайков, Тодор. Чиновничество и властници. Очерки. Според бележките и спомените на моя брат. С., 1934.

Вогазли, Д. Да се закълне, че не дължи. – Списание на Юридическото дружество в София, 3, 1903–1904, № 4, 176–181.

Вогазли, Д. За проверката на изборите пред окръжните съдилища. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 4, 176–183.

Вогазли, Д. Клетва и свидетелски показания. – Юридически преглед, 17, 1909, № 10, 632–634.

Вогазли, Д. По въпроса за допълнение и опростяване на гражданската ни мирова процедура. – Списание на Юридическото дружество в София, 10, 1910–1911, № 1–4, 63–65.

Вогазли, Д. Практиците мирови съдии. – Юридически преглед, 18, 1910, № 9, 571–576.

Вогазли, Д. Престъпленията по изборите и частно в България. – Юридически преглед, 10, 1902, № 3, 117–134; № 4, 165–183; № 5, 221–231; № 6, 282– 297; № 7, 379–386; № 9, 430–444; № 11, 1903, № 1, 24–32; № 2, 90–96; № 3, 147–162.

Войников, М. Нуждата от реформа в углавния процес. – Юридически преглед, 18, 1910, № 10, 649–659.

Вълков, Георги. Създаване, развитие и роля на народното опълчение в България (1880–1891). – Исторически преглед, 30, 1974, № 2, 35–61.

Габе, Петър. По железопътната линия Девня–Добрич. Добрич, 1905.

Габе, Петър. По земледелческия въпрос. Русе, 1890.

Габровски, М. Организацията на съдебната власт в България. – Във: 60 години българско правосъдие, 73–125.

Галунов, Тодор. Третият държавен съд (1921–1923). – Исторически преглед, 52, 1996, № 5, 47–65.

Ганев, Венелин. Централната кооперативна банка и нашите земеделски кооперации. – Списание на Българското икономическо дружество, 16, 1912, № 6, 341–375.

Ганев, Иван. Аграрната реформа в чужбина и у нас. С., 1946.

Ганев, Сп. Движение на цените в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 8–10, 307–324.

Ганчев, Добри. Спомени за княжеското време. С., ОФ, 1983.

Ганчев, Добри. Спомени, 1864–1887. С., БАН, 1939.

Ганчев, П. По въпроса за прошенописките институт. – Юридически преглед, 17, 1909, № 3, 199–201.

Генов, Георги. Една тъжна десетгодишнина. Ньойският мирен договор. С., 1935.

Геновски, Михаил. Александър Стамболийски – отблизо и отдалеко. С., БЗНС, 1982.

Геновски, Михаил. И в смъртта са живи. С., 1947.

Геновски, Михаил. Общественост и култура. С., 1939.

Геновски, Михаил. Пътят на земеделското сдружаване. Исторически очерк. С., 1947.

Генчев, Николай. Външната политика на България през началния период на Втората световна война (1939–1941). – Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет, т. 63, 1971, № 3, 301–441.

Генчев, Николай. Нужни са сериозни изследвания за фашизма в България. – Исторически преглед, 1968, № 4, 88–92.

Георгиев, Величко. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България, 1934–1939. С., Наука и изкуство, 1971.

Георгиев, Величко. Масонството в България. С., Наука и изкуство, 1986.

Георгиев, Величко. Развитие на политическата система на България (1918–1944). – Във: България 1300. Институции и държавна традиция, т. 1, 1981, 291–317.

Георгиев, Величко. Формиране на организационната система, програмата и тактиката на Военния съюз (1918–1920 г.). – Известия на Българското историческо дружество, т. 32, 1978, 173–203.

Георгиев, Георги. Мобилизационното напрежение на човешките ресурси в България през периода 1885–1945. – Военноисторически сборник, 48, 1979, № 2, 133–143.

Георгиев, Георги. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ, 1877–1900. С., БАН, 1979.

Георгиев, Георги. София и софиянци, 1878–1944. С., Наука и изкуство, 1983.

Георгиев, Иван. Необходими изменения в избирателния закон. – Списание на Юридическото дружество в София, 5, 1905–1906, № 3, 119–121.

Георгов, Илия. Бележки по въпроса, каква народостопанска политика трябва да следва България. – Демократически преглед, 3, 1905, № 14–15, 326–332.

Георгов, Илия. В защита на проповядваните от нас принципи. – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 5, 87–89.

Георгов, Илия. Пренията в Народното събрание върху въпроса, дали нашата конституция предвижда парламентарен режим. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 2, 25–26.

Георгов, Илия. При какви условия нашият парламент би могъл да изпълнява своите задачи. – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 15–16, 289–290.

Георгов, Илия. Противоконституционната роля, която князът играе в управлението, и вредата, която се прави с това на общественото развиване на народа ни. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 1, 1–2.

Германов, Петко. Историческото развитие на селското стопанство. С., 1901.

Гешева, Йорданка. Министерската отговорност по Търновската конституция и по конституционните проекти (1879–1947). – Исторически преглед, 53, 1997, № 3, 19–35.

Гешов, Иван Евст. Законопроектът за данъка върху приходите. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 10, 825–869.

Гешов, Иван Евст. Нашият разходен бюджет. – Юридически преглед, 25, 1924, № 1, 13–16.

Гешов, Иван Евст. Постановление на Първия български земледелческо-промишлен събор. – Във: *Иван Евст. Гешов.* Спомени и студии. С., 1928.

Гешов, Иван Евст. Престъпното безумие и анкетата по него. С., 1914.

Гешов, Иван Евст. Чиновнишкий пролетариат. – Във: *Ив. Евст. Гешов.* Думи и дела. Финансови и икономически студии. С., Ив. Говедаров, 1899, 48–65. (Отпечатък от Периодическо списание, т. 20, 1886.)

Гидиков, Стефан. Борба на два фронта. – Демократически преглед, 4, 1906, № 6–7, 696–710.

Гидиков, Стефан. Вътрешен преглед. – Демократически преглед, 3, 1905, № 7, 162–165.

Гидиков, Стефан. Демокрация и икономическо развитие. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 4, 76–79.

Гидиков, Стефан. Източният въпрос и българските национални идеали. – Демократически преглед, 9, 1911, № 10, 1232–1263.

Гидиков, Стефан. Кооперативизмът. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 11, 246–251; № 12, 267–270; № 13–14, 317–321.

Гидиков, Стефан. Кооперативъм, демократизъм, социализъм. – Демократически преглед, 4, 1906, № 9, 961–963.

Гидиков, Стефан. Партии и съсловия. – Демократически преглед, 15, 1922, № 1, 1–6.

Гидиков, Стефан. Политически преглед. – Демократически преглед, 2, 1903–1904, № 2, 36–39.

Гидиков, Стефан. Радикалнодемократическа партия. – Демократически преглед, 3, 1905, № 14–15, 309–313.

Гинчев, Цани. Няколко думи от историята на нашето градинарство (бахчиванлък) и за уредбата на градината. – Във: *Цани Гинчев.* По няколко думи (за занаятите, билкарството и поверията на българския народ). С., Земиздат, 1988, 262–323.

Гиргинов, Александър. Държавното устройство на България. С., 1921.

Годишен санитарен отчет на Бургаския окръг за 1910 г. (д-р Паунчев). Бургас, 1911.

Гоцев, Димитър. Идеята за автономия като тактика в програмите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско, 1893–1941. С., БАН, 1983.

Греков, Михаил. Спомени. Т. 2 (Как ние освобождавахме България). С., ОФ, 1990.

Гримм (д-р). Обзор на санитарното дело в Княжество България. – Държавен вестник, № 140, 9 дек. 1882.

Гришина, Рита. Возникновение фашизма в Болгарии, 1919–1925 г. С., БАН, 1976.

Грънчаров, Стойчо. България 1878–1918. Историческа съдба и национална памет. – Минало, 1, 1994, № 2, 77–86.

Грънчаров, Стойчо. Политическите сили и монархическият институт в България, 1886–1894. С., Наука и изкуство, 1984.

Гюлмезов, Христо. Войската и нейната психология. С., 1906.

Данаилов, Георги. Вътрешен преглед. (Финансовата политика и финансовата система на народнолиберална режим). – Списание на Българското икономическо дружество, 11, 1907, № 8–9, 568–585.

Данаилов, Георги. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 2, 124–130.

Данаилов, Георги. Вътрешен преглед. (Отчетът на Българска народна банка за 1907). – Списание на Българското икономическо дружество, 12, 1908, № 4, 237–252.

Данаилов, Георги. Индустрия или земеделие. – Летописи, 2, 1901, № 5, 107–109.

Данаилов, Георги. Какви трябва да бъдат задачите на нашата икономическа политика. – Летописи, 2, 1901, № 7, 149–152.

Данаилов, Георги. Нашата финансова политика. – Списание на Българското икономическо дружество, 1, 1896, № 5, 313–338; № 6, 377–406; № 7, 465–491.

Данаилов, Георги. Социална и стопанска структура на България. Синтетическа студия. С., Книпграф, 1934.

Данаилов, Георги. Стопанските задачи на днешната държава. – Демократически преглед, 17, 1924, № 8, 687–709.

Данаилов, Георги. Чиновнишкият въпрос в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 9, 1905, № 7, 459–470.

Данев, Стоян. Някога и сега. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 1–3, 1–5.

Даскалов, Дончо. Анархизмът в България. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995.

Даскалов, Дончо. Политически убийства в новата история на България. С., Д-р Петър Берон, 1999.

Даскалов, Дончо. Цар Борис III. Познатият и непознатият. С., Агато, 2001.

Даскалов, Румен. Въведение в социологията на Макс Вебер. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.

Даскалов, Румен. Как се мисли Българското възраждане. С., ЛИК, 2002.

Дацов, Сава. От София до Пранга. – Периодическо списание, 1894, № 45, 424–445; 1894, № 46, 526–537.

Дейността на съдилищата. – Във: 60 години българско правосъдие, 127–139.

Делев, Христо. Войската, полицията и техните взаимоотношения в правовата държава. С., 1936.

Демиров, Т. Нуждата от увеличаване на съдийския персонал. – Юридически преглед, 17, 1909, № 9, 601–606.

Дерманчев, Георги. Конституционализмът и една страна на нашия конституционен живот. – Български преглед, 4, 1897, № 5–6, 49–92; № 8, 47–82; № 10, 52–94; № 12, 79–132.

Дерменджиев, Иван. Намеса на държавата в стопанството през периода на Първата световна война (1914–1917). – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 47 (1954–1955), ч. 1, 1955, 337–403.

Дерменджиев, Иван. Очерци по развитието на държавния апарат в България (1877–1944). С., 1965.

Дерменджиев, Иван. Развитие на държавния апарат в България по време на управлението на БЗНС. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 55, 1964, № 2, 289–352.

Дечев, Стефан. Русофилската и русофобската идеология в българския печат (1886–1894). Дисертация.

Дечов, Васил. Какво е сегашното административно деление и управление на царството и какво трябва да бъде? Сливен, 1909.

Джамбазов, Ангел. Правосъдната система на България (1878–1944). С., Наука и изкуство, 1990.

Джидров, Петър. Анализ на положението. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 1, 1–13.

Джидров, Петър. Безпартийната власт и конституцията. – Архив за стопанска и социална политика, 9, 1934, № 3, 183–192.

Джидров, Петър. Безпартийната власт и партиите. – Архив за стопанска и социална политика, 4, 1928, № 3, 203–224.

Джидров, Петър. Демокрация и фашизъм. С., 1933.

Джидров, Петър. Държавна власт и управление. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 5, 347–359.

Джидров, Петър. Идеализмът в политиката. – Архив за стопанска и социална политика, 5, 1929, № 4, 295–301.

Джидров, Петър. Изход от днешното положение. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 3, 167–204.

Джидров, Петър. Конституционните принципи и правовата държава. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 3, 113–124; № 4, 162–176.

Джидров, Петър. Най-близката задача. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 4, 255–266.

Джидров, Петър. Партии и партизанство. – Архив за стопанска и социална политика, 2, 1926, № 4, 339–347.

Джидров, Петър. Правовата държава и управителната юрисдикция. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 5, 203–218.

Джидров, Петър. Пред големия проблем. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 2, 83–92.

Джидров, Петър. Проблеми в нашия политически живот. – Архив за стопанска и социална политика, 9, 1934, № 2, 85–103.

Джидров, Петър. Промяна на управителната система. – Архив за стопанска и социална политика, 2, 1926, № 3, 219–236.

Джидров, Петър. Управление и народ. – Архив за стопанска и социална политика, 12, 1937, № 3, 137–147.

Димитриев, Радко. Организацията на армията ни в свръзка с политическото и финансово-икономическото положение. – Военен журнал, 12, 1900, № 4, 395– 408.

Димитриев, Радко. По заплатите и материалното положение на нашите офицери. – Военен журнал, 12, 1900, № 11, 1363–1390.

Димитров, Александър. Дисциплина и морал в армията ни. С., 1915.

Димитров, Илчо. България в европейската политика след Първата световна война. – Във: *Илчо Димитров*. България на Балканите и в Европа. С., Народна просвета, 1983, 5–20.

Димитров, Илчо. Българската демократична общественост, фашизмът и войната. С., Отечествен фронт, 1976.

Димитров, Илчо. Князът, конституцията и народът. С., ОФ, 1972.

Димитров, Илчо. Народното опълчение от 1880–1882 г. – Военноисторически сборник, 34, 1965, № 5, 40–44.

Димитров, Илчо. Някои своеобразия в развитието на фашизма в България. – Исторически преглед, 24, 1968, № 1, 95–97.

Димитров, Илчо. Последното правителство на буржоазна България. – Исторически преглед 20, 1964, № 5, 3–33.

Димитров, Кръстю. Българската интелигенция при капитализма. С., Наука и изкуство, 1974.

Димитров, Ст. Десятъка в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 6, 367–402.

Димов, Жеко. Житната търговия във Варна. – Списание на Българското икономическо дружество, 10, 1906, № 4, 278–286.

Димчев, В. Да пазим вярата на народа в правосъдието. – Юридически преглед, 23, 1922, № 8, 354–359.

Димчев, Тодор. Училището и казармата. С., 1910.

Дичев, Петко. За българското селско стопанство и за кооперацията в 40 години. – Във: Сборник от трудове 1890–1930. Т. 1. С., 1933.

Дичев, Петко. Из българското земледелие. С., 1897.

Добринов, Дечо. Тодор Александров и македонското революционно движение. – Векове, 9, 1980, № 1, 82–90.

Доклад върху икономическото състояние на района на Варненската търговско-индустриална камара през 1896 г. Варна, 1897.

Доклад върху положението на някои отрасли на търговията, индустрията и производството в района на Варненската търговско-индустриална камара през 1903 г. Варна, 1905.

Доклад до XIV обикновено народно събрание от Парламентарната следствена комисия по издирване и установяване фактите на обвинението срещу бившите министри от кабинета Р. Петров–Д. Петков –д-р П. Гудев. С., Държавна печатница, 1911.

Доклад до г-н министъра на търговията и земеделието за икономическото състояние на района на Софийската търговско-индустриална камара през 1896 и 1897 г. С., 1898.

Доклад до г-на министъра на вътрешните дела (от директора на Гражданската санитарна дирекция д-р Жечев). – Държавен вестник, № 166, 1891.

Доклад за общото състояние на Бургаски окръг през 1889–1890 г. Бургас, 1890.

Доклад за общото състояние на Бургаски окръг през 1890–1891 г. Бургас, 1891.

Доклад за общото състояние на Бургаски окръг през 1891–1892 г. Бургас, 1892.

Доклад за състоянието на Плевенското окръжие през 1894–1895. Плевен, 1895.

Доклад за състоянието на Севлиевското окръжие. Севлиево, 1895.

Доклад за състоянието на Шуменски окръг през 1889–1890 г. Шумен, 1890.

Доклад на видинския окръжен управител за състоянието на окръга през 1888 г. Видин, 1888.

Доклад на изпитателната комисия по управлението на страната от 5 май 1903 г. до 16 януари 1906 г. относително делата на някои от бившите през това време министри. С., Държавна печатница, 1910.

Доклад на Парламентарната анкетна комисия относително проверяване делата на изнесените през XII обикновено народно събрание, втора извънредна сесия, случаи на нередности и злоупотребления, извършени от разни чиновници и служещи, военни и граждански. С., 1917.

Доклад на Парламентарната изпитателна комисия (за анкетиране кабинетите на Ив. Евст. Гешов и д-р Ст. Данев по цялото им управление, включително подготовката и водене на войната. Т. 3 (Търговете и доставките). С., 1919.

Доклад на Парламентарната комисия до XI обикновено народно събрание за даване под съд министрите от кабинета на Т. Иванчова. С., Държавна печатница, 1901.

Доклад на сливенския окръжен управител за състоянието на окръга и хода на разните в него общи служби. Сливен, 1889.

Доклад от бюрото на Пловдивската търговско-индустриална камара за икономическото състояние на района на Пловдивската търговско-индустриална камара през 1895 и 1896 години. Пловдив, 1897.

Доклад от индустриалната комисия. С., 1890.

Доклад от старозагорския окръжен управител за състоянието на Старозагорското окръжие от 1 август 1889 до 1 август 1890 г. Пловдив, 1890.

Доклад, представен на Пловдивския окръжен съвет за общото състояние на окръга. Пловдив, 1888.

Доклад, представен на Татарпазарджишкия окръжен съвет за общото състояние на окръжието. Пловдив, 1890.

Доклад, представен на Хасковския главен съвет в сесията му през септември 1884 г., за състоянието на окръга и разните в него общи служби. Пловдив, 1884.

Долапчиев, Никола. Новата държава. – Възход, № 1, 5 ян. 1935.

Долински, Наум. Аграрна политика. Варна, 1933.

Долински, Наум. Еволюция в износа на българските селскостопански произведения. – Списание на Българското икономическо дружество, 27, 1928–1929, № 3, 128–144.

Долински, Наум. Организацията на българското земеделско стопанство. Варна, 1932.

Долински, Наум. Проявите на кризата в българското земеделско стопанство. – Годишник на Висшето търговско училище Варна, т. 8, 1934–1935, 1–92.

Долински, Наум. Реколтите на зърнените храни в България. Варна, 1935.

Долински, Наум. Скотовъдството в България. С., БАН, 1935.

Драгиев, Димитър. Где е спасението на българските земеделци? Пловдив, 1907.

Другарски срещи (по повод законопроекта за частичния подоходен данък). – Списание на Българското икономическо дружество, 16, 1912, № 4–5, 336–339.

Дръжков, В. Износът на вино, грозде, овощия и зеленчуци от България. – Стопанска мисъл, 1, 1929, № 1, 173–176.

Дългът ни към държавата – Народна отбрана, № 1705, 29 юни 1934.

Дървингов, Петър. Военна България. – Във: *Петър Дървингов.* Избрани произведения. Съст. Стоян Пенков. С., Военно издателство, 1988, 50–82 (публикувано през 1911 г.).

Дървингов, Петър. От Пловдив към Цариград и Скопие. Паралел на военните сили. С., 1903.

Държавните служители в България. – Архив за стопанска и социална политика, 8, 1933, № 2, 140–147.

Държавният бюджет за 1912 г. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 9, 782–792 (вероятно от Петър Тодоров).

Егоров, Павел. Опит за установяване пазарността на българското земеделско стопанство. – Трудове на Статистическия институт за стопанско проучване при Софийския държавен университет. С., 1938, № 2–3, 133–162.

Екимов, Иван. Валутната ни политика. – Списание на Българското икономическо дружество, 33, 1934, № 5, 275–290.

Еленков, Иван. Родно и дясно. С., ЛИК, 1998.

Енциклопедия България. С., БАН (различните томове по години).

Жеков, Никола. Българската войска през последните петдесет години, 1878– 1929. – Във: Епопея на българския воин. Т. 2. С., 1929, 17–97.

Жеков, Никола. Войната като обществено явление и неизбежно зло. С., 1930.

Жеков, Никола. Политическият живот на България и войнството. С., 1924.

Жеков, Никола. Проблемът за главното командване. С., 1936.

За характера на българската армия и водените от нея войни през периода 1885–1918 г. – Известия на Института за военна история, т. 31, 1981.

Заимов, Христо. Кооперативното обработване на земите. – Известия на Министерството на вътрешните работи и народното здраве, 15, 1941, № 12–13, 11–22.

Закон за защита на държавата. С., 1926.

Защо нашите партии не могат да бъдат основа на един „конституционен живот“ (под псевдонима *Faith*). – Летописи, 1, 1900, № 8, 145–147.

Згурев, Георги. Няколко думи по нашите затвори. – Юридическо списание, 3, 1890–1891, № 1, 6–17.

Згурев, Георги. Сегашното устройство на нашите окръжни затвори. – Юридическо списание, 3, 1890–1891, № 2, 74–85.

Зенит (псевдоним на Димитър Петров). Военното могъщество на България и това на нейните съседи. С., 1910.

Златарски, Никола. Пречки за създаването на по-съвършена българска съдебна практика и пътят за отстраняването им. – Юридически архив, 6, 1934–1935, № 4–5, 414–432.

Златев, Иван. Обединение и обновление на партиите. С., 1922.

Зъбов, П. Бавно правосъдие и необезпечена магистратура. – Списание на Юридическото дружество в София, 3, 1903–1904, № 5, 199–215; № 6, 247–269; № 7, 295–311; № 8, 343–359; № 9, 391–423; № 10, 439–462; 4, 1904–1905, № 1, 9–17.

Иванов, Горан. Корпоративната идея в съвременното право. – Годишник на Висшето търговско училище Варна, т. 12, 1938–1939, 1–141.

Иванов, Ив. Кризата в нашата захарна индустрия. – Списание на Българското икономическо дружество, 31, 1932, № 10, 618–628.

Иванов, Ст. Зимна разходка (пътни бележки). С., 1899.

Иванов, Мартин. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход, 1929–1934. С., Златю Бояджиев, 2001.

Иванов, Михаил. Възпитание и образование на войника. Варна, 1906.

Изложение за състоянието на Кюстендилското окръжие през 1900–1901 г. Кюстендил, 1901.

Изложение за състоянието на Търновското окръжие 1894–1895 г.

Изложение на севлиевския окръжен управител за 1888 г.

Икономика на България до социалистическата революция. Ред. Жак Натан. С., Наука и изкуство, 1969.

Илиев, Атанас. Спомени. С., 1926.

Илиев, Атанас. Старозагорски окръг в икономическо отношение. Стара Загора, 1885.

Илиев, Лило. Проблемата за народната воля. – Демократически преглед, 17, 1924, № 7, 609–622.

Илчев, Иван. България и Антантата през Първата световна война. С., 1990.

Илчев, Иван. Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923). С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996.

Илчев, Иван. Междено време, или българинът между две столетия. С., Колибри, 2005.

Иречек, Константин, Михаил Сарафов. Рапорт на комисията, изпратена в Кюстендилско да изучи положението на безземлените селяни. С., 1880.

Иречек, Константин. Български дневник, 1879–1884. Т. 1. С., Пловдив, Хр. Г. Данов, 1930.

Иречек, Константин. Княжество България. Част 1. Българска държава. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1899.

История на БКП. С., 1984.

История на кооперативното движение в България. Т. 1. С., 1987; т. 2. С., 1990.

Йорданов, Димитър. Войните и новите акционерни дружества. С., Хемус, 1919.

Казасов, Димо. Видяно и преживяно, 1891–1944. С., ОФ, 1969.

Казасов, Димо. Някогашните наши градове. С., ОФ, 1975.

Казасов, Димо. Фашизмът и българските партии. – Исторически преглед, 24, 1968, № 5, 94–100.

Казер, Карл. Приятелство и вражда на Балканите. С., Военно издателство, 2003.

Кайдъмов, М. Общинската автономия у нас. – Общинска автономия, 8, 1935, № 4, 193–196; № 5, 291–301.

Калинов, Д. Вътрешен преглед (Паричната криза у нас). – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 8–10, 362–369.

Калинов, Д. Данъкът върху доходите и реформата на преките данъци. – Списание на Българското икономическо дружество, 24, 1925–1926, № 6–7, 247–255.

Калчев, Калчо. БРСДП (обединена) – теория и практическа дейност за развитието на България до войните. – Във: Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. Съст. Трендафил Митев. С., 1991, 107–131.

Капчев, Георги. Делото „Шарл–Жан“ пред съда. С., 1906.

Капчев, Георги. Народният погром пред Държавния съд. Берлин, 1923.

Караджов, Ст. Спестовните дружества в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 1, 1896, № 3, 153–169.

Каранов, Иван. Спомени и бележки. – Гражданин, 1, 1904, № 5–6, 369–382.

Каранов, Л. Бележки върху развитието на нашата армия. – Ново общество, 1, 1906, № 5, 456–460.

Каранов, Л. Военно-монархическото всесилие. – Ново общество, 1, 1906, № 8, 705–715.

Каранов, Л. Възхождането на военно-монархическия режим. – Ново общество, 1, 1906, № 6, 544–551.

Кацаркова, Вера. Ограбването на България от германския империализъм през периода на Първата световна война (1915–1918 г.). – Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“, т. 2, 1969. С., 1970, 165–219.

Кацаркова, Вера. Опити за държавно регулиране на икономиката на България през Първата световна война (1915–1918). – Военноисторически сборник, 37, 1968, № 6, 56–73.

Кацаров, Константин. 60 години живяна история. Montreaux (Swiss), Promidrin, 1970.

Кацаров, Константин. Правната сигурност и лихвата. – Списание на Българското икономическо дружество, 27, 1928–1929, № 3, 121–128.

Кашев, С. Задачите и дейността на Българска земеделска банка. – Стопанска мисъл, 1, 1929, № 2, 81–96.

Кашев, С. Кооперативните идеи в нашите стопански и социални отношения. – Стопанска мисъл, 1, 1929–1930, № 4, 130–153.

Каялов, М. Бюрокрацията у нас (Резултати от преброяването на държавните чиновници и служащи в Княжество България на 1 март 1896 г. София, февруари 1897 г. Издание на статистическото бюро). – Бюлетин на търговско-индустриалните камари, 1, № 19–20, 1897 (продължение в № 21, 22).

Кепов, Иван. Нашата действителност. Пловдив, 1927.

Кинкел, Иван. Проблемът за кризата в парламентарнодемократичния и либерален режим в наше време. – Архив за стопанска и социална политика, 9, 1934, № 3, 193–216.

Киранов, Прокопи. Българското земеделско движение. Идеи, развитие и дело. С., 1927.

Киранов, Прокопи. Жената. Правно, икономическо и социално положение. С., 1929.

Киранов, Прокопи. Кооперацията в България. С., 1928.

Кирков, К. Върху избирателните списъци. – Юридически преглед, 17, 1909, № 1, 30–35.

Киров, Стефан. Върховната власт е в ръцете на народа. – Гражданин, 1, 1904, № 1, 9–18.

Киров, Стефан. Какво е нашето управление? – Списание на Юридическото дружество в София, 2, 1902–1903, № 4, 161–186; № 7, 321–336.

Киров, Стефан. Нужда от защита на обществените права и от административно правосъдие у нас. – Във: Протоколи и реферати на Първия събор на българските юристи. С., 1906.

Киров, Стефан. Парламентарен режим и персонален режим. – Гражданин, 1, 1904, № 2, 89–106.

Киров, Стефан. Парламентаризмът и българската конституция. – Демократически преглед, 3, 1905, № 10, 221–225.

Киров, Стефан. По отговорността на държавните служители. – Гражданин, 1, 1904, № 3–4, 193–210.

Киров, Стефан. Статистически данни по преследване общински кметове и помощниците им от 1898 до края на 1901 г. за разни престъпления. – Гражданин, 1, 1904, № 4, 279–280.

Киряков, И. Защо бягат от съдийска служба нашите съдии. – Юридически преглед, 19, 1911, № 10, 672–679.

Ковачев, Н. По закона за адвокатите. – Юридически преглед, 4, 1896, № 1, 22–25.

Коларов, Кирил. Към равносметката на военно-монархическия режим. – Ново общество, 1, 1906, № 9, 808–814.

Колев, Йордан. Към въпроса за професионалните организации на българската интелигенция (1919–9 юни 1923). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 8. С., БАН, 1988, 562–567.

Комисия. Мотиви към законопроекта за административното правосъдие. – Списание на Юридическото дружество в София, 12, 1913–1914, № 7–8, 322–340.

Конгресът на Българската комунистическа партия. – Демократически преглед, 15, 1922, № 5, 366–367.

Константинов, Алеко. Бай Ганьо прави избори. – Във: Алеко Константинов. Съчинения. Т. 1. С., Български писател, 1989, 98–116.

Константинов, Алеко. По „изборите“ в Свищов. – Във: Алеко Константинов. Съчинения. Т. 1. С., Български писател, 1989, 153–158.

Константинов, Алеко. Угасете свещите. – Във: Алеко Константинов. Съчинения. Т. 1. С., Български писател, 1989, 187–190.

Константинов, Константин. Път през годините. С., Български писател, 1966.

Константинов, Н. Вътрешен преглед (Преглед на преките данъци от 1919 до 1923 година). – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923– 1924, № 6–7, 350–362.

Константинов, Н. Вътрешен преглед (Преките данъци). – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 3–5, 247–255.

Константинов, Н. Големината на наследствата и облагането им у нас. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 10, 701–707.

Константинов, Н. Големината на нашите наследства и облагането им с данък. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 8–10, 292–306.

Константинов, Н. Земеделието в България преди Освобождението. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 26, 1910–1911, 1–83.

Константинов, Н. Лихварството. – Списание на Българското икономическо дружество, 14, 1910, № 3–4, 161–182.

Константинов, Н. Новите данъчни законопроекти. – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924–1925, № 7–8, 237–260.

Константинов, Н. Облагане на наследствата ни. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 3–5.

Константинов, Н. Преките данъци на кръстопът. – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924–1925, № 4–6, 119–140.

Косашки, Нинко. Армията и нейната роля в политическия живот на България, 1923–1939. – Известия на Института за военна история, 29, 1980, 3–48.

Косашки, Нинко. Зад железните решетки. Из историята на фашистките затвори в България, 1923–1944 г. С., Партиздат, 1971.

Косев, Р. Докладна записка върху брашняната индустрия и житната търговия изобщо в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 2–3, 164–185.

Костов, П. Установяване и характер на фашистката диктатура в България. – Исторически преглед, 23, 1967, № 2, 97–102.

Костурков, Стоян. Вътрешен политически преглед. (Чиновническият въпрос и правителството). – Демократически преглед, 7, 1909, № 5, 576–581.

Костурков, Стоян. Делото на бившите министри в Народното събрание. – Демократически преглед, 9, 1911, № 1, 85–100.

Костурков, Стоян. Една важна реформа. – Демократически преглед, 10, 1911, № 3, 399–412.

Костурков, Стоян. Изборите за селски общински съвети. – Демократически преглед, 9, 1911, № 3, 367–379.

Костурков, Стоян. Конгресът на демократите. – Демократически преглед, 9, 1911, № 4, 539–551.

Костурков, Стоян. Левите партии според годишните им отчети. – Демократически преглед, 8, 1910, № 7, 823–838.

Костурков, Стоян. Обществен преглед. Народната партия и личният режим. – Демократически преглед, 8, 1910, № 4, 477–487.

Костурков, Стоян. Обществена солидарност. – Демократически преглед, 14, 1921, № 9, 665–701.

Костурков, Стоян. Политическо безверие. – Демократически преглед, 13, 1920, № 2, 97–111.

Костурков, Стоян. Последните законодателни избори. – Демократически преглед, 9, 1911, № 7, 901–914.

Костурков, Стоян. Последните избори за окръжни съветници. – Демократически преглед, 10, 1911, № 2, 227–240.

Крапчански, Васил, Димитър Възелов, Георги Христов, И. Скочоков. Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944 г. С., 1961.

Кръстев, Кръстю. Ето причините на тая печална война. – Мисъл, 11, 1901, № 7–8, 418–433.

Кулев, Тодор. Правното положение на жената според българското наказателно право. – Юридически преглед, 24, 1923, № 1, 1–10.

Кънчов, Васил. Из Южна България. – Мисъл, 11, 1901, № 1, 41–47; № 2, 109–117; № 10, 635–645.

Лавале, Емиль де. Балканский полуостров. М., 1889.

Ламбрев, Н. Изборната реформа. – Юридически преглед, 17, 1909, № 1, 53–63.

Леонидов, Атанас. Репарационната политика на второто сговористко правителство и грабителските домогвания на международния империализъм (1926–1931 г.). – Исторически преглед, 22, 1966, № 2, 10–35.

Лунгаров, А. Класификация на затворниците. – Списание на Юридическото дружество в София, 7, 1907–1908, № 6–7, 301–305.

Ляпчев, Андрей. Войната и финансите. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 1–2, 1–14.

Ляпчев, Андрей. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 6, 403–409.

Ляпчев, Андрей. Дружествата от правно и икономическо гледище. – Списание на Българското икономическо дружество, 3, 1898, № 3–4, 102–136.

Ляпчев, Андрей. Заемът, бюджетът и Народната банка със Земледелческите каси. – Списание на Българското икономическо дружество, 6, 1902, № 6, 373– 390.

Мавродиев, Ст. Политическите партии и коалициите. – Демократически преглед, 5, 1907, № 10, 1005–1018.

Маджаров, Михаил. Източна Румелия. Исторически преглед. С., 1925.

Маджаров, Михаил. Институтът на съдебните заседатели. – Юридически преглед, 32, 1931, № 2, 52–55.

Маджаров, Михаил. Спомени. С., Български писател, 1968.

Манов, Васил. Училището и новата държава. Ч. 1–4. С., Казанлъшка долина, 1935.

Манолов, Ив. Вътрешен преглед. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 6–7, 431–442.

Манолов, Ив. Килимената индустрия в Чипровци. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 4–5, 264–274.

Манолова, Мария. История на държавата и правото. Трета българска държава 1878–1944 г. С., Югозападен университет „Неофит Рилски“. Благоевград, 1994.

Манолова, Мария. Парламентарното управление в България, 1894–1912. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2000.

Манолова, Мария. Формиране и развитие на българския буржоазен държавен апарат. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 68 (1977), 1978.

Манчев, Кръстю. Монархията и диктатурата в България, 1934–1944. – Във: 681–1948. Из историята на българската народност и държава. С., Пеликан Алфа, 1993.

Манчев, Кръстю. История на балканските народи (1918–1945). С., Парадигма, 2000.

Манчев, Кръстю. Парламентарната демокрация в България, 1818–1934. – Във: 681–1948. Из историята на българската народност и държава. С., Пеликан Алфа, 1993, 265–273.

Марков, Георги. България и Балканският съюз срещу Османската империя, 1912–1913. С., 1989.

Марков, Георги. Върховете привличат мълнии. Покушения и политика в България, 1878–1919. С., Партиздат, 1989.

Марков, Георги. Голямата война и българският ключ за европейския погреб, 1914–1918. С., 1995.

Марков, Георги. Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз, 1919–1936. С., Наука и изкуство, 1992.

Марков, М. Против клетвения институт в положителното право. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 10, 483–496.

Мечков, Владислав, Васил Мавродиев. Противодържавни идеи и национална власт. С., 1936.

Мигев, Владимир. Формиране на концепцията за парламентарния модел на българската монархофашистка държава (1937–1938 г.). – Във: Обществено-политическият живот на България, 1878–1944. С., БАН, 1990, 289–326 (Изследвания по българска история, т. 10).

Мигев, Владимир. Авторитарни и фашистки тенденции в българското общество между двете световни войни. – Във: Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. Съст. Трендафил Митев. С., 1991, 228– 253.

Мигев, Владимир. За периодите на фашистката диктатура от 1934 до 1944 г. – Исторически преглед, 23, 1967, № 2, 98–100.

Мигев, Владимир. Колективизацията на българското село (1948–1958). С., Университетско издателство „Стопанство“, 1995.

Мигев, Владимир. Политическата система на България от 9 юни 1923 г. до 9 септември 1944 г. – Исторически преглед, 46, 1990, № 9, 77–90.

Мигев, Владимир. Рецензия на Р. П. Гришина. Возникновение фашизма в Болгарии, 1919–1925. – Исторически преглед, 34, 1978, № 1, 103–108.

Мигев, Владимир. Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България, 1934–1936. С., БАН, 1977.

Мигев, Владимир. Фашистките младежки организации и политическото развитие на България (1934–1939). – Известия на Българското историческо дружество, т. 29. 1974, 43–64.

Милкова, Фани. Българската буржоазна държава през периода на фашистката диктатура, 1923–1944. С., Военно издателство, 1987.

Милкова, Фани. Българската буржоазна държава след преврата от 19 май 1934 г. – Във: Съвременна България. Т. 2. С., 1985, 47–54.

Милкова, Фани. Българската държава и изключителното законодателство през периода 1923–1944 г. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991.

Милкова, Фани. История на българската буржоазна държава и право през периода 1918–1944 г. С., Наука и изкуство, 1976.

Милкова, Фани. Реакционният закон за защита на държавата като изключителен наказателен закон в България през периода 1924–1934 г. С., Наука и изкуство, 1973.

Милюков, Павел. Българската конституция. Солун, 1905 (превод от Русское богатство, 1904, № 10).

Минков, Добри. Развитие и характер на законодателството в България. – Във: 60 години българско правосъдие…, 15–72.

Минков, Хр. По член 116 от Избирателния закон. – Списание на Юридическото дружество в София, 7, 1907–1908, № 6–7, 299–300.

Минков, Хр. Практиците адвокати пред първия юридически конгрес, държан в София на 4 юли 1905 г. – Списание на Юридическото дружество в София, 5, 1905–1906, № 3, 122–126.

Минцес, Борис. Икономическото състояние на България по докладите на окръжните управители. – Български преглед, 1, 1894, № 8, 95–111.

Минчев, Георги. Нашето народно представителство. Статистически щрихи. – Съвременна мисъл, 1911, № 2, 155–163.

Мирски, Кръстьо (по В. Иванов). Нашата мирова юстиция. – Наука, 1, 1881, № 3, 260–267; № 4, 339–349.

Мирски, Кръстьо. По административното правосъдие. – Юридически преглед, 19, 1911, № 10, 653–671.

Мисли върху нравствения елемент и командването в нашата армия. – Военен журнал, 18, 1906, № 5, 611–635.

Митаков, Васил. Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кьосеиванов и Богдан Филов. С., Труд, 2001.

Митев, Трендафил (съст.). Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. С., 1991.

Митов, Д. Чиновничеството и заплатите. – Демократически преглед, 17, 1924, № 5, 366–377.

Михайлов, Иван. Психология на българските политически партии. – Българска сбирка, 7, 1900, № 2, 114–123.

Михайлов, Ненчо. Вътрешен преглед (Заплатите на чиновниците от 1914 до 1924 г. и индексът на поскъпването.) – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924–1925, № 1–3, 87–91.

Михайлов, Ненчо. Поскъпването на живота в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 1–2, 115–116.

Михайлов, Ненчо. Скъпият живот, чиновническите заплати и надниците. – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923–1924, № 4–5, 191–198.

Михайлов, Ненчо. Скъпотията в България. – Архив за стопанска и социална политика, 1, 1925, № 2, 151–153.

Михайловски, Стоян. Как западат и се провалят държавите. – Във: *Стоян Михайловски*. Неиздадени съчинения. Т. 1 (Метаполитика). С., 1940, 77–209 (написано през 1924 г.).

Михлюзов, Никола. Българската армия. Кратък преглед на нейното историческо развитие. Пловдив, 1914.

Мишайков, Димитър. Радикализъм и социализъм. – Демократически преглед, 6, 1908, № 1, 1–12.

Мишкова, Диана. Приспособяване на свободата. Модерност – легитимност в Сърбия и Румъния през XIX век. С., Парадигма, 2001.

Моллов, Владимир. Институтът на съдебните заседатели у нас. – Юридически преглед, 15, 1907, № 7, 494–498.

Моллов, Владимир. Независимостта на съдиите. – Списание на Юридическото дружество в София, 7, 1907–1908, № 2–3, 114–119.

Моллов, Янаки, А. Попстоянов. Характерни групи земеделски стопанства в България. Организация и доходност. С., 1938.

Моллов, Янаки, Никола Кондов. Доходността на 44 земеделски стопанства в България за 1929–1930 стопанска година. С., 1932.

Моллов, Янаки, Никола Кондов. Доходността на 73 земеделски стопанства в България за 1930–1931стопанска година. С., 1934.

Моллов, Янаки, Никола Кондов. Доходността на 66 земеделски стопанства в България за 1931–1932 стопанска година. С., 1936.

Моллов, Янаки, Никола Кондов. Доходността на 57 земеделски стопанства в България за 1932–1933 стопанска година. С., 1936.

Моллов, Янаки. Земеделско-стопански райони в България. С., 1942.

Моллов, Янаки. Организационна структура на българското земеделско стопанство. – Годишник на Софийския университет. Агрономически факултет, т. 14, 1935–1936, № 1, 391–432.

Моллов, Янаки. Проблеми на българското земеделие. С., 1935.

Мустаков, Х. Съдиите практици и последните изменения на закона за адвокатите и закона за съдопроизводството. – Юридически преглед, 6, 1898, № 6, 261–265.

Натан, Жак, Любен Беров. Монополистическият капитализъм в България. С., Наука и изкуство, 1958.

Натан, Жак. Икономическа история на България. След Освобождението. С., 1938.

Натан, Жак. По въпроса за периодизацията на нашата история. – Исторически преглед, 6, 1950, № 2, 210–216.

Натан, Жак. Характер, същност и главни етапи в развитието на българския фашизъм. – Исторически преглед, 22, 1966, № 6, 84–96.

Недев, Недю. Прекъснатост или непрекъснатост на фашистката диктатура в България (1923–1944). – Исторически преглед, 45, 1989, № 8, 76–83.

Недев, Никола. Освободителни войни 1877–1878, 1885, 1912–1913, 1915–1918. С., 1929.

Недков, Борис. Развитието на българската финансова система. С., 1938.

Недялков, Ал. Занаятчийският въпрос и законопроектът за еснафството. – Демократически преглед, 1, 1902–1903, № 2, 23–27.

Ненов, Събчо. Перспективите на нашето тютюнопроизводство. – Списание на Българското икономическо дружество, 27, 1928–1929, № 5, 259–265.

Ненов, Събчо. Тютюневата култура у нас и типизирането ѝ. – Списание на Българското икономическо дружество, 27, 1928–1929, № 1–2, 63–72.

Ников, Н. За несменяемостта на съдиите. – Списание на Юридическото дружество в София, 1, 1901–1902, № 1, 1–26.

Николаев, Николай. Административно устройство на българската държава. С., 1943.

Николаев, Николай. Войската в парламентарната държава. С., 1926.

Николаев, Николай. Фрагменти от мемоари. С., 1994.

Николов, Г. Спекулацията и скъпотията. – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1922, № 6–7, 289–311.

Николов, Г. Сумирането на доходите при облагане по закона за данъка върху занятията. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 9, 632–640.

Николов, Димитър. Професионалното представителство и задачите на профсъюзното движение. – Архив за стопанска и социална политика, 11, 1936, № 5, 375–393.

Николова, Веска, Димитър Саздов (съст.). Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България, 1879–1918 г. С., Наука и изкуство, 1992.

Новата власт, партията и народът. – Народна отбрана, № 1707, 13 юли 1934.

Нойков, П. Учението на Л. Н. Толстоя за отказ от военна служба. – Демократически преглед, 10, 1912, № 1, 20–44.

Обновата. – Народна отбрана, № 1706, 6 юли 1934.

Обстоятелствен доклад за стопанското състояние на района на Варненската търговско-индустриална камара. Варна, 1932.

Общината и нейните функции. Шумен, 1910.

Оджаков, Петър. Материали по обичайното народно право: семейно, наследствено и брачно. – Юридически преглед, 3, 1895, № 3, 104–111; № 4, 145–149; № 12, 550–555; № 18, 837–842.

Оджаков, Петър. Семейна подялба в селския бит. – Български преглед, 4, 1897, № 5–6, 110–122.

Отчет за състоянието на Плевенското окръжие в икономическо, земледелческо, промишлено и други отношения през 1891 и 1892 години. Плевен, 1892.

Пазволски, Лео. Стопанска България. С., КНИГ, 1932.

Палешутски, Костадин. Българският национален въпрос между двете световни войни. – Във: 681–1948. Из историята на българската народност и държава. С., Пеликан Алфа, 1993, 255–264.

Пантев, Андрей. Години на демокрация? С., Едем 21, 1992.

Пантев, Андрей. Стефан Стамболов. В часа на България. С., Едем 21, 1995.

Паприков, Стефан. Записки по военна администрация. С., 1894.

Парушева, Добринка. Балканският политически елит. Социография на политическия елит в България и Румъния в края на XIX и началото на XX век. – Във: Елит и общество в историята. С., 1998, 102–121.

Паяков, Лазар. Икономически поглед върху България. – Промишленост, 1, 1888.

Пеев, Георги. Затворническото дело в Княжество България в първите десетилетия след Освобождението. – Исторически преглед, 54, 1998, № 3–4, 83–93.

Пеев-Плачков, Иван. Из гънките на миналото. Спомени и впечатления. Съст. Веска Николова и Елена Нончева. С., Аргес, 1994.

Петков, Симеон. Българската адвокатура. – Във: 60 години българско правосъдие…, 241–282.

Петров, Г. За прошенописците. – Юридически преглед, 4, 1896, 146–148.

Петрова, Димитрина. Българският земеделски народен съюз, 1899–1944. С., Фондация „Детелина“, 1999.

Печев, Тодор. Пълен указател на законите в България от освобождението ѝ до 30 юни 1939 г. С., 1939.

Пешев, Димитър. Спомени. С., Гутенберг, 2004.

Пиперов, Андрей. Земеделското стопанство на България. С., 1939.

Пиперов, Никола. Безредието в държавните финанси. – Списание на Българското икономическо дружество, 24, 1910, № 5, 315–349.

Пиперов, Никола. Върховната сметна палата като сътрудница на законодателното тяло в контрола на бюджета. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 5–6, 327–352.

Пиперов, Никола. Данъците в България. С., 1901.

По санитарната част. Доклад до Негово Височество. – Държавен вестник, № 96, № 97, 1883.

Попконстантинов, Христо. Спомени, пътеписи, писма. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1970.

Попкръстев, Кр. Мюфтийско правораздаване. – Юридически преглед, 33, 1932, № 3, 119–121.

Попов, Алекси. Вътрешен преглед (Бюджетни бележки). – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 1–2, 91–101.

Попов, Д. Значението на памучната индустрия за българското народно стопанство. – Във: 100 години българска индустрия, 1834–1937. С., 1937, 69–71.

Попов, К. Към по-бързо и по-добро правораздаване. – Адвокатски преглед, 5, 1924–1925, № 8–9, 115–117; № 10, 122–125.

Попов, Кирил. 25-годишнината на Българското икономическо дружество и стопанска България през 1895–1920. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 1–3, 1–26.

Попов, Кирил. Върху поскъпяването на живота. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 9, 709–742.

Попов, Кирил. Вътрешен преглед (Бюджетът за 1907 година). – Списание на Българското икономическо дружество, 10, 1906, № 10, 693–728.

Попов, Кирил. Вътрешен преглед (Железопътната строителна дейност на държавата). – Списание на Българското икономическо дружество, 10, 1906, № 9, 615–620.

Попов, Кирил. Вътрешен преглед (Чиновнишкият въпрос). – Списание на Българското икономическо дружество, 10, 1906, № 8, 532–543.

Попов, Кирил. Моменти от създаването и развитието на кооперативното движение в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 23, 1924, № 1–3, 3–24.

Попов, Кирил. Поглед върху икономическото развитие на България. – Списание на Българското икономическо дружество, 11, 1907, № 4–5, 209–246.

Попов, Кирил. Положение на кооперациите в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919–1920, № 9–10, 449–463.

Попов, Кирил. Стопанска България и финансовите и икономически клаузи на проектодоговора за мир с България. – Списание на Българското икономическо дружество, 19, 1919, № 3–5, 129–175.

Попов, Кирил. Стопанска България. – Във: Сборник на Българската академия на науките. Кн. 8. С., 1916.

Попов, Кирил. Финансовите тяжести на България по изпълнението на Ньойския договор. С., 1925. (Отпечатък от Списание на Българското икономическо дружество, 26, 1925, № 6–7, 2–23.)

Попов, Кирил. Щатните таблици на държавните служители. – Списание на Българското икономическо дружество, 25, 1926–1927, № 8, 365–374.

Попов, Н. Държавната идея. – Народна отбрана, № 1752, 22 май 1935.

Попов, Стефан. Безсъници. С., Летописи, 1992.

Попов, Стефан. Сто години българска свобода. – Във: *Стефан Попов*. Българската идея. Мюнхен, 1981, 60–90.

Попов, Стефан. Тринадесет български века. – Във: *Стефан Попов*. Българската идея. Мюнхен, 1981, 91–130.

Поппетров, Николай. Авторитаризъм – фашизъм (към модела на политическото развитие на България – 1918–1944 г.). – Исторически преглед, 53, 1997, № 2, 25–48.

Поппетров, Николай. Водачески схващания в българския десен политически поток (30-те – първата половина на 40-те години). – Исторически преглед, 48, 1992, № 1–2, 131–146.

Поппетров, Николай. Възможността за диалог или „дискусиите“ за българския фашизъм. – Демократически преглед, 1996, № 4–5, 382–388.

Поппетров, Николай. Идейно-политическите схващания на Съюза на българските национални легиони и „Ратници за напредъка на българщината“ в годините на Втората световна война. – Исторически преглед, 47, 1991, № 6, 53–67.

Поппетров, Николай. Опити за дирижиране на културата в България (1934– 1944). – Във: Модерна България. Съст. Искра Баева. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999, 182–202.

Поппетров, Николай. Организациите „Отец Паисий“ и „Българска орда“ през Втората световна война. – Исторически преглед, 43, 1987, № 9, 32–49.

Присъдата над либералните министри. С., 1923.

Прошенописният конгрес. – Юридически преглед, 17, 1909, № 8, 544–545.

Радев, Симеон. Строителите на съвременна България. Т. 1–2. С., Български писател, 1990 (1911).

Радулов, Стефан. Основни тенденции в българския фашизъм. – Известия на Института за история на БКП, 63, 1989, 5–64.

Радулов, Стефан. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., БЗНС, 1981.

Райков, Д. Кооперативното дело и широките социалисти. – Демократически преглед, 3, 1905, № 17–18, 401–404.

Райков, Д. Неоснователни претенции. – Демократически преглед, 4, 1906, № 8, 824–831.

Ралев, П. Ръст на кооперативното движение в България. – Архив за стопанска и социална политика, 7, 1932, № 3, 280–284.

Рапорт на комисията за изучаване на икономическото положение на населението в градовете Карлово и Сопот (от П. Наботков). Пловдив, 1883.

Рапорти на учителите от държавните земледелчески училища за извършените от тях заедно с учениците екскурзии през 1896 г. Шумен, 1897.

Сакъзов, Янко. Тревога за призраци (Нашето отстъпничество или тяхното недомислие). С., Фондация „Янко Сакъзов“, 1991 (първо издание 1903 г.).

Сакъзов, Янко. Царизъм или демокрация. С., 1905.

Салабашев, Иван. Спомени. С., БАН, 1943.

Сарафов, Михаил. Нашите легислативни избори. – Периодическо списание, 16, 1885, 28–59.

Сведения по задълженията на земеделците към лихварите. Издание на Централното управление на земеделските каси, 1901.

Силянов, Христо. Освободителните борби в Македония. Т. 1–2. С., Наука и изкуство, 1983 (първо издание съответно 1933 и 1943 г.).

Славейков, Петко Р. Съчинения. Т. 8. Писма. С., Български писател, 1982.

Сливков, Илия. Основите на военното съдопроизводство. – Военен журнал, 38, 1931, № 3, 1–13.

Спасичев, Стефан, В. Параскова. Предварителни резултати от опита за установяване разпределението на данъчната тежест върху отделните стопански групи в България. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. Кн. 2–3. С., 1935, 96–111.

Спасичев, Стефан, Анастас Тотев. Предварителни резултати от опита за установяване разпределението на данъчната тежест върху отделните стопански групи в България. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. Кн. 1. С., 1935, 42–51.

Спасов, Людмил. Дейността на българските правителства за въоръжаване на войската (1919–1939 г.). – Военноисторически сборник, 53, 1984, № 6, 43–69.

Спомени и впечатления. Отзиви от представителите на Учредителното народно събрание в Търново. – Гражданин, 1, 1904, № 5–6, 346–398.

Стайнов, Генчо. Проблемата на вълната. – Във: 100 години българска индустрия, 1834–1937. С., 1937, 63–65.

Стайнов, Петко. Административно правосъдие. С., 1963.

Стайнов, Петко. Компетентност и народовластие (политически изучавания върху кризата на парламентаризма и демокрацията). С., 1923. (Фототипно издание, С., Наука и изкуство, 1994.)

Стайнов, Петко. Общината според новото законодателство. – Общински преглед, 17, 1935, 561–566.

Стайнов, Петко. Развитието на административно-териториалното устройство и на местните административни поделения от 9 септември 1944 г. до днес. – Във: Въпроси на народнодемократическото право на НР България през изтеклите петнадесет години. С., БАН, 1959, 155–180.

Стайнов, Петко. Разделността на властите и конституцията. С., 1946.

Сталийски, Александър. Изходът. С., 1936.

Стамболийски, Александър. Избрани произведения. С., БЗНС, 1979.

Стамболийски, Александър. Политически партии или съсловни организации? С., Издателство на БЗНС, 1990 (фототипно издание на първото от 1920 г.).

Станев, Никола. История на Нова България, 1878–1942. С., 1942.

Станишев, Христо. История на строежите и съобщенията в България от Освобождението до края на 1939 г. С., Компас, 1948.

Стателова, Елена (съст.). Спомени за Петко Каравелов. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991.

Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров. История на нова България, 1878–1944. С., Анубис, 1999.

Статистика на насърчаваната индустрия 1934 г. С., 1936.

Статистически годишници на Княжество България, 1, 1909–1935/38, 1943–1946.

Стефанов, Иван. Външната търговия на България между войните. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1938, № 2–3, 1–117.

Стефанов, Иван. Върху структурата и източниците на финансовото стопанство на България. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1935, № 2–3, 176–240.

Стоилов, Петър, Момчил Йонов, Людмил Петров. Българската армия като институция (1878–1944). – Във: България 1300. Институции и държавна традиция, т. 1, 1981, 371–389.

Стоилов, Петър. За характера на българската армия и на водените от нея войни през периода 1877–1918 г. – Известия на Института за военна история, т. 31, 1981, 9–54.

Стоилов, Петър. Щабът на българската армия и генералщабната институция от Освобождението до навечерието на Балканската война 1912–1913 г. – Военноисторически сборник, 1983, № 1, 113–133.

Стойков, В. Жената според нашето гражданско право. – Юридически преглед, 24, 1923, № 6, 235–241.

Стойнов, Н. Милитаризмът – велико социално зло. – Мисъл, 12, 1902, № 8, 557–569.

Стоянов, Веселин, Веселин Тепавичаров. Политическата алтернатива. Юни 1923. – 4 януари 1926 г. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.

Стоянов, Димитър. История на кооперативното движение в България. Част 1 (1863–1910). С., 1937.

Стоянов, Захари. Земледелческият ни кредит и земледелческите каси. – Списание на Българското икономическо дружество, 3 , 1899, № 7, 295–303; № 10, 432–440; 4, 1900, № 8–9, 580–597.

Стоянов, Людмил. Холера. – Във: *Людмил Стоянов*. Избрани творби. Т. 4. С., Български писател, 1968, 141–277.

Стоянов, Найден. Българският тютюн. Производство, манипулация, търговия. С., 1940.

Стоянов, Никола. Репарации и междусъюзни дългове. Български държавни дългове. С., 1933.

Стоянов, Петър. Борбата със скъпотията. – Списание на Българското икономическо дружество, 16, 1912, № 1, 20–36.

Стоянов, Петър. Бюджетът на държавата. – Стопанска мисъл, 4, 1933–1934, № 3, 3–22.

Стоянов, Петър. Общинските финанси. – Списание на Българското икономическо дружество, 11, 1907, № 2–3, 81–148.

Стоянов, Петър. Общинското самоуправление у нас. – Демократически преглед, 7, 1909, № 7, 731–741.

Стоянов, Христо. Възпитанието в светлината на националния идеал. С., 1935.

Странски, Иван. Тютюнопроизводството и новият законопроект за тютюна. – Списание на Българското икономическо дружество, 21, 1922, № 4–5, 191–214.

Страшимиров, Антон. Диктаторът. Животът на Стефан Стамболов. С., Стрелец, 1993 (първо издание 1935 г.).

Съев, С. Годишен отчет за бита и санитарно-хигиеничното състояние на гр. Сливен през 1902 г. – Летописи на Лекарския съюз, 1, 1903, 402–421.

Съселов, Димитър. За българската конституция. С., 1937.

Съселов, Димитър. Пътят на България. С., 1936.

Табаков, Д. За института на прошенописците. – Юридически преглед, 17, 1909, № 3, 196–198.

Теодоров, Т. Нашето административно законодателство. – Юридически преглед, 22, 1915, № 7–8, 377–383.

Тодоров, Горан. Временното руско управление в България през 1877–1879. С., 1958.

Тодоров, Димо. Насърчаваната индустрия и индустриалната политика в България. С., 1933. (Отпечатък от Стопанска мисъл, 3, 1932–1933, № 4, 31–76.)

Тодоров, Петър. Бюджетни очерки. I. Недоборът и закъснелият данък. – Списание на Българското икономическо дружество, 9, 1905, № 4–5, 216–265.

Тодоров, Петър. Бюджетни очерки. Военният ни бюджет. – Демократически преглед, 4, 1906, № 8, 797–823.

Тодоров, Петър. Бюджетни очерки. Медицинският ни бюджет. – Демократически преглед, 6, 1908, № 8, 856–874; № 10, 1055–1074.

Тодоров, Петър. Бюджетът за 1912 г. – Демократически преглед, 10, 1912, № 1, 1–19.

Тодоров, Петър. Върху държавните ни финанси. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 4–5, 1–22.

Тодоров, Петър. Летящите дългове на държавата. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 1, 13–33.

Тодоров, Петър. Нашият военен бюджет. – Списание на Българското икономическо дружество, 17, 1914, № 6–7, 313–329.

Тодоров, Петър. Общи положения за околийските и общинските съвети. (Бюджетни очерци. Част V.). – Демократически преглед, 9, 1911, № 8, 987–992.

Тодоров, Петър. Поземленият данък. – Демократически преглед, 10, 1911, № 5, 573–583.

Тодорова, Цветана. Дипломатическа история на външните заеми на България, 1888–1912. С., Наука и изкуство, 1971.

Томашевски, Йежи. Заговорите в политическия живот на България през XX век. – Във: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983, 153–163.

Топузанов, Симеон. Идеология, строеж и задачи на Българския работнически съюз. С., 1937.

Тотев, Анастас. Демографско-исторически очерк на България. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 65, 1974, 143–225.

Тотев, Анастас. Населението на България 1880–1980 г. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 59, 1968, № 2, 3–45.

Тотев, Анастас. Състоянието на земеделска пренаселеност в България. – Списание на Българското икономическо дружество, 39, 1940, № 6, 353–384.

Тошев, Дако. Бъдещата ни поземлена политика и законът за наследството. С., 1938.

Тошев, Дако. Разпределение и комасация на земите в България. С., 1937.

Тошев, Динко. Индустриалната политика на България след Първата световна война. Варна, 1943.

Тошев, Динко. Принос за изучаване индустриалната политика на България от Освобождението до Балканската война. Варна, 1941.

Тошев, Динко. Развитие на едрата индустрия в България при системата на протекционизма. Варна, Държавен университет „Кирил Славянобългарски“, 1946.

Турлаков, Марко. История, принципи и тактика на Българския земеделски народен съюз. Стара Загора, 1929.

Търновска конституция. – Във: Български конституции и конституционни проекти. Съст. Веселин Методиев, Лъчезар Стоянов. С., Д-р Петър Берон, 1990, 20–36.

Фаденхехт, Йосиф. Вътрешен политически преглед. – Демократически преглед, 7, 1909, № 1, 81–87.

Фаденхехт, Йосиф. Мюфтийските съдилища у нас. – Правна мисъл, 3, 1937, № 3, 221–226.

Фаденхехт, Йосиф. Належащи реформи в нашето общинско самоуправление. Демократически преглед, 8, 1910, № 1, 1–13.

Фетваджиев, Хр. Няколко думи за нашето правосъдие. – Списание на Юридическото дружество в София, 13, 1914–1915, № 2–4, 131–143.

Хаджиев, Х. Споровете около утвърждаването кмета по длъжност. – Юридически преглед, 32, 1931, № 7–8, 301–305.

Хаджийски, Иван. Бит и душевност на еснафа и дребния ни собственик след Освобождението (незавършен вариант). – Във: *Иван Хаджийски*. Неизвестно от него, неизвестно за него. С., ОФ, 1989, 168–269.

Хаджиниколов, Веселин. Още за фашизма и неговите особености в България. – Исторически преглед, 24, 1968, № 6, 50–63.

Хараламбев, Иван. Развой на акционерното дело в България (1929–1936). – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. С., 1937, № 1, 15–74.

Харизанов, Иван. Принос към характеристиката на нашите партии. – Демократически преглед, 4, 1906, № 3, 267–287.

Хинков, Т. Уредбата в нашите съдилища. – Юридически преглед, 10, 1902, № 7, 333–340; № 8, 391–396.

Хинков, Христо. Бележки по закона за данъка върху сградите. – Списание на Българското икономическо дружество, 7, 1903, № 10, 687–693.

Хинков, Христо. Градинарството и градинарските сдружавания в Търновския окръг. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900–1901, № 1–2, 150–165.

Хинков, Христо. Законопроектът за данъка върху доходите. – Списание на Българското икономическо дружество, 15, 1911, № 9, 743–770.

Хинков, Христо. Занаятчийството и средствата за подпомагането му в България. – Демократически преглед, 8, 1910, № 9, 997–1012; № 10, 1125–1147.

Хинков, Христо. Кризата в нашите тютюни. – Списание на Българското икономическо дружество, 25, 1926–1927, № 9–10, 423–451.

Хинков, Христо. Нашата система по облагане на занятията. – Списание на Българското икономическо дружество, 9, 1905, № 6, 353–400.

Хинков, Христо. Новото занаятчийско законодателство. – Списание на Българското икономическо дружество, 14, 1910, № 7–8, 499–515.

Хинков, Христо. Прогресивно-подоходният данък и въвеждането му в България. – Демократически преглед, 5, 1907, № 9, 900–910.

Христов, Стоян. Лихварството в Берковска околия. – Списание на Българското икономическо дружество, 4, 1900, № 1, 47–56.

Христозов, Николай. По дирята на безследно изчезналите. С., 1972.

Цанков, Александър. България в бурно време. Спомени. С., Прозорец, 1998.

Цанков, Александър. България през войната и след нея. – Списание на Българското икономическо дружество, 20, 1921, № 1–3, 36–55.

Цанков, Александър. Нашата индустриална политика. – Списание на Българското икономическо дружество, 13, 1909, № 1, 1–26.

Цветков, Пламен. „Оригиналност“ и имитация в българските тоталитарни доктрини и организации (1918–1939). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 23. С., 1988, 582–601.

Цветков, Пламен, Николай Поппетров. Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – Исторически преглед, 45, 1990, № 2, 63–78.

Цонев, Ив. Контролът над нашите акционерни и спестовни дружества. – Списание на Българското икономическо дружество, 3, 1898, № 5, 185–201.

Цонев, Стефан, Асен Калинков. Икономическата политика на българската държава след освобождението от османско робство до 1918 г. – Във: Икономическата политика на българската държава (861–1981). Ред. Лалю Радулов. Варна, Георги Бакалов, 1981, 115–154.

Цонев, Стефан. Към въпроса за началото на монополистическия капитализъм в България. – Трудове на Висшия институт за народно стопанство „Д. Благоев“, Варна, т. 37, кн. 1. Варна, 1965, 3–57.

Цончев, Петър. Навеяни мисли върху текстилната индустрия у нас. С., 1909. (Отпечатък от Списание на Българското икономическо дружество, 12, 1908, № 7–8, 449–462.)

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945. С., 1946.

Чакалов, Асен. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България, 1878–1944. С., 1962.

Челебиев, Георги. Яйчарската търговия в България. Севлиево, 1905.

Чолаков, Станчо. Записки по стопанска география. Варна, 1936.

Чолаков, Станчо. Обществено-стопанска характеристика на българската индустрия. Варна, 1936.

Чолаков, Станчо. Политическите дългове на България в системата на заемната ѝ политика. Варна, 1938. (Отпечатък от Годишника на Висшето търговско училище – Варна, 1936–1937 г.)

Чолаков, Станчо. Финансова политика. Т. 2. Дълговете на България. Варна, 1939.

Чомов, Ив. Принципите на наследственото право у нас до Освобождението. – Юридически преглед, 26, 1925, № 3, 122–129.

Шейтанов, Найден. Български светоглед. – Просвета, 8, 1942, № 4, 193–204.

Шейтанов, Найден. Великобългарски светоглед. Ч. 1. Балкано-български титанизъм. С., 1939.

Шишков, Стою. Самосъдът в Родопите. – Във: *Стою Шишков*. Избрани произведения. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1965, 313–317. (Статията е от 1907 г.)

Юристи мирови съдии. – Юридически преглед, 19, 1911, № 2, 105–109.

Юруков, Даниил. Спомени из политическия живот на България. С., 1932.

Яблански, Димитър. Земледелческата криза у нас и средства за нейното премахване. – Списание на Българското икономическо дружество, 1, 1896, № 4, 233–249.

Яблански, Димитър. Каква трябва да бъде икономическата политика на България – изобщо, и частно – спрямо съседните ѝ държави. – Списание на Българското икономическо дружество, 5, 1901, № 4–5, 205–263.

Янулов, Илия (под псевдоним *Илия Искров*). Възгледите на широките социалисти по синдикалното движение. – Ново общество, 1, 1906, 722–732.

Янулов, Илия (под псевдоним *Илия Искров*). Две гледища по работническото законодателство. – Ново общество, 1, 1906, № 4, 348–354; № 5, 443–450.

Янулов, Илия. Висш стопански съвет. – Списание на Българското икономическо дружество, 22, 1923–1924, № 4–5, 185–190.

Янулов, Илия. Дейност на съдилищата у нас в цифри. – Адвокатски преглед, 5, 1924–1925, № 6, 61–63; № 7, 77–79.

Янулов, Илия. Компетентност и демокрация. – Юридически преглед, 34, 1933, № 7–8, 298–302.

Янулов, Илия. Обществено израждане и борба с него. С., 1928.

Янулов, Илия. Социална политика на България през време на войната от 1915–1918 г. – Списание на Българската академия на науките и изкуството. Кн. 62. С., 1941, 41–262.

Янулов, Илия. Стопанското и социално положение на България и договорът за мир. – Архив за стопанска и социална политика, 5, 1929, № 3, 205–223.

Янулов, Илия. Убийства и самоубийства в България. С., 1930.

Янчев, Н. Независимост на магистратурата и необходимост за въвеждането ѝ. – Юридическо списание, 7, 1895, № 7–8, 225–239; 1896, № 8; 1897, № 9.

Яранов, Атанас. Днешна и утрешна България. С., Т. Чипев, 1928.

Ящеров, В. Записки о Восточной Румелии. М., 1883.

Bell, John. Alexander Stamboliiski and the Theory and Practice of Agrarianism in Bulgaria. – In: Bulgaria. Past and Present. Thomas Butler (ed.). Columbus, Ohio, American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1976, 78–90.

Bell, John. Peasants in Power. Alexander Stamboliiski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923. Princeton, Princeton University Press, 1977.

Bell, John. The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov. Stanford University, Hoover Institution Press, Stanford, California, 1986.

Bendix, Reinhard. Tradition and Modernity Reconsidered. – In: Comparative Studies in Society and History, 9, 1967, No 3, 301–346.

Berend, Ivan, Georgy Ranki. Underdevelopment in Europe in the Context of East-West Relations in the 19-th Century. Budapest, Academia Kiado, 1980.

Berend, Ivan, Gyorgy Ranki. The European Periphery and Industrialization, 1780–1914. Cambridge, Cambridge University Press.

Black, Cyril. The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria. Princeton, Princeton University Press, 1943.

Calic, Marie. Sozialgeschichte Serbiens, 1815–1941. München, 1994.

Chayanov, Alexander. The Theory of Peasant Economy. Homewood, Illinois, 1966.

Chirot, Daniel. Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony. New York, San Francisco, London, 1976.

Crampton, Richard. Modernization: Conscious, Unconscious and Irrational. – In: Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa. Ronald Schoenfeld (ed.). München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 125–134.

Daskalov, Roumen, Holm Sundhaussen. Modernisierungsansätze. – In: Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch. Hatchikjan, Magarditsch und Stefan Troebst (Hrsg.). München, C. H. Beck, 105–135.

Daskalov, Roumen. Development in the Balkan Periphery Prior to World War II: Some Reflections. – In: Südost-Forschungen, 57 (1998), 207–244.

Egoroff, Pawel. Die Arbeit in der Landwirtschaft. – In: Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft. Molloff, Janaki. (Hrsg.). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1936, 131–159.

Egoroff, Pawel. Die Landnutzung. – In: Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft. Molloff, Janaki. (Hrsg.). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1936, 106–125.

Eisenstadt, Samuel. Tradition, Change and Modernity. New York, Wiley-Interscience Publ., 1973.

Gerschenkron, Alexander. Economic Backwardneß in Historical Perspective. A Book of Essays. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1966.

Gerschenkron, Alexander. Economic Backwardneß in Historical Perspective. – In: Alexander Gerschenkron. Economic Backwardneß in Historical Perspective…, 5–30.

Gerschenkron, Alexander. Some Aspects of Industrialization in Bulgaria, 1878–1939. – In: Alexander Gerschenkron. Economic Backwardness in Historical Perspective…, 198–234.

Gerschenkron, Alexander. The Approach to European Industrialization: A Postscript. – In: Alexander Gerschenkron. Economic Backwardness in Historical Perspective…, 353–364.

Hirschman, Albert. A Bias for Hope. Essays on Development in Latin America. New Haven and London, Yale University Press, 1971.

Hirschman, Albert. Essays in Trespassing. Economics to Politics and Beyond. Cambridge, 1981.

Hirschman, Albert. The Rhetoric of Reaction – Two Years Later. – In: Albert Hirschman. A Propensity for Self-Subversion. Cambridge, Massachusetts, 1995.

Hobsbawm, Eric. The Age of Empire, 1875–1914. New York, Pantheon Books, 1987.

H pken, Wolfgang. Zentralstaat und kommunale Sebstverwaltung in Bulgarien 1880–1910. Zum Charakter eines „Modernisierungskonfliktes“. – In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Günther Stoekl (Hrsg.). Bd. 39 (1991). Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991, 199–213.

H pken, Wolfgang. Zwischen Bürokratie und Bürgertum. „Bürgerliche Berufe“ in Südosteuropa. – In: Wolfgang Höpken und Holm Sundhaussen (Hrsg.). Eliten in Südosteuropa. Südosteuropa – Jahrbuch. 29. Band. München, Südosteuropa Gesellschaft, 1998, 69–104.

Janos, Andrew. East Central Europe in the Modern World. The Politics of Borderlands from pre- to Postcommunism. Stanford, California, Stanford University Press, 2000.

Janos, Andrew. Modernization and Decay in Historical Perspective: The Case of Romania. – In: Social Change in Romania, 1840–1940. Kenneth Jowitt (ed.). Berkeley, University of California Press, 72–116.

Janos, Andrew. The One-Party State and Social Mobilization: East Europe between the Wars. – In: Authoritarian Politics in Modern Society. Samuel Huntington and Clement Moore (eds.). New York, London 1970, 204–235.

Janos, Andrew. The Politics of Backwardness in Continental Europe, 1780 – 1945. – World Politics, 41, 1989, No 3, 325–358.

Janos, Andrew. The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945. Princeton, New Jersey 1982.

Kaser, Karl. Freundschaft und Feindschaft auf dem Balkan. Klagenfurt, Wieser Verlag, 2001.

Kocka, J rgen. Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht Verlag, 1986 (2. erweiterte Aufl.).

Koselleck, Reinhart. Moderne Sozialgeschichte und historische Zeiten. – In: Reinhart Koselleck. Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2000, 317–335.

Lampe, John. Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness. – In: Origins of Backwardness in Eastern Europe. Chirot, Daniel (ed.). Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press, 1989, 177–209.

Lampe, John. The Bulgarian Economy in the Twentieth Century. London and Sydney, Croom Helm, 1986.

Lerner, Daniel. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. Glenco, Illinois, London, 1964.

Logio, George. Bulgaria. Past and Present. Manchester, Sherratt and Hughes, 1936.

Mouzelis, Nicos. Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkan States and Latin America. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Macmillan, 1986.

Palairet, Michael. The Balkan Economies c. 1800–1914. Evolution without Development. Cambridge University Press, 1997.

Pasvolski, . Bulgaria's Economic Position. Washington, 1930.

Payne, Stanley. A History of Fascism, 1914–1945. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1995.

Payne, Stanley. Fascism. Comparison and Definition. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1980.

Ricker. The Study of Coalitions. – International Encyclopedia of Social Sciencesq Vol. 2, 525–527.

Roberts, Henry. Politics in a Small State: The Balkan Example. – In: The Balkans in Transition. Charles and Barbara Jelavich (eds.). Hemden, CT, Archon, 1974, 376–395.

Roberts, Henry. Romania, Political Problems of an Agrarian State. Archon Books, 1969.

Rothschild, Joseph. East Central Europe between the Two World Wars. Seattle and London, University of Washington Press, 1974.

Rothschild, Joseph. The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883–1936. New York, 1959.

Senghaas, Dieter. The European Experience. A Historical Critique of Development Theory. Leamington, Spa/Dover, New Hampshire, Berg Publishers, 1985.

Seton-Watson, Hugh. Eastern Europe between the Wars, 1918–1941. Cambridge, Cambridge University Press, 1945.

Sombart, Werner. Der moderne Kapitalismus. Bd. 1–2. Berlin, Duncker& Humblot, 1969.

Spulber, Nicolas. The Role of the State in Economic Growth in Eastern Europe since 1860. – In: The State and Economic Growth. Hugh Aitken (ed.). New York, 1959, 255–286.

Stoianovich, Traian. The Social Foundations of Balkan Politics, 1750–1941. – In: The Balkans in Transition. Charles and Barbara Jelavich (eds.). Hemden, CT, Archon, 1974, 297–345.

Sundhaussen, Holm. Alphabetisierung und Wirtschaftswachstum in den Balkanländern in historisch-komparativer Perspektive. – In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Norbert Reiter (ed.). Wiesbaden, 1994, 21–36.

Sundhaussen, Holm. Die verpaßte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblokade in den Balkanländer vor 1945. – In: Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa. Roland Schönfeld (ed.). München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 45–60.

Sundhaussen, Holm. Institutionen und institutioneller Wandel in den Balkanländern aus historischer Perspektive. – In: Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa. Johannes Papalekas (Hrsg.). Südosteuropa Jahrbuch, 25. Band. München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1994, 35–54.

Sundhaussen, Holm. Nation und Nationalstaat auf dem Balkan. Konzepte und Konsequenzen im 19. und 20. Jahrhundert. – In: Der Balkan. Eine Europäische Krisenregion. Elvert, J. (Hrsg.). Stuttgart, 1997, 77–90.

Thompson, Edward. The Making of the English Working Class. Harmondsworth, Penguin Books, 1976.

Wallerstein, Immanuel. The Modern World-System. 1–2. New York, Academic Press, 1974, 1980.

Weber, Eugen. Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914. Stanford, Cal., Stanford University Press, 1976.

Weber, Eugen. The Right. An Introduction. – In: The European Right. Berkeley. Hans Rogger and Eugen Weber (eds.). The University of California Press, 1966, 1–28.

Weber, Max. Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. – In: Max Weber. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Tübingen, 1921, 1–236.

Weber, Max. Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, 1980.

Wehler, Hans-Ulrich. Deutsche Gesellschaftsgeschichte. München, C. H. Beck, 4 Bände., 1996 (3 Aufl.).

— ˜ æŒ º
` ˛ ˆ — ° ‘ ‘ ‘ ` ¯ ´ ‘
1878 1939

Том 1
ДЪРЖАВА. ПОЛИТИКА. ИКОНОМИКА

Художник *Жеко Алексиев*
Редактор *Люба Йонева*
Коректор *Даниела Славчева*

Българска. Първо издание, 2005
Формат 70"100/16 Печ. коли 29,5

Печатница „Симолини–94“ – София

ИК „Гутенберг“